

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 16

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 16

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar_ahmed@mail.ru

TEXNİKİ UNİVERSİTETDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNƏ SİSTEM YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə texniki universitetdə xarici dillərin tədrisinə sistem yanaşmadan bəhs olunur. İndiki mərhələdə çoxsəviyyəli təlim sisteminə keçid tədris prosesinin məzmununa yanaşmaların dəyişdirilməsini, onun metodiki dəstəyinin yeni formalarının yaradılmasını, habelə müəllimin innovativ paradıqmada rolunu dərk etməsini zərurətə çevirir. Ali təhsil müəssisəsində xarici dil öyrənmə metod və metodlarının müxtəlifliyi onlardan birinin rəşional seçilməsinə və ya əlavə metod və texnologiyaların optimal birləşməsinə ehtiyac yaradır ki, bu da metod və üsullar haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsini şərtləndirir.

Hazırda xarici dillərdə intensiv tədris müxtəlif inkişaf edən, yeni yaradılan və fəaliyyət göstərən metodik sistemlərdə həyata keçirilir. Bu, xarici dilin fərqli kursantlara tədrisi üçün konkret məqsədlərin müxtəlifliyi, həmçinin öyrənmə şəraitinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Sistem yanaşma, peşə sahəsindəki ünsiyyət praktikası ilə birlikdə xarici dil öyrənməyi əhatə edir. Xarici dildə peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının müəyyən bir səviyyəsinin formalaşdırılması universitet məzunlarının gələcək peşə yönümlü ünsiyyəti üçün aktual və təsirli bir əsasdır. Ancaq yadda saxlamalıyıq ki, peşəkar xarici dil öyrədərəkən müxtəlif nitq funksiyaları və ondan istifadə üsulları bərabər dəyərə malik ola bilməz. Yuxarıda göstərilənlərin hamısını dil tədrisi yanaşmalarından biri - sistem yanaşması ilə həyata keçirmək mümkündür.

Açar sözlər: sistem yanaşma, xarici dillərin tədrisi, texniki universitet, mütəxəssis, metodologiya, kommunikativ

Müasir mühəndis üçün dəyişən tələblər kontekstində, iş vəzifələrinin şaxələndirilməsinə görə mütəxəssisin qərar verməyə hazırlıq, dəyişən istehsal və sosial şəraitə tez reaksiya vermək və uyğunlaşma qabiliyyəti, komandada işləmək kimi keyfiyyətlər texniki universitetlərin tələbələrini - gələcək mühəndislərin təhsil paradıqmasında müvafiq dəyişikliklər baş verir. Hal-hazırda təhsil, elm, ticarət və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişaf dövrü, müasir mühəndis hazırlığının keyfiyyəti onun nəinki texniki cəhətdən biliyindən, həm də beynəlxalq səviyyədə işləmək bacarığından və buna görə də xarici həmkarları və tərəfdaşları ilə həm şifahi, həm də yazılı peşəkar və işgüzar xarici dildə ünsiyyət qurmağından asılıdır. Belə bir sosial sifarişi nəzərə alaraq ali təhsil müəssisələri, müasir dinamik inkişaf edən şəraitdə məzunun tələbatlı və rəqəbatlı olmasına imkan verən bir sıra səlahiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirərək təhsil proqramlarının və texnologiyalarının məzmununu nəzərdən keçirməlidirlər. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ istiqamət çoxdan prioritet hesab edilmişdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, humanitar mütəxəssislərin dil hazırlığına daha çox aiddir və texniki mütəxəssislərə gəldikdə, texniki ədəbiyyatın və elmi məqalələrin tərcüməsinin tədrisinə, leksikanın öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Bu, son vaxtlara qədər mühəndislik mövqeyinin müxtəlif səviyyələrdə xarici dildə ünsiyyətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmadığı və xarici şirkətlərlə tə-

masların məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olmuş, müvafiq olaraq texniki universitetlərin tələbələrini təhsili texniki məzmunlu mətnlərin tərcüməsini öyrənməklə kifayətlənirdi. Lakin hal-hazırda tələbələr - gələcək mühəndislərin ünsiyyət bacarığının formalaşdırılması universitetdə xarici dil tədrisində prioritet kimi qəbul edilməlidir. Tələbələr - gələcək mühəndislərin hazırlanmasına qoyulan tələblərdə dəyişiklik, onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən biliklərin əsas vasitəsi olaraq metodoloji yanaşmaların seçilməsinə ciddi diqqət yetirilməsinin vacibliyini əks etdirir. Pedaqoji anlayışda “yanaşma” termini, kiməsə təsir etmək, nəyisə öyrənmək, iş aparmaq üçün istifadə olunan üsullar, metodlar toplusunu bildirir. Tədqiqat yanaşması ilkin prinsip, tədqiqatçının ilkin mövqeyi kimi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatçılar E. G. Yudin və İ. V. Blauberq metodoloji yanaşmanı “tədqiqatın əsas metodoloji istiqaməti, tədqiqat obyektinin araşdırıldığı bir nöqtə (obyektin müəyyənləşdirilməsi yolu), ümumi tədqiqat strategiyasına rəhbərlik edən bir konsepsiya və ya prinsip kimi” təsvir edir (¹Blauberq, İ. V. Sistem yanaşmasının formalaşması və mahiyyəti, 1973. səh.74]. Elmi araşdırmada çox sayda metodik yanaşma fərqləndirilir ki, bu da müxtəlif tapşırıqlar, təhsil prosesi nəticəsində əldə edilməli olan müxtəlif məqsədlərlə bağlıdır. Bu problem bir sıra şərtlərlə uğurla həll edilə bilər:

- seçilmiş metodoloji yanaşmalar adekvat olmalıdır, yəni tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə tam uyğun olmalıdır;

- tədqiq olunan hadisənin obyektiv və vahid mənzərəsini əldə etmək üçün bir deyim, bir neçə yanaşmadan istifadə etmək lazımdır;

- tədqiqatda istifadə olunan metodoloji yanaşmalar toplusu qarşılıqlı eksklüziv yanaşmaları əhatə etməməlidir;

- metodoloji yanaşmalar, müəyyən bir obyektə hərtərəfli və bütün əlaqələrində öyrənməyə imkan verərək bir-birini tamamlamalıdır. [²İppolitova N.V. Anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi. Metodologiya və metodoloji yanaşma, 2009. s.11].

Ən populyar metodoloji yanaşmalar arasında sistematik, fərdi, fəaliyyət, mədəni, sosial-mədəni, sərəştəyə əsaslanan, kommunikativ, aksioloji və digər yanaşmalar fərqlənir. Müxtəlif elmlər tərəfindən fəal istifadə olunan ümumi elmi yanaşma sistematik bir yanaşmadır. Əsas prinsiplərin bütövlüyü olan sistem yanaşma, yəni obyektin vahid bir sistem, quruluş kimi baxılması, obyektin ayrı-ayrı elementləri arasındakı əlaqələrin qarşılıqlı asılılığı və iyerarxiyası, sistem içərisində digər, daha elementar sistemlərin eyniləşdirilməsi imkanı olaraq başa düşüləndir. Fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, pedaqogika insan fəaliyyətinin digər sahələrinə münasibətdə fərqli məzmunla malikdirlər. Bundan başqa, hətta bir elm çərçivəsində sistem yanaşma müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər: pedaqogikada, xüsusən də tam olaraq diqqət mərkəzində olan məsələdən - şəxsiyyətin tərbiyəsi və inkişafı problemlərindən və ya didaktikanın suallarından asılıdır. Öz növbəsində, ümumi didaktik mənada bu və ya digər prinsip müəyyən bir fənnin tədrisi ilə əlaqəli problemlərə baxılarkən əlavə şərh alır.

XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında pedaqogika elminə sistematik bir yanaşmanın daxil olması, sosial-mədəni, ümumi elmi amillər və pedaqogikanın inkişafındakı intrasentrik tendensiyalar ilə müəyyən edilmiş təbii bir proses idi. Sistem yanaşmanın əsası 1920-ci illərin əvvəllərində Ə. I. Berg, L. Bertalanffy, K. Boulding, N. Viener tərəfindən qoyulmuşdur. İ.V.Blauberq, V.N.Sadovski və E.G.Yudin elmin sistem tədqiqat bölməsindəki sistem mövzularına dair ilk nəşrlərindən birində sistematik yanaşmanın elmi vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün sistem araşdırmalarının bütün sahələrini konkret vəzifələri olan bir sıra sahələrə bölmək cəhdi edilmişdir:

- dünyanın və ümumi sistem nəzəriyyəsinin müəyyən mənzərəsinin formalaşması - ümumi elmi və fəlsəfi inkişafın qovşağındakı bir sahə;

- Sistem araşdırmalarının məntiqi və metodikasının inkişafı - meta-elmi intizam sahəsidir; - xüsusi elmi sistemli inkişafın - konkret elmlər sahəsinin tətbiqi;

- mənası ümumilik deyil "metatoreya" olan ümumi sistem nəzəriyyəsinin qurulması - problem nəzəriyyələrinin bəzi siniflərinə (müərrəd riyazi, bioloji, texniki, sosial) tətbiq olunan sistem nəzəriyyəsinin ümumiləşdirilmiş konsepsiyası. (³Blauberg İ.V., Sadovski V.N., Yudin E.G. Müasir elmə sistem yanaşma//Sistem tədqiqatının metodologiyasının problemləri, 1970. 28-31).

Xarici dil öyrədərkən psixoloji, psixofizioloji və linqvistik aspektləri təhlil etmək və nəzərə almaq vacibdir, çünki bu dərin əlaqələrə və nümunələrə əsaslanan sistemə bir yanaşmanı tam təmin edir. Xarici dilləri mənimsəmək mürəkkəb psixofizioloji prosesdir, əsas məqsədi xarici dil nitq fəaliyyətinin bütün növlərində bilik, bacarıqların məcmusu kimi tam hüquqlu kommunikativ kompetensiyanı əldə etməkdir. Həm də xarici dil sisteminin qrammatik sxemlərinə və semantik əlaqələrinə uyğun olaraq nitq istehsalını təyin edən yeni bir düşüncə tərzinə keçiddir. Texniki hazırlıq tələbəri üçün xarici dil tədrisində kommunikativ istiqamət böyük çətinliklərə səbəb olur, çünki utancaqlıq, müəyyən ifadələrin düzgün və məntiqlə tərtib edilə bilməməsi ilə fərqlənir, məsələn, onlar "humanitar elmlər" tələbəri ilə eyni sənətə və yaradıcılığa sahib deyillər. Yanaşma və tədris metodlarını seçərkən öyrənmə qrupunun psixofizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu cür tələbələrin xarici dili bir sistem kimi qəbul etmələri, dil daxilindəki əlaqələri görməyi daha asanlaşdırır. Tədqiq olunan materialın sxematik və düsturlarla təqdim etmək, sistemdəki bəzi hadisələri izah etmək, yeni materialın mənimsənilməsini asanlaşdırır. "Texniki təfəkkür" tələbəsinin sinifdə xarici dil ünsiyyətində fəal iştirak etməsi üçün peşəkarlara yaxın vəziyyətlər yaratmaq və pragmatik bir vəzifə qoymaq lazımdır. Bu təhsil sahəsinin tələbəri gələcək peşələri üçün xarici dil bilməyin dəyərini və perspektivlərini başa düşməlidirlər. Yuxarıda göstərilən parametrlərin hamısını nəzərə alan sistemə bir yanaşmanın tətbiqi vaxt itkisini azaldacaq və xarici dillərin tədrisinin keyfiyyətini artırmaq üçün yeni imkanlar açacaqdır. Ardıcıl inkişaf üçün dil sisteminin komponentlərinin seçimi, birincisi, dilin alt sistemlərinin, quruluşlarının və elementlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin başa düşülməsi, ikincisi, nitqdə qarşılıqlı fəaliyyətlərinin nəzərə alınması üçün sistemə bir yanaşma ilə həyata keçirilir. A. Leontyevə görə, "bu şəkildə meydana gələn psixofizioloji mexanizmlərin işlənməsi çətin və təkrarən uyğun olduqları şəraitdə təzahür edə bilər". Bu, sistemə öyrənmə yolu ilə əldə edilən xarici dildə düşünmək və ünsiyyət qurma qabiliyyətinin (ünsiyyət bacarığı) ömür boyu davam etdiyini və uzun müddət təcrübə olmamaq vəziyyətində də tez bir zamanda düzəldilməsini izah edir. Bununla birlikdə ortaya çıxan problemlərin həllində sistem yanaşmalarının rolu onların formalaşdırılmasından daha az dərəcədədir. Bu həqiqətin izahı budur ki, sistemə yanaşma bu günə qədər problemlərin həlli üçün xüsusi alət və metodların universal və effektiv birləşməsini inkişaf etdirmişdir [⁴Blauberg, İ. V. Sistem yanaşmasının formalaşması və mahiyyəti, 1973, s.197-199].

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil tədrisində sistem yanaşmanın tətbiqi digər yanaşmaların da istifadəsini istisna etmir. Tədqiqatçılar V.V.Şestakov və V.P. Sergievskinin qeyd etdiyi kimi, "metodologiya "çox yaxşı metoda"qədər endirilə bilməz və fərdi elmi metodların sadə cəmidir. İdrakın bütün metodları elmin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təmin olunduğu vahid idrak prosesinin elementləri kimi mövcuddur, buna görə metodoloji plüralizmi, bütün səviyyələrdə metodların ahəngdar birliyini təmin etmək vacibdir".

Ədəbiyyat:

1. Anisimov, V.V. Pedaqogikanın ümumi prinsipləri: dərslük. universitetlər üçün / V.V. Anisimov, O. G. Grokholskaya, N. D. Nikandrov. - M.: Təhsil, 2006. 574.
2. Blauberg, İ. V. Sistem yanaşmasının formalaşması və mahiyyəti/İ. V. Blauberg, E. G. Yudin. - M.: Nauka, 1973. s.270.

3. İppolitova N.V. Anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi. Metodologiya və metodoloji yanaşma / N.V. İppolitova // Təhsil. Pedaqoji elmlər. - 2009. - № 3. s. 9-15.
4. Blauberq İ.V., Sadovski V.N., Yudin E.G. Müasir elmə sistem yanaşma//Sistem tədqiqatının metodologiyasının problemləri / M.: 1970. 455.
5. Leontiev A. A. Ümumi və təhsil psixologiyasında dil və nitq fəaliyyəti - M.: Modek, 2001. s.448.
6. Şestakov V. V., Sergievski V. P. Müasir elmin kursu. M.: Müasir Humanitar Akademiya, 2008. s.74.

G.Ahmedova

System approach to teaching foreign languages at technical university
Summary

The article deals with system approach to teaching foreign languages at technical university. The transition to a multilevel system of training at the present stage dictates the need to change approaches to the content of the educational process, to create new forms of its methodological support, as well as to realize the role of the teacher in the innovative paradigm of person-oriented, creative learning. The variety of methods and methods of mastering a foreign language in a higher educational institution leads to the need for a rational choice of one of them or an optimal combination of complementary methods and technologies, which implies the need to generalize knowledge about the methods and techniques of organizing communication in another language.

At present, intensive instruction in foreign languages is realized in various developing, newly created and operating methodological systems. This is due to the variety of specific objectives for teaching a foreign language to a different contingent of trainees, as well as the variety of learning conditions. System approach involves learning a foreign language in conjunction with the practice of communication in the professional field. Formation of a certain level of foreign professional communicative competence is an actual and effective basis for further vocational-oriented communication of university graduates that are foreign-language. However, it must be borne in mind that when teaching a professional foreign language, the various functions of speech and the ways of using it can't have equal value. All the mentioned above are possible to be realized by one of language teaching approaches – system approach.

Key words: system approach, teaching foreign languages, technical university, specialist, methodology, communicative

Системный подход к преподаванию иностранных языков в техническом университете
Резюме

В статье рассматривается системный подход к преподаванию иностранных языков в техническом университете. Переход к многоуровневой системе обучения на современном этапе диктует необходимость изменения подходов к содержанию образовательного процесса, создания новых форм его методического обеспечения, а также осознания роли учителя в инновационной парадигме личностно-ориентированное, творческое обучение. Разнообразие методов и приемов овладения иностранным языком в высшем учебном заведении обуславливает необходимость рационального выбора одного из них или оптимального сочетания дополнительных методов и технологий, что предполагает необходимость обобщения знаний о методах и приемах.

В настоящее время интенсивное обучение иностранным языкам осуществляется в различных развивающихся, вновь созданных и действующих методологических системах. Это связано с разнообразием конкретных задач по обучению иностранному языку другому контингенту обучаемых, а также разнообразием условий обучения. Системный подход предполагает изучение иностранного языка в сочетании с практикой общения в профессиональной сфере. Формирование определенного уровня иностранной профессиональной коммуникативной компетенции является актуальной и эффективной основой для дальнейшего профессионально-ориентированного общения выпускников вузов с иностранным языком. Однако следует иметь в виду, что при обучении профессиональному иностранному языку различные функции речи и способы их использования не могут иметь одинаковое значение. Все вышеперечисленное можно реализовать одним из подходов к обучению языку - системным подходом.

Ключевые слова: системный подход, обучение иностранным языкам, технический университет, специалист, методология, коммуникативная

Redaksiyaya daxil olma tarixi:03.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

МАФКЮРА ГУСЕЙНОВА

АМУ, доктор философии по филологии, доцент

С.Вургун, 167

huseynova.10@mail.ru

КАТЕГОРИЯ СКАЗУЕМОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Общая характеристика категории сказуемости - дается краткий обзор трудов, в которых затрагиваются различные аспекты категории сказуемости. В Азербайджанском языкознании вплоть до 50-х гг. отсутствовало представление о сказуемости как отдельной грамматической категории. Впервые особый раздел "Категория сказуемости" появился в монографии М.Ш.Ширалиева "Бакинский диалект". Этот раздел включался и во многие последующие научные труды и учебники Азербайджанского языка. Как известно, реально существующее в языке единство грамматического значения и средства его формально-грамматического выражения есть один из важнейших объектов грамматического изучения. Как известно, в Азербайджанском языке категория сказуемости является одной из общих грамматических категорий. А.М.Пешковский, который впервые ввел термин "сказуемость" в русское языкознание, пишет, что "категория сказуемости образуется как совокупность свойствразличных форм сказуемого". Другими словами, сказуемость является морфологическим признаком различных частей речи, выступающих в функции сказуемого, тем самым отграничивается от смежного понятия - предикативности. Как указывает В.З.Панфилов, сказуемость и предикативность - это "явления двух различных уровней предложения, именно соответственно синтаксического и логико-грамматического". План выражения категории сказуемости составляют аффиксы сказуемости, инвентарь и употребление которых в сферах имени и глагола обнаруживают определенные различия.

Средствами выражения именной сказуемости в Азербайджанском языке являются: в I лице единственного числа аффикс -am/-əm, -yam/yəm, в I лице множественного числа -ıq/-ik, -uq, -ük/, -uıq/, -yik, -yuq, -yük, во II лице единственного числа -san, -sən, во II лице множественного числа -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz, в III лице единственного числа -dır, -dir, -dur, -dür, в III лице множественного числа -dırlar, -dırlər, -dırlar, -dürlər.

В I лице единственного числа после основ, оканчивающихся на согласный, употребляется аффикс -am/-əm, а после основ на гласный -yam/yəm. Именная сказуемость I лица множественного числа обозначается аффиксами -ıq, -ik, -uq, -ük, -uıq, -yik, -yuq, -yük. В фонетическом облике аффикса именной сказуемости II лица единственного числа особенно ярко проявляется эго местоименное происхождение.

В процессе превращения в показатель сказуемости местоименное второго лица -sən подверглось аффиксации, о чем свидетельствует существование двух сингармоничных вариантов аффикса сказуемости -san/-sən. К указанному обстоятельству привлекает внимание Н.К.Дмитриев, рассматривая происхождение аффиксов сказуемости. В формах II лица множественного числа аффиксов сказуемости -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz представлены реликты личных местоимений, использовавшихся в качестве показателей сказуемости.

Аффикс именной сказуемости III лица единственного числа -dır, -dir, -dur, -dür, в отличие от аффиксов других лиц, не связаны с личным местоимениями. Как в огузской, так и кыпчакской группе тюркских языков эти аффиксы обнаруживают генетическую близость

и типологическое сходство. Вместе с тем в употреблении их наблюдается и определенные различия.

Ключевые слова: Азербайджанская лингвистика, категории сказуемости, грамматика, значение, предикативность, суффикс, лицо

В фонетическом облике аффикса именной сказуемости II лица единственного числа особенно ярко проявляется эго местоименное происхождение.

В процессе превращения в показатель сказуемости местоименное второго лица *sən* подверглось аффиксации, о чем свидетельствует существование двух сингармоничных вариантов аффикса сказуемости *-san/-sən*. К указанному обстоятельству привлекает внимание Н.К.Дмитриев, рассматривая происхождение аффиксов сказуемости. Приведем примеры употребления аффикса именной сказуемости II лица единственного числа.

I. Непосредственное присоединение к основе. Этот аффикс, как и аффикс сказуемости I лица, присоединяется преимущественно к лексическим единицам, обозначающим одушевленное лицо, человека, либо признак, который может быть соотнесен с лицом. Ср.:

Sən ağaclardan, torpaqdan, atdan elə şirin-şirin danışırsan ki, elə bil bioloqsan, rəssamsan, köhnə əkinçisən (S. Azəri).

2. Употребление после падежных аффиксов и показателей принадлежности:

Sən bu evdəsən, burada da qalacaqsan (H.Abbasdadə).

Sən mənim ürəyim, qəlbimsən; Bu günümsən, sabahımsan (C.Azəri).

В формах II лица множественного числа аффиксов сказуемости *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* представлены реликты личных местоимений, использовавшихся в качестве показателей сказуемости.

В тюркских языках огузской группы, в том числе и в Азербайджанском, особенно хорошо сохраняются следы первичной формы аффиксов сказуемости II лица множественного числа, первым компонентом которой являлось соответствующее личное местоимение единственного числа. В других языках, например, узбекском, рассматриваемый аффикс сказуемости не содержит следов личного местоимения II лица единственного числа: *Siz soğsiz* "Вы здоровы"; *Siz eşsiz* "Вы молодые"

Такая тенденция прослеживается в развитии этого аффикса и в Азербайджанском языке. Однако подобные формы являются нормой пока только для разговорного языка, а в художественной литературе употребляются в основном в речи персонажей с целью создания колорита живой разговорной речи.

Употребление аффикса сказуемости II лица множественного числа характеризуется следующими особенностями:

I. Непосредственное присоединение к основе:

-Siz zəhmət adamısınız, əməyin qədrini yaxşı bilirsiniz (H.Abbasdadə)

Данный аффикс может обозначать единичность при употреблении в обращении к старшим:

-Yoldaş müdir, siz bizə rəhbərsiniz, ona görə də müraciət etmişik (Əfqan).

Следующий пример отражает сокращение, стяжение аффикса сказуемости II лица множественного числа под влиянием разговорной речи:

Azəri görüb gülümsədi. Uca boylu gənc ona tərəf gəldi: - Tərcüməçi sizsiz? (вместо *-siz-siniz*) (B.Nəsib).

2. Употребление после падежных аффиксов:

a/ аффикс местного падежа:

-Siz indi şəhərdəsiniz, tikintidə çalışırsınız (Əfqan).

b/ аффикс исходного падежа:

-Siz də biz tərəfdəsiniz, eləmi, ay qohum? (Mir Cəlal).

Наблюдается также употребление рассматриваемого аффикса сказуемости после сочетания показателей принадлежности и падежа:

İkiniz bizim idarəmizdənsiniz, növbədə sizi nəzərə alacaqlar (O.Salamzadə); Siz bizim yerlərdənsiniz, baxan kimi tanıdım (S.Salahov).

Аффикс именной сказуемости III лица единственного числа -dır, -dir, -dur, -dür, в отличие от аффиксов других лиц, не связаны с личным местоимениями. Как в огузской, так и кыпчакской группе тюркских языков эти аффиксы обнаруживают генетическую близость и типологическое сходство. Вместе с тем в употреблении их наблюдается и определенные различия. Во многих тюркских языках, особенно кыпчакских и карлукских, аффикс III лица единственного числа в принципе не употребляется. Такое положение имеет место и в некоторых языках огузской группы. Однако в Азербайджанском языке тенденция сохранения указанного аффикса проявляется довольно сильно.

Особенно употребления аффикса именной сказуемости III лица единственного числа в Азербайджанском языке заключаются в следующем :

I. Присоединение непосредственное к основе.

Данный аффикс, превращая слово, к которому он присоединяется, в сказуемости, одновременно конкретизирует лексическую семантику этого слова / в случае существительного - значение предметности, прилагательного - значение признака, личного местоимения - значение лица и т.д./ и придает высказыванию оттенок утвердительности, достоверности. В этом плане он отличается от показателей I и II лица. Добавим, что лексико-семантические ограничения на присоединение аффикса III лица единственного числа практически отсутствуют ; он употребляется с существительными, прилагательными и другими частями речи как конкретной , так и абстрактной семантики , в обоих случаях выполняя конкретизирующую, усилительную функцию. Ср. употребление этого аффикса:

а/ с существительными:

Əla baldır, - deyib mənim arı sancmış barmağımdan tutdu (Bayram Bayramov); Hər gün səhərimi onun üzünə açmaq, xoş səsinə eşitmək də mənim üçün bir səadətdir (Mir Cəlal).

б/ с прилагательными:

Səma nə yaman genişdir, hava burada necə təmiz, yüngüldür.

в/ с числительными:

Burada məqsəd birdir, başqa söhbətə yol verilməsinin lüzumu yoxdur (M. Qocayev).

г/ с местоимениями:

Gülgəz nənə kimdir? (H.Abaszadə) ; Bu balamın kefi necədir, yenə çöldə, bayırda oynayırmı? (Əfqan)

д/ с наречиями:

Hələ tezdır, deyirəm, bir qədər gözləyək (Əli Bəliyev); Elə düz deyirdin, bizim axtardığımız yer də burdadır (M. İbrahimov).

Присоединяясь к наречиям, аффикс -dır как бы субстантивирует их и конкретизирует значения времени, пространства, образа действия.

2. Употребление после падежных аффиксов:

а/ аффикс дательного падежа:

Səfərim Mskvaya, illər boyu həsrətini çəkdiyim şəhərədir (Mir Cəlal).

Здесь аффикс -dır привносит конкретность в семантику направления, выражаемую формой дательного падежа.

б/ аффикс местного падежа:

Evdədir, qızım, xeyir ola, yoxsa Xəlil qardaş (M. Qocayev).

в/ аффикс исходного падежа:

- Gəlişiniz deyəsən, Bakıdandır, qardaş (Mir Cəlal).

В последних двух примерах аффикс *-dır* добавляет оттенок утвердительной, конкретизирующей модальности пространственной семантике падежных форм.

3. Сокращение некоторых элементов аффикса сказуемости.

В азербайджанском языке в аффиксе сказуемости III лица единственного числа в разговорной речи наблюдается сокращение конечного гласного. Хотя это явление не считается нормой для литературного языка, данная тенденция в речи настолько сильна, что даже оказывает влияние и на письменный литературный язык. Не случайно, что сокращенный вариант *-dı* аффикса *-dır* все чаще встречается в произведениях художественной литературы. Эта особенность, являющаяся орфоэпической нормой устной речи, развивается в направлении превращения в норму литературного языка. Сокращение конечного согласного аффикса *-dır*, по-видимому, обусловлено стремлением к устранению трудностей произношения, тенденцией развития языка от сложного к простому. В азербайджанском языке прослеживается тенденция сокращения элементов аффикса *-dırlar*, возникающая в процессе речи. Можно указать следующие варианты употребления этого аффикса, зафиксированные нами в письменном языке.

1. Вариант, соответствующий литературной норме. Этот вариант */-dırlar/* встречается в основном в научном, официальном и публицистическом стилях, особенно в языке периодической печати: *Nəmyerlilərimiz 1/4 finala çıxmaq üçün yaxşı imkanlara malikdirlər. /"Bakı"qəz./*

2. Варианты, соответствующие норме сокращением аффикса множественного числа. Поскольку значение множественности выражено в подлежащем, постольку передача того же значения в сказуемом становится. Представление в мышлении множественности, связанной со сказуемым, возникает на основе ассоциации в связи с выражением этой множественности в подлежащем. Таким образом, обобщающие процессы в мышлении закономерно приводят к тому, что одно из средств передачи значения множественности, обнаруживает тенденцию к сокращению. Ср.:

- Bunlar sizə də lazımdır, alın, aparın (F.Eyvazov); Onlar çoxdur, biz isə az (İ.Əfəndiyev).

б/ Второй вариант характеризуется сокращением конечного согласного компонента *-dır*. Здесь основную роль играет отремление избежать повтора согласного *-r*:

- Bayağıdan buradadırlar, özləri də minik gözləyirlər (B.Bayramov); Pəncərəni taqqıldat, gör evdədilərmi, ya bəlkə gediblər (H.Abbasadə).

Аффиксы главной сказуемости, хотя и обнаруживают очевидное сходство показателями именной сказуемости, тем не менее обладают определенной спецификой.

В качестве показателей глагольной сказуемости II лица единственного числа выступают аффиксы *-san*, *-sən*, *-n*. В азербайджанском языке процесс аффиксации личного местоимения II лица единственного числа *-sən* в качестве показателя сказуемости менее активно, нежели в других огузских языках, где представлены двух, а четырехвариантный аффикс сказуемости. Однако в некоторых азербайджанских диалектах зафиксирован и четырехвариантный аффикс *-sin*, *-sın*, *-sun*, *-sün*. Следует отметить, что в тюркских языках аффиксация личного местоимения II лица единственного числа не ограничивается ассимилятивными сингармоническими изменениями гласного. Здесь наблюдается также сокращение первых двух элементов личного местоимения, в результате чего возник аффикс сказуемости *-n*: *aldın/ al + -dı + -n*, *get + -dı + -n* и. д. т.

Литература

1. Кунаев А. Ч. Простое предложение современного тувинского языка: Автореф. дис.... докт. филол. наук /далее - АДД/. Алма-Ата, 1970.

2. Дмитриев Н.К. К истории аффиксов сказуемости. – В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть II. Морфология /далее - ИСГТЯ/. М.,1955. 2
3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960. 3
4. Закиев М.З. Татарский язык. _ в кн. : Языки народов СССР, т.п. Тюркские языки. М., 1966. 5
5. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв.: АКД. Баку, 1969. 7

M.Hüseynova

Müasir Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyası
Xülasə

Xəbərlik kateqoriyasının ümumi xarakteristikasında bu kateqoriyanın müxtəlif cəhətlərinə toxunan əsərlərin qısa icmalı verilir. 1950-ci illərə qədər Azərbaycan dilçiliyində ayrıca qrammatik kateqoriya kimi predikativlik barədə heç bir fikir yox idi. İlk dəfə M.Ş.Şirəliyevin “Bakı dialekti” monoqrafiyasında “Xəbərlik kateqoriyası” adlı xüsusi bölmə çıxdı. Bu bölmə sonrakı bir çox elmi əsərlərə və Azərbaycan dilinin dərslərinə də daxil edilmişdir. Bildiyiniz kimi, əslində bir dildə mövcud olan qrammatik mənənin və onun rəsmi qrammatik ifadəsi vasitələrinin birliyi qrammatik tədqiqatın ən vacib obyektlərindən biridir. Bəllidir ki, Azərbaycan dilində predikativlik kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriyalardan biridir. Rus dilçiliyində ilk dəfə "predikat" terminini işlədən A.M.Peşkovski yazır ki, predikat kateqoriyası predikatın müxtəlif formalarının xassələri məcmusu kimi formalaşır. Başqa sözlə, bir predikat, predikat kimi çıxış edən müxtəlif nitq hissələrinin morfoloji əlamətidir və bununla da bitişik bir anlayışdan - predikativlikdən ayrılır. V.Z Panfilovun qeyd etdiyi kimi, xəbərlik və predikativlik iki fərqli səviyyədəki hadisələrdir, müvafiq olaraq sintaktik və məntiqi-qrammatikdir. Predikatın affiksləri ad və fel sferalarında müəyyən fərqlər göstərən inventar və istifadə predikat kateqoriyasını ifadə etmək planıdır.

Azərbaycan dilində nominal predikativləri ifadə edən vasitələr bunlardır: I şəxsin təkində şəkilçi -am / -əm, -yam / -yəm, I şəxsin cəmində -ıq / -ik, -uq, -ük /, -yıq /, -yik, -yuq, -yük, II şəxsin təkində -san, -sən, II şəxsin cəmi olaraq -sınız, -siniz, -sunuz, -süz, III şəxsin təkində -dır, -dir, -dur, -dür, III şəxsin cəmində -dırlar, -dirlər, -durlar, -dürlər.

I şəxsin təkində, samitlə bitən işarələrdən sonra affiks -am / -əm, sait səslərindən sonra -yam / -yəm istifadə olunur. Məhz I şəxsin cəmində xəbərlik kateqoriyası aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edir: -ıq, -ik, -uq, -ük, -yıq, -yik, -yuq, -yük.

II şəxsin nominal predikat affiksinin fonetik görünüşündə təkmənalı ego pronominal mənşəyi xüsusilə tələffüz olunur. Proqnozlaşdırma göstəricisinə çevrilmək zamanı ikinci şəxsin sən əvəzliyi "-san / -sən" predikativ affiksinin iki sinharmonik variantının mövcudluğu ilə təsdiqlənir. N.K. Dmitriev, predikativ affikslərin mənşəyini nəzərə alaraq bu hala diqqət çəkir. İkinci şəxsədə predikativ affikslərin çoxluq formaları -sınız, -siniz, -sunuz, -süz, proqnozlaşdırma göstəricisi kimi istifadə olunan fərdi əvəzliliklərin nisbətli təqdim olunur.

Üçüncü şəxsin nominal predikativ şəkilçisi tək -dir, -dir, -dur, -dür, digər şəxslərin affikslərindən fərqli olaraq fərdi əvəzliliklə əlaqələndirilmir. Türk mənşəli dillərin həm Oğuz, həm də Qıpçaq qruplarında bu affikslər genetik yaxınlıq və tipoloji oxşarlıq göstərir. Eyni zamanda, onların istifadəsində müəyyən fərqlər müşahidə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, xəbərlik kateqoriyası, qrammatika, mənə, predikativlik, şəkilçi, şəxs

The category of prediction in the Azerbaijani language

Summary

The general characteristic of the predicative category is a brief overview of the works that touch upon various aspects of this category. Until 1950s, Azerbaijani linguistics had no idea of prediction as a separate grammatical category. For the first time in the monograph "Baku Dialogue" by M. Shiraliyev published a special section "Predicative category". This section is included in many subsequent scientific works and textbooks in Azerbaijani language. As you know, the combination of grammatical meaning and its formal grammatical expressions, in fact in one language, is one of the most important objects of grammar research. It is well known that the category of prediction in the Azerbaijani language is one of the common grammatical categories. Using the term "predicate" for the first time in Russian linguistics, AM Peskovski writes that the predicate category is formed as a combination of properties of different forms of predicate. In other words, a predicate is a morphological sign of the various parts of speech that act as a predicate, thereby separating from a common conception - predicativity. According to V.Z. Panfilov, predictive and predicativeness are events of two different levels, respectively, syntactic and logical-grammatical. Predictive affinities are a plan to refer to the category of inventory and usage that make certain differences in names and verbs.

These are the means by which predicates are expressed in the Azerbaijani language: First person - singular -am / -əm, -yam / -yəm, first person plural -ıq / -ik, -uq, -ük /, -yıq /, -yik, -yuq, -yük, second person – singular -san, -sən, second person – plural -sınız, -siniz, -sunuz, -süz, third person - singular -dır, -dir, -dur, -dür, third person – plural -dırlar, -dırlər, -durlar, -dürlər.

In the first person - singular followed by a consonant -am / -əm, followed by vowels yam/ yəm are used. In the first person – plural predicative category accepts these affixes: -ıq, -ik, -uq, -ük, -yıq, -yik, -yuq, -yük.

In the phonetic view of the second person – plural affixes univocal ego pronominal is especially pronounced. When it becomes a predictor second persons pronoun of "sən" is approved with the availability of two synchronic option of "san/sən". N.K. Dmitriev draws attention to this by taking into account the origin of predicative affixes.

Predicative affix of third person – singular "-dir, -dir, -dur, -dür", unlike the affiliates of other persons, it is not associated with personal pronoun. In the Oguz and Kipchak groups of Turkish languages, these affixes show genetic affinity and typological similarity. At the same time, there are some differences in their use.

Key words: Azerbaijani linguistics, predicative category, grammar, meaning, prediction, affix, person

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.05..2019

Çapa hazırlanma tarixi: 07.10.2019

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zərifə Məmmədova tövsiyə etmişdir.

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ATU
Mərdanov Qardaşları

DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AUDIO VƏ VIDEO MATERIALLARIN ROLU

Xülasə

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanı qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənarda qalmadı.

Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birini elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilir. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır.

Qloballaşma dövründə bu cür dil kimi, heç şübhəsiz ki, ingilis dili çıxış edir. Son 40 il ərzində ingilis dilinin qlobal səviyyədə yayılması açıq-aydın nəzərə çarpır. Bunu bir neçə istiqamətdə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, dil istifadəçilərinin sayının artması, onun bütün cəmiyyətlərə dərin nüfuz etməsi, onun funksional əhəmiyyətinin artması. Bu tendensiya Azərbaycanda da müşahidə olunur ki, bu da təbii olaraq Azərbaycanın inteqrasiya kursundan irəli gələn məsələdir. Lakin, təbii ki, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət öz-özünə formalaşa bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər deyil, həm də, müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil etməlidir. Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar.

Açar sözlər: kommunikasiya, səriştə, metod, texnologiya, nitq

Dili professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatını tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnmişlər. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr ədəbiyyat nümunələri olan və dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil edilmiş əsərlərlə tanış deyillər. Bəzən onlar həmin əsərlər haqqında heç bir məlumatla malik deyil. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də audio və video materialların seçiminə diqqət yetirmək lazımdır. Müasir universitet tələbəsi təkcə bu və ya digər sahədə ixtisaslaşmış kadr kimi formalaşmamalıdır. O, həm də ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi tamamilə yeni sosial bacarıqlara yiyələnəlidir. Məhz bu baxımdan ədəbi xəzinə əlçatan olmalıdır. Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə inteqrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu zaman audio və video vasitələrdən istifadə vacib sayılır.

Bu gün təhsildə müasir təlim texnologiyalarından istifadəyə xüsusi ehtiyac duyulur. Bu işin uğurla yerinə yetirilməsində audio və video vasitələrin də rolu az deyildir. Tədris materiallarından düzgün istifadə bu işin keyfiyyətini daha da artırır.

Bildiyimiz kimi, tələbələr dinləyib- anlama ilə bağlı problemlərlə az qarşılaşmır. Əgər tələbə dinlədiyi mətni başa düşmürsə bu onu həvəsdən salır. Dil səviyyəsinə uyğun olan qısa mətnlər isə tələbələr tərəfindən rahat mənimsənilir. Ekstensiv dinləmədən fərqli olaraq, intensiv dinləmə dərstdə həyata keçirilir. İntensiv dinləmə üçün istifadə olunan audiomateriallar müəllim tərəfindən seçilir. Bu zaman müəllim bir çox məsələləri diqqətdə saxlamalıdır. Burada əsas amil tələbələrin dil səviyyəsi ilə bağlıdır. Hər bir audiomaterial tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Əks təqdirdə dərs prosesində istifadə olunan materiallar heç bir nəticə vermir. C.Harmer intensiv dinləmə zamanı istifadə edilən audio materialların müsbət və mənfi cəhətlərini haqqında fikirlər səsləndirmişdir.

Audiomateriallardan istifadə tələbələrə müxtəlif danışıq formalarını eşitmək imkanı yaradır, fərqli danışıq tərzləri ilə yaxından tanış olan tələbə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyəti zamanı heç bir problem yaşamır[5,100].

Audiomateriallardan istifadə zamanı problemlər də az olmur. Belə ki, auditoriyada səsləndirmə ilə bağlı problemlər yarana bilər. Bu zaman tələbələr audio mətni tam şəkildə eşitmədiklərinə görə başa düşə bilmirlər.

Yeni texnoloji vasitələrdən istifadə (proyektorlar, slaydlar, videoçarxlar) tədris prosesində çox imkanlar açır. Tədqiqatlar onu göstərir ki, audio və video materialların tədris prosesində istifadəsinin faydalılığının başlıca səbəbi onların dilöyrənənlərin duyğu orqanlarına birbaşa təsir etməsidir. Bu məsələdə ən öndə gedəni motivasiya amilidir. Dərs zamanı müəllimin yararlandığı müxtəlif qısa metrajlı filmlər, mahnılar və s. tələbələrə təsir edərək onların maraqlarına səbəb olur, diqqətlərini artırır.

Bəzən adı çəkilən vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasının zamanla baş verəcəyi güman edilir. Bu mübahisəli məsələ dillərin tədrisini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, ingilis dilində bacarıqların aşılmasına prosesinə mənfi təsirlərlə səciyyələnir.

Bu gün dil aspektlərinin mənimsənilməsi, nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməyin vacibliyi meydana çıxır.

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimulaşdırıcı olaraq, öyrənilən dildə kommunikasiya prosesinin yaradılmasına tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olur və nəticə etibarilə, tələbələrin fəallığına səbəb olur. Müəllim tələbələrə dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılamaqda maraqlı olmalıdır. Tələbələrin xüsusi ehtiyac və tələbatlarının nəzərə alınması, təlim prosesinin dilin öyrənilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisdə vacib məsələ hesab edilir. Bu zaman dilöyrənənlərin maraq və ehtiyacları ön planda olmalıdır.

Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, dilöyrənənlərin rast gəldikləri ünsiyyət situasiyaları da xüsusi maraq doğurur. Bu zaman müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyaları öyrədilməlidir. Beləliklə, bütün bunlar dilöyrənələrə tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasına yönəldilir. Belə ki, dili öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir.

Dinləyib-anlama zamanı yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmaların əhəmiyyəti və keyfiyyəti təlim prosesinin keyfiyyətinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Belə ki, bu zaman dinləyib-anlamayı planlaşdırarkən, yerinə yetiriləcək tapşırıq və çalışmaların növ və ardıcılıqlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, təhsil alan tələbələrə dinləyib-anlama vərdişlərinin tələb edilən səviyyədə aşılmasına məqsədlə aparılan iş məqsədyönlü, sistemli, planlaşdırılmış şəkildə təşkil edilməlidir. Belə ki, dinləmək üçün nəzərdə tutulmuş mətn və yaxud digər mətn materialları daşdığı məzmunu görə üç əsas mərhələdən ibarət olması ilə seçilir:

1. Dinləmədən əvvəl həyata yerinə yetirilən tapşırıqlar;

2. Dinləmə prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar;
3. Dinləmədən sonra yerinə yetirilən tapşırıqlar.

Birinci mərhələdə yerinə yetirilən çalışma və tapşırıqlar dinləyiciləri mətnin əsas ideyası, janrı da haqqında məlumatlandırır, onları mətni qavramağa hazırlaşdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir. Bu mərhələdə mətnin başlığı ilə tanış olaraq tələbələr məzmununa dair fərziyyələr söyləyir, mətnin məzmununu özündə ehtiva edən əsas məna daşıyan cümlələri seçir, onları düzgün ardıcılıqla düzür, mətnin məzmununa dair, əsas hadisələri və məlumatı əhatə edən sualları cavablandırır, mövzuya olan münasibətlərini, fikir və rəylərini söyləyə bilər. Bundan əlavə, hazırlıq mərhələsində yerinə yetirilməli olan tapşırıqlar siyahısına aşağıdakılar daxildir:

- 1) açar sözlər təqdim edilir və onlardan istifadə etmək şərti ilə mövzuya dair fərziyyələrini bildirmək tapşırığı verilir;
- 2) mətnə müzakirə obyektinə olan mövzuya dair bir neçə mübahisəli olan fikir və rəylər bildirilir;
- 3) onlara aid əsaslandırılmış şəkildə mövqelərini bildirmək təklif edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırlıq mərhələsində yerinə yetirilən tapşırıqlar həm də onlarda motivasiya və maraq yaratmalı, onların dinləmə prosesində fəal iştirakını təmin etməlidir. Bu mərhələdə tələbələrə təqdim edilən çalışma və tapşırıqlar rəngarəng, tələbələrin bilik, zəka səviyyələrinə uyğun olmalı, onlarda marağın yaranmasını təmin etməlidir.

İkinci mərhələ mətnlə tanışlığı nəzərdə tutur.

Dinləmə prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrin diqqətini mətnin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva məsələlər üzərində cəmləşdirir. Bu zaman yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olur və onlarda dinləyib-anlama qabiliyyətinin keyfiyyətə yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədini daşıyır[3,401].

Burada aşağıdakı tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir:

- Dinlədiyiniz mətnin növünü qeyd edin(hekayə, roman, nağıl, qəzet, jurnal).
- Mətnin potensial dinləyicilərini deyin (uşaqlar, müəllimlər, siyasətçilər, iqtisadiyyatçılar, mütəxəssislər, yeniyetmələr, oxucu kütləsi).
- Mətnə irəli sürülən məqsədi deyin (dinləyiciləri məlumatlandırmaq, inandırmaq, motivləşdirmək, əyləndirmək, güldürmək).
- Mətnin əsas məlumatını özündə əks etdirən parçanı göstərin.
- Mətnin əsas ideyasını ikinci dərəcəli məlumatlardan fərqləndirin.
- Mətnə əsas məna daşıyan cümlələri qeyd edin.
- Müəllif və potensial dinləyicilər arasında yarana bilən münasibətləri dəyərləndirin. Münasibətlərin formal və ya qeyri-formal olduğunu ayırd edin.
- Mətnə olan xüsusi funksiyaları göstərin.
- Mətnə olan sitatların müəlliflərini tapın.
- Mətnə mətnə aid söz və sözbirləşmələrini axtarın.
- Mövzuya aid olmayan cümlələri mətnə verməyin.
- Mətnə olan zərfləri qruplaşdırın.
- Tələbələrə pərakəndə şəkildə yazılmış cümlələr təqdim edilir və onları düzgün şəkildə düzərək yeni cümlələr qurmaq tapşırılır.
- Dinləyicilərə strategiyalardan istifadə haqqında düşünmək tapşırılır.
- Naməlum sözlərə rast gəldikdə onların mənalarını başa düşməyə və dinləməyə kömək edən strategiyalar haqqında fikir söyləmək tapşırılır.

Mətnlə tanışlıqdan sonra aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

- Verilən söz və ifadələrdən istifadə edərək mətnin məzmununu danışmaq;
- Tövsiyə edilən fəaliyyət növlərindən danışarkən, bu zaman cümlələrdə və qruplarda iş formalarını da nəzərə alın.

• Tələbələrə bir neçə, bəzən biri-birindən fərqli olan fikir və ideyalar təqdim edilir. Sonra həmin ideyalar tələbə yoldaşları ilə təhlil edilir.

• Mətnə olan söz və söz birləşmələrindən istifadə edərək, mövzuya münasibətinizi bildirin.

Xarici dildə dinləyib-anlamanın kommunikativ-yönümlü təlimi zamanı burada rollu oyunlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

• Mətnə olan söz və ifadələrdən istifadə edərək, qeyd edilən problemlə bağlı münasibətləri bildirmək tövsiyə edilir.

• Kommunikativ yönümlü təlim dinləyib-anlama vərdişlərinin interaktiv, integrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

• Tələbələrə mövzu tapşırılır və onlara dair inşa yazmaq tapşırığı verilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fəaliyyət növlərinin hamısının həyata keçirilməsi heç də vacib deyil. Səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün əsas şərt dinləyib-anlamanın təlimi prosesinin mərhələli, sistemli şəkildə təşkil edilməsidir.

Beləliklə, audio və video materiallardan istifadə zamanı material seçimi, tələbələrin maraqları, müəllimin istiqamətverici olması, motivasiyaedici mühiti yaratması, təlim prosesinin tələbəyönümlülük prinsipi əsasında təşkili bu işdə məqsədə çatmağa kömək edir, dərsin səmərəliliyini nəzərəçar-pacaq dərəcədə artırır.

Ədəbiyyat

1. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, № 4, p.17
2. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, p. 136-43
3. Bailey K.M. and D. Nunan (eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
4. Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v.48 (1), p. 3-11
5. Harmer J. Teaching foreign language teaching, 2005, pp. 45-46
6. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Z. Mammadova

The role of audio and video materials in developing communicative competence in teaching languages

Summary

The article deals with the role of audio and video materials in developing communicative competence in language faculties and working out effective ways of listening skills. Today the main goal of teaching and learning languages in the global world is developing language learners' ability to use the language for communication. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a

crucial part of the language learning process. The process of teaching should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the methods in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Key words: communication, competence, method, technology, speech

З. Мамедова

Роль аудио и видео материалов на формирования коммуникативную компетенцию на преподавании языков
Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи. Процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Практически все используемые в процессе коммуникации должны быть реченаправленными, специально организованные таким образом, чтобы создавать необходимые условия для формирования соответствующих навыков и умений. Функциональность, ситуативность, личностная направленность, является основными свойствами речевой коммуникации.

Одной из наиболее актуальных проблем языкам является обучение устном речевому общению на изучаемом языке. В психологии общение трактуется как совокупность социальных связей, средство динамического взаимодействия общества и личности. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литературы. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, компетенция, метод, технология, речь

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.05.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 04.10.2019

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tövsiyə etmişdir.

TƏRANƏ ASLANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
XX əsr (sovet-dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi
taranaibadova@gmail.com

MEHDİ HÜSEYNİN “YERALTI ÇAYLAR DƏNİZƏ AXIR” ROMANINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT

Xülasə

M. Hüseyin geniş müşahidə qabiliyyətinə malik olan yazıçı, nasir idi. O, ədəbi mübarizələrdə iştirak etmişdir. Yazıçı Azərbaycan ədəbiyyat tarixində özünəməxsus sənətkar olmuşdur. İlk yaradıcılığa hekayə janrı ilə başlamışdır. Onun “Xəzər”, “Quzu”, “Maral əfsanəsi”, “Qara gözlər”, “Bahar suları”, “Rəqiblər”, “Nişan üzüyü” hekayələri ustalıqla qələmə alınmışdır. O həm də tarixçi idi. Əsərlərində tarixi mövzulara müraciət etməsi məhz bununla bağlı idi. Mehdi Hüseyinin əsərlərində həm də milli kolorit çox güclü idi. Qorunub saxlanılırdı. “Daşqın”, “Tərən”, “Abşeron”, “Qara daşlar”, “Səhər”, “Yeraltı çaylar dənizə axır” və s. əsərləri bu baxımdan misal göstərilə bilər.

Bu əsərlər onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Mehdi Hüseyin çoxmillətli Sovet ədəbiyyatının nümayəndəsi olmuşdur. Və bu dövrdə də yazıb yaratmışdır. Onun əsərləri həm də milli dəyərlərin tərənnümünü əks etdirmişdir. Güclü müşahidəsi, diqqəti yaradıcılığında uğur qazanmasına zəmin yaratmışdır. O real həyatı əsərlərində canlandırmağı bacarırdı. “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanında insan taleyi ön planda durur. Bədii əsər hər bir insanın özünü orada tapması, hər bir məqamda özünü görməsidir.

Mehdi Hüseyin yaradıcılığında bütün obrazlar mənəvi zənginliyə malik olan obrazlar qalereyasındandır. Özünü unudaraq oxucusuna xidmət edən yazıçı tarixdə öz yerini tuta bilir. Mehdi Hüseyin də məhz belə yazıçılardan biri olub Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və oxucuların qəlbində həmişə yaşayacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, hekayə, obraz, qalereya, ədəbiyyat, yeraltı çaylar, tarix, roman, yazıçı, cəmiyyət

Ömrünü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına həsr etmiş Mehdi Hüseyin geniş erudisiyaya, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan yazıçı, nasir idi. Ədəbi mübarizələrdə fəal iştirak edən Mehdi Hüseyin yaratdığı əsərlərlə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus geniş əhəmiyyətli bir sənətkar olmuşdur. Yaradıcılığa hekayə janrı ilə başlayan ədib elə ilk uğurlarını da bu janrla qazanmışdı. Onun “Xavər”, “Quzu”, “Maral əfsanəsi”, “Qara gözlər”, “Bahar suları”, “Rəqiblər”, “Nişan üzüyü” və s. bu kimi hekayələri ustalıqla qələmə alınaraq oxuculara təqdim olunmuşdur. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan Mehdi Hüseyin əsərlərini yüksək amal və ideya uğrunda mübarizə aparan əsl nasir kimi yazıb ərsəyə gətirmişdir. Əsərlərində tarixi mövzulara müraciət etməsi məhz onun tarixçi olmasından da irəli gəlirdi. Vətən mövzusu, müsbət qəhrəmanlar, bu qəhrəmanların zəngin mənəvi aləmi, müharibənin xalqlara vurduğu mənəvi yaralar, Azərbaycanın müharibə dolu keşməkeşli tarixi onun əsərlərinin əsas mövzusu, əsas qayəsi olmuşdur. Onun yazıb ərsəyə gətirdiyi “Daşqın”, “Tərən”, “Abşeron”, “Qara daşlar”, “Səhər”, “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanları bu qəbildən olan əsərlər sırasına daxil edilə bilər.

Əsərlərinə nəzər saldıqda, onlarla yaxından tanış olduqda, milli koloritin yüksəkliyi, qorunub saxlanması diqqəti cəlb edir və yazıçının yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Əsil nasir

üçün ümumbəşəri dəyərlərə malik olan qəhrəman obrazlar əsərin süjet xəttinin aparıcı qüvvələridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mehdi Hüseyn çoxmillətli sovet ədəbiyyatının nümayəndəsi olmuş məhz bu dövrdə yazıb yaratmışdır. Yazıcının sosializm quruculuğu illərinə təsadüf edən yaradıcılığı həm yeniliyi, həm də əxlaqi-dəyər normalarının qorunub saxlanması, milli dəyərlərin tərənnümünü əks etdirmişdir.

Görkəmli alim Yəhya Seyidov “Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu” kitabında yazır: “Böyük Vətən müharibəsindən sonra ədibin yaradıcılığı rus yazıçı və tənqidçilərinin də nəzərini cəlb etmişdir. L.Lebedinski, L.Klimoviç, Zoya Kedrina, K.Zelinski, V.Boqoqlavski kimi müəlliflər onun yaradıcılığı haqqında fikir söyləmiş, ayrı-ayrı əsərlərini təhlil etmişlər. Bu məqalə və tədqiqlərdə Mehdi Hüseynin yaradıcılıq xüsusiyyətləri, sənətkarlığı, müəllifin ədəbiyyat tarixində mövqeyi, ayrı-ayrı əsərlərinin ideya-bədii keyfiyyəti haqqında bu gün də öz dəyərini saxlayan düzgün elmi mülahizələr yürütmüşlər”. Demək ki, Mehdi Hüseyn təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, həm də rus yazıçı və tənqidçilərinin nəzəri görüşlərində, tədqiqat əsərlərində diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat aləminə gələn yazıçı ictimai gərginliklərini, toqquşmalarını, şəhər və kənddə baş verən hadisələrin bilavasitə iştirakçısına çevrilir. Güclü müşahidə qabiliyyətinə malik olması, diqqəti, onun yaradıcılığında uğur qazanmasına zəmin yaradır. Gördüklərini, real həyatda baş vermiş hadisələri detallarla qələmə almağı bacaran gənc müəllif, şahidi olduğu hadisələrə müxtəlif boyalar, rənglər qatararaq bədii obrazlı şəkildə nümunələr yaratmağa müvəffəq olur. Kənd həyatını özünə yaxın bilən Mehdi Hüseyn kənd həyatının yeniləşməsi, quruculuq işlərində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsini yaradıcılığının hələ ilk illərində ön planda görərək bu mövzuda əsərlər yazmağa başlamış və mübariz ruhlu obrazlar qələmə almışdır. İstər iri həcmli, istərsə də kiçik həcmli əsərlərinin süjet xətti bir amala, vətən torpağı və vətənin daşı olan azad insan obrazı yaratmağa xidmət etmişdir.

“Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu” adlanan kitabında Yəhya Seyidov yazır: “30-cu illər Azərbaycan nəsrinin inkişafı tarixində əhəmiyyətli bir mərhələ təşkil edir. Zəngin həyat materialı, sosializm quruculuq cəbhəsində qazanılan doğurduğu ruh yüksəkliyini geniş planda əks etdirmək arzusu nəsrin iri formalarına meylli qüvvətləndirirdi. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında ilk roman və povestlər inqilabdan sonra yaradıcılığa başlamış gənclərin qələmindən çıxmışdır (1, 250).

Həqiqətən, məhz Mehdi Hüseynin bu dövrlərdə yaratdığı nəsr əsərləri istər povest, istər dram, istərsə də romanları əsasən tarixi mövzulara həsr olunmuş, müharibə illərini, müharibədən sonrakı illəri, quruculuq illərini əks etdirmişlər. Bu baxımdan onun qələmə aldığı “Alov”, “Qara daşlar”, “Səhər”, “Cavanşir”, “Abşeron”, “Tərən” kimi romanları sovet ədəbiyyatının ən qiymətli sənət əsərləri sırasındadır.

Yaşadığı dövrün, mühitin eybəcərliklərini, keşməkeşlərini ustalıqla qələmə alan yazıçı mübariz ruhlu obrazlar yaratmaqla yanaşı dövrün ziddiyyətli məqamlarını da yaradıcılığında ön plana çəkir. Cəmiyyət və şəxsiyyət problemi. Bu mövzu bütün tarix boyu yaradıcı insanları daim düşündürmüş və ədəbiyyatın əsas predmeti olaraq hər bir dövr üçün öz aktuallığını saxlayaraq əsas mövzu olmuşdur. Ədəbiyyatın əsas predmeti insandırsa, cəmiyyət isə onu əhatə edən mühitdir.

Mehdi Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanında və digər əsərlərində cəmiyyət və şəxsiyyət dedikdə cəmiyyətdə baş verən hadisələr və bu hadisələrin mərkəzində duran insan taleyi əsərlərin əsas süjet xəttini, qayəsini təşkil edir.

Dövrün, zamanın tələbi olaraq hamı vahid socialist milli mədəniyyətinə, vahid ideologiyaya xidmət edir, onu öz yaradıcılıqlarında tərənnüm və təbliğ edirdilər. Milli dəyərlərin qorunması təməlində duran, milli ideologiyaya xidmət edən yazıçılardan bir də məhz o dövrdə Mehdi Hüseyn idi. Sovet rejiminə xidmət etmək, onun mühüm vəzifələrinin keşiyində

durmaq və ona sadıq əskər kimi xidmət etmək hər bir yazıçının, şairin ümdə vəzifələrindən biri idi.

Sosializmdə milli mədəniyyət dedikdə ayrı-ayrı milli mədəniyyətlər deyil, ümumi sovet mədəniyyəti, sovet ideologiyası nəzərdə tutulurdu. Çoxmillətli sovetlər ölkəsində yaşayan insanların fikir və düşüncələri, duyğuları, dünyaya baxışları həyat tərzləri kimi də müxtəlif idi. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq yaranan əsərlərdə milli psixologiyayı, şüur və düşüncəni qoruyub saxlamaq ən çətin məsələlərdən biri idi. Bu baxımdan Mehdi Hüseynin yaradıcılığına xas olan belə xüsusiyyətlər onun yaratmış olduğu əsərlərdə öz əksini tapır.

Professor Akif Hüseynovun təbirincə desək “milli tiplər qalereyası” yaratmaq hər yazıçıya xas olan xüsusiyyət deyil. Obrazların mənəvi aləmini açmaq, onları dövrün, mühitin keşməkeşlərində mübarizələrə sinə gərəkək qələm almaq və oxucuya təqdim etmək məhz Mehdi Hüseyn yaradıcılığının bariz nümunəsi idi. “Odlu qılınc” əsərində Cavanşirin qəhrəmanlığını qələmə almış yazıçı tarixi bir daha göz önünə gətirmişdir. Yazıçı bu əsərlə Azərbaycanın qədim tarixə malik olduğunu və Cavanşirin necə igid, cəsur, eyni zamanda vətənə olan yüksək sevgisini canlandırmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları böyük vətənpərvərlik məktəbinə çevrilmiş, vətənin bütövlüyünün, xalqın birliyinin təcəssümü olmuşdur.

Qafqaz xalqlarına xas olan məğrurluq, igidlik, qürur cə cəsurluq anlamı bütün zamanlar üçün xarakterik olmuşdur. Böyük rus yazıçısı Qoqol Puşkinin yaradıcılıq inkişafında Qafqaz mövzusunun oynadığı mühüm rolu müəyyən edərək belə yazır: “İstər dərələr içərisində ömürlük qarla bürünmüş heybətli Qafqaz onu heyran etmişdir: Qafqaz demək olar, onun qəlbindəki qüvvəti oyatmış və azad fikirləri boğan son zəncirləri qırılmışdır” (2, 319).

Ədəbiyyatın bütün dövrlərində mübət igid qəhrəman obrazlar yazıçı təxəyyülünün bariz nümunəsinə çevrilərək yazıçının iç dünyası ilə səsleşib, onun mənəviyyatını, demək istədiklərini, arzu və istəklərini, duyğu və düşüncələrini özündə əks etdirir. Bu baxımdan da Mehdi Hüseynin qəhrəmanları müharibə illərinin sınaqlarından çıxmış həm kişi, həm qadın obrazlarının məğrurluğunu, inamın əyilməzliyini özündə əks etdirir. “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanının mövzusunı müharibə illərindən götürən yazıçı müharibənin gətirdiyi bəlaları, vurduğu mənəvi ziyanları əsərboyu oxucunun gözü önündə canlandırır. Məğrur, əyilməz Midhədlər, Zəfərlər, Samirələr düşükləri çətinliklərə sinə gərəkək sınımr, əyilmir, mənəviyyatca qırılmazlar. Hər qaranlıqda bir işıq axtaran, hər kədərin sonunda sevinc gəzən qəhrəman obrazlar yaşadıkları zamanın dəhşətini müharibənin zərbəsi kimi qəbul edir, səbrlə dözümlülük göstərməyə nail olurlar. Hər bir qəhrəmanı ustalıqla qələmə alan, hər birini öz diliylə danışdırmağı bacaran yazıçı sonda öz istədiyinə, qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilir.

“Yeraltı çaylar dənizə axır” romanında milli psixologiyaya malik olan, milli şüur və düşüncəni özündə yaşadan, həyat tərzində əks etdirən obrazlar toplusudur.

Sovet dövründə bəzi müasir düşüncə tərzilə milli dəyərlər arasında təzad yaransa da onları həll etmək, cilalamaq, milli dəyərlərə söykənərək özünüküləşdirib qəhrəmanların dili ilə oxucuya çatdırmaq hər bir yazıçı və şairin ümdə vəzifəsi idi. Bədii nəsr, bədii əsər hər bir insanın müəyyən mənada özünü tapması, özünü əsərin hər hansı məqamında görməsi deməkdir. Zaman və mühit dəyişkənliyi insanın həyat tərzinə təsir göstərsə də milli-mənəvi dəyərlərə söykəndikcə onları tarazlamaq, çərçivədə saxlamaq daha asan başa gəlirdi.

Çoxmillətli sovetlər ölkəsində insanların rəngarəng həyat tərzindən doğan fikir və düşüncələr, dünyaya baxış da müxtəlif idi. Milli koloritin yüksəkliyi isə həmişə Azərbaycan ədəbiyyatında, yaranan əsərlərdə öz gücünü qoruyub saxlaya bilirdi.

Mehdi Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanı bütün əsərboyu milli dəyərlərə söykənən, onları qoruyan, onları həyat tərzinin şüuruna çevirən qəhrəman obrazların təcəssümüdür. Əsərin aparıcı qüvvələri olan Samirə və Midhət Aydınlar, mənəvi zənginliyə malik olan cütlüklərdir. Müharibənin vurduğu sağalmaz yaralar onlardan yan ötmür. Həyatını darmadağın edən, həyatını kabusə çevirən müharibə onun və Midhətin taleyinə acımadı. Yazıçı

əsərboyu Samirəni namuslu, qeyrətli bir qadın obrazı kimi oxucusuna təqdim edir. Bütün çətinliklərə sinə gərərək vəziyyətdən çıxış yolu axtaran Samirə müharibənin ziyan verdiyi nə ilk, nə də son qadın deyildi.

Namuslu, qeyrətli, igid oğulların hər hansı rejimin, ideologiyanın diktəsiylə, vətən xaininə çevrilməsi o dövr üçün heç də çətin deyildi. Canını millət, vətən, xalq uğrunda qurban verməyə hazır olan oğullarını şər və böhtana tuş gəlməsi və acizənə surətdə rejimin dırnaqarası qayda-qanunlarına boyun əyməsi o dövr üçün labüd idi. Bu qurbanlardan biri də məhz əsərin qəhrəmanı Midhət idi. Yazı onun iztirablarını, düşdüyü və çəkdiyi əziyyətləri elə ustalıqla qələmə alır ki, sanki oxucu özünü onun yanında hiss edir. Represiya qurbanına çevrilmiş neçə-neçə insanın taleyini yaşayan, sürgünlərə məruz qalan insanların ümumiləşmiş obrazının Midhətin simasında yaradan yazıçının məqsədi o dövrün vahiməli illərini, baş verən dəhşətlərini qələmə alaraq oxucuya çatdırmaq idi. Qaranlıqlara işıq saçan, ümidlə çətinliklərə dözməyi bacaran insanların sayəsində yazıçı Samirənin əsərboyu qeydinə qalan onu çətinliklərdən çıxarmağa əlindən gələni əsirgəməyən Zəfər obrazıda oxucunun ürəyində rəğbət hissini oyadır. Samirənin balalarına öz balası kimi baxan, onların qayğısına qalan zəfər haqq-ədalətin gələcəyi günə inanır və bu inam hissi onu bir an belə tərk etmir. Hadisələr boyunca daim Samirənin və onun ailəsinin yanında olan həqiqi dost, qardaş köməyini ondan əsirgəməyən Zəfər baş vermiş hadisələrə ayıq gözlə baxmağı bacardığı kimi onlardan nəticə çıxarmağı da bilirdi. Yaşadığı rejimin qəddarlığı, amansızlığı onu qorxutmur, rejimin gözünün içinə dik baxmağı bacarırdı. Sovet ideologiyasının milli mənəvi dəyərlərə göz yumması, sovet rejiminin diktəsi insanların həyat tərzinin dəyişkənliyinə gətirib çıxartsada hamının ürəyində qorxunun, xofun kök salmasına, səksəkəli yaşamasına zəmin yaradırdı. Bədriyə ana, Samirə və onların timsalında bu rejimin qurbanı olan oğulların ana, bacılarının, həyat yoldaşlarının iztirabları, ah-naləsi, düşdükləri çətinliklər, əzab-əziyyətlər, övladlarına və qohumlarına vurulan damğalar dövrün acı həqiqətlərindən xəbər verirdi. Demək lazımdır ki, yazıçı o dövrün acı səhnələrini, işgəncə dolu həyat lövhələrini, insanların mənəvi aləmlərini ustalıqla obrazlı şəkildə qələmə almağı bacarmış və öz oxucusunun gözü önündə o lövhələri yaratmaq niyyətinə nail olmuşdur.

Bütün əsərlərinin süjet xəttini mövzu və ideya baxımından ustalıqla qələmə alan “Mehdi Hüseyn yaradıcılığının son anına qədər müsbət amal və ideya uğrunda vuruşan, ən çətin şəraitdə, gərgin anlarda belə sarsılmayan mərdlik və mətanət rəmzi kimi iradəli, əqidəli insanları əsərlərinə qəhrəman seçmişdir. Onun qəhrəmanları insanların səadəti və xoş gələcəyi uğrunda özlərini məsələ çevirirlər. Bu baxımdan yazıçının “Yeraltı çaylar dənizə baxır” romanı buna misal ola bilər.

Yazıçının müsbət bədii surətlərinin məqsədi aydın və nikbindir. Hərçənd onlar bu amala mübarizə apara-apara, min bir əzabla çatsalar da, arzularına çatmaq naminə tərəddüd etmədən irəliləyirlər. Birincilik, qəhrəmanlıq əhvalı bu insanlarda öləri, gəlişi gözəl zahiri bir keyfiyyət olmayıb məqsəd aydınlığından, əqidə mətinliyindən, insanlıq şərəfətini, ən nəhayət vətəndaşlıq vəzifəsini dərk etməkdən irəli gələn daxili bir keyfiyyətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı o vaxt yazıçı olur ki, özünü unudur, yalnız və yalnız oxucusuna xidmət edir. Mehdi Hüseyn də məhz belə yazıçılardan olmuş və əsərləri ədəbiyyat tarixinin qızıl fonduna daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Yəhya Seyidov. Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1966.
2. Mehdi Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Avrasiya Press, Bakı, 2005.
3. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Azərənəşr. Bakı, 1958.
4. Akif Hüseynov. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, Yazıçı, 1983.
5. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası III kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı, Elm, 2006.

Общество и личность в романе М. Гусейна
«Подземные реки впадают в море»

Резюме

М. Гусейн был писателем, прозаиком, обладающим большими способностями к наблюдению. Писатель был своеобразным мастером в истории азербайджанской литературы. Его творчество началось с жанра рассказа. Его рассказы «Каспий», «Ягненок», «Легенда о марале», «Черные очи», «Вечные воды», «Соперники», «Обручальное кольцо» написаны с большим мастерством. Он также был историком. И его обращение к историческим темам в своих произведениях было связано именно с этим. В произведениях Мехди Гусейна также сильно проявлялся, сохранялся национальный колорит. В этом смысле в качестве примера можно показать «Половодье», «Тарлан», «Абшерон», «Черные камни», «Утро», «Подземные реки впадают в море» и другие произведения. Эти произведения занимают особое место в его творчестве. Мехди Гусейн был представителем многонациональной Советской литературы. И творил в этот период. В его произведениях также воспевались национальные ценности. Его большая наблюдательность, внимательность создали почву для достижения им успеха в творчестве. Он умел изображать в своих произведениях реальную жизнь со всей правдивостью. В романе «Подземные реки впадают в море» на передний план выходит судьба человека. Художественное произведение – это произведение, где каждый человек может найти себя, видеть себя в каждом его моменте. В творчестве Мехди Гусейна все образы разложены в галерее образов, обладающих духовным богатством. Место в истории может завоевать тот писатель, который служит своему читателю, забыв о себе. И Мехди Гусейн, как один из таких писателей, будет жить в истории азербайджанской литературы и в сердцах читателей вечно.

Ключевые слова: Азербайджан, рассказ, образ, галерея, литература, подземные реки, история, роман, писатель, общество

T.Aslanova

The Community and Personality in M. Huseyn's "Subterranea Rivers Join to the Sea" Novel
Summary

M. Huseyn is the poet and prose-writer with a broader outlook. He had also taken part in the literary debates. He has his own unique artistic style in the Azerbaijani literature. He started with short story genre first. His "Khazar", "Quzu (the Lamb)", "Maral Afsanasi (the Legend of Deer)", "Qara Gozlar (the Black Eyes)", "Bahar Sulari (the Spring Waters)", "Raqiblar (the Competitors)", and "Nishan Uzuyu (The Wedding Ring)" stories all are samples of master works. He was historian as well. This is the reason behind the fact that he discusses the historical subjects in his works. Mehdi Huseyn put the national color in the heart of his works and safeguarded the national values powerfully. "Dashqin (the Flood)", "Tarlan", "Absheron", "Qara Dashlar (the Black Stones)", "Sahar (the Morning)" and "Subterranea Rivers Join to the Sea" are examples of such sort of works. The works with national themes form the main part of his creative life. Mehdi Huseyn was a sample of the representatives of USSR union's multi-national literature. He continued writing and creation in USSR era as well. His works reflect the expression of national values in this era. He owes his successful creativity life to the boarder outlook and careful attention he inherited. He could successfully revive the real life in his works. He put the human destiny as the first priority in his well-known novel, "Subterranea Rivers Join to the Sea". The artwork is formed when the creator puts himself in the core of all the events and places included in the novel. The writer, who tries to serve the readers with whole of his life and forgets himself in favor of the readers, will gain the chance live the history long. Mehdi Huseyn was one of the writers of this kind and will always remain alive in the history of Azerbaijan and in the readers' heart.

Keywords: Azerbaijan, Story, Character, Gallery, Subterranea Rivers, History, Novel, Writer, Community

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 04.10.2019

Filalogiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tövsiyə etmişdir.

TƏRLAN ƏLİYEVƏ
ADPU-nun Ağcabədi filialı
terlanaliyeva67@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİN TARİXİ FƏNNİNDƏN SEMINAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Xülasə

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənni Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənir. Odur ki, müəllim mühazirə oxuyarkən diaxron məlumatları, ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik kateqoriyaları tarixi xronoloji ardıcılıqla dinamik inkişafında təqdim etməli; türk dilləri ailəsinə mənsub olan dilimizin qohum dillərdən ayrılma, müstəqilləşmə və öz spesifikası ilə tanınma-müəyyənləşmə prosesini müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi faktlar əsasında tələbələrə çatdırılmalıdır.

Seminar müəyyən tapşırıqları tələbələr həm şifahi, həm də yazılı (test şəklində də) formada yerinə yetirirlər. Tapşırıq və suallar üçün nümunələr qədim abidələrdən, Azərbaycan klassiklərinin əsrlərindən seçilməlidir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası seminar məşğələləri mühazirə yolu ilə əldə edilmiş biliklərin daha dərinlən mənimsədilməsinə imkan və şərait yaradır. Seminar məşğələlərində tələbələr daha çox iş görməli olur, qazandıqları nəzəri-qrammatik məlumatları praktikada sınaqdan çıxarırlar. Seminar müəyyən tapşırıqları tələbələr həm şifahi, həm də yazılı (test şəklində də) formada yerinə yetirirlər. Tapşırıq və suallar üçün nümunələr qədim abidələrdən, Azərbaycan klassiklərinin əsrlərindən seçilməlidir. Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, həm də XIII-XVIII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan bu sənətkarların əsrlərinin dili tarixi qrammatika və ədəbi dil üçün çox zəngin material verə bilər. Bundan əlavə, tələbələr XIX-XX yüzilliklərə aid olan sənətkarlardan Zakirin, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin və b. əsrlərindən də seminar mövzuları üçün nümunələr seçə bilər.

Məqalədə Azərbaycan dil tarixi fənnindən seminar məşğələlərinin təşkilinə dair səmərəli tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dil tarixi, seminar, mənbə, tapşırıq, çalışma, nümunə

Azərbaycan dili tarixi fənni ali məktəblərdə, əsasən, iki istiqamətdə öyrədilir:

1. Tarixi qrammatika üzrə;
2. Ədəbi dil tarixi üzrə;

Prof. T.İ.Hacıyev dil tarixinin tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi üzrə öyrənilməsinin praktik əhəmiyyətindən danışarkən göstərir ki, bu, ən əvvəl dilin özünün xeyrinədir: belə difrensiasiya dilin tarixinə analitik şəkildə yanaşmaq üçün şərait yaradır, onu detallar, hissəciklər üzrə öyrənməyi asanlaşdırır. İkincisi dili öyrənmələrin xeyrinədir: sahə konkretləşir, mütəxəssislər ixtisaslaşır və hər biri öz sahəsinin xüsusi metodikasına yiyələnir. Bu ümumi vəziyyət Azərbaycan dilinin tarixinə tətbiqdə də öz qüvvəsində qalır (1, 62). Birinci istiqamətə tarixi qrammatikanın morfolojiya və sintaksisə aid nəzəri məsələləri daxildir. Mövcud tədris planında bu fənnin (yəni tarixi qrammatikanın) tədrisinə 34 saat vaxt ayrılmışdır. Bunun 14 saati mühazirə, 20 saati isə seminar məşğələlərinə həsr edilmişdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” fənni Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənir. Odur ki, müəllim mühazirə oxuyarkən diaxron məlumatları, ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik kateqoriyaları tarixi xronoloji ardıcılıqla dinamik inkişafında təqdim etməli; türk dilləri ailəsinə mənsub olan dilimizin qohum dillərdən ayrılma,

müstəqilləşmə və öz spesifikası ilə tanınma-müəyyənləşmə prosesini müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi faktlar əsasında tələbələrə çatdırılmalıdır.

Tələbələrin müstəqil işləməsi üçün Azərbaycan dili tarixi morfoloqiyasına dair seminar məşğələlərində mövzuları müəyyənləşdirmək əsas məsələlərdəndir. Tarixi qrammatikadan seminar mövzuları proqrama uyğun olaraq əvvəlcədən hazırlanıb tələbələrə çatdırılmalıdır ki, bunun da nəticəsində məşğələlər səmərəli keçsin. Mövzular müəyyənləşdirilərkən bir sıra cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dili tarixi qrammatikası üzrə seminar məşğələlərində aşağıdakı mövzuların tədrisi nəzərdə tutulur:

1. Azərbaycan dili tarixinin başqa fənlərlə əlaqəsi - (2 c.)
2. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına haqqında - (2 c.)
3. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası: Əsas nitq hissələri- isim, sifət, say, əvəzlik, fel, feli sifət, feli bağlama, zərf; köməkçi nitq hissələr-qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər - (8 c.)
4. Sintaksis: söz birləşməsi; cümlə, cümlə üzvləri, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr - (8 c.).

Fikrimizcə, seminar məşğələlərində ilk mövzu kimi dil tarixi fənninin öyrənmə yönümü barədə tələbələrə müxtəsər məlumat verilməlidir. Müəllim dil tarixi fənninin iki tərkib hissəsi (əslində hər iki fənnin obyektı eynidir), faktlarla yanaşma tərzini, məqsədini və ümumiyyətlə, təhlil etmə yönümünü tələbələrə anlatmalıdır.

Bəllidir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində dilimizin əsasən müasir vəziyyəti öyrədilir. Bundan əlavə, bəzi mövzuların tədrisində dilin tarixi ilə bağlı olan bir sıra məlumatların verilməsi də nəzərdə tutulur. Odur ki, ali məktəblərdə hazırlanan müəllimlər Azərbaycan dilinin inkişafını öyrədən fənnlə yaxından tanış olmağı və yeri gəldikcə tədris prosesində bu və ya digər sözün, qrammatik hadisənin tarixi keçmişi ilə bağlı təhlil aparmalıdır.

Seminar məşğələlərində fənlərə əlaqədən istifadə edərək dil tarixinin dillərin ümumi qanunlarından bəhs edən fənlə - ümumi dilçiliklə bağlılığını da tələbələrə başa salmaq lazımdır.

Məlumdur ki, dilimizin tarixi xalqımızın tarixindən, həmçinin türk xalqlarının tarixi keçmişindən ayrılmazdır. Tələbələrin dil tarixi fənnindən bilik və bacarıqlarının yoxlanması müxtəlif formalarda həyata keçirilir.

* fərdi sorğu;

* tələbələrin öz yoldaşlarının cavablarını tamamlamaq və düzəltmək üçün cəlb edilməsi;

* tələbələrin öz yoldaşlarının cavablarına rəy verməsi;suallar, tapşırıqlar, test nümunələri və s.

Tarixi qrammatika fənnindən seminar məşğələlərinin səmərəli təşkili üçün morfoloji kateqoriyaların həm müasir Azərbaycan dilində işlənmə, həm də işləməyən formaları qaydaşdırılmalı, müqayisə edilməlidir. Çünki nitq hissələrinə aid olan bir sıra kateqoriyalar qədim abidlərin və klassiklərin dilində iki şəkildə özünü göstərir:

a) müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi işlənmələr;

b) müasir Azərbaycan ədəbi dilindəkindən formaca fərqli işlənmələr.

Həm müasir, həm də müasir ədəbi dildən fərqli formalar ismin hal kateqoriyasında daha çox müşahidə edilir. Seminar məşğələlərində hər iki formaya aid nümunələr "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin, Vaqifin və b. əsərlərindən müstəqil olaraq seçilir. Bu formalar əsasında mövzunun həm tarixi, həm də müasir əlamətləri izah edilir.

Bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələr göstərir ki, ismin hal kateqoriyası tarixən həm müasir dilimizdən fərqli, həm də müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənmişdir.

Adlıq hal

Sıfır morfemlə ifadə edilən adlıq hal tarixən necə olmuşsa, indi də elədir, yəni müasir dilimizdəki kimidir. Bunu tələbələrin topladıqları aşağıdakı nümunələr də təsdiqləyir:

Tan etdi gün toğdı (9, 57),

Beyrəyin atası- anası bağdı-gördi kim, gərdək görünməz olmuş (9, 57), at başını yuqarı tutdı, bir qulağın qaldırdı (9, 60), Qırq nəfər kafərlər atlandılar (9, 60) və s.

Yiyəlik hal

Yiyəlik hal tarixi mənbələrdə iki şəkildə həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənmişdir. Ona görə də bu mövzunun seminar məşğələlərində təhlili zamanı tələbələrə aşağıdakı tapşırıqları vermək məsləhətdir:

Tapşırıq 1.

Şəkilçi ilə işlənən yiyəlik hala aid nümunələr seçib yazın.

Tələbələr aşağıdakı nümunələri seçirlər.

Bayandır xanın qarşısında oğlu Qarabudaq yay durubdayanmışdır (9, 42);

Könlümün viranəsində gənci-punhan bulmuşam; Olmuşam ol mahə qurban, Canü canan bulmuşam (10, 94).

Tapşırıq 2

Şəkilçisiz yiyəlik hala aid nümunələr seçib yazın.

Tələbələr aşağıdakı nümunələri seçirlər.

...Beyrək at köksünü qucaqladı...(9,37);

Oğul, oğul ay oğul.Qaragünlücə gözlərim aydını oğul (9,126);

Tapşırıq 3

Verilmiş nümunələrdə şəkilçisiz işlənmiş yiyəlik hala şəkilçi əlavə edin.

Canın diləyi rəfiqü yarın,

Hər nəsnə ki, var getdi əldən

Yüzünü bəndən nihan etmək dilərsən etməkil,

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən etməkil (11, 54).

Tapşırıq 4

Bulunur hər dərdə istərsən gülüstanda dəva ,

Həqəsində qönçənin güya şəfa qüllabı var (12,148).

Bəri kəlgil başım baxtı, evin taxtı (9, 126).

Yönlük hal

Yönlük hal qədim abidələrin dilində üç formada müşahidə edilir:

1) İsmnin yönlük halının –a, -ə, -yi, yə, şəkilçisi ilə formalaşması. Bu müasir formadır, Azərbaycan ədəbi dilində də işlədilir;

2) İsmnin yönlük halının –ka, -kə, -ra, -rə, -rı, -ri şəkilçiləri ilə formalaşması. Bu isə qədim formadır, tarixən işlənmişdir.

Bundan əlavə bəzi hallarda qurluşca yerlik halı bildirən da, də şəkilçisidə tarixən semantik cətdən yönlük halı ifadə etmişdir.

Məsələn:

Topuğunda sarmaşanda qara saçlım,

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım.

Bu üç forma arasında olan fərqli cəhətlər seminar məşğələsinin səmərəli və maraqlı qurulması üçün imkan yaradır. Tələbələrə hər üç formaya aid nümunələr seçdirməli və aşağıdakı tapşırıqlar verilməlidir.

Tapşırıq 1

İsmnin yönlük halının müasir formasına aid nümunələr seçib yazın.

Kıprıyın oxuna qaşın yayına,

Aşiqin sinəsin sipər dedilər, (11, 36)

İstəməyə onu bağə düşdüm,

Eşqimə dedim ki, dağə düşdüm (14, 38).

Tapşırıq 2

İsmnin yönlük halının arxaik formasına aid nümunələr seçib yazın.

Qəmələrin sirrini candan dedim saxlayım,
Dışra buraxdı onu pərdədən əsrarımız.

(Nəsimi)

Cam içrə meyki, dairə salmış hübab ona,
Ayinədir ki, əks salır afitab ona.

(Füzuli)

Yönlük halla əlaqədar tələbələrin biliklərini dərinləşdirmək üçün aşağıdakı test nümunələrindən də seminar məşğələlərində istifadə etmək olar.

Təsirlik hal

Seminar məşğələsində təsirlik halın həm müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, həm də ondan fərqli formalar üzərində ayrıca dayanılmalı və bu xüsusiyyətlər müxtəlif suallar və tapşırıqlar əsasında öyrədilməlidir.

Tələbələr təsirlik halın dörd formada tarixən işləndiyini bildikdən sonra “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından, Xətəinin, Nəsiminin, Füzulinin və b. klassiklərin əsərlərindən hər bir formaya aid müvafiq nümunələr seçilməlidir.

Tələbələr bu formaya aid olan aşağıdakı nümunələri seçirlər:

Qara qılıncın sıyırdı, əlinə aldı (9, 88).

Kim ki, cəmalın sifətin söyləməz,

Səylədiyi qissəvü əvsanədir (15, 39).

Yerlik hal

Seminar məşğələsində yerlik halın iki forması müqayisəli şəkildə təhlil edilməli, nümunələr hər iki forma əsasında seçilməlidir.

Birinci forma müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimidir. Bu forma müasir dilimizdə olduğu kimi, -da, -də, şəkilçisi ilə yaranır. Tələbələr öncə yerlik halın tarixi qaynaqlarda müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənən formalarına aid nümunələr seçirlər. Məs.:

Ol obada bir yaxşı xub igit çaypu düşmüş idi, (9, 78);

Eşqin yolunda üzünü xak eyləyən fəqil,

Adı cəhanda Xosrovu sahibseridir (10, 41);

Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,

Turac kitab oxur təbəqdə (15, 14);

Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar,

Hər qanda olsa, qanlını əlbəttə, qan tutar (12, 165);

Daha sonra yerlik halın tarixi qaynaqlarda müasir Azərbaycan dilindən fərqli şəkildə işlənən formalarına aid nümunələr seçilir və həmin nümunələr üzərində iş aparılır.

Yerlik halın müasir ədəbi dilindən fərqlənən forması -a, -ə, -ra, -rə şəkilçisidir. Əslində bu şəkilçi yönlük halındır. Lakin tarixən yönlük halın yerlik halın əvəzinə işlənməsi faktları məlumdur. Yəni -a, -ə, -ra, -rə şəkilçiləri yerlik hal mənasında işlənir. məs.:

Qara yerin üzərinə (üzərində) otaqların tikdirmişdi (9, 162);

Qazan göy-ala çəmənə (şəməndə) çadır tikdirdi, otağın qurdurdu
(9, 162);

Bir gün çəmən içrə seyr edirdim,

Pərvanə misalı teyr edirdim (15, 18);

Çıxışlıq hal

Yer və məkan məzmunu bildirən çıxışlıq halın da seminar məşğələsində həm müasir dil-də, həm də tarixən işlənmiş formaları üzərində təhlil aparılır. Nümunələr seçilməzdən əvvəl müəllim bu halın formaları haqqında aşağıdakı məlumatı verməlidir: Bu hal tarixi qaynaqlarda bir neçə formada müşahidə edilir:

- 1). Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənənlər;
- 2). Yerlik hal şəkilçisinin çıxışlıq halın yerinə işlənməsi;
- 3). Yönlük hal şəkilçisinin çıxışlıq halın yerinə işlənməsi;

4). –dın, -din şəkilçisinin çıxışlıq hal şəkilçisi kimi işlənməsi –dan, -dən şəkilçili çıxışlıq hala aid aşağıdakı tipdən olan nümunələr seçilməlidir;

Bir Qam Gəçən oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdu (9, 34);

Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı (9, 34);

... qara qoyun yəxnisindən öginə götürün (9, 35)

Seminar məşğələlərində sifət nitq hissəsinin tədrisində onun müasir dildə işlənən formalarından fərqli xüsusiyyətlər üzərində daha çox dayanılmalıdır. Sifətin dərəcələrinə aid fərqli xüsusiyyətlərdən biri çoxatma (müqayisə) dərəcəsinin -raq, -rək şəkilçisi ilə də formalaşmasıdır. Bu şəkilçidən XIX yüzilliyin ortalarına kimi çox istifadə edilmişdir. Sonra öz fəyallığını itirmiş az məhsuldar olmuşdur.

Tələbələrə həmin şəkilçili sifətlərin tarixi mənbələrdən seçilməsi tapşırılır. Tələbələr aşağıdakı nümunələri seçirlər. Anamdan yekrək qaynan. Atamdan yekrək qaynata (9, 38).

Bundan əlavə, tələbələrə sifətin müqayisə dərəcələrinin tarixi mənbələrdə işlənmiş digər növlərinə aid də nümunələr seçdirmək olar.

Adı dərəcəli sifətlərə aid nümunələr;

Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdırmışdır. (9, 34);

Al şərabin istisində aldı, içdi (9, 37);

Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün (9, 41).

Beyrək ap-alaca gərdəki içində yeyib- içib bixəbər otururdu (9, 57).

Ap-alaca gərdəgünlə kələ görgil (9, 59).

Seminar məşğələsində say nitq hissəsi öyrədilərkən müasir dildən fərqli bir xüsusiyyət-otuzluq say məsələsi üzərində daha çox dayanılmışdır. Otuzluq say sistemində yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” da rast gəlinməsi haqqında tələbələrə məlumat verilməlidir. Həmçinin həmin sayların dastandan seçilməsi tapşırılmalıdır. Tələbələr dastanda çox az yerdə təsdiq edilən aşağıdakı nümunələri seçirlər.

Gerçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yey. On otuz on yaşınız dolsun, haqq sizə yaman göstərməsin (9, 13).

Əvəzliyin iki forması-müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli və müasir dilimizdə hazırda işlənən formaları üzərində seminar məşğələsi qurulmalıdır:

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli formalar: Ol, bən, şol, şu, böylə, uşou, munda, yş, qanı, hancarı, qansı, qoqan, nişə və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən formalar: Mən, siz, bu, hansı, haçan, hara, nə, kimisi, kimi, birisi, biri, hər bir, hərə, hər kəs, öz vəs.

Hər iki formaya aid tələbələrə aşağıdakı tapşırıqlar verilə bilər:

Tapşırıq 1

Tarixi mənbələrdə əvəzliyin ədəbi dildən fərqli formalarına aid nümunələr seçib yazın.

Boyu uzun Burla xatun ağlayuban şundan keçdi (9, 45);

Qonur atını vergil mana (9, 46);

Tapşırıq 2

Əvəzliyin ədəbi dildən fərqlənməyən formalarına aid nümunələr seçib yazın.

“Siz tanıq olun; mənim qızım Baybərə bək oğluna beşikkərtmə yavuqlı olsun” –dedi (9, 52);

“Siz bu yolda bu taşı neçün yırsız?” Çobanlar aydır; “Mərə , sən sən bilürsən bizim halımızdan xəbərin, yoq”,-dedi (9, 60).

Seminar məşğələlərində felin öyrədilməsinə daha geniş yer verilməlidir. Tələbələrə arxaik feillər, felin şəkilləri üzərində işlətmək yaxşı nəticələr verə bilər. Çünki tarixi qaynaqlarda dilimizin tarixi inkişafı nöqtəyi-nəzərindən maraqlı morfoloji xüsusiyyəti - ən çox bu mövzularda qalmışdır.

Felin əmr forması şəxsə görə dəyişərək müasir ədəbi dildən fərqli bir çox morfoloji əlamətlər qazanır. Məsələn, əmr formasının 1-ci şəxs təkini ifadə etmək üçün müasir Azərbaycan

dilində işlənən şəkilçilərdən əlavə, *-ayım, -əyim, -ayın, -əyin* cəmini ifadə etmək üçün *-alım, -əlim, -abuz, -əbiz, -ayız, -əyiz, -ayım, -əyim* şəkilçiləri də ilkin dövrlərdə işlək olmuşdur.

Qeyd: *-ayım, -əyim, -ayın, -əyin* şəkilçiləri əmr formasının həm təkini, həm də cəmini ifadə edir.

Tələbələrə əmr şəklinin bu göstəriciləri ilə bağlı nümunələr seçmək tapşırılır. Tələbələr tarixi mənbələrdən aşağıdakı nümunələri seçirlər:

Əmr formasının 1-ci şəxs təkine aid nümunələr:

Qurd yuzi mübarəkdir, qurdlan xəbərləşəyim, -dedi (9, 45);

Punhan yeridi və gəldi qarşu

Aydır: sorayım nə kişidir bu (14, 32);

Mən bu oğlanı alayın, oba gedeyin (9, 69).

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan seminar məşğələləri müəhazirə yolu ilə əldə edilmiş biliklərin daha dərinlən mənimsədilməsinə imkan və şərait yaradır. Seminar məşğələlərində tələbələr daha çox iş görməli olur, qazandıqları nəzəri-qrammatik məlumatları praktikada sınaqdan çıxarırlar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (kollektiv) "Elm", Bakı, 1961
2. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin semantik inkişafı. Bakı, 1971
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri, Bakı, 1939.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə, "Maarif" Bakı, 1979.
5. Dəmirçizadə Ə. Kitabı -Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990.
8. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I, II, III, IV. Bakı, 2007
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı 1988.
10. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərt. H. Araslı, Bakı, 1973.
11. Nəsimi. Məndə sığar iki cahən. Tərt. C. Qəhrəmanov, Bakı, 1973.
12. Füzuli. Əsərləri. 4 cildə. Tərt. H. Araslı, Bakı, 1958.
13. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Tərt. M. Sultan, Bakı, 1958.
14. Xətai. Sazım, Bakı, 1973.
15. Xətai. Əsərləri. 2 cildə, Tərt. Ə. Məmmədov, Bakı, 1975, 1976.

T. Aliyeva

Recommendations for the organization of seminars on the history of Azerbaijani language Summary

The historical grammar of the Azerbaijani language studies the historical development of the morphological and syntactic structure of the Azerbaijani language. Therefore, the teacher should present the diachronic information during the lecture, in the dynamic development of the chronological sequence of the various morphological and syntactic categories; The language of the Turkic language family should inform the students of the process of separation, independence and recognition by their own specifics from various sources.

At the seminar, students complete certain tasks, both verbally and in written form. Examples of tasks and questions should be chosen from ancient monuments, centuries of Azerbaijani classics. Workshops on the historical grammar of the Azerbaijani language create opportunities for more in-depth mastering of lectures. During the workshop sessions, students

will have to do more, test their theoretical and grammatical knowledge gained in practice. At the seminar, students complete certain tasks, both verbally and in written form. Examples of tasks and questions should be chosen from ancient monuments, centuries of Azerbaijani classics. Both the epic "Kitabi-Dede Gorgud" and the works of these artists, one of the classics of the Azerbaijani literature of the XIII-XVIII centuries, provide rich material for historical grammar and literary language. In addition, the students will be represented by artists of the 19th and 20th centuries Zakir, M. F. Akhundov, S. A. Shirvani, M. A. Sabir, and J. Mammadgulu-zadeh. also select examples for workshop topics.

The article provides effective recommendations for the organization of seminars on the history of Azerbaijani language.

Keywords: Azerbaijani language, language history, seminar, source, task, work, example

Т.Алиева

Рекомендации по организации семинаров по истории азербайджанского языка
Резюме

Историческая грамматика азербайджанского языка изучает историческое развитие морфологической и синтаксической структуры азербайджанского языка. Следовательно, учитель должен представлять диахроническую информацию во время лекции, в динамическом развитии хронологической последовательности различных морфологических и синтаксических категорий; Язык тюркской языковой семьи должен информировать студентов о процессе разделения, независимости и признания по своим особенностям из различных источников.

На семинаре студенты выполняют определенные задания, как в устной, так и в письменной форме. Примеры заданий и вопросов следует выбирать из древних памятников, столетий азербайджанской классики. Семинары по исторической грамматике азербайджанского языка создают возможности для более глубокого применения знаний, полученных в ходе лекций. Во время семинаров студенты должны будут делать больше, проверять свои теоретические и грамматические знания, полученные на практике. На семинаре студенты выполняют определенные задания, как в устной, так и в письменной форме. Примеры заданий и вопросов следует выбирать из древних памятников, столетий азербайджанской классики. И эпопея "Китаби-Деде Горгуд", и произведения этих художников, одна из классиков азербайджанской литературы XIII-XVIII веков, дают богатый материал для исторической грамматики и литературного языка. Кроме того, студенты будут представлены художниками XIX и XX веков, такими как Закирин, М.Ф. Ахундов, С.А. Ширвани, М.А. Сабир и Дж. Мамедгулузаде. также выберите примеры для тем семинара.

В статье приведены эффективные рекомендации по организации семинаров по истории азербайджанского языка.

Ключевые слова: азербайджанский язык, языковая история, семинар, источник, задание, работа, пример

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sabir Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA EMİNOVA
ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA
AzTU
H.Cavid 25.Bakı.
Leyla.şəfəq.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTERAKTİV METODLA ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Xülasə

Təlim edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi, xarici dil tədrisinin də məqsədi vardır. Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənmə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Xarici ədəbiyyatla müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi- texniki və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Hər bir cəmiyyət xarici dili öz quruluşunun tələbləri fonunda öyrənir. Xarici dilin tədrisini şərtləndirən əsas amillərdən biri onun kommunikativ məqsədi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsidir. Öyrədilən hər hansı xarici dil ünsiyyət vəzifəsinə xidmət etməlidir. Qeyd etməliyik ki, təhsilimizdə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu xarici dillərin tədrisində də geniş imkanlar açmışdır. Müasir dövüdə təhsil sahəsinin məzmununda gedən işlər, islahatlar, innovasiyalar, fəal təlim metodlarından, üsullarından, yeni təlim texnologiyalarından geniş istifadə etmək təlim prosesində bütün müəllim və tələbələrin öz üzərində dönüş yaratmağı tələb edir. Müxtəlif sahələrdə baş verən inkişafa uyğunlaşmaq və sınırlı fəaliyyət göstərmək üçün insanın həyat boyu bilikləri müstəqil əldə etmək bacarığına yiyələnməsi və buna can atması olduqca vacibdir. Təhsil hər bir şəxsin fərdi aryera uğurlarının təminatı olmaqla yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətin özülünü təşkil edir və onun iqtisadi gücünün, sosial rifahının, siyasi nüfuzunun təminatında əsas prioritet kimi nəzərdən keçirilir. Təhsil cəmiyyətin ehtiyaclarını öyrənək istiqamətdə fəaliyyət göstərməyi mümkün edir və cəmiyyətdəki çatışmazlıqlarını aradan qaldırılmasına yardımçı olur. Gələcək üçün ən yaxşı investisiya rolunu oynayan təhsilin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, hər bir ölkə təhsilə önəm və dəstək verir.

Açar sözlər: İngilis dili, dialoji nitq, şifahi nitq, diskurs, təhsil.

Azərbaycan dövləti də hər sahədə olduğu kimi, təhsil sahəsində də uğurlu siyasət həyata keçirərək, bu sahəyə böyük dəstək olaraq yanaşı, onun beynəlxalq təhsil sistemində inteqrasiyasını təmin etmək yolunda da xeyli işlər görür. Burada aparıcı amillərdən biri də milli təhsil sahəsində dünya standartlarına uyğun fundamental islahatların aparılması, təhsilimizin milli və ümumbəşəri dəyərlər, demokratik prinsiplər əsasında, xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənaviyyətinə, milli ənənələrinə müvafiq şəkildə qurulmasıdır. (1-s.22-24)

Son zamanlar Respublikamızda geniş miqyasda təhsil islahatları keçirilir. Təhsilin məzmunu yeniləşir. Təlimin humanitarlaşması, humanitarlaşması və demokratikləşməsi prinsipləri ilə bərabər onun yeni təfəkkür baxımından təkmilləşdirilməsi zəruri meydana çıxır.

Təhsil işçilərinin xarici ölkələrə həyata keçirilən səfərləri, bu ölkələrin təhsil sistemi ilə tanışlıq, yeniliklərin mənimsənilməsi təhsilin maddi-texniki bazasının inkişafını təmin edir. “Təhsil sahəsində həyata keçirilən birgə proqramlar və adı çəkilən səfərlər nəticəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə nəzərdə tutulan protokollar imzalanıb.

Beləliklə, təlim prosesində öyrənmə və öyrətmə fəaliyyəti psixoloji, sosialoji, fizioloji əsaslarla və didaktik prinsipləri nəzərə almaqla aparıldıqda, müasir metod və texnologiyalar səmərəli şəkildə həyata keçirildikdə tədrisin fəaliyyəti yüksəlir, müəllimlərin potensial imkanla-

rından istifadə edilməsi üçün imkan yaranır, tədrisin elmi-pedaqoji əsaslarla qurulmasına zəmin yaradır.

Şifahi nitqin öyrədilməsində də məqsədə çatma mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Bunlar biliklərin mənimsənilməsi, vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması mərhələlərindən keçir ki, bu da müəyyən səy və zaman tələb edir.

Belə halda, kifayət qədər yüksək səviyyəli daxili motivasiya və öz səviyyəsində daxili həvəsləndirmə bacarığının olması əsas şərtədir. Xarici dilin öyrənilməsində tədris fəaliyyəti, həmçinin şifahi nitqin öyrədilməsi üzrə iş xüsusi kommunikativ fəaliyyət deməkdir.

Qeyd etməliyik ki, uzun illər şifahi nitqin intensiv öyrədilməsi işi ilə məşğul olmuş alimlər şifahi nitqin inkişafını birinci dərəcəli iş hesab etmişlər.

Müşahidələr göstərir ki, şifahi nitqin intensiv aparılmasında müəllim əsas simadır. O bu işə daim rəhbərlik edir və şifahi danışıqlara şərait yaradır.

Görkəmli ingilis metodisti H.Palmer şifahi nitqi eşitmə yolu ilə inkişaf etdirməyi təklif edirdi. Son zamanlar alınan nəticələr sübut etmişdir ki, dilin kompleks şəkildə tədris edilməsi şəraitində də şifahi nitqi inkişaf etdirmək olar(2-.s.264).

Məlumdur ki, şifahi nitq materialları leksik, qrammatik və fonetik materiallardan ibarətdir. Bu materialların birini digərindən təcrid edilmiş şəkildə götürmək olmaz. Əgər bu materialların biri digərinə tamamlamazsa, onda şifahi nitqin inkişafından da danışmaq olmaz. Şifahi nitq üçün materiallar kompleks şəkildə müəyyən nitq çalışmaları vasitəsilə verilə bilər. Bu çalışmaları elə tərtib etmək lazımdır ki, onlar dilin bütün aspektlərini özündə əks etdirə bilsinlər.

Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən “dilə praktik yiyələnmə” terminini digər adamların fikirlərini anlama, bacarıq və vərdişlərin aşılması kimi başa düşmək lazımdır. Sonra bu bacarıqlar nitqə çevrilir. Əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılsa, onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin şifahi nitqə, oxu və yazıya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Ünsiyyət məsələsi şifahi nitqlə bağlı məsələdir. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Ona görə də, dil materiallarının avtomatlaşması şifahi nitqin əsasını təşkil edir və aşağıdakıları nəzərdə tutulur: 1. Dinləyib-anlama 2. Danışmaq vasitəsilə öyrətmə. Xarici dil tədrisinin yuxarı mərhələsində tələbləri mətn əsasında təşkil edilmiş diskussiyalara cəlb etməklə onlarda şifahi nitq, daha dəqiq desək, danışmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraiti yaratmış və beləliklə, interaktiv təlim prinsiplərinə riayət etmiş olur.

Xarici dil öyrənmə tələbələr lüğət vahidlərini iki əsas məqsədlərlə mənimsəməlidirlər: produktiv məqsədlə və reseptiv məqsədlə. Leksik vahidləri reseptiv məqsədlərlə öyrənmə tələbələrin qarşısında duran məqsəd oxuduqları mətnlərin və yaxud eşidilən nitqi başa düşməkdirsə, produktiv məqsədlə xarici dil sözlərini mənimsəyən tələbələrin qarşısında olan məqsəd mənimsənilmiş leksik vahidlərin yaradıcı nitq prosesində şifahi nitqin inkişafında istifadə etməkdən ibarətdir. Leksik vahidlərin mənimsənilməsində əsas məqsəd onlardan kommunikativ məqsədlərlə istifadə etməkdir.(3-s.165-168)

Xarici dil tədrisinin digər sahələrində olduğu kimi, əsas məqsəd “nəyi” və “ necə” öyrətməkdir. Yuxarı kurs tələbələrinə şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasında diskurslar da müəyyən rola malikdir. Belə ki, biz fikirlərimizi ifadə etməyi bacarıyıq, lakin onları rəhbərlik şəkildə əlaqələndirməyi də unutmamalıyıq.

Cümlələri tədqiq etməklə daha geniş kontekstlər fonunda diskurs cəhdləri öyrənilir. Dilin istifadəsi haqqında biliklər onların müvafiq qayda da düzgün istifadəsidir.

Tələbələrdə şifahi nitq bacarıqlarının zənginləşdirilməsi məsələsinin vacibliyi baxmayaraq, burada sözlərin mənimsənilməsi məqsəd yox, bir vasitədir, ən vacibi isə anlama məqsədilə verilən suallar və onların cavablandırılmasıdır. Qeyd olunduğu kimi, mətnlə tanışlıqdan əvvəl verilən suallar tələbələrin diqqətini mətnə olan vacib problem və məsələlərə yönəltməlidir. Burada verilən suallar mətnə olan məzmunla əlaqəli olmalıdır. Bu mərhələdə, tələbələrə ingilisdilli mədəniyyətdə mövcud olan qayda və normalar, müxtəlif məsələlərə dair münasibətlər

haqqında fikir və rəylərini bildirmək təklif edilir. İngilis dilli mədəniyyət dedikdə, yalnız ingilislərin mədəniyyəti deyil, həm də amerikalıların və Britaniyada yaşayan digər yerli xalqların mədəniyyətləri nəzərdə tutulur. Güman edilir ki, naməlum olan leksik vahidlər deyil, məhz kulturoloji xarakterli məlumatların tələbələrdə olmaması çox vaxt problem və çətinliklərə səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, verilən sualların heç də hamısı dərstdə cavablandırılmamalı, əksər sualların cavablarını tələbələr dərstdə deyil, auditoriyadan kənar şəraitdə, müstəqil şəkildə araşdırmalar apararaq tapmalıdır.

Zənnimcə, dialoji nitqin öyrədilməsi məsələsinin həllinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Burada ciddi, bəzən də radikal xarakterli dəyişikliklərin gətirilməsi prioritet məsələlərdən birini təşkil etməlidir. İngilis dilinin tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməlidir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, tədrisin müxtəlif mərhələlərində şifahi nitqin öyrədilməsi müvafiq mərhələnin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil edilməlidir.

Belə ki, dil fakültələrinin I və II kurslarında söhbət verbal ünsiyyətin əsas forması olan dialoji nitqin öyrədilməsindən, yəni müvafiq vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasından getdiyi halda, yuxarı kurslarda formalaşdırılmış vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsindən danışmaq daha düzgün olardı. Eyni zamanda, dialoji nitqin öyrədilməsinin bütün mərhələlərində bu nitq növünün monoloji nitq növündən fərqli olduğu, ona xas olan xüsusiyyətləri, o cümlədən, həmin spesifikasiyasını təmin edən xüsusi struktur elementlər nəzərə almaq tədrisin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

- Dialoqlar real, təbii və konkret olmalı, gündəlik ictimai həyatda təsadüf edilən süljetlər əsasında keçirilmiş leksik və qrammatik materiallara əsaslanmalı, proqram tələbinə uyğun qurulmalıdır.

- Danışığa başlayan zaman müəllim tələbəyə kömək etməli, onun danışığını düzgün istiqamətləndirməlidir. Bu işə müəllimdən diqqət, gərgin yaradıcı iş rejimi tələb edir.

- Dialoqda iştirak etmək üçün psixoloji cəhətdən eyni və yaxın olan tərəflər seçilməli, onlara düzgün istiqamət verilməlidir. Onların düşüncə tərzini, etdiklərinə qarşı göstərdikləri reaksiya, danışmaq tempələri, ümumi dil bilikləri eyni olmalıdır. (4-s.353-376)

- Dialoji nitqin yaxşı qavranılması üçün öyrənilən mövzu çərçivəsində ünsiyyət üçün mümkün qədər uyğun gələn stiusiya seçilməli, mövzunun öyrənilməsi prosesində seçdiyi dialoq nümunələrinin təqdim olunma ardıcılığı müəyyənləşdirilməli, dialoqda rast gəlinən eyni sözlər və qrammatik konstruksiyalar başa salınmalı, düzgün tələffüz vərdişlərinə riayət olunması diqqət mərkəzində saxlanılmalı, dialoqun məzmununun tam başa düşülməsi təmin olunmalıdır.

- Əgər müəllim dialoqun mövzunu real həyatdan götürülmüş stiusiya əsasında qurmaq istəyirsə, o, dili öyrənilən xarici ölkənin reallıqlarına əsaslanan dil materiallarından istifadə etməlidir. Müsahibələrin fəallığı stiusiyadan, prosesin gedişindən, tələbələrin ümumi dil biliyindən, dialoqun mövzuna olan maraqdan asılı olmalıdır.

Dərslərdə verilmiş dialoq nümunələrinin dinlənilməsi, üzündən oxunması, əzbərlənməsi tələbələrin müstəqil dialoq qurmaq bacarığını inkişaf etdirmək üçün kifayət etmir, onların tələffüz vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Dərsin başlanğıcında müəllimin tələbə ilə və ya tələbələrin öz aralarında qurduğu söhbət dialoqun ən sadə nümunələrindən biri hesab olunur. Bu dialoqun məzmununu əsasən, həftənin günü, ayın tarixi, dərstdə iştirak etməyən tələbələr haqqında məlumat, ev tapşırığı və s. əhatə edir. Tədrisin ilk mərhələsindən yuxarı mərhələsinə doğru belə sadə dialoqların mövzusu genişlənir və tədrisən mürəkkəbləşir. Belə çalışmalar xarici dil mühitinin, yəni təbii ünsiyyət prosesinin yaradılmasına kömək edir.

Çox vaxt sualların cavablandırılması sual tərtib etməkdən daha asan olur. Dialoji nitqin bu psixoloji xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, suallarda haqqında danışılan mövzu ilə bağlı dil materialı mövcud olur, bu da cavab verənin işini asanlaşdırır və o, hazır konstruksiyalardan istifadə

edərək sualı cavablandırır. Sualların tərtib olunması prosesi zəngin lüğət ehtiyatı, yüksək xarici dil bilikləri, qrammatik və tələffüz vərdişləri, ingilis dilində düşünmə, anlama qabiliyyəti, sərbəst məntiqi və kommunikativ fəallıq tələb edir.

Dialoji nitqin öyrədilməsi zamanı dialoqun hər bir komponentinin problematik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, sual vermək bacarığı formalaşdırılmalı və elementar dialoqdan başlayaraq müəyyən ardıcılıqla, sistemli şəkildə tədricən həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, ingilis dilində dialoji nitqin daha məzmunlu, daha düzgün olmasını təmin edən şərtlərdən ən vacibi dialoji nitqin struktur elementlərinin yüksək səviyyədə tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi, onların avtomatlaşdırılmasıdır. Bu nitq prosesində dialoji nitqin məzmununa yönəldilməsini təmin edən şərtəndir.

Ədəbiyyat:

- 1.-Г.Гусейнзаде.Обучение речевой коммуникации на иностранном языке.Б.2014.с.22-24..
- 2.Nunan D.Language teaching methodology. New York:PrenticeHallInternational,1991,264p.
- 3.Littlewood W. Teaching Oral Communication. Oxford,1992.p.165-168.
- 4.Bley-Vroman R.Hypothesis testing in second language acquisition theory.Language Learning.1986,N₀ 336, p. 353-376

L.Eminova,
SH.Magerramova

The ways of developing oral speech in english classes Summary

The article deals with the problem of teaching oral speech to language students. Radical changes should be brought into the process of teaching oral speech. Dialogical speech in the main form of verbal communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking. Preference should be given to materials. Materials shouldn't be too difficult to comprehend.

This leaving paper is devoted to the classification of oral speech to language and their structural – semantic peculiarities. The very article 8 pages and acquires summary and bibliography. As a result of our scientific investigation we have come to such a conclusion. Phraseology is really considered to be the treasure of any language. In phraseology the history of people, their culture, social life as well as their traditions find their reflection.

Surely when we address phraseologisms our speech, becomes rich and interesting. Relying upon phraseologisms we achieve to get rid of monotonous speech. In our article we have especially stressed the classification of the phraseological units. Introduce phraseological synonyms, homonyms and antonyms. Later we underlined the difference between phraseological and leksikal meaning. This we have become once more witnesses of the fact that the phraseology plays the important role in the development and enriching of speech.

Key words: Dialogical speech, oral speech, discourse

Л.Эминова,
Ш.Магеррамова

Способы развития устной речи интерактивным методом в английском языке

Резюме

В статье рассматривается проблема преподавания устной речи студентам. Радикальные изменения должны вводиться в процесс преподавания устной речи. Диалогическая речь в основной форме словесного общения. Процесс преподавания английского языка должен основываться на коммуникативно-функциональном подходе к преподаванию языков. Это сделает процесс преподавания устной речи более эффективным. Сегодня основная цель обучения и обучения иностранному языку для общения. Говорящий понимание является одним из самых основных и важных из четырех навыков преподавания и обучения языку. Одной из основных целей изучения языка является способность эффективно общаться. Особое внимание следует уделять подготовке материалов и мероприятий для выступлений. Предпочтение отдается материалам. Материалы не должны быть трудными для понимания.

Данная статья посвящена исследованию структурных особенностей употребления устной речи в современном английском языке. Фразеология любого языка представляет большие трудности для изучающих иностранный язык, также и для переводчиков. Фразеология является одним из главных источников обогащения языка. С нашей точки зрения, как словосочетания, так и предложения, включая пословицы и поговорки, являются фразеологическими единицами. Хорошо известно, что различные изменения, происходящие посредством социально-политических событий, происходящих в экономической и культурной жизни каждого народа, влияют на развитие языков, например: английского и азербайджанского языков и на обогащение словарного состава и изменений внутренней структуры данных языков. Данное научное исследование является практической точкой зрения для аудитории, изучающей современный важный с английский язык.

Ключевые слова: диалогический речь, устный речь, дискурс.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.6.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 11.10.2019

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tövsiyə etmişdir.

ATƏŞ ABDULLAYEV

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ APARILAN YARADICI YAZILAR

Xülasə

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin yaradıcı işlərinə böyük önəm verilir. Ana dili Kurikulumunda bu məsələ xüsusi aktualıq kəsb edir. Fənn üzrə ümumi təlim nəticələri və məzmun standartlarında bunlar konkret ifadə olunmuşdur. İbtidai siniflərdə ifadə və inşa yazılarla yanaşı, digər yaradıcı işlərə müəyyən yer verilir. Esse, rəy-inşalar, hekayə qurmaq bacarıqları, nəzmin nəsrə çevrilməsi, əməli yazılar bu növ yazılara daxildir. Təqdim olunan məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində Azərbaycan dili dərslərində nitq inkişafı üzrə aparılan yaradıcı işlərin təşkilindən bəhs olunur. Məqalə mövcud dərslər, dərslər vəsaitləri və digər metodik ədəbiyyatlarda mövzu ilə bağlı məsələlərin təhlili əsasında hazırlanmışdır. Yazıda müasir kurikulumun tələbləri baxımından mövzu ilə bağlı praktik nümunələrə istinad olunmuşdur. Şagirdlərin nitqinin inkişafında lüğət üzrə işlər əsas yer tutur. İbtidai siniflərdə yaradıcı yazı işləri müntəzəm aparılmalıdır. Bu sahədə ifadə və inşalara daha çox əhəmiyyət verilir. Lakin bu vəziyyətlə razılaşmaq düzgün deyil. Esse, rəy yazılar, əməli yazılara geniş yer vermək lazımdır. İbtidai sinif dərslərində buna imkanlar çoxdur. “Müəllim üçün metodik vəsaitlər” də bu cəhətdən faydalıdır. İnşa və essələr bir-birinə yaxın yazı fəaliyyətidir. Lakin inşa ilə müqayisədə esse mövzusu daha konkret olur. Rəy-inşalar şagirdlərin mövzuya münasibətini bildirməyə kömək edir. Yaradıcı işlər şagirdlərin rəhbərliyi ilə nitqinin inkişafına kömək edir. Rəhbərliyi nitq danışıq və nitq nümunəsi hesab olunur. Azərbaycan dili dərslərində həyata keçirilən yaradıcı işlər şagirdlərin şifahi nitqi və təfəkkürünün inkişafına əlverişli imkan yaradır.

Açar sözlər: kurikulum, yaradıcı yazılar, esse, rəy-inşalar, əməli yazılar, standart, təfəkkür, təlim nəticələri

Müasir təhsil sistemində dünyanın əksər ölkələrində və respublikamızda həyata keçirilən yeni təhsil proqramı Kurikulum təhsilin əsasını təşkil edən sənəd hesab olunur. “Azərbaycan dili” fənni üzrə ibtidai siniflərdə tətbiq olunan Kurikulum fənnin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməklə, onun məzmun standartlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri fəaliyyətləri əhatə edən konseptual sənəddir.

Məktəbin qarşısında duran ümumpedaqoji problem şagirdlərin nitqinin və bütövlükdə nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Şagirdlər nitq vasitəsilə xarici aləmdəki hadisə və əşyaları qavrayır, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Nitq insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə inkişaf edir və onun əsası olur.

İbtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin nəticəsi şagirdlərin öz fikirlərini rəhbərliyi şəklində necə ifadə etmələri ilə müəyyənləşdirilir. Təsadüfi deyil ki, istər ənənəvi proqramda, istərsə də müasir Kurikulumda nitq inkişafı öncül yer tutur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi dil və nitq bacarıqlarını formalaşdırmaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasına, nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına, davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə istifadə üçün potensial bilik və bacarıqlara yiyələnmək vacib hesab olunur.

İbtidai siniflər üzrə Azərbaycan dili kurikulumunda nitqin inkişafı, doğma dildə oxumağı, yazmağı, danışmağı öyrətmək ana dili tədrisinin başlıca məqsədi hesab olunur.

İnsanın mədəni səviyyəsinin meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnmə səviyyəsidir. Nitq inkişafının vəzifəsi onun əsas prinsipindən – dil və təfəkkürün vəhdəti haqqında təlimdən irəli gəlir. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma silahıdır. Ona görə də nitqin inkişafı ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirmək lazımdır. “Uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır.” (K.D.Uşinski)

Nitqdə təbiilik, düzgünlük, rəbitəlilik, ardıcılıq, məntiqilik, təmizlik, müyəssərlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, çılğınlıq, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, gözəllik, incəlik, nəzakətlik, aydınlıq, parlaqlıq kimi normalar gözlənilməlidir. Əlbəttə, bu normalar ibtidai siniflərin ana dili dərslərində həyata keçirilir. [2] Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə işdə lüğətin zənginləşdirilməsi, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı və ədəbi tələffüz üzrə işlər əsas yer tutur. Buna görə də ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində digər məsələlərlə yanaşı, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına geniş yer verilməlidir. Bu cəhətdən inşa, ifadə, esse, rəy yazılar, nəzmin nəsrə çevrilməsi, hekayə qurmaq, əməli yazı vərdişlərinin inkişafı kimi işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərinin müşahidəsi göstərir ki, müəllimlərin xeyli hissəsi yaradıcı yazılar sırasında inşa təliminə daha çox əhəmiyyət verir, digər yaradıcı işlərə lazımı yer ayırmırlar. Bunu nəzərə alaraq həmin istiqamətdə işlərə diqqəti artırmaq lazımdır. Nitq inkişafı üzrə işin əsas məqsədi şagirdlərdə fikirlərini şifahi və yazılı formada düzgün, aydın, səlis, canlı və anlaşılıqlı şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdişlərinin yaradılması yollarını öyrətməkdir.

Bununla bağlı ibtidai siniflər üzrə Azərbaycan dili kurikulumunda məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrində aşağıdakılar qeyd olunur:

“Dinləyib-anlama və danışma” məzmun xətti üzrə:

Müsahibinin fikrinə münasibət bildirir və mövqeyini əsaslandırır; müşahidə etdiyi şəkil, əşya, mənzərə və hadisə əsasında hekayə qurur; məktəb tədbirlərində müstəqil çıxış edir; fikrini müxtəlif vasitələrlə əsaslandır.

“Oxu” məzmun xətti üzrə:

Mətni düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxuyur; oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir; mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir; mətni mənaca bitkin hissələrə ayırır, şəkilli planını tutur; mətnin məzmununu nəql edir.

“Yazı” məzmun xətti üzrə:

Müşahidə etdiyi əşya və hadisələr haqqında təsviri xarakterli kiçikhəcmli mətnlər yazır; əməli yazılar (məktub, ərizə, elan, məqalə, tərcümeyi-hal) tərtib edə bilməsini nümayiş etdirir.

“Dil qaydaları” məzmun xətti üzrə:

Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir; seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir; kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmaları (üzündənköçürmə, yaddaşa əsasən yazı, imla, ifadə, inşa) yerinə yetirir. [1]

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdləri ifadə, inşa, esse yazmaq vərdişlərinə yiyələndirmək Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisinin ən mühüm vəzifələrindən hesab olunur.

İbtidai siniflərdə tətbiq olunan kurikulumda təlimi şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafı işində ifadə və inşalarla yanaşı esse təliminə geniş yer verilir. Azərbaycan dili dərslərində dərslik və metodik vəsaitlərdə esse yazılara xüsusi diqqət verilir.

“Esse” latın sözüdür, oradan fransız dilinə, fransız dilindən də bir sıra başqa dillərə keçib. Mənası “götür-qoy edərək mühakimə yürütmək” deməkdir. Müasir anlamda esse müəllifin konkret mövzu ilə bağlı faktları, təəssüratları, fərdi düşüncələri ölçüb-biçərək mühakimə yürütdüyü kiçik həcmli, sərbəst kompozisiyalı əsərdir.

Esse qurub danışmaq və ya yazmağa verilən tələblər əslində inşalara verilən tələblərə uyğundur. Lakin essələr, xarakterinə görə inşadan bir qədər fərqlidir. Bəzi linqvistlərə görə, esse-

lər inşanın xüsusi bir növüdür. Bununla belə, yeni metodik və didaktik düşüncədə inşa və esse ayrı-ayrı katqoriyalar kimi qiymətləndirilir. [3]

Inşa və esse bir-birinə yaxın yazı fəaliyyətləridir. Bununla belə, inşa ilə müqayisədə esse mövzusu daha konkret olur və çox zaman motivasiya xarakterli situasiya ilə verilir. Məsələn:

Inşa mövzusu “Dostluq”

Esse mövzusu “Dostum mənə əzizdir, ancaq həqiqət ondan da əzizdir”

Situasiya: Təsəvvür et ki, dostun tanımadığın adamla mübahisə edir və səni köməyə çağırır. Söhbətə qulaq asdıqda sənə məlum olur ki, dostun haqsızdır. Bu vəziyyətdə nə edərsən?

Şagirdin özünümüdafiə bacarığını yoxlamaq üçün esse daha münasib iş növüdür. Essələr II-IV siniflərdə həm oxu materialları, həm də dil qaydaları ilə əlaqəli mövzuların tədrisi prosesində qruplarla tədqiqatın aparılması, yaradıcı işlərin tətbiqi, refleksiya mərhələlərində 3-5 dəqiqə ərzində yazılır. Essələr şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin, təfəkkürünün, nitqinin, o cümlədən rabitəli nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir.

II sinifdə “Dini bayramlar”, Xoşbəxtlik nədir”, “Sehrli söz”, “Az danış, çox iş gör”; III sinifdə “Qənaətcillik”, “Qaraca qız”, “Mənum sevimli qəhrəmanım”, “Novruz”, “Bayram tədbiri”, “Yazda təbiət”, “Mən hansı peşəni seçərdim”, “Əllər nəyə lazımdır”; IV sinifdə “Beş qiymət”, “Yaxşılığa əvəz”, “Çox sevirəm”, “Yallı rəqsi” mövzularının tədrisi zamanı müvafiq olaraq şagirdlərə aşağıdakı mövzularda esse yazdırmaq məqsəduyğundur. “Mən xoşbəxtliyi nədə görürəm”, “Danışq qaydaları”, “Vaxtın qədrini bilək”, “Ramazan (Qurban) bayramı” (II sinif); “Mən nə üçün oxuyuram”, “Yaxşılıq etmək nə deməkdir”, “Möcüzə nədir”, “Mədəni danışmaq gözəllikdir” (III sinif); “Qənaətcillik nə deməkdir?”, “Mənim dostum”, “Milli qəhrəman kimdir?”, “Novruz bayramı necə keçirilir?”, “Təbiəti qoruyaq”, “Sevdiyim peşə”, “Tək əldən səs çıxmaz” (IV sinif) və digər mövzular (“Bilik bayramı”, “Vətən müqəddəsdir”, “Bayraq mənlidir”, “Kitab bilik mənbəyidir”, “Müəllimə hörmət”, “İş insanın cövhəridir” və s.).İbtidai siniflərdə tətbiq olunan yaradıcı yazı növlərindən biri rəy-inşalardır. Rəy-inşa bacarıqları həyati bacarıqlar sırasına daxildir. Rəy-inşalar sahəsində bacarıqlar şagirdlərin dinlədikləri, oxuduqları bədii mətnlər, eşitdikləri, müşahidə etdikləri hadisələr, varlıqlara münasibət bildirməklə formalaşır. Bu bacarıqlar Azərbaycan dili fənn kurikulumunun məzmun standartlarında öz ifadəsini belə tapmışdır:

Müşahidə və təəssüratlar əsasında kiçikhəcmli inşalar yazır; mətnin geniş planını tutur; mətndəki əsas fikri həyatla əlaqələndirir; mətnin əsas hissələrini seçib nəql edir; mühakimə xarakterli kiçikhəcmli rəy-inşa yazır; bədii və elmi-kütləvi mətnlər haqqında kiçik təqdimatlar edir; mətnin ideyasını müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir; oxuduğu və dinlədiyi məntə münasibət bildirir; müsahibinin fikrinə münasibət bildirir və mövqeyini əsaslandırır; oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir; dinlədiyi fikrə münasibətini bildirir; mətndəki əsas fikrə münasibətini bildirir.

Rəy bildirmək geniş və əhatəli anlayışdır. O bir sıra mənimsəmə elementlərindən ibarət olmaqla, tədrisi formalaşma prosesi keçir. Belə bacarıqlar şagirdlərə təbii axında təlqin də oluna bilər. Bəzən öyrənilən mətn özü rəy şəklində olur. Azərbaycan dili dərslərlərində oxunan materialın məzmununa münasibət bildirmə xarakterli mətnlər çoxdur. İbtidai siniflərdə rəy-inşalar tərtib edib söyləmək və yazmaq üçün geniş imkanlar var:

Öyrənilən, oxunan mövzu (mətn) haqqında fikir söyləmək; oxunan kitaba rəy yazmaq; sevilən sənətə, peşəyə dair arzu, istək, maraq, münasibət bildirmək; sevdiyi, xoşladığı şeirlər, hekayələr haqqında fikir söyləmək; vətənpərvərlik haqqında danışmaq və ya yazmaq.

Ayrı-ayrı siniflər üzrə rəy-inşaları aşağıdakı cədvəl üzrə təşkil etmək səmərəli effekt verə bilər.

II sinif üzrə

Yay tətili	Yay tətili zamanı təəssüratları haqqında kiçik inşa yazır
Bayramlar	Həyatında baş verən əlamətdar hadisələr haqqında danışır və

	yazır.
Sehrli torba	Mətndəki obraz və hadisələrin sadə təhlilini verir.
Xeyirxah yalan	Mətnin mövzusu ilə bağlı kiçik həcmli inşa yazır.
Üç ana, üç oğul	Mətnin qəhrəmanlarına münasibət bildirir.
Sehrli söz	Mətndəki əsas fikrə münasibət bildirir.
Güllərdən göyçək çiçək	Mətndəki obrazların sadə təhlilini verir.
Xaqani	Müşahidə və təəssüratlar əsasında kiçik inşa yazır.
Əkinçi və canavar	Öz biliklərindən istifadə etməklə mətndəki fikri açıqlayır və yazır.
Cırtan	Əsərin baş qəhrəmanına öz münasibəti haqqında rəyini söyləyir.

III sinif üzrə

Otuz altı, altı	Əsərin qəhrəmanının emosional vəziyyətini və düşüncələrini yazılı şəkildə ifadə edir.
Səbr və zəhmət	Obrazlar və onların hərəkətləri ilə bağlı düşüncələrini yazılı şəkildə ifadə edir.
Yaşasın hüquqlarımız	Mətndəki əsas fikri şəxsi həyatı ilə əlaqələndirib rəy bildirir.
Novruz	Həyatı müşahidələri əsasında nəqli xarakterli inşa yazır
Əmanətə xəyanət olmaz	Təhlili xarakterli kiçik inşa yazır.
Qız qalası	Oxuduğu mətndəki məlumatları ümumiləşdirir inşa yazır.
İçərişəhər	Auditoriya qarşısında hazırladığı məruzə ilə çıxış edir.
Əllər nəyə lazımdır?	Mövzu ilə bağlı həyatda gördükləri haqqında inşa yazır.

IV sinif üzrə

Birinci addım	Verilmiş mövzuda kiçik mətn (inşa) qurub yazır.
Bağışlayın, uşaqlar gecikmişəm	Mətndəki obrazların hərəkətinə münasibət bildirir.
Tom özünü fəda edir	Oxuduğu mətni təxəyyülünə uyğun davam etdirir.
Bayrağım. Əsgər marşı	Təəssüratları əsasında kiçikhəcmli inşa yazır.
Çünki oldun dəyirmançı	Oxuduqları və eşitdiklərini ümumiləşdirərək təhlil xarakterli rəy-inşa yazır.
Bir boşqab sıyıq	Əsərin baş qəhrəmanına münasibətini ifadə edən rəy-inşa yazır.
Dünyanın möcüzələri	Dinlədiyi eyni məsələlər barədə yekun rəy bildirir.
Möcüzələr niyə yox olur	Mühakimə xarakterli kiçik həcmli rəy-inşa yazır.
Babil qülləsi	Mühakimə xarakterli rəy-inşa yazır.
Xor	Dinlədiyi eyni məsələlər barədə kiçik həcmli rəy-inşa yazır.
Kainatın sirləri	Müşahidə etdiyi, eşitdiyi, oxuduğu hadisələr haqqında təqdimat verir və inşa yazır.

Kurikulum ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin rəhbərli nitqini inkişaf etdirməyi və rəhbərli mətn qurmağı tələb edir. Rəhbərli mətn danışmaq və nitq nümunəsi deməkdir. İbtidai siniflərdə ədəbi-bədii əsərlərin xeyli hissəsi hekayələrdən, hekayə şəklində olan mətnlərdən tərtib olunur. Bu mənada şagirdlərdə hekayə qurmaq, yazmaq və danışmaq bacarıq və vərdişləri aşılamaq zərurəti yaranır. Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda bu tələblər müvafiq standartlarda öz ifadəsini tapmışdır.

Nəzərdə tutulan standartlar şagirdlərin hekayə qurmaq vərdişlərinin reallaşdırılması və formalaşdırılması üçün əsas sayılır. Hekayə qurmaq yaradıcı təfəkkür və nitq nümunəsidir. Bu bacarığa meyl edən və maraq göstərən şagirdlərdə gələcəkdə yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf etdirilə bilər. Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə aparılan işlərin məqsədi onların rəhbərli nitqini in-

kişaf etdirməkdir. Rəbitəli mətn, əslində, danışmaq və nitq nümunəsi hesab olunur. Nitq nümunələrinin əksəriyyəti hekayə şəklində olan mətnlərdən ibarətdir. Deməli, şagirdlərdə hekayə qurmaq, danışmaq, yazmaq bacarıq və vərdişləri aşılanmalıdır. Əlbəttə, bu işə ibtidai siniflərdən başlaması lazımdır. Azərbaycan dili kurikulumunda tələb olunur: I-IV siniflərdə şagird kiçikhəcmli mətnlər qurur; mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli) və formalı hekayə, inşa, esse mətnləri qurur; dialoji və monoloji mətnlər qurur; nitqini canlı və obrazlı etmək üçün müxtəlif jest və mimikalardan istifadə edir; mətnin məzmununu genişləndirir, dəyişdirir, yaradıcı şəkildə davam etdirir; mühakimə xarakterli kiçikhəcmli rəy, inşa yazır və s. Oxu mətnlərinin nəql olunması ilə bağlı müxtəlif işlər şagirdlərin hekayə qurmaq bacarıqlarının inkişafına imkan verir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin hekayə qurmaq bacarıqlarına yiyələnmələri üçün “Hekayə xəritəsi” tərtibi ilə bağlı işlərə geniş yer vermək lazımdır. III sinifdə “Tənha qu quşu” mövzusunda tədris edərkən, mətni qəhrəmanların hiss və həyəcanlarına uyğun ifadəli oxumaq, məzmunu nəql etmək, hekayə qurmaq bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün onun “Hekayə xəritəsi”ni tərtib etmək tələb olunur. Bunun üçün “Hekayə xəritəsi” anlayışının mahiyyətini izah etmək lazımdır. Dərslərdə bu növ tapşırıqlar çoxdur. Lakin müəllimlərin bir çoxu bu işə lazımı diqqət vermir.

“Hekayə xəritəsi” nədir? sualına cavab vermək üçün diqqət yetirilməlidir:

- Hadisə (lər) harada baş verir?
- Hadisə (lər) nə zaman baş verir?
- Əsas qəhrəman (lar) kimdir?
- Əsərin qısa məzmunu.

Dərslərdə “Bayramlar”, “Sehrli torba”, “Yaşıl fincan”, “Bağban və oğulları”, “Əqrəb və qarışqa”, “Fil və qurbağa” (II sinif); “İki alma”, “Fitnə”, “Göyçək Fatma”, “Heydər Əliyev”, “Ələddinin sehrli çırağı”, “İki qardaş” (III sinif); “Az danışmağın gözəlliyi”, “Lampa niyə söndü”, “Yol söhbəti”, “Gülgəz” (IV sinif) və s. mətnlər (təxminən 50 mətn) hekayə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün imkan verir.[4]

Hekayə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək məqsədilə mətnlərə tövsiyə olunan məqsəd, standart və tələblər verilir:

Əsərin hekayə xəritəsini tərtib etmək; dinlənən mətndəki hadisələri davam etdirmək; mətndəki məlumatlardan istifadə edərək yeni məlumat yaratmaq; mətndəki əsas fikri öz şəxsi həyatı ilə əlaqələndirib danışmaq; başqasının söylədiklərinə qulaq asmaq fikri davam etdirmək; hekayənin bir hissəsinə əsasən bütöv məzmunu əhatə etmək; müşahidə etdiklərini, eşitdiklərini, oxuduqlarını ümumiləşdirib məruzə söyləmək; verilmiş mövzu ilə bağlı məruzə hazırlamaq və auditoriya (sinif) qarşısında çıxış etmək; dinlədiyi mətndəki əsas hadisəni təfərrüatı ilə (ətraflı) nəql etmək; mətni bitkin hissələrə bölərək geniş planını tutmaq; verilmiş mətnin qısa məzmununu söyləyir (yazır); əsərin qəhrəmanı haqqında məruzə hazırlayıb sinifə təqdim etmək; müəyyən mövzu ilə bağlı plan qurub hekayə tərtib etmək (yazmaq); oxuduğu əsərin ideya məzmununu, hadisə və obrazları həyat haqqında düşüncələri ilə əlaqələndirib danışmaq; dinlədiyi elmi mətndəki məlumatları ümumiləşdirib əsas məzmunu danışmaq; mövzu ilə bağlı həyatda gördükləri haqqında danışmaq; mətnin məzmununu genişləndirilmiş formada yaradıcı nəql etmək; mətnin ideyasını müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirib danışmaq.

İbtidai sinif şagirdlərinin rəbitəli nitqinin formalaşmasında əməli yazılar təlimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əməli yazılarla bağlı Azərbaycan dili fənni üzrə kurikulumun məzmun standartlarında deyilir:

Müxtəlif əməli yazı nümunələrindən istifadə etməklə fikri dəqiq və aydın ifadə edən məlumat hazırlayır; əməli yazılar (məktub, ərizə, elan, divar qəzetinə məqalə, tərcümeyi-hal) tərtib edə bilməsini nümayiş etdirir; sinif səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş sadə əməli yazılar (məktub, açıqca) (I sinif); məktub, açıqca, elan, ərizə, dəvətnamə, məlumat (IV sinif) yazır.

Nümunə:

“Atam küsübdür məndən” - Əsərin qəhrəmanına məktub yazır

“Dostum Lətif” – Rəsmi-əməli yazının anket forması ilə tanış olur.

“Elan” – Sadə əməli yazının elan növü ilə tanış olur və müstəqil sürətdə elan tərtib edir (II sinif).

“Məktəbdə bir gün” - Əsərin qəhrəmanına məktub yazır.

“Bayram açıqcası” – Yaxın adamını təbrik etmək üçün açıqca tərtib edir.

“Bayram tədbiri” – Nəzərdə tutulan bayram tədbiri ilə bağlı elan və dəvətnamə yazır (III sinif).

“Virtual əlaqə” - Konkret hadisə ilə bağlı dostuna internet vasitəsilə məktub yazır (IV sinif)

“Kitab daha maraqlıdır”, “İki yuxu”, “Niyə Siz deyirik?”, “Vida” (III sinif); “Mən böyüyəndə kim olacağam”, “Xoşbəxtlik nədir” (IV sinif) və s. mətnlərdə verilən tapşırıqlarda əməli yazıların icrası ilə tələblər öz əksini tapır.

Nəticə etibarilə Azərbaycan dili dərsliklərində həyata keçirilən yaradıcı işlər (esse, rəy-inşalar, hekayə qurmaq vərdisləri, əməli yazılar və s.) şagirdlərin şifahi, yazılı nitqi və təfəkkürünün inkişafına əlverişli imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan dili” fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə yaradıcı inşalar. Bakı, 1999
3. Qurbanov V.T. Esse təlimi. Bakı, 2019
4. İsmayılov R. İbtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri və “Müəllim üçün metodik vəsait”lər. Bakı, 2019

A.Абдуллаев

Творческие письменные работы по развитию речи на уроках

Азербайджанского языка

Резюме

На уроках Азербайджанского языка начальных классов большое значение уделяется творческой работе учащихся. Этот вопрос имеет особую актуальность в курикулуме родного языка. Они конкретно изложены в общих учебных результатах и стандартах содержания по предмету. В начальных классах наряду с высказыванием и написанием сочинений отводится определенное место другим творческим работам. Эссе, отзывы, навыки построения рассказа, превращение поэзии в прозу, практические статьи включают в себя такие статьи. В представленной статье рассказывается об организации творческой работы по развитию речи на уроках Азербайджанского языка в начальных классах общеобразовательных школ. Статья подготовлена на основе анализа тематических вопросов в существующих учебниках, учебных пособиях и другой методической литературе. В статье приведены практические примеры по теме с точки зрения требований современного курикулума. Работа по словарю занимает ключевое место в развитии речи учащихся. В начальных классах творческая письменная работа должна проводиться регулярно. В этой области придается больше значения выражениям и сочинениям. Но с этим не стоит соглашаться. Следует отдавать предпочтения эссе, рецензии, практическим статьям. В учебниках начальных классов есть много возможностей для этого. В этом плане полезны и "методические пособия для учителя". Сочинения и эссе-это близкие формы письменной деятельности. Однако по сравнению с сочинением, в эссе тема конкретизирована. Отзывы помогают учащимся выразить свое отношение к теме. Творческие работы способствуют развитию коммуникативной речи учащихся. Коммуникативная речь является примером разговора и речи. Творческие

работы, проводимые на уроках азербайджанского языка, способствуют развитию устной речи и мышления учащихся.

Ключевые слова: курикулум, творческие работы, эссе, сочинении-рецензии, деловые письма, стандарты, мышление, результаты обучения

A.Abdullayev

Creative written work on the development of speech
in the lessons of the Azerbaijani language
Summary

In the Azerbaijani language lessons of primary schools are pay importance to the creative work of students. This issue is particular relevance in the Mother Language Curriculum. These are explicitly stated in the overall learning outcomes and content standards for the subject. In primary schools, besides to expressions and essays other creative works are also given a place. Essays, storytelling skills, conversion of poetry to prose, practical articles are all these types of articles. This article discusses the organization of creative work on the development of speech in Azerbaijani language lessons in primary schools. The article is based on an analysis of existing textbook, teaching aids and other methodological literature. The article cites practical examples on the subject in terms of the requirements of the modern curriculum. Dictionary work is key to the development of student speech. In elementary grades, creative writing should be done regularly. In this area, more importance is given to expressions and compositions. But you should not agree with this. You should give preference to essays, reviews, practical articles. In primary school textbooks, there are many possibilities for this. In this regard, "teaching aids for teachers" are also useful. Compositions and essays are close forms of writing. However, in comparison with the essay, the topic is concretized in the essay. Testimonials help students express their views on the topic. Creative work contributes to the development of communicative speech of students. Communicative speech is an example of conversation and speech. Creative works conducted in the lessons of the Azerbaijani language contribute to the development of oral speech and thinking of students.

Keywords: curriculum, creative articles, essays, essay reviews, practical articles, standards, thinking, learning outcomes

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 14.09.2019

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Hübətova tövsiyə etmişdir.

GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA

ADPU

Üzeyir Həbibbəyli

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ OBRAZLAR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalə ibtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində bədii obrazlar üzərində işin təşkilinə həsr olunmuşdur. İbtidai siniflərin “Azərbaycan dili” dərslərində bədii materiallar əsas yer tutur. Bədii əsərlərin qavranması və dərinlən başa düşülməsi bədii obrazlar üzərində işin səmərəli təşkilindən asılıdır. Şagirdlər oxu dərslərində bədii əsərdə iştirak edən şəxslərin – obrazların hərəkətləri ilə tanış olur, onlara qiymət verir və münasibət bildirirlər. Bədii obrazlar üzərində iş əsərin möhkəm mənimsənilməsinə kömək edir. Müəllif məqalədə müxtəlif forma, metod və vasitələrdən istifadə etməklə bədii obrazlar üzərində işin təşkilini şərh edir. Eyni zamanda ibtidai siniflərdə konkret dərslərin nümunəsində bədii obrazlar üzərində işlə bağlı dərslərə istinad edilir. İbtidai siniflər üçün Azərbaycan dili kurikulumunda sözügedən məsələyə müvafiq tələblər verilir. Hər bir sinif üzrə uyğun təlim nəticələri və standartlar göstərilir. Bədii obrazlar üzərində iş yuxarı siniflərdə də aparılır. Lakin ibtidai siniflərdə bu iş praktik xarakter daşıyır. “Obraz” əvəzinə “iştirak edən şəxs”, “əsas qəhrəman” ifadələri işlədilir. Bədii obraz üzərində iş dedikdə, əsərdə iştirak edən şəxslər, personajlar üzərində iş nəzərdə tutulur. Elə obrazlar üzərində iş aparılır ki, onlar şagirdlərin bilik, həyat təcrübəsinə müvafiq olsun. Bədii obraz üzərində işin ilk şərti əsərin tam qavranmasıdır. Bədii obrazlar üzərində iş getdikcə mürəkkəbləşir. I-II siniflərdə şagirdlər əsərdə iştirak edən şəxsləri tapıb, əsas qəhrəmanı müəyyən edirlər. III-IV siniflərdə baş qəhrəmana münasibətlərini bildirirlər. İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş bədii əsərin dərinlən qavranmasına və başa düşülməsinə kömək edir.

Açar sözlər: bədii obrazlar, nitqin obrazlılığı, əsərin baş qəhrəmanı, kurikulum, bədii mətn, təxəyyül

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərinin təhlili göstərir ki, oxunmuş bədii materiallar əsasında şagirdlərin təsəvvürlərində canlandırdığı obraz və lövhələr tam və dolğun olmur. Onlar bədii obrazların yaranmasında istifadə olunan vasitələri natamam qavrayır, onları yaradan bədii söz və ifadələrə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Şagirdlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri üzərində işlə əlaqədar lazımi bacarıqlar olmadığına görə təhlil zamanı ayrılmış obrazlı söz və ifadələri məzmununa müvafiq başa düşə bilmirlər. Bir sıra hallarda isə şagirdlər oxu zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrinə diqqət yetirsələr də bədii obraz, surət, təbiət lövhələrini aydın və dəqiq təsəvvür etmək məqsədi ilə müəllif tərəfindən işlənmiş həqiqi, müstəqim, bədii söz və ifadələrə əhəmiyyət vermirlər.

Azərbaycan dili üzrə ənənəvi proqramlarda, müasir fənn kurikulumlarında və dərslərdə bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə işə həsr olunmuş tələb və imkanlar vardır. Ana dili fənn kurikulumuna diqqət yetirək:

III sinif üzrə

Şagird:

2.2.4. Mətndəki hadisə və obrazları həyat haqqında düşüncələri ilə əlaqələndirir.

2.2.5. Özünü əsərin qəhrəmanının yerinə qoyaraq, əsəri yaradıcı şəkildə dəyişdirir.

3.1.5. Əsərin qəhrəmanına məktub yazır.

IV sinif üzrə

Dinləyib anlama və danışma.

Şagird:

1.2.5. Nitqini canlı və obrazlı ifadə etmək üçün nitqində məzmunu müvafiq jest və mimikalardan istifadə edir.

Təlim məqsədləri:

- İfa etdiyi obrazın daxili aləmini açmaq üçün jest və mimikalardan istifadə edir;
- Mətndəki obrazların nitqini səsləndirərkən onların xarakterinə uyğun jest və mimikalardan istifadə edir.

2.2.4. Mətndəki ideyanı müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir.

- Mətndəki obrazları müqayisəli təhlil edir;
- əsərdəki qəhrəmanların hərəkətlərindən çıxış edərək onları xarakterizə edir;
- əsərdəki obrazları səciyyələndirmək üçün müvafiq keyfiyyət bildiren sözlər seçir;
- əsərdəki qəhrəmanı səciyyələndirmək üçün açar sözlər tapır;
- əsərin ideyası ziddiyyətli obrazlarla bağlı arqumentlər və əks arqumentlər hazırlayır.

2.2.5.

- əsəri başqa obrazın dilindən yaradıcı şəkildə nəql edir;
- oxuduğu əsərdəki cansız əşya və ya heyvan obrazlarını insan obrazları ilə əvəz edərək mətni genişləndirib nəql edir.

3.1.4. Əsərin baş qəhrəmanına münasibətini ifadə edən inşa yazır.

3.1.5. Oxuduğu əsərin qəhrəmanına məktub yazır. [1]

İbtidai siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsinə aid metodik ədəbiyyatda “bədii obraz”, “qəhrəman”, “personaj”, “iştirak edən şəxs”, “obrazlı təsvir”, “obrazlı ifadə”, “obrazlı sözlər” kimi terminlərə tez-tez təsadüf olunur. Lakin həmin ədəbiyyatda bu anlayışların məzmunu, mənası, onlarla bağlı olan işin həcmi kimi məsələlər müəyyənləşdirilmir. Buna görə də yuxarı siniflər üzrə metodist və müəllimlərdə belə fikir yaranır ki, ibtidai məktəb orta siniflərin işini əvəz edir, onu bir qədər mürəkkəbləşdirir. İbtidai sinif müəllimləri isə bədii obrazlar üzərində işi ədəbiyyat dərslərinə aid edir və bu sahəyə lazımı diqqət yetirmirlər.

İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş yazıçı tərəfindən yaradılmış bədii lövhələri “görmək”, onu canlandırmaq və bədii şəkildə ifadə edə bilmək bacarığının yaranmasından başlanılır. Şagirdlər oxu dərslərində əsasən bədii əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətləri ilə tanış olur, onlara qiymət verir və öz münasibətlərini bildirirlər. Bunu nəzərə alaraq ibtidai siniflərdə “obraz” əvəzinə “iştirak edən şəxs”, “qəhrəman” terminlərini işlətmək məqsədmüvafiqdir.

Aşağı siniflərdə bədii obraz üzərində iş dedikdə, bir tərəfdən, bədii ifadələrin köməyi ilə çəkilmiş təbiət lövhələri üzərində, digər tərəfdən, əsərdə iştirak edən şəxslər, personajlar üzərində iş nəzərdə tutulur. İbtidai siniflərdə bədii obraz üzərində iş aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir: bədii əsəri oxumağı və başa düşməyi öyrətmək; əsərdə təsvir olunan həyatı fakt və hadisələri, personajların hərəkətlərini, doğma təbiət lövhələrini dərindən qavramaqla uşaqlarda əxlaqi və estetik tərbiyənin formalaşmasına kömək etmək; oxunmuş bədii əsərdən emosional təsirlənmək bacarığı, bədii obrazların gözəlliyinə, ifadəliliyinə diqqət tərbiyə etmək, şagirdlərdə bərpəedici təxəyyülü, əsərdə təsvir olunanları “görmək”, oxunan əsər haqqında təəsüratını, qəhrəmanların hərəkətlərinə öz münasibətini bildirmək bacarığını inkişaf etdirmək; bədii əsərin estetik qavranılmasını təmin etmək. [2] Bədii obraz üzərində işin effektivini təmin etmək məqsədilə elə əsərlərdən başlamaq lazımdır ki, onlar şagirdlərin gücünə müvafiq, həyat təcrübəsinə yaxın olsun. Bədii obraz - personaj üzərində işin müvəffəqiyyətinin ilk şərti əsərin bütövlükdə qavranılmasıdır. İlk qavrayış zamanı əsərin məzmunu ilə əlaqədar ümumi tanışlıq baş verir, təsvir olunan hadisə, fakt və bütövlükdə əsərə münasibət yaranır. Bundan sonra şagirdlər iştirak edən şəxsləri ayırmalı, adlarını yadda saxlamalı, onların hərəkətlərini əlaqələndirməlidirlər. II sinifdə şagirdlər iştirak edən şəxsləri yalnız adlandırmır, artıq əsərdəki əsas şəxsi tapmağa cəhd edirlər. Bu iş canlı müsahibə doğurur və şagirdlər öz seçdiklərini əsaslandırmağa və sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, “Yaşıl fincan” hekayəsində iştirak edən əsas şəxsin kim olması heç kimdə şübhə doğurmur. Onlar həmin şəxsi əsərin əsas fikri ilə, sərlövhə ilə əlaqələndirir.

rir, baş qəhrəmanın Murad olduğunu söyləyirlər. B.Həsənovun “Anam sənə tapşırıb” hekayəsi isə uşaqlarda fikir ayrılığı yaradır, onların bir qismi Sevdanı, digər qismi isə Səmayəni əsas şəxs hesab edir: “Anası gedən kimi Səmayə durub paltarlarını geyindi və bacısını silkələdi ki, yuxudan oyatsın”, “Səmayə yaş əski ilə döşəməni silirdi və hərdənbir başını qaldırıb hirsə bacısına baxırdı”. “Sevda yorğanın altında bir az qurdalanıb, ayağa durdu və əsnəməyə başladı”. “Sevda birtəhər geyinib pəncərənin qabağında durdu, bacısına kömək etmədi, çünki o, çox tənbel idi” və s.III və IV siniflərdə də iş bu qaydada aparılır, lakin bu hekayələr bir qədər mürəkkəb olur, onlarda paralel süjet xətləri verilir, hərəkətləri bir-birinə zidd olan bir çox şəxslər iştirak edirlər. Buna görə də şagirdlər əsas surəti bədii əsər təhlil olunduqdan və iştirak edən bütün şəxslərin hərəkətlərini qiymətləndirdikdən sonra müəyyənləşdirə bilirlər. Baş qəhrəman haqqında məsələni araşdırmaq şagirdləri bədii mətnə bir neçə dəfə müraciət etməyə, öz cavablarını mətndən gətirilən misallarla əsaslandırmağa məcbur edir. Baş qəhrəmanın tapılması sahəsində iş əsərin məzmununun daha dərinədən başa düşülməsinə, obrazların anlaşılmasına, əsərin ideya istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Psixoloqların tədqiqatlarında göstərilir ki, kiçik yaşlı məktəblilər əsərin əsas fikrini iştirak edən şəxslərin konkret hərəkətləri vasitəsilə başa düşürlər. Bunu nəzərə alaraq II-III siniflərdə obraz-personaj üzərində iş zamanı şagirdlərin diqqəti iştirak edən şəxslərin konkret hərəkətlərinə, onların qiymətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bununla yanaşı, kiçik məktəblilərə başa salınmalıdır ki, iştirak edən şəxslərin hərəkətləri bəzən mürəkkəb, bir-birinə zidd olur, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, başlıcası isə nə üçün olduğunu dərhal həll etmək olmur. Buna görə də bədii əsərin təhlilində yalnız qəhrəmanların hərəkətlərini deyil, eyni zamanda onların səbəblərini də açmaq lazımdır. Əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətlərinin səbəblərini başa düşmədən onlar haqqında təsəvvürə malik olmaq və əsəri həqiqi mənada başa düşmək mümkün deyildir. Məsələn: IV sinifdə İsa Hümətovun “İki qardaş” hekayəsini oxuyarkən Kərimin hərəkətlərinə qiymət verməzdən əvvəl bir sıra şagirdlərin iştirakı ilə aydınlaşdırmaq lazımdır: “Nə üçün odunu daşımaqda atasına və qardaşı Cəfərə kömək etmədi? Nə üçün kluba gedərkən atası Kərimə dedi: Sən yat, bala, xəstəsen. Qalxarsan, soyuq dəyər”. Bu suallara cavabların təhlili nəticəsində şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Kərim heç vaxt odun daşmamışdı. Tənbel olduğu üçün “xəstəliyini” bəhanə gətirdi, atasına və qardaşına kömək etmədi. Əslində o, xəstə deyildi. Buna görə də onu özləri ilə filmə baxmağa aparmadılar. Kərim düzgün hərəkət etməmişdi, ona görə də xəcalət çəkirdi. Təhlildən sonra şagirdlər nəticə çıxardılar ki, əsas qəhrəman Cəfərdir. Müqayisə üsulundan geniş istifadə olunması uşaq ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. “Azərbaycan dili” dərsləklərinə daxil olan materialların bir çoxunda qəhrəmanların xarakteri müqayisə yolu ilə açılır. Bu prinsip ədəbi əsərlərdə mənfi və müsbət qəhrəmanlarla tanışlıq yolu ilə şagirdlərdə əxlaqi və estetik təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir. I və II siniflərdə “Yaxşı nədir, pis nədir?” mövzusunun tədrisi zamanı bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Həmin mövzuya daxil olan əsərləri tədris edərkən, qəhrəmanların hərəkətlərini, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etmədən məzmunun dərinədən mənimsənilməsi mümkün deyildir. Bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətləri müqayisə olunur, onlara müqayisəli qiymət verilir. Məsələn: I sinifdə “Dostluq köməyi”, “Xəstə”, “Yaxşı hərəkət”, “Nuru” mətnlərini keçərkən, şagirdlər əsərin məzmunu ilə tanış olur. Müəllim iştirak edən obrazların (Samir, Vüsal, Fərid, Nuru) yaxşı və pis hərəkətlərinə şagirdlərin diqqətini yönəldir. Şagirdlərə təklif edir ki, fikirlərini mətnlərdən gətirilən misallarla əsaslandırınlar və müvafiq hissələri mətnlərdən seçib oxusunlar. Şagirdlərin cavabı müəllim tərəfindən ümumiləşdirilir: “Samir çox çalışqandır”, “Vüqar müəllimi aldatmaq istəyir”, “Fərid təqsirini boynuna aldı”, “Nuru xəsis oğlandır” və s. personajların müqayisəsi sayəsində aparılan işlərdən sonra oxu daha şüurlu olur. [3]III-IV siniflərdə qəhrəmanların hərəkətləri ilə yanaşı, onlara münasibət, keçirdikləri hisslər əsərin ideya məzmunu, obrazı təsvir etməyə kömək edən dil vasitələri qarşılaşdırılır. Kiçik yaşlı məktəblilər bu tapşırığı müstəqil yerinə yetirə bilmirlər. Buna görə də müəllim konkret suallar, mətnin oxusu və təhlili vasitəsilə bu işə rəhbərlik edir. Həmin siniflərdə bədii obrazlar üzərində

iş personaj haqqında materialın seçilməsi və hekayə tərtib olunması ilə başa çatır. III-IV siniflərdə “Hekayə xəritəsi” üzrə tədris prosesində bədii obrazlar üzərində iş aparmağa geniş imkan yaranır. “Tənha qu quşu”, “Ata sözünün qiyməti”, “Kərpickəsən qocanın hekayəti”, “Nəbi və Tahir” (III sinif), “Lalə və Məryəm”, “İtə ataram, yada satmaram”, “Buz” (IV sinif) və s. əsərlərdə hadisələrin baş verdiyi zaman, məkan, iştirak edən şəxslər, əsas qəhrəman ətraflı təhlil edilir, onlara münasibət bildirilir, dəyərləndirilir, müqayisələr aparılır, mətnlərin məzmunu yığcam və müfəssəl nəql olunur, nəticə çıxarılır.

Bədii əsərdə iştirak edən şəxslər üzərində iş əsərin ilk təhlilindən və onun əsas məzmunu aydınlaşdırıldıqdan sonra aparılır. İştirak edən şəxsləri xarakterizə etmək üçün müvafiq materialların ayrılması məqsədilə əsər bir neçə dəfə oxunur. Hər parçanın təhlili aparılır, bundan sonra personaj haqqında hekayənin kollektiv planı tutulur. [4]

İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş apararkən ibtidai təlimin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bədii mətnlər üzərində iş zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin əldə etdikləri praktik bacarıqlar onların bədii inkişafı üçün çox vacibdir.

Bacarıqlar tədrisən formalaşır. İkinci sinif şagirdləri əsərdə iştirak edən şəxsləri ayırır, onların hərəkətlərini qiymətləndirir. Eyni zamanda, dilin bədii təsvir vasitələri üzərində iş aparılır. Üçüncü sinif şagirdləri tədrisən bədii obrazın xarici, əyani elementlərinin qavranılmasından onun kontekstdə başa düşülməsinə keçir, personajların hərəkətlərini qiymətləndirir, bu və ya digər əsərdə iştirak edən şəxsləri müqayisə edir, qəhrəmanları və təbiət lövhələrini xarakterizə etmək üçün yazıçının istifadə etdiyi söz və ifadələri mətndən seçirlər.

Dördüncü sinif şagirdlərində bədii obraz haqqında təsəvvürlər ümumiləşir. Şagirdlər əsərdə iştirak edən şəxs haqqında kiçik hekayələr tərtib edirlər. Bu hekayə üçün onların seçdikləri nümunə və sitatlar müəllimin köməyi ilə təhlil edilir. Sonra uşaqlar iştirak edən şəxs haqqında hekayənin planını tutur, plan üzrə nağıl edir və işlərini personaja qiymət verməklə başa çatdırırlar. İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş əsərin dərinə qavranılmasına, uşaqlarda müvafiq emosional hisslər yaranmasına kömək edir, onlara oxumaq və düşünməyi, duymaq və hiss etməyi öyrədir.

Ədəbiyyat:

5. Ümumtəhsil məktəbləri üçün Ana dili kurikulumu (I-IV siniflər). Bakı, 2008
6. Abdullayev A. Ana dili dərslərində bədii əsərlər üzərində işin təşkili. Bakı, 2004
7. İsmayılov R. və b. “Azərbaycan dili” I sinif üçün dərslik. Bakı, 2019
8. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013

G.Абдуллава

Организация работы над художественными образами на уроках Азербайджанского языка Резюме

Статья посвящена организации работы начальных классов по художественным образам на уроках Азербайджанского языка. В ней излагают различные пути и приемы работы над художественными образами на уроках чтения в начальных классах. В учебниках “Азербайджанский язык” начальных классов основное место занимают художественные материалы. Восприятие и глубокое понимание художественных произведений зависит от эффективной организации работы над художественными образами. Учащиеся знакомятся с действиями лиц – образов, участвовавших в художественных произведениях на уроках чтения, оценивают их и выражают отношение. Работа над художественными образами способствует прочному освоению произведения. В статье автор комментирует организацию работы над художественными образами с

использованием различных форм, методов и средств. В то же время в начальных классах на примере конкретных уроков рассматриваются занятия по работе над художественными образами. Для начальных классов предъявляются соответствующие требования к данному вопросу. Результаты обучения и стандарты отображаются в соответствии с каждым классом. Работа над художественными образами ведется и в старших классах. Но в начальных классах эта работа носит практический характер. Вместо "образа" используются выражения "человек, участвующий", "главный герой". Под художественным образом подразумевается работа над лицами, участвующими в работе, персонажами. Над образами ведется работа, чтобы они соответствовали знаниям, жизненному опыту учащихся. Первое условие работы над художественным образом - полное восприятие произведения. Работа над художественными образами становится все более сложной. В I-II классах учащиеся находят лиц, участвующих в работе, определяют главного героя. В III-IV классах выражают отношение главного героя. Работа над художественными образами в начальных классах способствует глубокому восприятию и пониманию художественного произведения.

Ключевые слова: художественные образы, выразительность речи, главный герой произведения, курикулум, художественный текст, воображение

G.Abdullayeva

Organization of work on artistic images in Azerbaijan language lessons
Summary

The article is devoted to the organization of work on artistic images in the Azerbaijani language classes of primary school. Artistic materials are the main textbook of the Azerbaijani language in the primary school. Understanding and deep understanding of artistic works depends on the effective organization of work on artistic images. Pupils get acquainted with the actions of the characters involved in the artistic work, assess them and express their attitude. Working on artistic images helps to master the work deeply. In the article the author comments on the organization of work on artistic images using various forms, methods and tools. At the same time, primary school apply to work on artistic images an example of specific lessons. For primary grades, the relevant requirements for this issue are presented. Learning outcomes and standards are displayed according to each class. Work on artistic images is conducted in high school. But in primary school, this work is practical. Instead of the "image", the expressions "person participating", "protagonist." Artistic means work on the persons involved in the work, characters. The images are being worked on so that they correspond to the knowledge and life experience of the students. The first condition for working on an artistic image is a complete perception of the work. Work on artistic images is becoming increasingly complex. In I-II classes, students find people involved in the work, determine the main character. In III-IV classes, the attitude of the protagonist is expressed. Work on artistic images in primary school contributes to a deep perception and understanding of a work of art.

Key words: artistic images, expressiveness of speech, the main character of the work, curriculum, literary text, imagination

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa hazırlanma tarixi:

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Hübətova tövsiyə etmişdir.

NURANƏ ALLAHVERDİYEVA
ADPU
Quba, Fətəli xan küçəsi, №5
nurane.ava93@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilənlərdən səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri - demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.

İnteraktiv təlim dərslərdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

Əsasında öyrədən (təlimçi) deyil, öyrənən duran Konstruktivizm nəzəriyyəsinə istinadən öyrənən cisim və hadisələrlə bilavasitə əlaqədə olur və bunun nəticəsində onların əlamətlərini qavrayır, qarşıdakı problemi həll edir. O, fərdi şəkildə işləməyə və təşəbbüs nümayiş etdirməyə həvəsləndirilir, öyrənən əqli təhlilin məhsulu olan öyrənmə prosesində yeni bilikləri ilkin biliklərlə əlaqələndirərək ən yaxşı nəticəyə nail ola bilər. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri xüsusən qeyd edirlər ki, öyrənmə prosesinə mühit və öyrənənin fikir və münasibəti təsir edir. Konstruktivist təlim insan beyni üzrə son zamanlar aparılan tədqiqat və öyrənmə prosesinin necə baş verməsi haqqında olan biliklər üzərində qurulmuşdur.

Müasir dərslərdə uşaqlarda yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməyə və idraki müstəqilliyə xidmət göstərən problemlə suallara, düşündürücü məsələlərə xüsusi yer verilməlidir. Belə dərslər şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdisləri formalaşdırır. Müasir dərslər müəllimin dərslə ciddi hazırlaşmasını tələb edir. Buna görə də müəllim hansı priyomlardan necə və nə zaman istifadə edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirməli, sinifdə deyəcəyi informasiyanın strukturunu qabaqcadan düşünməli, mövzuya dair yardımçı, fakt və hadisələri əsas məsələnin həllinə yönəltməyi bacarmalı, elmi-texniki yeniliklərdən, dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələrindən baş açmalı, biliyini müntəzəm olaraq artırmalıdır. Müasir dərslər uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirməli, onların əqidəcə mətinləşməsinə şərait yaratmalı, dərslə əyanılıqdan və müxtəlif mənbələrdən alınmış əlavə məlumatlarla onların dərk etmə qabiliyyətini artırmalıdır. Təlimlə tərbiyənin vəhdəti də müasir dərslərin qarşısında qoyulmuş mühüm tələbdir. Dərslər şagirdlərin mənəvi inkişafına, əxlaqca

təkmilləşməsinə, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik ruhunda yetişməsinə xidmət göstərməlidir. Müasir dərs milli təhsilin yaradılmasına yönəlməlidir. Bunun əsasını diferensiallaşdırma, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, fərdiləşdirmə və s. prinsiplər təşkil etməlidir.

Açar sözlər: bilik, bacarıq, vərdiş, metodika

XXI əsr sivilizasiya əsridir, yüksək texnologiyalar əsridir. XXI əsr həm də demokratik vətəndaş cəmiyyəti, informasiyalı cəmiyyət quruculuğu ilə səciyyələnir. Bu quruculuğun əsasında isə təhsil dayanır. Təsadüfi deyildir ki, XXI əsr təhsil əsri də adlandırılır. Ona görə də təhsil həm məzmunu, həm də pedaqoji prosesdə tətbiq olunan metod və texnologiyaları ilə demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna xidmət etməlidir.

Ötən əsrin 80-ci illərindən dünyada təhsilə yeni baxışlar meydana gəlməkdədir. Burada bir neçə istiqamət özünü göstərir. Əsas istiqamətlərdən biri təhsilin fasiləsizliyinə, cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunun artan tələblərinin ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Buradan da digər istiqamətlər: təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi və təlimin metod və texnologiyalarının modernləşdirilməsi meydana çıxır[4, s.89].

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni əsrdə cəmiyyətin və insanların inkişafı üçün yaradıcı, müstəqil düşünən və inkişaf edən şəxsiyyət yetişdirilməlidir. Bu əsasda Azərbaycan təhsil sisteminin də beynəlxalq sistemə inteqrasiyası zəruri və vacib bir faktor kimi ortaya çıxır. Müasir təhsil konsepsiyasının üstünlüyü məhz ondadır ki, bu konsepsiya şəxsiyyətin formalaşdırılmasını təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi kimi dəyərləndirir. Əlbəttə, belə bir yanaşma tərzində cəmiyyət üçün təqdirəlayiqdir və bunun əsasında həyatımız üçün dəyərli və ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişir. 1999-cu ildə qəbul olunmuş Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında vətəndaşların təhsil hüququnu təmin etmək, Milli Təhsil Konsepsiyasının müddəalarını gerçəkləşdirmək, azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində pedaqoji kadr hazırlığı prosesini təkmilləşdirmək, keyfiyyətli kadr hazırlığını təmin etmək, təhsilin idarə olunma mexanizmini intensivləşdirmək kimi mühüm məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur.

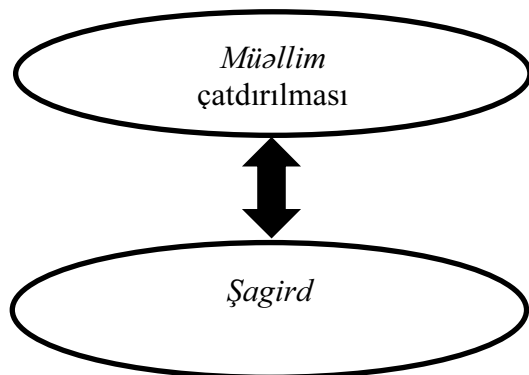
Müasir dövrdə təlim prosesində qarşıda duran ən mühüm vəzifə yüksək bilik və bacarığa malik, öz vətənini dərinləndirən, müstəqil düşüncəyə və fəal təfəkkürə yiyələnmiş, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır ki, bu vəzifənin əsas ağırlığı da humanitar fənlərin, o cümlədən Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür. Bu fənnin təlimi isə ibtidai siniflərdən başlanır.

I-XI siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərin müstəqil düşüncə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişafına, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yaradır, gələcək cəmiyyətimiz üçün dəyərli və ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişdirir[3, s.230].

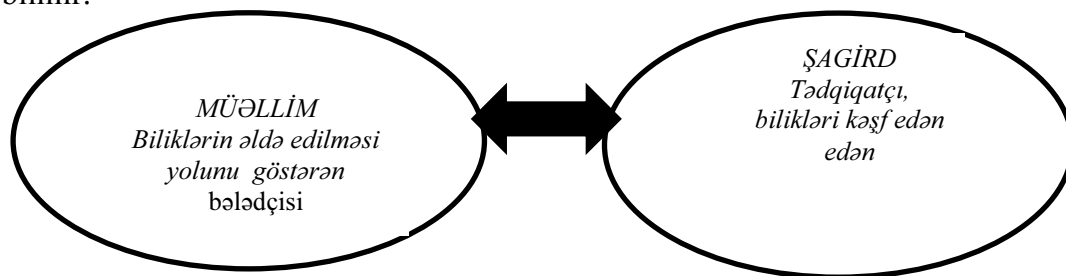
I-XI siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə ilə səmərəli təlim mühiti yaratmaq mümkündür. Burada bir çox mövzuların tədrisində interaktiv təlim metodlarından, iş formalarından istifadə edilməsi mövzunun mənimsənilmə keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, həm də şagirdlərin aktivliyini, müstəqil düşünmə imkanlarını artırır. Mövcud magistr işi də məhz bu mövzuya həsr edilmiş, I-XI siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə imkanları araşdırılaraq, təcrübə faktlarla əsaslandırılmışdır.

Fəal (interaktiv) dərs ənənəvidən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, onlar fəaldır, təlim prosesinə cəlb olunurlar, müəllim bələdçi rolunu oynayır, amma sinfə hakim olmur, sinfdəki iqlim uşaqların sərbəstləşməsinə səbəb olur, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə qorxmurlar. Baxmayaraq ki, o ənənəvi dərstdən fərqlənir, fəal (interaktiv) dərslərin dəqiq strukturu var və qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə imkan verir, uşaqlar biliklərə yiyələnir, tədris proqramı zərər çəkmir [1, s.65].

“İnteraktiv” sözünün lüğəti mənası ingilis dilində “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” deməkdir. Pedaqoji anlayış kimi interaktiv metodlar əslində qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan metodları ehtiva edir. Burada müəllimin istiqaməti ilə şagirdin sərbəst araşdırmaq, öyrənmək fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Bu ənənəvi təlim sxemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlər bir qayda olaraq “hazır bilikləri” söyləyir, şagirdlər isə onları passiv mənimsəyir. Müəllim əgər idealizə edilmiş hər hansı bir metoddan kor-koranə yapışıb dərslərini yüksək səviyyədə qurmaq istəsə də, buna nail ola bilmir.

Bu təlim sxemi şagirdlərin fəallaşmasına, zəruri həyati bacarıqlar qazanmasına imkan yaradır. Bu təlim əsasında qurulan dərslərin məsuliyyətini dərk edən hər bir müəllim bu işə ciddi və yaradıcı şəkildə yanaşmalıdır. Müəllim dərslərini hazırlaşarkən fikirləşməlidir ki, hansı üç üsullardan, təchizatlardan istifadə edəcək. İş üsullarını elə seçməlidir ki, bunlar şagirdlərin idrak marağını artırsın, onları motivasiyaya sövq etsin, düşündürsün. Ən əsası isə bu iş üsulları şagirdləri yeni axtarışlara aparsın, onlarda tədqiqatçılıq meyillərini gücləndirsin və yeni biliklər əldə etməyə kömək etsin. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində əsas şərt şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün, estetik zövqün, milli əxlaqın və geniş dünyagörüşünün formalaşdırılmasıdır. Buna görə də müəllim dərslərə yaradıcı yanaşmalı, onları mükəmməl formada həyata keçirməyə çalışmalıdır”.

Təlimin məzmunu nəyi öyrətmək, metodları necə öyrətmək, öyrədici mühit hansı şəraitdə öyrətmək, qiymətləndirmə ayrı-ayrı komponentlərin səmərəliliyini müəyyən edən amillərə uyğun olaraq nəticəni aşkarlayır.

Fəal təlim prosesində şagirdlər tamhüquqlu iştirakçı olmaqla, qazanılan bilikləri axtarışlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər.

Fəal təlim metodları bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir:

1. Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi.
2. Təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi.
3. Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.
4. Həyati məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər şagirdlərin təlim əməyi üzrə hazırlığının başlıca amilləridir.

Fəal təlim zamanı müəllim şagirdlərə fərdi yanaşmalı, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı üçün daha səmərəli tədris üsullarından, informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin passivliyini naradanqaldırılmasına, lazımlantəffəkkürxüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Təlimin səmərəliliyi (daha qısa müddətdə daha çox informasiyanı mənimsəmək imkanı) xeyli artır. Bunun aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar:

- *şagirdlərin idrak fəaliyyəti və təlim motivasiyası hesabına;*
- *təffəkkürə əsaslanaraq biliklərin müstəqil, məhsuldar və yaradıcı şəkildə əldə edilməsi və mənimsənilməsi sayəsində.*

Fəal (interaktiv) təlimin tətbiq edilməsi məktəbdə şəraiti dəyişərək şagirdlərin özünə inamını artırır, şəxsiyyətarası münasibətləri yaxşılaşdırır, məktəbə və oxumağa olan münasibəti daha müsbət edir, biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək, onlardan həyat məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək vərdişlərini formalaşdırır.

Təlim prosesində təffəkkürün fəallaşdırılması nəticəsində həmçinin:

- *bilikləri daha müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir,*
- *məntiqi, tənqidi və yaradıcı təffəkkür, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə vərdişlər formalaşdırılır,*
- *elmi -tədqiqat vərdişləri formalaşdırılır,*
- *qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdişləri aşılanır.*

Beləliklə, fəal (interaktiv) təlimin zəruriyyəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətdə belə bir qabiliyyətlərinin formalaşdırılması daim dəyişən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata effektiv daxil olmasına imkan yaradır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu müəllim üçün dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün vacib bir vasitə ola bilər. Bu metod şagirdlər üçün dərsləri çox maraqlı və cəlbedici edir. Fəal (interaktiv) təlim həm təlimin məzmununun öyrənilməsini, həm də bu məzmunun tətbiqini daha səmərəli edir, şagirdlərin dərskətmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Ağamalıyev R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritet, islahatlar. Bakı, 1998
2. Ağayev Ə., Talıbov Y., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika. Bakı, 2006
3. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan təhsilinin psixoloji problemləri.
4. Əsgərov Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2003
5. Xəlilov S.S. Orta təhsilin məqsədi və məzmunu haqqında. Bakı, "Azərbaycan Universiteti", 2004, 650 s.
6. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 519 s.
7. Quliyeva S., Bəliyev H., Məmmədov M. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı. 1990.
8. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007
9. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009
10. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. müəllimlər üçün vəsait. Bakı, "UNICEF", 2007, 149 s.

Значение новых технологий обучения в азербайджанском языке

Резюме

Глобализация затрагивает многие сферы жизни. Это как раз и есть реформа образования. Основная задача - повысить качество образования, эффективно осваивать и использовать новые педагогические технологии.

Реализует основные принципы нового педагогического мышления - демократизация, гуманизация, персонализация, дифференциация, интеграция, становление и развитие личности. В качестве метода взаимодействие между учителем и учеником в процессе обучения - это подход, объяснение, диалог и так далее. То есть этот стиль изначально не планировался, и ход учебного процесса раскрывает эту точку зрения и, скорее всего, произойдет с независимостью и вмешательством ученика. С другой стороны, интерактивность также может быть разделена между самими студентами. Главное, что учащиеся и сотрудники в этом процессе находятся в том же положении, что и преподаватели. Конечно, учитель выступает в роли гида, фасилитатора и консультанта: ставит задачи, направляет, контролирует, помогает подготовить направления поиска, не мешая работе учащихся, но дети работают вместе над своими собственными учебными задачами. Они проводят исследования и дискуссии. Интерактивное обучение включает в себя взаимодействие между учителем и учеником, которое происходит в классе, возникающее общение и сотрудничество ученика. Интерактивные методы - это методы, методы, работа, подходы, инструменты, используемые учащимися для приобретения знаний и понимания, навыков и квалификации в процессе обучения.

Конструктор имеет непосредственное отношение к объектам и событиям, которые он или она изучает, основываясь на теории конструктивизма, а не на обучении (тренере), и, в результате, понимает их симптомы и решает проблему. Рекомендуется работать индивидуально и проявлять инициативу, и учащийся может достичь наилучшего возможного результата, комбинируя новые знания с оригинальными знаниями в процессе обучения, который является продуктом интеллектуального анализа. Представители этой теории особенно подчеркивают, что на учебный процесс влияет окружающая среда и взгляды и отношение к обучению. Конструктивистское обучение основано на знаниях о том, как происходит недавний процесс исследования и изучения человеческого мозга.

В современном уроке особое внимание следует уделить проблемным вопросам и заставляющим задуматься вопросам, которые служат развитию творческого воображения и когнитивной независимости детей. Этот курс основывается на некоторых навыках и привычках. Современный курс требует, чтобы преподаватель подготовил курс серьезно. Следовательно, учитель должен заранее определить, как и когда их использовать, заранее продумать структуру информации, которую он / она скажет в классе, уметь руководить предметом, представлять факты и события и вносить важные научные и технические новшества. Он должен иметь возможность обращаться к общественно-политическим событиям и постоянно совершенствовать свои знания. Современные уроки должны улучшать мировоззрение детей, создавать условия для их настойчивости и повышать их способность воспринимать дополнительную информацию из урока и из различных источников. Единство обучения и воспитания также является важным требованием для современного обучения. Курс должен служить духовному развитию, нравственному развитию студентов, развитию патриотизма, гуманизма и трудолюбия. Современный курс должен быть ориентирован на создание национального образования.

Основой этого является дифференциация, демократизация, гуманизация, интеграция, персонализация и так далее. Принципы должны быть установлены.

Ключевые слова: знания, умения, привычку, методика

The importance of new teaching technologies in azerbaijan's language

Summary

Globalization is affecting many areas of life. This is exactly what education reform is all about. The main task is to improve the quality of education, to learn and use new pedagogical technologies effectively. implements the basic principles of the new pedagogical thinking - democratization, humanization, personalization, differentiation, integration, formation and development of personality. as a method, the interaction between the teacher and the student in the learning process is the approach, the explanation, the dialogue, and so on. that is, this style is not originally planned, and the course of the learning process reveals this point and is more likely to happen with the independence and intervention of the student. On the other hand, interactivity can also be shared among students. The main thing is that the learners and co-workers in this process are in the same position as the educators. Of course, the teacher acts as a guide, facilitator, and consultant: poses problems, directs, monitors, helps to prepare search directions, without interfering with students' work, but the children work together on their own learning tasks. They are conducting research and discussions.interactive learning involves teacher-student interactions that occur in the classroom, emerging student communication and collaboration. Interactive methods are the methods, methods, work, approaches, tools used by students to acquire learning and understanding, skills and qualifications in the learning process. The constructor relates directly to the objects and events that he or she learns, based on the theory of constructivism, rather than learning (the trainer), and, as a result, understands their symptoms and solves the problem. It is encouraged to work individually and take initiative, and the learner can achieve the best possible result by combining new knowledge with the original knowledge in the learning process, which is the product of intellectual analysis. Representatives of this theory particularly emphasize that the learning process is influenced by the environment and the views and attitudes of learning. Constructivist training is based on knowledge about how the recent research and learning process on the human brain takes place. In the modern lesson, special emphasis should be placed on the problematic questions and thought-provoking issues that serve to develop creative imagination and cognitive independence in children. This course builds on students some skills and habits. The modern course requires that the teacher prepare the course seriously. Therefore, the teacher should determine in advance how and when to use them, to think in advance of the structure of the information he / she will say in the classroom, to be able to guide the subject, to present facts and events, and to make important scientific and technical innovationsIt should be able to turn to social and political events and constantly improve its knowledge. Modern lessons should improve children's outlook, create conditions for their perseverance, and increase their ability to comprehend with additional information from the lesson and from various sources the unity of training and upbringing is also an important requirement for modern teaching. The course must serve the spiritual development, moral development of the students, and the development of patriotism, humanism and hard work. The modern course should focus on the creation of national education. The basis of this is differentiation, democratization, humanization, integration, personalization and so on. principles should be established.

Key words: knowledge, abilities, habits, method

Redaksiyaya daxil olma tarixi:15.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:22.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Hümətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZÜMRÜD QAFARLI
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: z_qafarli@hotmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏTBİQİ YOLLARI

Xülasə

Tapşırıq əsaslı dil təlimi xarici dilin tədrisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, əsas məqsədi tələbələrdə xüsusi olaraq sərbəst ünsiyyət formalaşdırmaq və tədris prosesinin tapşırıq əsaslandırıldığı metoddur. Görkəmli metodist R.Ellis bu təlim metodlarını fərqli cəhətlərini araşdırmışdır. R.Ellisin fikrinə görə, “dil” və “tələbə” hər iki metodda ayrı funksiyalara sahib və fərqli öhdəliklərə malikdir. Ənənəvi təlim metodunun əsasında formaya əsaslanan pedaqogika durduğu halda, tapşırıq əsaslı dil təliminin tapşırıqyönlü pedaqogikaya, formaya deyil, ünsiyyətə əsaslanan pedaqogikaya istinad edir. Bundan əlavə, ənənəvi təlim metodlarında dil sadəcə bir obyekt olduğu halda, müasir təlimdə isə dil ünsiyyət vasitəsi olaraq, dərslərin əsasını təşkil edir. Onu da qeyd etməliyik ki, ənənəvi təlim metodlarında tələbələr yalnız “öyrənci” adlandırıldığı halda, müasir təlim metodlarında tələbə məvhumu “dil istifadəçisi” kimi qəbul edilir.

Tapşırıq əsaslı dil təlimi müasir metodlardan biri olaraq, xarici dilin, əsasən də ingilis dilinin tədrisi, öyrənilməsi və mənimsənməsində xüsusi rola malikdir. Onun ən başlıca funksiyası kommunikasiyanın formalaşmasına əsaslanır. Lakin ənənəvi təlim metodlarında ünsiyyət deyil, formayönümlülük, daha dəqiq ndeək, qrammatikanın tədrisi ön plana çıxır. Bu da öz növbəsində ünsiyyətin daha gec və səmərəsiz aşılmasına gətirib çıxarır. Tapşırıq əsaslı dil təlimində bütün səhvlərinə baxmayaraq, dilöyrənənlər fəal dil istifadəçiləri olmalıdırlar. Ənənəvi təlim metodlarındakı funksiyaları öyrənən tələbələr burada daha əhəmiyyətli funksiyaya malikdirlər. Müəllimlərinin köməyi ilə onlar tədrisə kommunikatativ bacarıqlara yiyələnirlər. Lakin qeyd etməliyik ki, tapşırıq əsaslı təlim metodu müəllimyönümlü deyil, tələbəyönümlüdür. Burada onlar daha fəal funksiyalara sahib olmalıdırlar.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə tapşırıqları verərkən müəllim **onları** düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Belə ki, müəllim tələbələrə bildirməlidir ki, onlar mətnin əsas məzmununu başa düşsə, onlara naməlum olan sözlərin mənalarının tapılmasına heç bir ehtiyac duyulmur. Əsas məqsəd tələbələrə həvəsləndirməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində kefiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli olduğu qədər, kəmiyyət göstəriciləri də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət göstəricisi, bilavasitə təlim konteksti ilə bağlıdır. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə tapşırıqlardan danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, fərdi şəkildə yazılan mətnlər müxtəlif tələbələr üçün maraqlı olmalıdır. Tələbələrə təlim məqsədilə tərtib edilən mətnlər deyil, real nitq nümunələrinə yönəltmək tövsiyə edilir.

İngilis dili müasir dövrdə ən çox yayılmış dildir. Bu da bir çox vacib məsələləri gündəmə gətirir. Hal-hazırda bu dil dünyanın bir çox ölkələrində milyonlarla insan tərəfindən böyük maraqla öyrənilir və milyonlarla insan tərəfindən danışılır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də ingilis dili həm orta təhsil müəssisələrində, həm də ali təhsil müəssisələrində tədris

olunur. Müasir dövrümüzdə təhsil müəssisələrimizin əsas məqsədi tənqidi və yaradıcı fikirlərə sahib olan, hər zaman dövrümüzün tələblərinə əsaslanan kadrların yetişdirilməsidir. Buna görə də, tədris prosesində işlədilən və işlədilməsi labüd bilinən fəaliyyət, eləcə də tapşırıq növlərinin vacibliyi xüsusi ilə vurğulanmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün fərqli növ və formalarda tapşırıqların istifadə edilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki tapşırıqların köməyi ilə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması prosesi uğurla həyata keçir. Dil tədrisinin və öyrənilməsinin ən mühüm amillərindən biri tapşırıqların icrasıdır. Çünki tapşırıqlar tələbələrdə dörd bilik bacarıq və vərdişlərin formalaşması və inkişaf etməsi üçün ən böyük və əhəmiyyətli vasitədir. Başqa sözlə desək, tapşırıqlar tədris prosesinin ən əhəmiyyətli göstəricisi olub bu prosesin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də bu prosesi son dərəcə sürətləndirir. Tapşırıqların həll edilməsi tələbələrin həm özlərini, həm də tapşırıqlardan əldə etdiklərini sınaqdan keçirmək üçün istifadə oluna bilən ən dəyərli tədris fəaliyyətidir. Bundan əlavə, tapşırıqlar dərs zamanı tələbə fəaliyyətinin aktivləşməsinə, onların müvəffəqiyyət səviyyəsinə bilavəsitə təsir edir. Tapşırıqların tətbiq edilməsinin əsas məqsədi təhsilin müvəffəqiyyətli və məhsuldar olmasını təmin etmək, eləcə də, tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirmək üçün əsasən öyrədici əhəmiyyət daşımasıdır. Əlbəttə, tədris prosesində vaxtın səmərəli bölünməsinə də tapşırıqlar əhəmiyyətli rol oynayır.

Tapşırıqlar haqqında bir sıra elmi-nəzəri və metodiki fikirlər mövcuddur, lakin bunu da qeyd etməliyik ki, təlim prosesində bir sıra hallarda tələbələr çalışma və tapşırıq arasındakı fərqi aydın görə bilmirlər və bu da onlarda müəyyən tərəddüdə və çaşqınlığa səbəb olur. Bunun qarşısının alınmasının yeganə yolu isə təlim prosesinə başlamazdan əvvəl tələbələrə çalışma və tapşırıq arasındakı fərqli cəhətlərin izah olunmasıdır.

1. Tapşırıqlar sərbəst halda yerinə yetirilir. Çalışma isə əksinə sərbəst deyil və mütləq şəkildə müəllim tərəfindən idarə olunmaqla həll edilir.

2. Tapşırıqlarda eyni anda bir neçə bacarıq istifadə olunur. Çalışmada isə eyni anda ancaq bir bacarığın səviyyəsi yoxalan bilər.

3. Tapşırıq hər hansı bir kontekstə əsaslanır. Bundan fərqli olaraq, çalışma isə heç bir kontekstə əsaslanmır.

4. Tapşırıq birbaşa kommunikasiyaya xidmət etdiyi halda çalışma isə kommunikativ olmaya bilər. Bundan əlavə tapşırıq autentikdir, çalışma isə autentik deyil.

5. Tapşırığın mənası var və onun məzmunu əsasdır. Çalışmada isə bundan fərqli olaraq forma əsasdır [3,5].

Tapşırıq əsaslı dil təliminin əsas göstəricisi odur ki, öyrənmə prosesi müxtəlif tip tapşırıqlar yerinə yetirməklə həyata keçirilir və reallaşır.

Bildiyimiz kimi, tapşırıq əsaslı dil təliminin özəyini fərqli növdə olan fəaliyyət növləri və tapşırıq növləri əhatə edir. Bəzi tapşırıq növləri ilə tanış olaq:

1. Hissələrin birləşdirilməsi;

Bu tapşırıq növündə hər hansı bir mətnin, hekayənin və ya informasiyanın ayrı-ayrı hissələri tələbələrə təqdim olunur və müəyyən vaxt müddətində tələbələr onu həll etməyə yönəlir. Bu tip tapşırıqlar daha çox cütlər və ya qruplar daxilində həyata keçirilir. Sonda isə qrup nümayəndəri birləşərək, oxuduqlarını hekayə, mətn və ya bütöv informasiya halına gətirərək, çıxış edirlər.

1. İnformasiya boşluqları;

Bu növ tapşırıqların həllində 2 qrup fəaliyyət göstərir. Birinci qrupda informasiya yığılır, ikinci də isə informasiyanın tam halı mövcud olur. Tapşırıq müddətində iki qrup qarşılıqlı ünsiyyət quraraq, informasiyanı tamamlamağa çalışır.

2. Problemin həllinə yönəlmiş tapşırıqlar;

Bu tapşırıq növlərində müəllim tələbələrin qarşısına bir problem və bir neçə hissədən ibarət olan informasiya qoyur. İnformasiyanın köməkliyi ilə dilöyrənənlər razılaşmalı və problemin həllini tapmalıdırlar. Xatırlatmalıyıq ki, problemin yalnız bir həlli mövcuddur.

3. Qərar qəbul etmə tapşırıqları;

Tələbələrə mümkün nəticələr üçün ortaqlar problemi irəli sürülür. Tapşırıqların icrası zamanı, onlar müzakirə və danışıq vasitəsilə bir nəticəyə gəlməlidirlər.

4. Fikir mübadiləsi tapşırıqları;

Bu növ tapşırıqlar digərlərindən tamamilə fərqlənir. Çünki digər tapşırıq növlərində qrup nümayəndələri hər hanı bir razılaşmaya gəlməlidirlər. Lakin bu növ çalışmalarda onların bir qərarə gəlməsi mühüm deyil. Əsas məqsəd onların müzakirədə iştirak etməsi və bir-biriləri ilə fikirlərinin bölüşməsidir.

Tapşırıqlara dair bir sıra xarici və yerli dilçi və metodistlər dəyərli fikirlərini bildirmişlər. D.Nunan tapşırıq əsaslı təlim haqqında aşağıdakıları qeyd etmişdir:

1. Bu təlim vasitəsi ilə tələbələr dili daha təbii və yaradıcı öyrənirlər;
2. Adı çəkilən təlim tələbələri real həyat situasiyaları ilə üzləşdirirlər;
3. Bu təlimdə qiymətləndirmə əsasən tapşırıqın nəticəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir;
4. Tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən tələbəyönümlü olur.

Xarici dilin öyrənilməsində tapşırıq əsaslı dil təlimində bu tip tapşırıqların icrası D.Nunanın da qeyd etdiyi kimi, tapşırıq əsaslı dil təlimi tələbələrə dili daha kreativ şəkildə öyrənməyi təmin edir. Digər təlim növlərindən fərqli olaraq tələbələrdə sərbəst işləmə bacarığı formalaşmağa başlayır. Ən əsası isə dilöyrənənlərə verilən tapşırıqların həlli prosesində onlar müəllimin köməyindən istifadə etmədən problemi həll etmək üçün müxtəlif araşdırmalar aparır və fikirlər irəli sürürlər.

Bir sıra metodist və dilçilər tapşırıq əsaslı təlim haqqında bir çox dəyərli fikirlər irəli sürsələr də tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən C.Villisin tədqiqat sahəsi olub. C.Villisin fikrinə görə tapşırıqın əsasən 6 növü vardır:

1. Siyahı;
2. Sifariş və çeşidləmə;
3. Müqayisə;
4. Problem həlledici;
5. Şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi;
6. Kreativ və ya yaradıcı tapşırıqlar[3,45].

Bu növ çalışmalara nəzər salaq:

Bundan əlavə, C.Villis xarici dilin öyrənilməsində tapşırıqların əhəmiyyət və rolunu xüsusilə vurğulayır. O, qeyd edir ki, cari tapşırıqlar vasitəsilə tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər praktik yolla inkişaf etdirilir. Ceyn Villis tapşırıqlara əsaslanan tələbə fəaliyyətində müəllimin rolu haqqında belə fikir irəli sürmüşdür ki, müəllim həm tələbədə motivasiya yaradır, həm də tədris prosesində tapşırıqların həllinə və gedişinə nəzarət edir. Tapşırıqlar isə ya fərdi, ya qrup, ya da cütlərlə icra edilir. Müəllimin vəzifəsi həm də tələbələrin əvvəlcədən cari tapşırıqlara problem kimi yanaşmasının qarşısını almasıdır[3,67].

Yuxarıda deyilən fikiri təhlil etsək, qrup və cütlərlə işin əhəmiyyətini anlamış olarıq. Çünki birgə fəaliyyət zamanı tələbələr birgə müzakirəyə qoşulur, qarşılıqlı fikir paylaşır, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Onları birgə fəaliyyətə cəlb etmə əsasən müəllimin öhdəsinə düşür və onlar zəif və ya güclü olduqlarına əsasən qruplara ayrılırlar. Bu da tapşırıqların icrası zamanı əməkdaşlığın möhkəmliyindən xəbər verir. Təlim prosesində nəzərə alınması vacib hesab edilən ən mühüm faktorlardan biri istifadə ediləcək tapşırıqların çətinlik səviyyəsinin tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinə uyğun olmasıdır. Çünki tələbələrin tapşırıqlara olan münasibətləri fərqlidir. Çünki bəzi tapşırıqlar tələbələrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasında müsbət təsir göstərərək, bəziləri isə tam əksinə təsirsiz qalır və bəzi hallarda mənfi təsir göstərir. Onu da nəzərə almalıyıq ki, verilən tapşırıqların çətinlik dərəcəsi də fərqli ola bilər. Hətta çətinlik səviyyəsi tə-

ləbələrə görə dəyişə də bilər. Bəzi tapşırıqlarda müəllimlər tələbələrin tapşırığı asanlıqla yerinə yetirəcəyinə inandığı halda bəzi tapşırıqlarda isə daha çox səy göstərmələrini tələb edirlər. Çətinlik səviyyəsi müəllimlər tərəfindən artırılmış bəzi tapşırıqlar da tədris fəaliyyətində xüsusi rol oynayır. Çətinlik səviyyəsi artırılmış tapşırıqların həlli müsbət nəticələnersə tələbənin özünəinamı və etibarı artır. Bundan əlavə, onlarda təkbaşına tapşırıq həllətmə istəyi artır. Onu da qeyd etməliyik ki, müəllim çətinlik səviyyəsi artırılmış tapşırıqları tələbələrə verərkən bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Hədəf nöqtəmiz tələbələrdə dil öyrənmə bacarığı yaratmaq olduğu üçün bəzən bu tip tapşırıqlar bəzi tələbələrdə dil öyrənməyə qarşı marağı azalda və tələbədə istəksizlik yarada bilər. Buna görə də, buradakı əsas vəzifə müəllimin üzərinə düşdüyü üçün o, bu tipli xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinə yönələn tapşırıqlar bəzən təkcə bir tələbəni deyil, hər hansı tələbə qrupunun diqqətini cəlb edə bilər. Bu zaman müəllimin üzərinə düşən vəzifə olduqca ağır olur. Bəzi tapşırıqlar növbəti dərs üçün, bəzi tapşırıqlar isə bir neçə həftə müddətinə verilə bilər. Öyrənmə çətinliyi çəkən tələbələr üçün tapşırıqlar nəzarət və yoxlama şəraitində aparıldıqda uğurla nəticələnir.

Onu da vurğulamalıyıq ki, hər mərhələ spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci mərhələ hazırlıqyönümlü tapşırıqları planlaşdırmaqdan, vaxtın uyğun bölünməsindən, oxşar tapşırıqlar edilməsindən ibarətdir. İkinci mərhələ vaxt təzyiqinin qoyulmasından, əsas tapşırıqların həlli ilə seçilir. Nəhayət, ən son mərhələdə isə müəllim tərəfindən hesabat aparılır, fikir səhvlər üzərində işə yönəlir [3,37]. Ümumiyyətlə, tədris prosesində tələbənin qarşılaşdığı bütün problemləri real həyatla əlaqələndirdikdə tələbə müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə daha sürətli və daha səmərəli yiyələnir. Bu yanaşma özünü tapşırıq əsaslı dil təlimində də aydın göstərir. Məsələn, “bazardan bazarlıq etmək”, “filmə baxmaq üçün kinoteatra getmək” və s. Bu tip tapşırıqlar xarici dil öyrənmə tələbədə daha çox maraq yaradır və onu öyrənməyə motivasiya edir. Real həyatla əlaqələndirmənin faydası bununla kifayətlənmir. Tapşırıq əsaslı dil təlimində real həyatla əlaqələnmənin başqa bir faydası da tələbələrdə kommunikativ dil bacarıqlarının daha sürətli inkişaf etməsidir. Bir sözlə tədris fəaliyyətində tapşırıq əsaslı dil təlimində real həyat ünsüründən istifadə inteqrasiyaya xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Van Patten B. Input Processing and Grammar Instruction in Second language Acquisition. Norwood: Ablex Press, 1996.
2. Willis D. and Willis J. Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007.
3. Willis J. A framework for the task-based learning. London: Longman limited 1996, 160 p.
4. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Ageyev V.S, Suzanne M.Miller. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 477 p.
5. Yuan F. and Ellis R. The effects of pre-task planning and on-line planning on fluency, complexity. Oxford, 2003, 252 p.

Z.Qafarli

The ways of using task-based teaching in modern english classes

Summary

The article deals with the problem of working out effective ways of learning task-based teaching in modern english classes. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more ef-

fective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

З.Кафарлы

Пути применения «task-based teaching» на современном английском уроках

Резюме

В данной статье рассматриваются пути применения «task-based teaching» на английском языке в условиях языкового вуза. Взаимоотношения между учителем и студентами должны строиться, на основе сотрудничества и взаимного уважения, и решающая роль здесь, несомненно, отводится учителю. Вообще, перемещение центра в процессе обучения и изучения языков в сторону обучаемых, предполагает именно приобретение знаний, навыков и умений, а не обучение им. В этой ситуации предполагается максимальная активизация изучающих язык и вовлечение их в процесс приобретения знаний, умений и навыков, что и составляет суть коммуникативного подхода. Таким образом, не представляется возможным научить кого-либо коммуникативной компетентности; можно лишь содействовать ее формированию. Также невозможно обучить компетенции, ее также следует формировать, всемерно способствуя данному процессу. С другой стороны, знания можно передать. Многие могут и должны быть сделаны для того, чтобы передавать знания способом, который наиболее соответствует условиям обучения и подходит людям, изучающим язык, с тем, чтобы они действительно усваивали то, что необходимо для изучения языков. Аналогичным образом, т.е. непосредственно в процессе речевой деятельности и выполнения тех или иных коммуникативных действий, могут быть сформированы необходимые умения. Однако, следует помнить о существовании личностного аспекта, когда учитель рассматривается как индивидуум, уникальная личность, со своими отношениями, знаниями, умениями и индивидуальным уровнем развития. В данном контексте нас подготовка учителей интересует, прежде всего, с профессиональной точки зрения. Следует отметить, что при подготовке учителей иностранного языка в педагогических вузах, в наши задачи входит вдохновлять и направлять процесс личностного развития учителей в плане их отношений, знаний и умений.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

FƏXRİYYƏ ZAHİDOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

faxriyya@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Xülasə

Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiolinqvistik kompetensiya, strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfolojiya, fonologiya ilə əlaqəli olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolinqvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni səriştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiliyi ilə əlaqələndirilir. Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki, qrammatik (linqvistik), diskursiv, sosiolinqvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir.

“Kommunikativ kompetensiya” terminini “kommunikativ dil qabiliyyəti” termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu qeyd edirlər: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər. 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolinqvistik, linqvistik və praqmatik.

Metodikanın diqqət mərkəzində olan əsas məsələlər tədris edilən xarici dildə diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması və qiymətləndirilməsi yollarıdır. Problemi araşdıran metodist-alimlər sosio-mədəni kompetensiyanın dinamik xarakterini qeyd edirlər. Eyni zamanda xarici dildə sosio-mədəni kompetensiyanın formalaşmasına bilavasitə təsir edən amillər göstərilir. Onlar aşağıdakılardır: ünsiyyət prosesində iştirak edən şəxslərin statusu, onların sosial rolları, aralarında olan münasibət, həmsöhbətlərin bir-birinə qarşı nəzakətli olub-olmaması, ünsiyyətin tərzü və üslubu, iştirakçıların qeyri-verbal davranışlarının göstəriciləri olan mimika, jestlər və digər amillərdir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Sosio- mədəni səriştənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə şifahi nitqi nəzərə almadan öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasının təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışq dilinin xüsusiyyətləri keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir. Dərslərini planlaşdırarkən müəllim müntəzəm olaraq, ingilis danışq dilinin xüsusiyyətlərini dilöyrənənlərə anlatmalıdır.

Eyni zamanda, ingilis dilini tədris edən müəllim sosio-mədəni səriştənin formalaşması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəklərini ehtimal etməli və şifahi nitqin aşılması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidirlər. İşin məhz bu istiqamətdə qurulması dilöyrənənlərə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəməyə və mükəmməl şəkildə mənimsənmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait

yaradır. İngilis dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və onu Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaqdır. Dilöyrənənlərin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edən şərtlərdən ən önəmlisi ingilis dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır. Xarici dillərin təlimi səviyyəsini Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaq üçün təlim prosesinə ənənəvi metodlarla yanaşı, Avropa təhsil sistemində qəbul edilmiş metod və üsullar tətbiq edilməlidir. Bu da xarici dil tədrisinin və təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərən şərtlərdən biridir. İngilis dilinin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə qurulması üçün Avropa təhsil sistemində geniş tətbiq olunan və səmərəli nəticələrin əldə olunmasını təmin edən kommunikativ yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Qloballaşma dövründə dünyada əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili orta və ali təhsil müəssisələrində keçirilən əsas fənlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif peşə sahibləri ingilis dilini öyrənməyə böyük maraq göstərirlər. Onlar Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilən konfrans, simpozium və müşavirələrdə məruzələrlə çıxış edir, dünyanın digər ölkələrindən olan həmkarları ilə əlaqələr qurur, qarşılıqlı maraq doğuran problemlər ətrafında təşkil edilmiş disput və diskussiyalarda fəal iştirak edirlər. Dövrün tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması dildəyiçicilərinin yaşadıkları məkanda qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normaları, müxtəlif ünsiyyət tərzləri ilə tanışlığı nəzərdə tutur. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda dillərin kommunikativ təliminə dair həsr edilmiş tədqiqatların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. D.Haymz, S.Savinyon, C.Edelhof, D.Litl, C.Uilems, D.Atkinson, M.Klayn, D.Kuşman, R.Engerstrom, H.Gardner, E.Gofman, H.Grays, C.Gamperə, C.Kasper, C.Martin, L.Smit və s. alimlərin tədqiqatlarında ingilis dilində adekvat kommunikasiyanın təliminin kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğu vurğulanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim probleminə böyük marağın olmasına baxmayaraq, ingilis dilində sosio-mədəni səriştənin qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun səviyyədə aşılmasının əhəmiyyəti və vacibliyini həm ingilis dilini tədris edən müəllimlər, həm də metodistlərin lazımı qədər dəyərləndirməməsi müşahidə edilir.

Qarşıya qoyulan tələblər onların nitqinin linqvistik cəhətdən savadlı olan dildəyiçicilərinin səviyyəsinə mümkün qədər uyğun olmasını nəzərdə tutur. Bu da həm ingilis dilinin dəyiçiciləri olan insanlarla, həm də digər mədəniyyətləri təmsil edən şəxslərlə müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə yiyələnməyi tələb edir.

Beləliklə, sosio- mədəni səriştənin aşılması dil mütəxəssislərinin, ilk növbədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması prosesinin ayrılmaz və olduqca vacib olan tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Dildəyiçicilərinin davranış xüsusiyyətləri bilavasitə onların dilində əks etdirilir.

Öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir.

Xarici dilin ixtisas dili kimi tədrisini ləngidən amillərdən biri daha «güclü» ana dilinin öyrənilən xarici dilə mənfi təsirdən ibarətdir. İnterferensiya həm bu və ya digər linqvistik hadisələr, həm də bütövlükdə dil tədrisi həyata keçirilən kontekst səviyyəsində baş verə bilər. Belə ki, şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı müqayisə edilən iki dilin sistemləri və həmin sistemlərin kommunikasiya prosesində tətbiq edilməsi normalarında mövcud olan fərqlərlə yanaşı, tədrisin baş verdiyi mühitin də müəyyən mənfi təsiri ola bilər.

Dil mühitinin olmaması xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədris olunduğu şəraitin süniliyini şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı programı çərçivəsində təhsil standartı olan Milli Kurikulumun strategiyası yeni məzmunlu təhsilin şagird və tələbəyönümlülüyünə, şagird və tələbə təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənmişdir.

Təhsil islahatı bütövlükdə təhsilin bütün sahələrini əhatə edir, yeni pedaqoji prinsiplərin əsasında dəyişiklikləri vacib sayır. Bu prosesdə dövlətin, eləcə də cəmiyyətin müxtəlif strukturlarının, konkret desək, müəllimlər ordusunun fəal iştirakı vacibdir.

Müəllim-tələbə münasibətləri, təlimin yeni məzmunu, təlimdə yeni pedaqoji yanaşmalar və İKT-dən istifadə, qiymətləndirməyə yeni baxış və digər yeniliklər təhsilimizin prioritet sahələrini əhatə etməlidir.

Xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür.

Ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara xas olan dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha yüksək nailiyyətləri əldə etmək ehtimalına malik olduğunu qeyd etmək lazımdır [2, s. 57]. Əgər dilöyrənənlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranışları örnək olmalıdır. Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyələrdə olduğunu dilöyrənənlərə izah etməklə yanaşı, ingilis dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir. Ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışıq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı potensial problem olan danışıq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillərarası ziddiyyətləri müəyyən etməklə ana dilinin xarici dilin mənimsənilməsinə olan mənfi təsirin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq mümkündür.

Kommunikativ səriştənin linqvistik komponenti yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də leksik potensialdan ünsiyyət prosesində əminliklə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dilöyrənənlər dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir. Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə bilavasitə şagird və tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimulaşdırıcı olaraq, öyrənilən dildə kommunikasiya prosesinin yaradılmasına tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olur və nəticə etibarilə, şagirdlərin fəal verbal fəaliyyətinə gəlirib çıxarır.

İngilis dilini tədris edən müəllim xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılmalıdır. Dilöyrənənlərin spesifik ehtiyac və tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi, təlim prosesinin ingilis dilinin öyrənilən-öyrədilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisin növbəti pilləsində baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim kontekstindən asılı olaraq, üstünlük rəsmi (formal) və yaxud qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət dilinə verilməlidir. Dilöyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır.

Xarici dili öyrənənlərin rast gələ biləcəkləri ünsiyyət situasiyalarını tam şəkildə qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduğundan, xarici dili tədris edən müəllim onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyalarını aşılmalıdır. Bu da öz növbəsində, dil öyrənənlərə tədris edilən xarici dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, ingilis dilini öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir. Burada intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir. Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun tələbəyönümlü olduğunu, eləcə də dilöyrənələrdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və marağı yaratmağa yönəldiyini qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, real həyatla səsleşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi dilöyrənənlərdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır. Kommunikativ təlim dilöyrənənlərdə niyyətlərinin kommunikativ həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq və arzusunun inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir. Şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi xarici dili öyrənən dilöyrənənlərin tələbat və ehtiyacları ilə əlaqələndirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilöyrənənlərin bilavasitə və potensial kommunikativ ehtiyacları ola bilər. Belə ki, siniflərdə biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraqlarını və mövqelərini haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər. İngilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da linqvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü öyrədilməsini nəzərdə tutur. Şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir. Müasir dövrdə xarici dil, o cümlədən də ingilis dili müəllimlərinə verilən tələblərə uyğun olaraq, müəllimin nitq imkanları maksimum mümkün dərəcədə linqvistik savada malik olan dil daşıyıcısının nitq imkanlarına yaxın olmalıdır. Bu da hər hansı şəraitdə baş verən nitq ünsiyyətinə ekspromt şəkildə qoşulmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. İstənilən fənnin tədrisində kommunikasiya məsələsi əsas məzmun xətti olur. Belə ki, doğrudan da dil – kommunikasiya bacarıqları vacib şərtlərdir. Bu vərdişlərə sahib olmaq tələbədə güclü motivasiya hissənin olmasını zərurətə çevirir. İstənilən fənnin mənimsənmə prosesində motivasiya amili lazımdır. Bu zaman bacarıqlar möhkəmləndirilir, təcrübə zənginləşdirilir və tələbələrə nümayiş etdirdikləri qabiliyyətlər maksimum səviyyəyə çatır. Bunu həyata keçirmək üçün fənlər arasında müxtəlif integrativ quruluş formaları əsas şərtədir. Bu zaman integrasiya üçün müəllim konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək lazım olduğunu öyrətməlidir.

Ədəbiyyat

7. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
8. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
9. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
10. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

F. Zahidova

The effective ways in developing communicative competence in language faculties Summary

The article deals with the main strategies in developing oral speech in language faculties and working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communi-

cative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety. It is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Ф. Захидова

Эффективные пути на формирование коммуникативных компетенций
на языковом ВУЗе
Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу стратегии на формирование коммуникативных компетенций на английском языке в условиях языкового вуза. В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспромтного речевого общения на иностранном языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемуся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Сегодня, когда во главу угла ставится овладение изучаемым языком как средством коммуникации, и когда одним из приоритетных направлений является овладение языком в целях речевого общения на высоком уровне, подобный подход, где обучаемому отводится достаточно пассивная роль, получателя знаний, представляется совершенно неприемлемой.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.05.2019.

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏDAQƏT QASIMOVA
ADNSU
sadaqatqasimova 71@gmail.com

AZƏRBAYCANDA DİALEKTLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Xülasə

Dialekt və şivələr xalqın tarixi ilə bağlı olduğu üçün onların araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu işə 1924-cü ildə başlanılmışdır. N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə Nuxa (indiki Şəki) şəhərindən əldə etdiyi materiallar əsasında bu şəhərin dialektləri haqqında 4 fəsildən ibarət kitab nəşr etdirmişdir. Dilimizin dialekt və şivələrinin, onların lüğət tərkibinin öyrənilməsində B.Çobanzadənin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun Azərbaycan dilçiliyində dialektologiyaya həsr olunmuş 1927-ci ildə çapdan çıxmış “Türk-tatar dialektologiyası” əsəri ilk əsərlərdən biri sayılır.

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə ardıcıl surətdə məşğul olan M.Şirəliyev coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırma aparmışdır. O, ilk təsnifatında Azərbaycan dili şivələrini dörd qrupa ayırmış və sonralar bu təsnifatın üzərinə qayıdaraq dönə-dönə işləmiş, onu təkmilləşdirmişdir.

M.Şirəliyevlə yanaşı, R.Rüstəmov da 1953-cü ildə “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda Azərbaycan dili dialektlərini dörd qrupa bölmüşdür. R.Rüstəmov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili şivələrinin şərq, şimal və qərb qrupları arasında keçid təşkil edən şivələri də (Ağdaş, Göyçay və s.) müəyyənləşdirir.

M.Şirəliyev öz təsnifatını təkmilləşdirərək R.Rüstəmovun bölgüsündən istifadə etmişdir. Lakin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş bölgü türkologiyada geniş yayılmışdır. A.Hüseynov da Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi məsələsinə öz münasibətini bildirmişdir. M.Şirəliyevdən fərqli olaraq E.Əzizov Azərbaycan dili dialekt və şivələrini öz tədqiqatlarında üç qrupa bölmüşdür:

- 1) Şimal- şərq ləhcəsi
- 2) Qərb ləhcəsi
- 3) Cənub ləhcəsi (2, 282).

Azərbaycan və türkologiya dialektologiyasında coğrafi prinsipə əsaslanan bu təsnifat bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Müxtəlif vaxtlardan yaranan Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə bağlı təsnifatlar, fərqli yanaşma və fikirlərin olmasına baxmayaraq Azərbaycan dialektologiyasının formalaşması və inkişafı bilavasitə M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Türkologiyada dialektoloji tədqiqatların banilərindən biri məhz M.Şirəliyevdir.

Açar sözlər: dialektlər, şivələr, lüğət, dil, normalar, tədqiqat

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin müxtəlif ariallarda yayılması xalqın tarixi ilə bağlı olub, dilin incə qatlarının öyrənilməsində mühüm mənbə sayılır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq 1924-cü ildə “Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyəti” tərəfindən dialekt və şivələrimizi öyrənmək və onların lüğətinin tərtibi işinə başlanılmışdır. 1924-cü ildə Nuxa şəhəri və kəndlərinin dialektini araşdıran N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə əldə etdiyi materiallar əsasında “Общий обзор народных тюркских говоров в гор. Нухи” adlı 4 fəsildən ibarət əsərini nəşr etdirdi.

Professor M.Qasimovun qeyd etdiyi kimi, N.İ.Aşmarin bu əsəri ilə Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya sahəsində təməl daşını qoymuşdur.

M.İ.Aşmarinin əsərini yüksək qiymətləndirən Ə.Dəmirçizadə isə belə qeyd etmişdir: “Professor Aşmarin bu əsərdə daha çox fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərin təsvirinə yer vermişdir. Lüğət və sintaktik quruluş bu əsərdə özünə demək olar ki, yer tapmamışdır. Bu əsas nöqsanına baxmayaraq, professor Aşmarinin bu əsəri şivələrin öyrənilməsi işində ilk və səmərəli addım olmuşdur” (1, 168).

Dilimizin dialekt və şivələrinin, onların lüğət tərkibinin öyrənilməsində B.Çobanzadənin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun Azərbaycan dilçiliyində dialektologiyaya həsr olunmuş 1927–ci ildə çapdan çıxmış “Türk–tatar dialektologiyası” əsəri ilk əsərlərdən biri sayılır. O bu əsərdə türk ailəsinə mənsub olan dilləri bir dilin şivələri hesab etmiş və müqayisəli təhlil aparmışdır.

Azərbaycan dialekt və şivələrinin ekspedisiya yolu ilə tədqiqi isə XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Belə ki, 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba dialekti, 1935-ci ildə isə Zaqatala və Qax şivələri Elmlər Akademiyası tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin 1945-ci ildə Azərbaycanda müstəqil Dil institutunun açılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi işi ilə daha geniş və əsaslı şəkildə məşğul olmağa başlandı. Daha sonralar Zaqatala, Qax (1945), Sabirabad (1946), Şirvan (Əli-Bayramlı 1947), Salyan (1948), Culfa, Ordubad (1950), Şahbuz (1953), Naxçıvan (1954), Ağstafa (1956), Tovuz, Qazax (1957) və Borçalı (1958) rayonlarına dialektoloji ekspedisiyalar təşkil olunmuş və M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, K.Ramazaov, B.İbrahimov, R.Süleymanov, M.İslamov, R.Kərimov, A.Aslanov, H.Bayramov, Z.Tağızadə, A.Vəliyev kimi görkəmli alimlər dialektlərin tədqiqində iştirak etmiş, zəngin, qiymətli materiallar toplamışlar. Müxtəlif üsul və vasitələrlə tədqiqata cəlb olunan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin fərdi yanaşma yolu ilə də tədqiqatı həyata keçirilmişdir. Bununla bağlı M.Şirəliyev 1938-40-cı illərdə Bakı dialektini tədqiq edərək 1949-cu ildə Bakı dialekti kitabını nəşr etdirdi. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsərini yazmaq məqsədi ilə M.Şirəliyev 1939-cu ildə Şuşa şəhəri və onun ətraf kəndlərini, 1941-42-ci illərdə Naxçıvan şəhəri və Nehrəm kəndini, 1943-cü ildə Gəncə şəhərini, 1944-cü ildə Ağdam rayon şivələrini öyrənmişdir.

R.Rüstəmov 1947-1948-ci illərdə Quba dialektini, B.İbrahimov 1947-48-ci illərdə Mərzə rayon şivələrini, İ.Hacıyev İsmayıllı rayon şivələrini, A.Vəliyev 1949-50-ci illərdə Abşeron yarımadasının qərb rayonu şivələrini, P.Ağayev Ağdam rayon və Salyan rayon şivələrini, K.Ramazanov Ordubad rayon şivələrini, 1955-56-cı illərdə T.Həməzəyev, M.İslamov Nuxa rayon şivələrinin tədqiqi ilə məşğul olmuş və Azərbaycan dialektologiyasının inkişafına tökan vermişlər.

Dilçilikdə mürəkkəb sayılan məsələlərdən biri də Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif şivələrin olduğunu ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli müəyyənləşdirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin dörd cür şivəsi mövcuddur. “Qarabağ və Qazax əhalisi bir cürə, Şəki xalqı özgə bir cürə, Şirvan, Salyan, Bakı, Quba adamları başqa bir sayaqda, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Maku vilayətlərinin əhalisi qeyri bir şivə üzrə danışirlar” (3, 77)

Tarixən müasir Azərbaycan dilinin formalaşması üç əsas ləhcənin (cənub, qərb, şimal-şərq) qovuşması nəticəsində baş vermiş və qarşılıqlı şəkildə dialektlərin bir-birinə təsiri əsas ləhcələr arasında keçid tipli şivələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifatında ilk növbədə məhəlli prinsip vacib sayılır və əsas götürülür. Məhz məhəlli əlamətlərin yaranmasına tarixi səbəblər və fiziki-coğrafi amillər səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə ardıcıl surətdə məşğul olan M.Şirəliyev coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırma aparmışdır. O, ilk təsnifatında Azərbaycan dili şivələrini dörd qrupa ayırmış və sonralar bu təsnifatın üzərinə qayıdaraq dönə-dönə işləmiş, onu təkmilləşdirmişdir. Şirəliyev 1942-ci ildə çap olunmuş məqaləsində həmin bölgünü saxlayaraq yalnız “orta qrup dialektləri” əvəzinə “mərkəz qrup dialektləri” ifadəsini işlətməmişdir. Deməli, əsas yenilik “orta qrupu” ləğv edərək burada olan Gəncə və Qarabağ şivələrini qərb qrupuna aid etmək olmuşdur.

Şirəliyev Azərbaycan dilinin şivələrini dörd dialekt qrupunda və üç keçid şivədə qruplaşdırmışdır:

1. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Şərq qrupu Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan, Lənkəran şivələrini əhatə edir.

2. Qərb qrupu Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və Ayrım şivəsini əhatə edir.

3. Şimal qrupu Nuxa dialekti və Zaqatala-Qax şivələrindən ibarətdir.

4. Cənub qrupuna isə Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri aiddir.

Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində haqlı etirazlar doğursa da, nəticə olaraq şivələrin cənub qrupuna Təbriz dialektindən başqa, heç bir şivə aid edilməmiş sovet dövründə Cənubi Azərbaycanla əlaqənin zəifliyi (və ya olmaması) təsnifat müəllifinin əlində əsasən çevrilmişdir. Bundan başqa M.Şirəliyev 40-cı illərdəki bölgüsündə Dərbənd şivəsinə yer verdiyi halda, sonralar bu şivəni təsnifatdan çıxarıb. Halbuki, Dərbənd zonasında qədimdən azərbaycanlılar yaşayıb və onların şivəsi Azərbaycan dili şivələrinin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş bölgüsünü şərq qrupuna uyğun gəlir” (2, 99) Azərbaycan dialekt və şivələrindən yalnız Təbriz dialektini təsnifata cəlb edən M.Şirəliyevin belə bir təsnifatının E.Əzizov tərəfindən nöqsan hesab edilməsi ilə razılaşmaq çətindir. Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycanın digər şivələrində olan dialekt faktlarını kifayət qədər olmaması M.Şirəliyevin Azərbaycan dialekt və şivələrimizin təsnifində öz əksini tapır. Bununla yanaşı həmin dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini də nəzərə almaq lazımdır. Daha bir mühüm cəhət qeyd etmək lazımdır ki, elmi və praktik cəhətdən vacib məsələ sayılan Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi probleminə M.Şirəliyev dəfələrlə qayıtmış və özündən tərtib etdiyi təsnifatı təkmilləşdirməyə çalışmışdır. M.Şirəliyevlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrin təsnifi problemi ilə R.Rüstəmov, A.Hüseynov xüsusilə son zamanlarda isə E.Əzizov məşğul olmuş və bu məsələ ilə bağlı “Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsü” adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

Həm dialekt, həm də keçid şivə qrupundan ətraflı bəhs edən M.Şirəliyev “Dil və dialekt problemi haqqında” məqaləsində müxtəlif dialekt qruplarına daxil olan dialekt və şivələrimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. M.Şirəliyevlə yanaşı, R.Rüstəmov da 1953-cü ildə “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda Azərbaycan dili dialektlərini dörd qrupa bölmüşdür. R.Rüstəmov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili şivələrinin şərq, şimal və qərb qrupları arasında keçid təşkil edən şivələri də (Ağdaş, Göyçay və s.) müəyyənləşdirir.

M.Şirəliyev öz təsnifatını təkmilləşdirərək R.Rüstəmovun bölgüsündən istifadə etmişdir. Lakin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi M.Hüseynzadə, A.Hüseynov, İ.Abdullayev tərəfindən tənqid olunsa belə həmin bölgü türkologiyada geniş yayılmışdır. A.Hüseynov da Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi məsələsinə öz münasibətini bildirmişdir. O, qeyd edir ki, “Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qıbçaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə oğuz tipli dil sistemlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq və əsasən Şimal qruplarını, ikinci ləhcə əsasən Qərb və cənub qruplarını əhatə edir.

M.Şirəliyevdən fərqli olaraq E.Əzizov Azərbaycan dili dialekt və şivələrini öz tədqiqatlarında üç qrupa bölmüşdür:

1) şimal- şərq ləhcəsi

2) qərb ləhcəsi

3) cənub ləhcəsi (2, 282).

Azərbaycan və türkologiya dialektologiyasında coğrafi prinsipə əsaslanan bu təsnifat bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, E. Əzizov son 20 ildə aparılmış dialektoloji və dil tarixinə aid tədqiqatlardan öz təsnifatında istifadə etmişdir. Buna görə də M.Şirəliyevin təsnifatında olmayan Dərbənd, Ərdəbil, Urmiya, Borçalı, Marnauli, Qurdabani, Bolnisi, Dmanisi dialekt və şivələri onun bölgüsünə daxil edilmişdir. Müxtəlif vaxtlardan yaranan Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə bağlı təsnifatlar, fərqli yanaşma və fikirlərin olmasına baxmayaraq Azərbaycan dialektologiyasının formalaşması və inkişafı bilavasitə M.Şirəliyevin

adı ilə bağlıdır. Türkologiyada dialektoloji tədqiqatların banilərindən biri məhz M.Şirəliyevdir. Türkologiyada dolaşılıq yaradan Azərbaycan dilçiliyində dialekt termininin şivədən böyük, ləhcədən kiçik dil vahidi mənasında işlədilməsi, ərazi üzrə dialekt və ya şivələrin mövcud olması problemidir ki, bu da dilimizdə süni şəkildə dialektlərin sayının artırılmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin dilimizin dialektoloji bölgüsünə əsasən demək olar ki, Azərbaycan dilində 10 dialekt, 5 müstədil şivə, 3 keçid şivə vardır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı ləhcə və müxtəlif şivə qruplarının qarşılıqlı əlaqədə olub sərhdə yaratdığı zonada aralıq şivələr yaranır. Deməli, aralıq şivələrdən dilimizin ləhcələrinin sərhdələrini müəyyənləşdirməkdə istifadə etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 səh.
2. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 səh.
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi, Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2006, 372 səh.
4. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: ADTPƏN, 1962, 421 səh

C.Касумова

История исследований диалектов в Азербайджане Резюме

Поскольку диалекты и акценты относятся к истории народа, их изучение является важной проблемой. Впервые в азербайджанской лингвистике эта работа началась в 1924 году. Н.И. Ашмарин опубликовал четыре главы о диалектах этого города на основе материалов, которые он получил от Нухи (современной Шеки) в 1926 году. Чобанзаде оказал исключительную помощь в изучении диалектов и акцентов нашего языка и их словарного запаса. Его работа под названием «Турецкая татарская диалектология», опубликованная в 1927 году и посвященная диалектологии в азербайджанской лингвистике, считается одной из первых. М. Ширалиев, который последовательно занимался классификацией азербайджанского языка, сгруппировал по географическому принципу. В своей первой классификации он разделил азербайджанские диалекты на четыре группы, а затем работал над этой классификацией и улучшал ее. В дополнение к М. Ширалиеву, Рустамов также разделил диалекты азербайджанского языка на четыре группы в 1953 году в рамках Программы диалога Азербайджана. Впервые Рустамов также выделяет типы акцентов азербайджанского языка, которые формируют переход между восточной, северной и западной группами (Агдаш, Гейчай и др.).

М. Ширалиев улучшил свою классификацию и использовал деление Рустамова. Однако деление М. Ширалиевым широко распространено в тюркологии. А. Гусейнов также прокомментировал классификацию азербайджанского языка. В отличие от М. Ширалиева, Е. Азизов разделил диалекты и идиомы азербайджанского языка на три группы:

- 1) Северо-восточный диалект
- 2) Западный диалект
- 3) Южный диалект (2, 282).

Эта классификация, основанная на географическом принципе азербайджанской и турецкой диалектологии, представляет интерес в нескольких аспектах.

Несмотря на разные классификации, разные подходы и идеи, относящиеся к диалектам и акцентам азербайджанского языка разных времен, развитие азер-

байджанской диалектологии напрямую связано с именем М. Ширалиева. М. Ширалиев является одним из основоположников диалектологических исследований в тюркологии.

Ключевые слова: диалекты, акценты, словарь, язык, нормы, исследования

S Qasimova

History of dialects research in Azerbaijan Summary

Dialects and accents on the history of the people of the important issues in their investigation. This work began in 1924 for the first time in Azerbaijani linguistics. In 1926 N.I.Ashmarin acquired (now shaky) from the city Nuha of 4 chapters on the basis of a book published about this city dialects. B. Chobanzade had exceptional services in the study of dialects and their vocabulary content. His work considered one of the first work in the Azerbaijani linguistics - "Turkish-Tatar dialectology" published in 1927. Dialect of the language consistent with the classification on the basis of the principle of geographical grouping has engaged M.Shiraliyev. In his first classification, he divided the Azeri dialects into four groups and later worked on and improved it. Not only M.Shiraliyev but also R.Rustamov divided the dialects of the Azerbaijani language into four groups in 1953. For the first time Rustamov identifies the syllables of the Azeri language that form the link between the eastern, northern and western groups.(Agdash, Goychay and etc)M. Shiraliyev improved his classification and used Rustamov's division. But, the distribution given by M. Shiraliyev is widespread in turkology. A. Huseynov also commented on the classification of Azerbaijani language. Not only M.Shiraliyev but also Azizov divided the dialects and idioms of the Azerbaijani language into three groups in his research.

1) Northeast dialect

2) Western dialect

3) Southern dialect (2, 282).

This classification based on geographical principles to attract attention in Azerbaijani and Turkic dialectology. Despite the different classifications, differences and views on the dialects and idioms of the Azerbaijani language from different times, the formation and development of the Azerbaijani dialectology is directly related to M. Shiraliyev's name. M. Shiraliyev is one of the founders of dialectological studies in Turkology.

Key words: dialects, accents, vocabulary, language, norms, research

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Salahova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ALMAZ ƏLİYEVƏ
ADU
Rəşid Behbudov
almz aliyeva

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ÖLKƏLƏRARASI MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏDRİSİ

Xülasə

Globallaşan dünyamızda artıq hər bir mədəniyyət barədə məlumat toplamaq olur. Xarici dil dərslərinin bu sahədəki rolu böyükdür. Biz xarici dili tədris edərkən, təkcə dil öyrətməklə qalmayıb mədəniyyətlərarası əlaqələridə tolerantlığa çalışırıq. Məqsədimiz hədəf ölkənin mədəniyyəti, həyat tərzini, adət-ənənəsi ilə tələbəni tanış etmək, hədəf ölkənin mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi və ədəbiyyatı ilə ölkəmizin həyat tərzini müqayisə etmək, qarşılıqlı müqayisələr aparmaqdır. Belə müqayisələr şagirdlər də tolerantlıq hissini artırır, başqa mədəniyyətlərə maraq göstərir və mahiyyətini dərk edirlər. Pedaqoji prosesdə inteqrasiyanın vacibliyini ilk dəfə vurğulayan İ. F. Herbart olmuşdur.(7) Herbart bir- biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərə daxil olan mövzuların birləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Sonralar Herbartın ideyası əsasən C. Dyui tərəfindən qoyulmuş progressiv təhsil hərəkatının mahiyyətinə çevrildi. Sadəcə onun tətbiqinə obyektiv və subyektiv səbəblər mane olub. Yeni təhsil islahatının təşəkkül tapdığı müasir dövrdə isə inteqrasiya fənn kurikulumunda bir prinsip, məzmun komponentlərinin biri kimi qəbul edildiyindən xarici dil fənninin tədrisində də zəruri bir vəzifə kimi qarşıya qoyulub.

Ölkələr arasında mədəni mübadilə beynəlxalq münasibətlərdə prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərarası münasibətlərin xüsusi vektoru - mədəni dialoq ölkənin obrazının formalaşmasında və xalqlar arasında münasibətlərin transformasiyasında müəyyənəddici amilə çevrilir. Məhz buna görə Azərbaycan hökuməti 2008-ci ildə Almaniyada bizim ölkənin Mədəniyyət İlinin keçirilməsi haqqında qərar vermişdi. 2009-cu ildə isə bizdə Almaniyaya Mədəniyyət İli çərçivəsində 50 cavab tədbiri keçirildi.

Ölkələrimiz arasında qarşılıqlı mədəni münasibətlər çox uğurludur. Dövlətlərarası münasibətlərdə mədəni mübadilənin rolunu qiymətləndirmək çətindir. Bu mədəni sərmayə "gələcəyə körpü"dən başqa bir şey deyildir. Mədəni mübadilənin səmərəli nəticəsi çox müddət öncədən ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrə optimal ab-hava və zəmin yaradır. Vətəndaş üçün ölkənin mədəni həyatının və incəsənətinin parlaq təzahürləri nə qədər cəzbedici və maraqlı görünəcəksə, bir o qədər də həmin dövlət yaxşı qonşu və partnyor yerini möhkəm tutmaq şansına malik olacaq.

Beləliklə, bu ötən dekabrda Federativ Respublika səfirliyinin Azərbaycanda keçirdiyi tədbirlər silsiləsi yekunlaşdı. İl çərçivəsində ölkə sakinlərinə alman mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanışlıq üçün əla imkan yaradılmışdı.

Almaniya Mədəniyyəti İlinin devizi "Almaniya ilə tanışlıq" idi. Buna baxmayaraq, səfirlik bizim sakinləri tək Berlinlə deyil, digər şəhərlərlə də tanış etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Mədəniyyət İlinin əsas mövzuları bunlar idi: Müasir arxitektura, tətbiqi incəsənət, musiqi, alman dili və ədəbiyyatı, kino və futbol.(6)

Uğurla aparılan bu dərstdə tələbələr milli musiqimizin bilmədikləri sahəsinə bələd olmaqla alman musiqi mədəniyyətini də öyrənmiş oldular, sonda Ü. Hacıbəyovun "Üvertura"sı ilə S. Baxın "Kontata" səsəsləndi və almanca fikirlər söyləndi.

Açar sözlər: musiqi, mədəni əlaqələr, təqdimat, mədəniyyətin təbliği

Globallaşan dünyamızda hər şey çox sürətlə inkişaf etdiyi üçün həyatın istənilən bir sahəsi ilə dünya xalqlarını artıq çox az heyrətləndirmək olur. Texnikanın, internetin sayəsində hər şeyi tez mənimsəmək və müxtəlif mədəniyyətlərə bələd olmaq mümkündür. Bu səbəbdən də bir ölkədə baş verən hər hansı bir yenilik, sabah başqa ölkədə də təkrarlanır. Günümüzdə həyatımıza daxil olan yeni- yeni bayramlar, adətlər özünü bariz şəkildə göstərir. Eləsi də var ki, öz milliliyini qoruyub saxlayır.

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisində artıq ölkələrarası mədəniyyət müqayisəli şəkildə tədris edilir. Məqsəd hədəf ölkənin mədəniyyəti, adət- ənənəsi ilə tələbələrini tanış etməklə yanaşı öz doğma mədəniyyətimizlə müqayisə etməkdir. Bununla biz beynəlmillətçilik hisslərinin aşılmasına xidmət etmiş olur.

Başqa xalqların mədəniyyətini öyrənən şagirdin dünyagörüşü genişlənir, dərk etmə qabiliyyəti güclənir, ümumi mədəniyyəti inkişaf edir.

Xarici dil dərslərində dil materiallarını yaradıcı nitq fəaliyyətində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığını aşılamaq və qiymətləndirməni kommunikativ yönümlü təşkil etmək məqsədilə hər hansı bir mövzunun təqdim etmə (Prezentasiya) üsulundan istifadə edirəm. Bunun üçün təyin edilmiş mövzular seçilib qruplara verilir. Belə təlim şəraitinin yaradılmasında fəal təlim metodları və priyomlar müəllimin əsas yardımçısıdır. Bu metoddan istifadə etməklə qurulan dərs canlı, müsbət emosional olur. Burada həm də kollektivlik hissi güclü rol oynayır.

Bu məqaləmdə mən, tədris etdiyim mövzunu- Azərbaycan və alman musiqisi, musiqi festivalı, onlarda qədimdən, bizdə isə yeni başlayan bəzi bayramlardan yazmaq istəyirəm. Nümunəyə nəzər salaıq.

Alman konsertlərinin xüsusi bir əlaməti də tamşaçıların əl çalma tərzidir. Belə ki, klassik musiqi tərzinə uyğun olaraq hər zərbədə 1,2,3 və 4 taktına uyğun əl çalırlar. Bu musiqiçilərin çox da ürəyindən olmur, çünki pop, rok və caz musiqisinə uyğun olanı 2 və 4 traktıdır.

Almanlar dünyanın ən uzun konsertini planlaşdırırlar. Bu, 639 il sürməklə 2001- c il sentyabrın 1- dən başlamışdır və 2640-cı ilin 4 sentyabrına kimi davam edəcəkdir.

İlk orqan konserti Saksen- Anhalt da Halberştadt kilsəsində amerikalı bəstəkar Con Qaqe tərəfindən başlayıb altı ay qədər səslənəcək.

Biz alman musiqisinin danılmaz ecazkarlığından heyranlıqla danışdığımız kimi, Azərbaycan musiqi mədəniyyətindən ürəkdolusu yaza bilərik.

Musiqi hər bir xalqın mədəni inkişafının göstəricisidir. Azərbaycan xalqının zəngin xalq yaradıcılığı nümunələri, milli dəyərləri və adət-ənənələri vardır. Bunlar hər xalqa nəsih olmur. Çünki xalq yaradıcılığını, milli dəyərləri ancaq zəngin mədəniyyətə malik olan xalq yarada bilər. Bu gün respublikada musiqi məktəblərinin yaradılmasında əsas məqsəd xalq yaradıcılığı nümunələrini qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Bizim gözəl incəsənətimiz, mədəniyyətimiz, bənzərsiz xalq musiqimiz və ondan bəhrələnen, onun əsasında yaranan müasir, peşəkar musiqimiz var. Zənnimcə, peşəkar musiqimiz həm görkəmli bəstəkarlarımızın, həm də mahir ifaçılarımızın ən böyük nailiyyətidir”.

Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi əsərləri həm də zəngin multikultural dəyərlərin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Bəstəkarlarımızın yaradıcılığında başqa xalqların tarix və həyatına, məişətinə, mübarizəsinə, düşüncə tərzinə maraq müşahidə olunur. Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırım yollarla” baletləri, “Don Kixot” simfonik qravürləri, “Vyetnam qravürləri”, “Alban rapsodiyası”, Niyazinin “Çitra” baleti, Fikrət Əmir-ovun “Min bir gecə” baleti, “Gülüstan Bayatı-Şiraz” simfonik muğamı, Soltan Hacıbəyovun “Hindistan lövhələri”, Rauf Hacıyevin “Əlcəzair inqilabı”, “Kuba, məhəbbətim mənim”, Vasif Adıgözəlovun “Çanaqqala-1915” və başqa musiqi əsərləri zəngin musiqi mədəniyyətimizin multikultural dəyərləri ilə yanaşı, bəşəriyyətini də aydın göstərməkdədir.

Ona görə də ikinci qrup isə Azərbaycanda keçirilən musiqi festivalını təqdim edir.

Musiqi festivallarının Azərbaycanda keçirilməsi artıq ənənə halını almışdır. Beləki, 2018-ci ilin sentyabrında respublikamızın səfəli guşəsi olan Qəbələdə X Qəbələ Beynəlxalq Musiqi

Festivalının təntənəli açılış mərasimi keçirilib. Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı, Mədəniyyət Nazirliyinin və "Gilan Holding" in dəstəyi ilə keçirilən beynəlxalq festivalın açılışı Qəbələ Konqres Mərkəzində olub. (2)

Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan da tarixən rəngarəng musiqi mədəniyyətilə tanınmışdır. Azərbaycan Ağsaqqallar Şurasının sədri, millət vəkili Fəttah Heydərov bu festivalın əhəmiyyətindən danışır. F. Heydərov qeyd edib ki, festival 10 il ərzində Qəbələnin şöhrətini dünyaya yayıb: "Bu festivalın davam etməsi ölkəmizin qüdrətini və tərəqqisini göstərir. Azərbaycan bu cür gözəl musiqi bayramları keçirməklə sübut edir ki, sülh və əminəmənlik ölkəsidir. İnanıram ki, festival bundan sonra da uğurla davam edəcək".(3)

2018-ci il 18-26 sentyabr tarixində Üzeyir Hacıbəyliyə həsr olunmuş X Beynəlxalq Musiqi Festivalı keçiriləcəkdir. Bu ilki festivalda Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İtaliya və Slovakiyadan tanınmış musiqiçi və kollektivlərin iştirakı ilə 30-a yaxın tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin eyniadlı poeması əsasında yaranmış "Leyli və Məcnun" yalnız ilk Azərbaycan operası deyil, həm də Şərqi ilk operasıdır. Biz fəxr edirik ki, qoca Şərqi opera tarixi məhz bu gündən başlanıb. Bu şərəfli salnamənin banisi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur.

1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərilən "Leyli və Məcnun" operası təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində opera sənətinin əsasını qoydu. Hacıbəyov operanın librettosunu Füzulinin eyni adlı poeması əsasında yazmışdır. Dahi bəstəkar bununla kifayətlənməyərək, xalq dastanı əsasında bəstələdiyi "Əsli və Kərəm" operasında muğamatla bərabər aşıq musiqisindən də istifadə etmişdir.

O, Azərbaycanda musiqili komediya janrının yaradıcısıdır və mətnləri də özü yazmışdır.

Hacıbəyovun "Arşın Mal Alan" musiqili komediyası ingilis, alman, çin, ərəb, fars, polyak, ukrayna, belorus, gürcü və s. dillərə tərcümə edilmişdir.

2010-cu ildə Azərbaycanda və dünyada Üzeyir bəy Hacıbəyovun anadan olmasının 125 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edildi. Bakıda 18-28 sentyabr ərəfəsində "Üzeyir Hacıbəyli – 125" Beynəlxalq Musiqi festivalı keçirildi. Yubiley çərçivəsində Vyanada və Afinada Azərbaycan və xarici musiqiçilərin konserti təşkil edildi. Vyanadakı konsert dahi bəstəkarın abidəsi önündə keçirildi.(4) Təsadüfi deyil ki, Şəfiqə Axundovanın əsərləri milli musiqi və professional bəstəkarlıq ənənələrini özündə birləşdirir.(5) O, 1972-ci ildə yazdığı "Gəlin qayası" operası ilə Şərqiə ilk opera yazan qadın bəstəkar kimi tarixə düşüb. Bu operada klassik musiqi ilə muğamın qovuşması Üzeyir Hacıbəyli üslubunun saxlanması, bəstəkarın xalq musiqisini mükəmməl bilməsini göstərir və əsərə uğur qazandırır. Lakin rəngarəng Azərbaycan musiqisi təkcə aşıq, muğam, klassik janrla tanınmır, belə ki, dünya miqyasında çox gec qəbul olunan və XX əsrin ortalarına təsadüf edən pop musiqisi ənənəvi Azərbaycan xalq musiqisindən öz köklərini götürür. 2010-cu illərdə qloballaşmanın təsiri nəticəsində elektropop, dans-pop, sinti pop və elektrohop, 1980-cı illərdə başlayan rəqs, elektronika və pop musiqisinin digər formaları ilə yanaşı Azərbaycan pop musiqisinə təsir etmişdir.

Dünyanı heyran etmiş Azərbaycan cazı — caz musiqisinin qollarından biri kimi 1960-cı illərdə Vaqif Mustafazadə muğamın klassik Amerikan caz musiqisi ilə sintezini yaratmış və bu janrı "caz-muğam" adlandırmışdır. 2000-ci illərdə Bakı Beynəlxalq Caz Festivalı və Qəbələ Musiqi Festivalı kimi caz festivalları Azərbaycanda cazın inkişafında müsbət dönüş yaratdı.

Azərbaycan roku — rok musiqisinin qollarından biri. Azərbaycanda rok janrı 1960-cı illərdən yaranmağa başlayıb. 1970-ci illərdə "Üç alov" qrupu ilə Azərbaycanda rok-musiqisinin yaranmasında ən əsas rolu peşəkar qruplarla rəqabət aparan iki qrup - "Eksperiment OK" və "Aşıqlar" qrupu oynayıb. Azərbaycan hip-hopu və ya Azərbaycan repi — hip-hop musiqi janrının növü. 1983-cü ildə ildə Çingiz Mustafayev dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində "Dünənki keçdi" rep janrlı mahnını səsləndirib. 1990-cı illərin ortasında Azərbaycan hip-hopu ölkədə məşhurluq qazanmışdır. Bundan başqa, dövrün tələbindən doğan hərbi, dini mahnılarımız

da diqqəti cəlb edir. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında həm Qərbdə yaranmış, əsasən Xristianlıqla bağlı dua mətnlərindən (məsələn, “Ave Maria”) və janrlardan (rekviyem, misteriya və s.) istifadə olunması, həmçinin, Şərqdə yayılmış qədim dinlərin – Zərdüştiliklə bağlı mövzuların, təriqətlərin (Dərvişlik, Sufilik, Mövləvilik), İslam dininə xas olan dini oxuma və janrların (dua mətnləri, mərsiyə, qəsidə, şəbeh və s.) istifadə olunması nəticəsində bəstəkarların özünəməxsus musiqi üslubu formalaşmışdır. Dini musiqinin bəstəkar yaradıcılığına sirayət etməsi, demək olar ki, bütün sahələrdə - musiqili teatr, vokal-instrumental, xor, simfonik və kamera instrumental musiqi sahələrində özünü müxtəlif cəhətlərdən göstərir.

Yekun olaraq, xarici dilin tədrisi zamanı mədəni yanaşmanı diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Müasir dünya qlobal integrasiya aləmi olduğu üçün, təsadüfi deyil ki, yaşadığımız YUNESKO tərəfindən “poliqлотlar əsri” elan olunub. Bu gün xarici dil mədəniyyətlərarası əlaqə vasitəsidir. Üçüncü qrup isə musiqi vasitəsilə ölkələrarası mədəniyyətin təbliği və mədəniyyətlərarası mövzunu təqdim etdi. Məlum olduğu üzrə bu sahədə bir çox tədbirlər görülmüşdür. Belə ki: Ölkələr arasında mədəni mübadilə beynəlxalq münasibətlərdə prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərarası münasibətlərin xüsusi vektoru - mədəni dialoq ölkənin obrazının formalaşmasında və xalqlar arasında münasibətlərin transformasiyasında müəyyənedici amilə çevrilir. Məhz buna görə Azərbaycan hökuməti 2008-ci ildə Almaniyada bizim ölkənin Mədəniyyət İlinin keçirilməsi haqqında qərar vermişdi. 2009-cu ildə isə bizdə Almaniya Mədəniyyət İli çərçivəsində 50 cavab tədbiri keçirildi.

Ölkələrimiz arasında qarşılıqlı mədəni münasibətlər çox uğurludur. Dövlətlərarası münasibətlərdə mədəni mübadilənin rolunu qiymətləndirmək çətindir. Bu mədəni sərmayə "gələcəyə körpü"dən başqa bir şey deyildir. Mədəni mübadilənin səmərəli nəticəsi çox müddət öncədən ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrə optimal ab-hava və zəmin yaradır. Vətəndaş üçün ölkənin mədəni həyatının və incəsənətinin parlaq təzahürləri nə qədər cəzbedici və maraqlı görünəcəksə, bir o qədər də həmin dövlət yaxşı qonşu və partnyor yerini möhkəm tutmaq şansına malik olacaq. Beləliklə, bu ötən dekabrda Federativ Respublika səfirliyinin Azərbaycanda keçirdiyi tədbirlər silsiləsi yekunlaşdı. İl çərçivəsində ölkə sakinlərinə alman mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanışlıq üçün əla imkan yaradılmışdı.

Almaniya Mədəniyyəti İlinin devizi "Almaniya ilə tanışlıq" idi. Buna baxmayaraq, səfirlik bizim sakinləri tək Berlinlə deyil, digər şəhərlərlə də tanış etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Mədəniyyət İlinin əsas mövzuları bunlar idi: Müasir arxitektura, tətbiqi incəsənət, musiqi, alman dili və ədəbiyyatı, kino və futbol.(6)

Uğurla aparılan bu dərstdə tələbələr milli musiqimizin bilmədikləri sahəsinə bələd olmaqla alman musiqi mədəniyyətini də öyrənmiş oldular, sonda Ü, Hacıbəyovun “Üvertura”sı ilə S. Baxın “Kontata” sı səsləndi və almanca fikirlər söyləndi.

Ədəbiyyat

1. Deutsch perfekt. 35 Spotlight Verlag . Besser mit Sprachen. Oktober 2016
2. <https://news.milli.az/culture/139008.html>
1. www.trt.net.tr/azerbaycan/m-d-niyy-t-v-s-n-t/2018/08/01/x-q-b-l-beyn-lxalq-musiqi-festivali-davam-edir-102381
3. mct.gov.az/az/umumi-xeberler/uzeyir-hacibeyli-x-beynelxalq-musiqi-festivali-kecirilecek
4. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=93170#gsc.tab=0
5. anl.az/down/meqale/ayna/2010/fevral/108180.htm.
6. Süleymanova A. Müasir kurikulumlarda yeni təlim yanaşmalarının tarixi:// Kurikulum, 2008,2

Преподавание межкультурных культур на уроках немецкого языка.

Резюме

В нашем глобализированном мире теперь можно собирать информацию о каждой культуре. Уроки иностранного языка важны в этой области. Когда мы преподаем иностранный язык, мы стараемся не только преподавать язык, но и терпеть межкультурное общение. Наша цель - познакомить студента с культурой, образом жизни и традициями целевой страны, сравнить образ жизни в мире с культурой, искусством, историей и литературой целевой страны и провести взаимные сравнения. Такие сравнения также повышают у студентов чувство терпимости, интерес к другим культурам и понимание их сути. Впервые я подчеркнул важность интеграции в педагогический процесс. Ф. Герbart (7) Герbart выдвинул идею объединения тем, которые не связаны друг с другом. Позднее идея Герbart стала сутью прогрессивного образовательного движения, заложенного Дж. Дьюи. Только его применение предотвратило объективные и субъективные причины. В современную эпоху новой реформы образования интеграция была предложена в качестве важного компонента в преподавании иностранного языка, поскольку она принята в качестве принципа и компонента учебной программы.

Взаимные культурные связи между нашими странами очень успешны. Трудно оценить роль культурного обмена в межгосударственных отношениях. Эти культурные инвестиции - не что иное, как «мост в будущее». Эффективные результаты культурного обмена давно создают оптимальный климат и условия для взаимоотношений между странами. Чем ярче и увлекательнее для гражданина проявляются культурная жизнь и искусство страны, тем больше шансов на то, чтобы обеспечить себе доброго соседа и партнера. Таким образом, в декабре прошлого года была завершена серия мероприятий посольства Федеративной Республики в Азербайджане. В течение года жителям страны была предоставлена отличная возможность познакомиться с немецкой культурой и искусством. Девизом Года немецкой культуры было «Знакомство с Германией». Тем не менее, посольство должно было познакомить наших жителей не только с Берлином, но и с другими городами. Основными темами Года культуры были: современная архитектура, прикладное искусство, музыка, немецкий язык и литература, кино и футбол. (6) В этом успешном курсе студенты изучали немецкую музыкальную культуру, знакомые с областью, которую мы не знали о национальной музыке.

Каждый год осенью в Германии начинается гигантская концертная программа. Немцы слушают оркестры и сами пишут музыку. как в германии, люди в Азербайджане очень любят музыку

Ключевые слова: Благодаря технике, интернету, музыка, глобализированном мире, праздники и сам фестивалы, национальность

Teaching of intercultural cultures in German language lessons

Summary

We have other friends who keep their nationality alive.

In our globalized world, it is now possible to gather information about every culture. Foreign language lessons are important in this area. When we teach a foreign language, we try not only to teach the language but also to tolerate intercultural communication. Our goal is to introduce the student to the culture, lifestyle, and traditions of the target country, to compare the lifestyle of the world with the culture, art, history and literature of the target country and to make mutual comparisons. Such comparisons also increase students' sense of tolerance, interest in other cultures, and understand their essence. For the first time I emphasized the importance of integration in the pedagogical process. F. Herbart (7) Herbart put forward the idea of combining topics that are not related to each other. Herbart's idea later became the essence of the progressive educational movement laid down by J. Dewey. Only its application prevented objective and subjective reasons. In the modern era of new education reform, integration has been suggested as an essential component in the teaching of foreign language since it is accepted as a principle and component of the curriculum.

Mutual cultural ties between our countries are very successful. It is difficult to assess the role of cultural exchange in interstate relations. This cultural investment is nothing but a "bridge to the future." Effective results of cultural exchange have long created an optimal climate and conditions for relations between countries. The brighter and more fascinating for the citizen the cultural life and art of the country is manifested, the more chances there are to ensure a good neighbor and partner.

Thus, in December last year, a series of events of the Embassy of the Federal Republic in Azerbaijan was completed. During the year, residents of the country were given an excellent opportunity to get acquainted with German culture and art.

The motto of the Year of German Culture was "Meet Germany." Nevertheless, the embassy was supposed to introduce our residents not only to Berlin, but also to other cities. The main topics of the Year of Culture were: modern architecture, applied art, music, German language and literature, cinema and football. (6)

In this successful course, students studied German music culture, familiar with an area we did not know about national music.

Keywords: Thanks to technology, internet, music, globalized world, holidays and festivals, nationality

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.04.2019.

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naibə Camalzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA
BDU
Rəşid Behbudov
latifa@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ SEMANTİK DƏYİŞMƏSİ

Xülasə

Deməli, deyilənləri təhlil edərək bu qənatə gələ bilərik ki, bütün proseslər dildə olan dəyişikliyi göstərirç belə ki, mənə calarının yaxşıya, yoxsa pisləşməyə doğru dəyişməsindən, mənə tutumunun azalmasından və ya çoxalmasından asılı olmayaraq bütün bu proseslər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Terminlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən biridir. Dilin müxtəlif sahələrində gedən dəyişmələr daha çox terminoloji sistemdə hiss olunur. Termin kimi işlənən ümumişlək sözlərin böyük bir qismi dilin qədim dövrlərində yaranmışdır. Bu cəhət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri üçün eynidir. Azərbaycan istərsə də, ingilis dilində termin yaradıcılığı semantik, morfoloji, sintaktik, kalka, sözlərin ixtisarı (abreviaturlar) üsulları ilə gedir. Semantik üsulla yaranan terminləri – dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi dildə işlənən sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlıdır. Sözü mənaca dəyişməsinin iki növü fərqləndirilir:

1) sözü mənaca tamamilə dəyişməsi; 2) mövcud sözü əsas mənası qalmaqla yeni mənə qazanması.

Hər bir leksik vahid bu və ya digər mənənin ifadəsinə xidmət edir, hər bir söz adlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına gerçəkləşir. Dil vahidləri – sözlər səs cildlərini saxlamaqla müxtəlif mənəlar ifadə edir və beləliklə, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses müasir dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir. Semantik yolla yeni terminin yaranması müxtəlif dillərin sadə terminologiyalarında geniş yayılmışdır. Anlayışların yaxınlığı əsasında və əlamətin oxşarlığına görə adın köçürülməsinə çox rast gəlinir. Predmet və hadisələr arasındakı məkan, material, məlumat, hərəkət, hərəkətin nəticəsi kimi əlaqələr vardır. Bu əlaqələr yeni anlayışın ümumişlək sözü köməyi ilə adlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Semantik üsulla yaranan yeni termin, təbii ki, yeni anlayışı ifadə edir, onu adlandırır. «Yəni meydana çıxmış yeni anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişlənir, onlar terminoloji mahiyyət kəsb edilir. Deməli, semantik üsulda anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözü mənə yükü artır»

Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranma dövrünə təsadüf edir. Belə ki, «terminlər mövcud sözlər əsasında yaradılır və sözlər yeni mənə qazanır.

Açar sözlər: söz mənası, söz mənasının daralması, genəlməsi, semantik mənə, litota, hiperbola.

Alman dilində söz mənasının dəyişdirilməsi yollarından biri də sözü semantik yolla dəyişməsidir. Söz mənası inkişaf prosesində genişlənə və darala bilər. Bununla əlaqədar olaraq semantik dəyişmənin 2 növü müəyyənləşir: söz mənasının daralması və genəlməsi.

Söz mənasının daralması- hər hansı bir sözü ümumidən xüsusiyyə, abstraktdan konkretə doğru semantik inkişafını göstərir. Verengerung der Beduetung-Sözü mənə daraldığı zaman söz məhdud bir mənə alır və sözü də işlənmə dairəsi məhdudlaşır. Məs.:

Kunst- sözü genetik olaraq – können- (ahd. kunnan) sözü ilə əlaqədardır və können sözü-nün qədim növünü təsvir edir:

Heilkunst, Lebenskunst, Staatskunst, Kriegkunst, Kartenkünste, Toilettenkünste- hazırda isə - die Kunst- sözünün mənası daralaraq yalnızca incənətlə məşğul olan estetik bir sahəni bildirir. Hochzeit- əvvəllər, bütün ümumi bayramlara şamil edilmişdir. Müasir dildə isə nikah mərasimi ilə məhdudlaşmışdır. Gast – sözü isə ümumən bir əcnəbini, yad adamı ifadə edirdisə, indi konkret dəvət edilmiş bir şəxsi bildirir. – Miete, Lohnug -sözü ümumi bir maaş məfhumunu bildirirdisə bu gün isə konkret bir mənanı- kirayələnmiş bir yerin ödənişini bildirir. Bu sıraya- Bild, Brief - sözlərini də aid etmək olar. [1]

Deməli, söz mənasının daralması nəticəsində söz özünün qədim, ümumi mənasını itirmiş olur. Erweiterung der Beduetung- Söz mənasının genişlənməsi- sözün semantik tutumunun təkdən ümumiyyə, konkretdən abstrakta keçməsidir. Söz mənasının genişlənməsilə sözün özü də geniş bir məfhumla çevrilir. Bu həm də sözün işlənmə sahəsinin artmasına səbəb olur.

Öl (ahd.oli, mhd. Öl vom lat.oleium)-qədimdə yalnız zeytun yağına deyilirdi,indisə müxtəlif yağ növlərində işlənilir.-Gefährte sözü əvvəllər, genetik olaraq- Gefährte- ismi və fahren - getmək feli ilə bağlı olduğu halda,indi ümumi bir mənə daşıyır:

Begleiter, Helfer, Freund, Gefährte für das Leben usw.

Ferien, fertig, stiften, Genosse, ein bisschen, überhaupt və s.sözlər barədə də bunu söyləmək olar.

einschenken- feili isə özünün xüsusiyyətini qoruyub saxlaya bilmiş, malik olduğu semantik əhatə genişlənməmişdir-Wein einschenken- təkcə şərab süzmək deyil, kofe,caya da aid edilmişdir.

Söz mənasının genişlənməsinə xas olan tipik xüsusiyyət odurki, bir söz yalnız bir əşyanı, yaxud hadisəni təsvir edir,bu o deməkdirki, bir ümumi mənə daşısa da sözün semantik mənası və əhatə dairəsi geniş olur.

Söz mənasının istər genişlənməsi, istərsə də daralması lügət tərkibinin keyfiyyətcə zənginləşməsinə kömək edir. Söz mənasının daralması və genişlənməsi yeni söz və sözbirləşmələrinin bazası əsasında söz kəmiyyətinin də artmasına xidmət edir.

Belə ki, -fertig sözündən -Fertigkeit ismi,- mit etwas fertig werden-sözbirləşməsi törəyir.Deməli, söz tutumunun mənacə daralması və genişlənməsi sözün lügət tərkibinin keyfiyyətcə və kəmiyyətcə zənginləşməsi sahəsində çox məhsuldar bir vasitədir.

Danışan şəxsin fikrini ifadə etməsi müxtəlif cür olur. Danışanın emosiyası, arzusu, hər hansı fikri, hissi emosional təsirdən gücləndirilə və zəiflənilə də bilər. Bu məqsədə bir tərəfdən litota, digər tərəfdən hiperbola xidmət edir.

Hiperbolaya müxtəlif fikrin reallıqdan uzaq ifadəsi daxildir. İfadə olunan fikir bu yolla hiperbolalayaşır.Məsələn: jemanden eine Ewigkeit nicht sehen, statt jemanden lange nicht sehen, irgendwas tausendmal sagen- statt vielmals, Berge von Heften korrigieren, es regnet in Strömen, ein Meer von Tränen, eine Welt von Gedanken, tausend Grüsse und Küsse, vor Wut platzen, tausend Dank usw.

Sadalanən bu hiperbolalar alman dilində çox geniş yayılmışdır. Cox tez-tez işlənməsindən asılı olaraq bəzi hiperbolalar özünün hiperbola xüsusiyyətini,məcəzilik mənasını itirir,ya da zəifləyir.

Məsələn: tausendmal, eine Ewigkeit dauern, endlos u.a

Hiperbola dilə emosional ekspressiv rəng ,fikrə və hissə müxtəlif incə ç-alarlar və təsviri forma verir.

Vierzehn Tage! Welche Ewigkeit!(J.W. Goethe)

Hiperbola yalnızca fikrin emosional ifadəsinə xidmət etmir, həmçinin lügət tərkibinin zənginləşməsinə də xidmət edir.Bəzi hiperbolalar da çox işləndiyinə görə,hətta dilin lügət tərkibinə də daxil olur. Buraya mənacə qohum sözlər daxildir.

Vielmal, vieltausendmal - sehr hungrig und wolfshungrig

jemanden nicht lange sehen - jemanden eine Ewigkeit nicht sehen usw

Litota- hiperbolanın tam əksidir. Yunan sözü olub „Einfachheit“-deməkdir. Bu deyimdə həqiqət çox kiçildir.

Ein paar Menschen, zu einer Tasse Tee,

zu einem Löffel Suppe einladen, gleich, im Augenblick kommen [2]

Litota həqiqətin zəif, kiçidilmiş şəkildə ifadəsidir. Cox geniş yayılmış sözdür və cox az bir sayı ifadə edir. Sözün məna dəyərinin güclənməsi prosesi adı altında sözün yeni bir daha yaxşı məna kəsb edilməsi başa düşülür. Höflich sifəti (mhd.hovelich) əvvəllər – höflich m Höfisches Benehmen mənasını daşımışdır. – das am Hofe als schicklich geltende Benehmen burda birbaşa nəcib,agayana əxlaqı əks etdirirdi.- hübsch(aus dem mhd. Hübesch)

Söz o zamankı feodal münasibətlərinə görə daha qüvvətli bir məna kəsb etmişdir,məhz ümumiyyətlə, insanın gözəl, nümunəvi əxlaqını ifadə etmək üçün.-höfisch sözü uzun bir inkişaf yolu keçərək –Schön, nett mənasına gətirilmişdir.

Marschall- sözünün lap qədim kökündə at nökrəri,baxıçısı mənası olmuş, sonralar bir aganın mehtəri,tövlə baxıçısı vəzifəsini ifadə etmişdir. Feodal cəmiyyətinin və onun ierarxiyasının inkişafı ilə birlikdə söz də inkişaf etmiş, saray qullugunu və sonra hərbi çevrəni əhatə etmişdir.Məsələn: minister sözü mənanı əsaslı surətdə də dəyişmişdir. Bu söz latıncadakı – minus-“klein” sözündən törəyib lap kicik, məhdud, qulluqçu,nökər mənasını versə də sonralar məna tutumu güclənərək ən yüksək dövlət postunu bildirmişdir. Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. [5]Söz mənasının kiçildilməsi, mənfi məna daşması prosesi deyəndə sözün məna dəyərinin dəyişilərək çox məhdud məna alması başa düşülür.

Schlecht- pis-sözü (mhd. Sleht) –,in gerader Linie laufend,- düzgün bir istiqamətdə, xəttə qaçmama deyilirdi. Bu günkü almancada isə pis

mənasını verir.

Magd- ismi “Uşaqliqdan evləndiyi günəcən atasının çörəyini yeyən”(Luther) qizlara deyilirdi. Sonralar sözün mənası pisləşərək, unfreies Mädchen -kölə qız, qulluqçu,kəniz, hətta əxlaqsız qadın mənası kəsb etdi.

Gift- sözü əvvəllər istənilən bir bəxşişi bildirsə də,sonralar kimyəvi reksiya nəticəsində alınmış zəhəri bildirdi.

Cox maraqlıdır ki, bu söz bu gün İsveçdə- evli olmağa deyilir,lakin- yift kimi tələffüz edilir.

Belə misallardan çox sadalamaq olar. Söz mənasının azaldılması prosesi bu gün də davam edir.

Məsələn: Nazi- sözü. Bu söz Nationalsozialist- sözünün qısaldılmış formasıdır. Faşistlər insanlığa düşmən milli şovinist xarakterlərini gizlətmək və inqilabı ruhlu xalq kütləsini öz ardınca aparmaq üçün istifadə edirdi. [5]

Nasi -sözü neqativ məna kəsb edərək faşist sözü ilə bu gün sinonim kimi işlənir tərəflərinə çəkmək məqsədilə özlərini nasional- sosialist adlandırmışdı..

Təəssüf ki, bu gün Avropa və Skandinaviya ölkələrində bu ad altında birləşən bir çox gənclər qrupu qeyri- xristian millətlərə qarşı düşmən mövqeyə keçirlər.

Adlarını çəkdiyimiz bu dil hadisələrinə bütün dillərdə rast gəlmək mümkündür.

Sözün hansı mənada işlənməsindən, məna calarının yaxşıya, yoxsa pisləşməyə doğru dəyişməsindən, məna tutumunun azalmasından və ya çoxalmasından asılı olmayaraq bütün bu proseslər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Terminlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən biridir. Dilin müxtəlif sahələrində gedən dəyişmələr daha çox terminoloji sistemdə hiss olunur. Termin kimi işlənən ümumişlək sözlərin böyük bir qismi dilin qədim dövrlərində yaranmışdır. Bu cəhət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri üçün eynidir. Azərbaycan istərsə də, ingilis dilində termin yaradıcılığı semantik, morfoloji, sintaktik, kalka, sözlərin ixtisarı (abreviaturlar) üsulları ilə gedir. Semantik üsulla yaranan

terminləri – dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi dildə işlənən sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlıdır. Sözlərin mənacə dəyişməsinin iki növü fərqləndirilir:

- 1) sözlərin mənacə tamamilə dəyişməsi;
- 2) mövcud sözün əsas mənası qalmaqla ilə yeni məna qazanması.

Hər bir leksik vahid bu və ya digər mənanın ifadəsinə xidmət edir, hər bir söz adlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına gerçəkləşir. Dil vahidləri – sözlər səs cildlərini saxlamaqla müxtəlif mənalara ifadə edir və beləliklə, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses müasir dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir. Semantik yolla yeni terminin yaranması müxtəlif dillərin sadə terminologiyalarında geniş yayılmışdır. Anlayışların yaxınlığı əsasında və əlamətin oxşarlığına görə adın köçürülməsinə çox rast gəlinir. Predmet və hadisələr arasındakı məkan, material, məlumat, hərəkət, hərəkətin nəticəsi kimi əlaqələr vardır. Bu əlaqələr yeni anlayışın ümumişlək sözün köməyi ilə adlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Semantik üsulla yaranan yeni termin, təbii ki, yeni anlayışı ifadə edir, onu adlandırır. «Yəni meydana çıxmış yeni anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişlənir, onlar terminoloji mahiyyət kəsb edirlər. Deməli, semantik üsulda anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün məna yükü artır»

Semantik üsulla termin yaradıcılığından bəhs edərək nə nəzəri əsərlərdə ümumişlək sözlərin yeni məna kəsb edərək terminləşməsində iki aparıcı xüsusiyyət göstərilir:

1. ümumişlək sözün semantikasi genişlənir və bu söz termin səciyyəsi qazır; belə termin-sözlər müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malik olur və terminologiyada bu proses davam edir;

2. müxtəlif terminoloji sahələrə və ya dar işləklilik keyfiyyətinə malik olan termin səciyyəli sözlər başqa sahədə müəyyən anlayışı ifadə etməyə yönəlir və yeni bir sahənin terminoloji sistemində daxil olur. Real gerçəklikdə əşyalar, predmetlər, obyektlər çoxdur və onlar adlandırılmışdır. Əşya və predmetlər arasında müəyyən əlaqələr vardır. Onlar bir-birinə formaca oxşar ola bildiyi kimi, predmet, məkan, zaman və s. əlaqələrlə də bağlanırlar. Predmetlərin assosiativ olaraq bir-birinə bənzədilməsi onları eyniləşdirilmir, onların mahiyyətindəki fərqləri aradan qaldırır. Lakin oxşarlıq, assosiativ bənzətmə müxtəlif olan predmet və obyektlərin eyni sözlərlə adlandırılmasına səbəb ola bilər. Nəticədə, ümumişlək söz yeni məna kəsb edir. Bu hadisə termin yaradıcılığında daha çox baş verir. Semantik üsul adı söz yaradıcılığından fərqli olaraq termin yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə seçilir. Bunun səbəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olan ümumişlək sözlərin terminləşməsidir. Termin yaradıcılığında dilin öz potensial imkanlarından da geniş istifadə olunur. Həm alman, həm də Azərbaycan dilində yeni terminin əmələ gəlməsində sözün semantik strukturunda dəyişmələr də mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda sözün semantik konversiya və ya semantik sıxılma baş verir. «termin yaradıcılığı sistemi çox mürəkkəb orqanizmdir. Bu orqanizm elmi dilin yaranıb inkişaf etdiyi dövrdə cəmlənərək formalaşmışdır. Formal komponentlərlə (terminüzəltmə vasitələri) yanaşı, bura törədici əsasın semantik strukturu ilə sıx bağlı olan məna elementləri daxildir». Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranma dövrünə təsadüf edir. Belə ki, «terminlər mövcud sözlər əsasında yaradılır və sözlər yeni məna qazır».

Məhz bu baxımdan ekvivalentlilik frazeoloji birləşmələrin məzmun cəhətdən tam və qismən eyniliyi kimi anlaşılır, bu isə birbaşa dillərin milliliyi ilə əlaqədardır. Xalqın məişəti, adət-ənənəsi, həyat tərz, mentaliteti, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və s. ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr dilin frazeoloji sisteminin ayrıca bir qatını təşkil edir. Onların spesifik xüsusiyyətinin alman dilinə verilməsi çox çətinidir.[7] Ona görə də tədqiqat prosesində müəyyən müqayisə və paralellərin aparılması bizim üçün olduqca vacibdir. Bu isə demək olar ki, insan beyninin mülahizələri əsasında reallaşır. İnsan əldə etdiyi təcrübəyə, biliyə əsasən yaranmış vəziyyəti təhlil

edir və mətn daxilində onu reallaşdırır. Məqalədə bizi düşündürən əsas amillərdən biri kimi bəddii tərcümədə frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onların Azərbaycan dilində əks etdirdiyi funksional-üslubi və ekspressivlik cəhətlərini alman dilinə tərcüməsində qorunub saxlanılmasını araşdırmaq və alman dilli oxucuya frazeoloji birləşmələrin üslubi çalarlarını, bəddii təsvir və ifadəliliyini düzgün çatdırılmasını öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi tərcüməçidən böyük diqqət və təcrübə tələb edir: - Müəllifin fərdi üslubunun, özünəməxsus fikir və düşüncə tərzinin orijinaldakı xüsusiyyətlərinin alman dilinə tərcüməsinin qorunub saxlanması; - Tərcüməçinin orijinaldakı fikri düzgün dərk edərək, frazeoloji birləşmələri təhrif etmədən ifadə edə bilməsini, frazeoloji birləşmələrin alman dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması; -Azərbaycan dili frazeoloji birləşmələrinin alman dilinə tərcümədə ifadə imkanlarının aydınlaşdırılması və müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin tərcümə prosesində işlənmə xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. A. İskos.A. Lenkova. Deutsche Lexikologie .Uçpedqiz.1963.
2. K.A. Levkovskaya. Leksikoloqiya nemeskoqo yazıka. Moskva 1956
3. A.İ. Smirinskiy.Znaçenie slova.1955.
4. H.Paul. Deutsche Grammatik.Bd.1
5. S. Cəfərov.Müasir azərbaycan dili. Bakı-1970.
6. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. 1978. 2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı 1977.
7. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı: Maarif, 1998 2. Bayramov H. Azərbaycan.

L.Мамедова

Семантические изменения в значениях слов в немецком языке.

Резюме

Семантическая вариация значения слова в немецком языке. Словарный состав не представляет собой хаотической, не организованной массы лексических единиц; слова группируются в нем по сферам своего употребления, по семантическим и фонетическим связям, по структурным особенностям, причем различного рода связи между словами часто перекрещиваются. Следовательно, сужение и расширение ритмического потенциала является очень эффективным инструментом качественного и количественного обогащения содержания словаря. Разные типы речи могут быть выражены по-разному. Эмоции, желания, мысли и чувства говорящего могут быть усилены и ослаблены эмоциональным воздействием. Для этого подайте литографию с одной стороны и гиперболу с другой. Все эти события отражаются на языке коренных народов, как в его социальном развитии, так и в развитии языка, в частности, в уменьшении значения слова. Отношение каждого человека к слову может быть различным, потому что оно влияет на значение слова, в зависимости от используемого слова. Значение слова может улучшаться или ухудшаться в зависимости от позиции говорящего.

Существует связь между субъектом и событием, таким как пространство, материал, информация, движение, результат действия. Эти отношения играют важную роль в названии новой концепции универсальным словом. Новый термин, который создается семантическим способом, естественно выражает новую концепцию и называет ее. «То есть, появление нового понимания значения слов усиливается установлением определенных ассоциативных связей между объектами, которые имеют терминологический характер.

Итак, семантически, определение выражается только в словах, которые присутствуют, и термин, значение, увеличивается в значении.

Ключевые слова: значение слова, сужение слова, расширение, семантическое значение, литотип, гипербола.

L.Mamedova

The semantic changes in word meanings in the German language.

Summary

This article deals with the semantic change of the word meaning. Semantic change helps to boost the lexis meanings. Semantic change occurs in several ways. This theme its very actual.

Therefore, the narrowing and expansion of the rhythmic potential is a very effective tool for the qualitative and quantitative enrichment of the contents of the dictionary.

Different types of speech can be expressed in different ways. The speaker's emotions, desires, thoughts and feelings can be strengthened and weakened by emotional impact. To do this, submit lithography on one side and hyperbola on the other. Vocabulary does not represent a chaotic, unorganized mass of lexical units; words are grouped in it according to their spheres of use, according to semantic and phonetic connections, according to structural features, and various kinds of connections between words are often redirected. Therefore, the narrowing and expansion of the rhythmic potential is a very effective tool for the qualitative and quantitative enrichment of the contents of the dictionary.

Talk about the connection between the subject and the source, the material, the information, the tweet, the ending. The meat plays an important role in the universal concept of the universal concept. The new term translates into semantics, a new concept, and a remarkable one. "To remember the new ponimony of the slaves are set up by the associated associative objects, translate the terminological character. Ithaca, semantics, definition tossed into tokens, translate, and terminology.

Keywords: word meaning, word narrowing, enlargement, semantic meaning, lithotype, hyperbola.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.07.2019.

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Sobor tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

CƏMİLƏ İSMAYILOVA

Rəşid Behbudov

jamilaismayilova96@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏDİİ MƏTNİN PSIXOLINQVİSTİK TƏHLİLİNDƏ LINQVİSTİK VƏ PSIXOLOJİ ÜNSÜRLƏR

Xülasə

Psixolinqvistik təhlilin həyata keçirilməsi linqvistik və psixoloji aspektlərin birlikdə nəzərdən keçirilməsi ilə mümkündür. Bunun əsas səbəbi dil materialının əsasında sadəcə dil sisteminin deyil, psixologiyanın olmasıdır. Psixolinqvistik yanaşma mətnin yaranması, oxucuya ötürülməsi və anlanılması prosesində müəllifin bu və ya digər mətni yaratmaqda məqsədini, ifadə etmək istədiyi fikrin əsas qayəsini müəyyən edir.

Təhlil prosesində mətnin düzgün şəkildə başa düşülməsi məhz qeyd olunan faktorların dərin təhlili təmin etməsi vasitəsilə mümkün olur. Verilən məsələləri həll etmək üçün mətnin psixolinqvistik mahiyyəti açılmalı, nitq məlumatının qəbul edilmə sxemi yaradılmalı, mətnin adekvat interpretasiyasına kömək edən faktorlara baxılmalıdır. Dil faktlarının daha genişmiqyaslı şəkildə anlanılması üçün linqvistik çərçivədən kənara çıxılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Belə olduqda, dil materialının insan beynində təşkil olunması və lazım olduğu anda yaradılmasını təmin edən psixi proseslərə müraciət olunmalıdır. Bu səbəbdən mətnin daha adekvat interpretasiyası üçün linqvistikanın çərçivəsindən çıxılmış və dil materialının təşkil olunmasında psixoloji ünsürlərin, müəllifin rolu və yaradıcılıq kimi məqamlara toxunulmasına yer verilmişdir.

Açar sözlər: *mətn, linqvistika, psixologiya, müəllifin rolu, yaradıcılıq*

Mətni psixolinqvistik aspektdən tədqiq edən zaman iki əsas məsələni həll etmək lazımdır:

1. Mövcud yanaşmanı linqvistik yanaşmadan fərqləndirən xüsusiyyətləri ayırmaq;
2. İrəli sürülən mövqedən mətnin interpretasiyası və anlaşılması ilə bağlı araşdırmaları təhlil etmək.

Ənənəvi şəkildə bədii mətnin təhlili, mətni milli mədəniyyətin, ictimai düşüncənin məhsulu kimi öyrənir və onun dövrlə, ədəbi prosesdə yeri ilə əlaqəsini ortaya qoyur. Belə təhlil poetikanın komponentləri olan mövzu, janr, obraz, sujet, kompozisiya əsasında aparılır və əsərin ideya-məzmununun açıqlanmasını əhatə edir. Belə halda mətnin xüsusiyyətlərinin açılması onun “daxili ehtiyatlarına” əsaslanır. Məsələn, təhlil zamanı əsərin yazıldığı dövrə müraciət olunur və bu zaman mətn nəinki sadəcə müəlliflə, hətta daha çox oxucu ilə uyğun gəlir. Bunun əsas səbəblərindən biri, müxtəlif dövrlərə aid olan müəllif-oxucu qarşılaşmasıdır. Əsərdə baş verən hadisələrin dövrün sosial, mədəni, siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq ərsəyə gətirilməsi oxucu tərəfindən mətnin tamamilə fərqli interpretasiyası ilə nəticələnə bilər. Ədəbiyyatşünas üçün bu mətnin anlanılmasına maneə törədən xarici səbəb kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə linqvistik yanaşma mətni qapalı sistem kimi nəzərdən keçirir və ekstralinqvistik faktorların rolu təhlilin obyektinə daxil edilmir.

Yekun halda təhlil ədəbi, linqvistik, psixoloji aspektlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirildiyi, müxtəlif yanaşma bucaqlarının birləşdiyi nöqtə rolunda çıxış etmiş olur. Lakin bu yanaşma yuxarıda qeyd ediləndən fərqli olaraq bu müxtəlifliyin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir bütündür və bölünməzdir.

Psixolinqvistikanı linqvistikadan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri situasiya faktorudur, hansı ki, nitqdə sözlər təşkil olunur və qəbul edilir, digəri isə, nitqi qavrayan insan faktorudur. Mətnin linqvistik yanaşma ilə təhlil edərkən qarşıya qoyulan əsas məsələlərdən biri mətnə ifadə olunan emosional məzmunun dil elementləri vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Psixolinqvistik cəhətdən baxdıqda isə, bədii mətnin əsasında dildən istifadə edən şəxsiyyət dayanır. Bu proses bir tərəfdən dil faktının yaranmasını, digər tərəfdən isə obyektiv gerçəkliyin dil elementləri vasitəsilə şüürdə inikasını təmin edən qavranma prosesini əhatə edir. Əgər linqvistika mətnə mövcud cümlə və ya cümlələr toplusu kimi yanaşsasa, burada mətn verilən dildə dil faktlarının müşahidə edildiyi obyekt halına çevrilir. Lakin psixolinqvistik yanaşmada mətn, onda ifadə olunan kommunikasiya aktının iştirakçıları olan kommunikator və resipientin rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hər bir mətnə kommunikativ situasiya çərçivəsində baxılmalıdır. Psixolinqvistikanın əsas problemlərindən biri bütöv mətnin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin əsaslarının öyrənilməsidir.

İ.A.Zimnyaya nitqin anlaşılmasını üç əsas səviyyəyə ayırmışdır. Müəyyən etmə səviyyəsində hər bir daxil olan səs signalı, resipientin yaddaşında olan etalonla müqayisə olunur. İkinci səviyyədə iki yanaşı səs uyğunluq dərəcəsi müəyyən edilir. Növbəti mərhələdə isə növbələşmiş səs birləşmələrinin qavranılması prosesi gedir. Bu səviyyədə həm müsbət, həm də mənfi nəticə almaq mümkündür. Müsbət nəticə prosesin qavranılması və başa düşülməsidir. Ona görə də, nitqin anlaşılması, fikrin və düşüncənin anlaşılması kimi şərh edilir. [3]

Psixolinqvistika nitqin törəməsi və qavranılması kimi prosesləri öyrənən elm sahəsi olaraq, eyni zamanda, nitq materialının yəni mətnin dilin daşıyıcısı tərəfindən necə qavranıldığını və bu materialın onun təfəkküründə hansı obrazlar formalaşdırdığını araşdırır. Belyanın, mətnin psixolinqvistik araşdırılmasının əsasında altı əsas postulatın olduğunu qeyd edirdi:

1. Dil materialının arxasında dayanan sadəcə dil sistemi deyil, həm də psixologiyadır. İstənilən dil faktı yalnız dil yox, psixoloji ünsürlər də daşıyır.
2. Müxtəlif mətnlərin əsasında müxtəlif psixologiya dayanır. Fərqli psixoloji tipə sahib olan şəxslər müxtəlif koqnitiv struktura malik mətnlərin yaranmasına səbəb olur.
3. Bədii mətnin strukturu şüurun strukturu ilə əlaqədərdir. Bir sıra hallarda, bədii mətn şüurun nəticəsi olaraq meydana çıxa bilər.
4. Bədii mətnin mərkəzi onun emosional-semantik dominantlığıdır. Bədii mətnin nüvəsi olaraq, o, mətnin semantikasını, morfologiyasını, sintaksisini, üslubunu təşkil edir.
5. Mətn- daimi olaraq sabit qalan bir fakt deyil. O, müxtəlif elementlərdən məs, reallıq, şüur, müəllif, oxucu, struktur və s. ibarət bir bütövdür.
6. Oxucu bədii mətni şəxsən interpretasiya etmək hüququna malikdir. Bu interpretasiya sadəcə mətndən deyil, oxucunun psixoloji xüsusiyyətlərindən də asılı olur. Oxucu öz şəxsiyyətinə yaxın psixoloji quruluşa sahib olan mətni daha düzgün və adekvat şəkildə şərh edə bilər. [2, s. 5]

Qeyd edilən arqumentlərdən çıxış edərək ilk növbədə psixolinqvistik yanaşmada psixoloji və linqvistik vahidlərin qarşılıqlı təsiri, yəni linqvistik vahidin daşdığı psixoloji ünsürlər və onların formalaşma mexanizmi nəzərdən keçirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim dominantlarımız və davranışlarımız bizimlə dünya arasında, bizim düşüncələrimizlə həqiqət arasındadır. [4, s. 425-426] Bu prosesi anlamaq üçün mətnin linqvistikası və psixolinqvistikasının əsas anlayışları olan əlaqəlilik, bütünlük və emotivlik nəzərdən keçirilməlidir.

- Əlaqəlilik dilin və ya nitqin məntiqi əlaqəyə əsaslanaraq düzülən və düzülməyən paralel və yaxınlığı kimi başa düşülür. Burada qanunlar dilin müəyyən edilmiş texnologiyası ilə işləyir

və bu nöqteyi nəzərlə baxdıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, asılı olmayan mətn mövcud deyildir.

- Bütövlülük isə eyni vahidlərin potensial proyeksiyalı vəziyyətidir. Ümumiyyətlə linqvist və psixolinqvist üçün mətndə əlaqəlilik, bütövlülük və emotivlik daşıyan müəyyən elementlər toplusu var lakin bunlar arasında emotivlilik hər mətn üçün səciyyəvi deyildir.

- Əgər birinci anlayış- mətnin əlaqəlilik anlayışı- linqvist tərəfindən linqvistik üsullarla istismar olunursa, bu zaman digər iki anlayışın istismarı -bütövlük və emotivlik- resipientin mətnlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı müəyyən edilir. Nəticə isə müşahidəçi, yəni tədqiq edən tərəfindən fiksasiya olunur.

Əlaqəlilik sırf linqvistik məna daşıyır, bütövlülük isə psixolinqvistik aspektə aid edilir. Başqa söz ilə desək, əlaqəlilik mətnin səthi strukturunu tədqiq edir, bütövlülük isə, dərin strukturları izah edir. Linqvist üçün vahidlərin "davranışı" önəmli sayılmır, psixolinqvist üçün isə bu faktor önəmlidir. Psixolinqvist üçün mətnin və resipientin "mentaliteti" vacib faktordur. Linqvist üçün aktual sual hansı işarə vahidini mətn seçməkdirsə, psixolinqvist üçün mətn istənilən işarə vasitələrinin kommunikasiya prosesinə xidmət göstərən ümumiliyidir. [5, s. 29]

Bədii mətnin psixolinqvistik tədqiqatı öz növbəsində yaradıcı tərəfin rolunun araşdırılması, psixoloji-yaradıcı aspektlərinin müəyyənəşdirilməsi və bədii mətnin yaradılmasına təsir edən amillərin hansı sosial, fərdi və psixoloji şərait altında təzahür etməsi məsələlərini ortaya qoyur. Yaradıcı şəxsiyyət anlayışı müasir şəxsiyyət psixologiyasının başlanğıcından Freyd, Maslau, eyni zamanda, Ayzenk və Gilford kimi dövrünün görkəmli nümayəndələri tərəfindən müzakirə olunmuşdur. Müxtəlif yaradıcılıq növləri fərqləndirilsə də əsas diqqət bu müxtəlifliyin yaradıcı meylin yaranmasına sövq edən oxşar aspektləridir. Belə bir razılaşma vardır ki, yaradıcılıq insanda daxilən müəyyən resurslar tələb edən sindromdur.

Buna oxşar olaraq, şəxsiyyət insanın necə hiss etdiyini, düşündüyünü, sosial dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsini və davranışını tənzimləyən psixoloji atributlar sistemidir. Yaradıcı şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirmək və təşkil etmək üçün ən azı iki geniş yanaşma vardır. İlk yanaşma leksik fərziyyədir və şəxsiyyətin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini onun dilində araşdırıb müəyyənəşdirməyi hədəf götürür. Leksik fərziyyəyə əsaslanan tədqiqatlar göstərir ki, belə xüsusiyyətlər beş geniş ölçüdə təşkil edilə bilər: ekstravertlik, razılıq, vicdanlılıq, nevrotiklik və təcrübəyə açıqlıq. İkinci yanaşma funksional fərziyyə irəli sürür. Funksional hipotezin bir versiyası bundan ibarətdir ki, yaradıcı şəxsiyyət bədii mətnin ərsəyə gətirilməsi fəaliyyəti dövründə hər biri müxtəlif əməliyyatlar qrupunu həyata keçirən fərqli sahələrə bölünə bilər və nəticə bu sahələrin kollektiv hərəkətindən irəli gələrək təzahür edir. Bu iki yanaşma bir- biri ilə qarşılıqlı şəkildə uyğunluq içindədir və biri digərinin prinsiplərini dəstəkləyir. Belə olduğu halda, leksik fərziyyənin funksiyonal fərziyyəni tamamladığını deyə bilərik. [1, s. 65-70]

Bu mülahizədən belə bir nəticə ortaya çıxır: bədii mətn həqiqətin şəxsi interpretasiyasını təşkil edir. Yazıcı yalnız tanıyıb bildiyi həqiqətin fraqmentlərini təsvir edir, yalnız özünə yaxın və aydın olan təsvirləri təkmilləşdirir, öz şəxsi fikirlərinə istinad edən metafora və dil elementlərindən istifadə edir. Eyni zamanda, bədii mətndə təsvir edilmiş dünya, müəllifin şəxsi verballaşma və strukturlaşma anlayışından irəli gələrək təsvir olunur. [2, s. 55]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ivcevic, Z., & Mayer, J. D. (2006). Creative types and personality. *Imagination, Cognition and Personality*, 2007
2. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. (Модели мира в литературе) М.: Тривола.— 2000.—248 с.
3. Зорькина О. С. О Психолингвистическом Подходе К Изучению Текста, Язык и культура. - Новосибирск, 2003
4. Симонов П. В., Доминанта Ухтомского, Вестник Российской Академии Наук, 2000, Том 70, № 5, С. 425-432
5. Сорокин Ю. А., Текст И Его Изучение С Помощью Лингвистических И Психолингвистических Методик, 2008

C.İsmayilova

Linguistic and psychological elements in the psycholinguistic analysis of the literary text
Summary

This paper deals with the psychological and linguistic aspects of psycholinguistical analysis. The basis of the language material is not only the language system, but also psychology. As an interdisciplinary approach psycholinguistic analysis of the literary text reveals the aim, intention, the main idea expressed by the author in the process of speech production, transmission, comprehension and perception. Factors contributing to adequate interpretation of the text have been considered in order to provide in-depth analysis of psycholinguistic essence of the text. Psycholinguistic essence of the text must be opened to address the issues presented, a scheme for the reception of speech information should be considered, and the factors contributing to the proper interpretation of the text. It is considered advisable to go beyond the linguistic framework for a wider understanding of language facts. In this case, it is necessary to refer to the mental processes that ensure that language material is organized in the human brain and created at the right time. For this reason, it has gone beyond the linguistics framework for more appropriate interpretation of the text, with emphasis on the psychological elements, the role of the author and the creativity in the organization of language material.

Key words: *text, linguistics, psychology, the role of the author, creativity*

Лингвистические и психологические элементы в психолингвистическом анализе
литературного текста

Резюме

В данной статье рассматриваются психологические и лингвистические аспекты психолингвистического анализа. Основой языкового материала является не только языковая система, но и психология. В качестве междисциплинарного подхода психолингвистический анализ литературного текста раскрывает цель, намерение, основную мысль, выраженную автором в процессе производства, передачи, понимания и восприятия речи. Факторы, способствующие адекватной интерпретации текста, были рассмотрены с целью углубленного анализа психолингвистической сущности текста. Психолингвистическая сущность текста должна быть раскрыта для решения представленных вопросов, должна быть рассмотрена схема приема речевой информации, а также факторы, способствующие правильной интерпретации текста. Считается целесообразным выйти за пределы лингвистических рамок для более широкого понимания языковых фактов. В этом случае необходимо обратиться к психическим процессам, обеспечивающим организацию языкового материала в мозгу человека и его создание в нужное время. Дается краткое теоретическое описание, помимо языковой основы для более полного понимания языковых фактов, роли автора и творчества в отношении психических процессов, которые позволяют языковой материал быть организованным и созданным.

Ключевые слова: текст, лингвистика, психология, роль автора, творчество

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vüsalə Ağabəyli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

XANIM SƏFƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
xanimseferli123@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji ANTONİMLİK

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilində antonim frazeoloji birləşmələrə aid verilmiş bölgü probleminə həsr olunmuşdur. Antonim frazeoloji birləşmələrə aid edilən təsnifatlar araşdırılmışdır. Problemin izahına dilçilik ədəbiyyatında geniş rast gəlinməsə də, müxtəlif dilçilər tərəfindən bu məsələyə toxunulmuşdur. Frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilində özünəməxsus forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə bir çox cəhətdən fərqlənir. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələrində semantik inkişaf onun sinonimliyində, antonimliyində, çoxmənalılığında, omonimliyində özünü göstərir. Bu baxımdan frazeoloji antonimlik xüsusi maraq doğurur. Frazeoloji antonimliyə aid edilən bölgüləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu münasibətlərdə vahid fikir yoxdur. Lakin buna baxmayaraq uyğunluq təşkil edənləri də vardır. Bu təsnifatlar içərisində H.Həsənovun bölgüsü tam olmasa da, H.Bayramovun bölgüsü ilə uyğun cəhətlərə malikdir. Biz də öz təsnifatımızda H.Bayramovun bölgüsünə əsaslanmışıq. Təsnifatlar içərisində antonim frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur modellərinə rast gəlinir. Bu struktur modellər içərisində məhz birinci komponentin antonimliyi əsasında formalaşanlar, bir tərkib daxilində antonim sözlərlə formalaşanlar maraq doğurur. Frazeoloji antonimliyi nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, komponentləri feil əsasında formalaşan frazeoloji antonimlər adlar əsasında formalaşan frazeoloji antonimlərə nisbətən dilimizdə üstünlük təşkil edir. Bunun əsas səbəblərindən biri feillərin leksik-semantik mənası ilə bağlıdır. Çünki feillər daha çox dinamikliyə malikdir. Feil əsasında formalaşan antonim frazeoloji birləşmələrin üstünlük təşkil etməsinin digər səbəbi isə Azərbaycan dilində feillərin semantik baxımdan funksional xarakterinin çoxaspektli və işlənmə tezliyinə malik olmasıdır. Feil əsasında formalaşan antonim frazeoloji birləşmələr adlarla formalaşan antonim frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq emosional-ekspressivliyi daha güclü şəkildə ifadə etməsi baxımından seçilir. Məqalədə əsas etibarlı ilə antonim sözlər əsasında yaranan frazeoloji birləşmələrə yer verilsə də, antonim sözlərin iştirakı olmadan yaranıb, yalnız qarşılaşdırma məqamında antonimlik təşkil edən frazeoloji birləşmələr də nəzərdən qaçırılmayıb.

Açar sözlər: antonim, frazeoloji birləşmə, Azərbaycan dili, bölgü, komponent, baş söz

Sözlər kimi frazeoloji birləşmələr də fikrin ifadəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji birləşmələr fikrin emosional-ekspressiv ifadə tərzində mühüm rola malikdir ki, bu hal onların özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə frazeologizmlərin formaməzmun əlaqəsində meydana çıxan xüsusiyyətləri əhəmiyyət daşıyır və elə buna görə də onların struktur-semantik cəhətdən araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji birləşmələrin semantik-struktur cəhətdən formalaşması tarixi bir prosesdir. Tarixən sözlərdə olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrdə də müxtəlif struktur-semantik proseslər gedir ki, bu da fərqli formaların meydana çıxması ilə nəticələnir. Frazeoloji birləşmələr tarixi inkişaf prosesində həqiqi məna ilə yaxınlığı itirir və nəticədə məcazi mənalı ifadələrə çevrilir. M.Mirzəliyeva göstərir ki, frazeoloji vahidlərin sematik quruluşu bu baxımdan araşdırılarkən frazeoloji sinonimlik, frazeoloji omonimlik, frazeoloji çoxmənalılıq və frazeoloji antonimlik məsələləri öyrənilməlidir. Məhz bu cür araşdırmalar nəticəsində frazeoloji birləşmənin məna mərkəzini müəyyənləşdirən meyardan söz açma və frazeoloji birləşmənin quruluşunu tam aydınlaşdırma bilərik. (3, s 116).

Sözlər kimi frazeoloji birləşmələr də antonim səciyyəli olur və belə frazeoloji birləşmələr antonim sözlər kimi gerçəkliyin müəyyən bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və hadisələrin bir-biri ilə qarşılaşdırma xüsusiyyətini ifadə edir.

Antonim frazeoloji birləşmələr dilçilikdə geniş tədqiq olunmamış sahədir. Belə frazeoloji birləşmələrin kəmiyyətə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, funksional-üslubi planda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçiliyimizdə antonim frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən dilçilərdən biri H.Bayramovdur. H.Bayramov bu növ frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən onları iki qrupa ayırır:

1. Təkmənalı frazeoloji vahidlərin antonimliyi

2. Omonim frazeoloji vahidlərin mənələrindən birinə qarşı təkmənalı frazeoloji birləşmənin antonimliyi. (1, s 166)

Müəllif təkmənalı frazeoloji vahidlərin özlərini də bir neçə yarım tipə bölmür:

a) eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub, baş sözü antonim səciyyə daşıyanlar: *acığı gəlmək-xoşu gəlmək, acı dil-şirin dil və.s.*

b) eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub, ikinci komponenti antonim səciyyə daşıyanlar: *üzü ağ olmaq-üzü qara olmaq, gözü ac-gözü tox, dili acı-dili şirin və.s.*

c) quruluşca və baş sözünə görə eyni olub, feil komponenti fərqli leksik mənə daşıyanlar: *iştahı açılmaq-iştahı küsmək*

d) baş sözü eyni olub, quruluşca və feil komponentinin leksik mənasına görə fərqli səciyyə daşıyanlar: *yola gətirmək-yoldan çıxarmaq, ayaq döymək-ayağını kəsmək, maraq oyatmaq-maraqdan salmaq və.s.*

H.Həsənov frazeoloji antonimlikdən danışarkən onları üç qrupa bölmür:

1. Birinci komponenti antonim olan frazeoloji vahidlər: *ağ gün-qara gün, acı dil-şirin dil*

2. İkinci komponenti antonim olan frazeoloji vahidlər: *ad batırmaq-ad çıxarmaq, borc almaq-borc vermək*

3. Hər iki komponenti antonim olan frazeoloji vahidlər: *başına çıxmaq-ayağa düşmək, xoşu gəlmək-zəhləsi getmək.* (3, s 381)

N.Seyidəliyev frazeoloji antonimlikdən bəhs edərkən onu altı qrupda təsnif etmişdir. İlk iki bölgü H.Bayramovun yuxarıda qeyd etdiyimiz a) və b) tipləri ilə uyğunluq təşkil edir. Digər dörd bölgü isə bunlardır:

1) hər iki tərəfi eyni sözdən ibarət olub, lakin ikinci komponenti -ma,-mə şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Bunları da bir cümlə tərkibində və müxtəlif cümlə tərkibində olmasına görə iki yarım tipə bölmür. Məs: *Daşdan səs çıxdı, xocalardan səs çıxmadı. İynə atsan, yerə düşməzdi.*

2) quruluşca sözlərin əks mənada təkrar olunub antonim əmələ gətirməklə yaranan frazeoloji birləşmələr: *ağa qara, qaraya ağ demək, dağı arana, aranı dağa aparmaq və.s.*

3) bir cümlə tərkibində antonim yaradan frazeoloji birləşmələr: *bir daş altda, bir daş üstə, göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşmüşəm.*

4) müxtəlif leksik tərkibə və quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələr: *ayaq saxlamaq-dabənə tütürmək, kefi pozulmaq-damağı durulmaq.* (5, s 218).

“Müasir Azərbaycan dili (I cild)” kitabında frazeoloji birləşmələrdən idiomatik ifadələr adı altında bəhs edilmişdir. İdiomatik ifadələrin leksik-semantik mənə növlərindən bəhs edərkən antonim idiomatik ifadələrin bölgüsü haqqında da məlumat verilmişdir. Müəllif antonim frazeologizmləri iki qrupa ayırır:

1. Qrammatik formalaşmasına görə bir cür ifadələr. Bu qrup ifadələr öz növbəsində iki yerə ayrılır:

a) leksik tərkibi müxtəlif olan idiomatik ifadələr, məs: *eni uzununu basmaq-bir dəri bir sümük olmaq, mumdən yumşaq olmaq-üzü bərkimək.*

b) leksik tərkibi oxşar olan idiomatik ifadələr, məs: *mətləb üstünə gəlmək-mətləbdən uzaq düşmək, ürəyi böyümək-ürəyi bir tikə olmaq.*

2. Qrammatik forması müxtəlif olan antonim idiomatik ifadələr: *murdar suya qoyub içmək-saman altdan su yeritmək, avara küçük saxlayan-arı kimi əlləşmək*. (4,s280).

Bir neçə dilçinin fikirlərini araşdırdıqda məlum olur ki, antonim frazeoloji birləşmələrin təsnifində vahid fikir yoxdur, lakin bunlarda oxşar münasibətlər də vardır. Biz frazeoloji antonimliyin bölgüsündə H.Bayramovun təkmənalı frazeoloji birləşmələrin antonimliyi qrupunda olan dörd yarımtpdən sonuncunu çıxmaqla əvvəlki üçün qəbul edib eyni zamanda bu bölgüyə daxilində antonim sözlərin iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələri də daxil edib dörd qrupda təsnif etməyi fikirləşirik.

1. Birinci komponenti antonim olan frazeoloji birləşmələr. Bunlarda ikinci tərəf eyni sözdən ibarət olub, yalnız baş komponenti antonim sözlər olur. Məsələn: *ışıqlı dünya-qaranlıq dünya, ağ gün-qara gün, acı dil-şirin dil, acı söz-şirin söz*.

Ağ qoçun belinə minən kimi, *ışıqlı dünyaya* çıxacaqsan. Qara qoça minsən *qaranlıq dünyaya* düşəcəksən. (“Məlikməmməd” nağılı).

Heç kəs bir-birinin haqqını yeməyəcək. Fağır-füqərə *ağ gün* görəcək. (“Zəmanənin hökmü” nağılı).

Amma yenə də lazımdır ki, özün də çalışıb *qara gün* üçün pul qazanasan. (N.Vəzirov). *Şirin dil* ilan yuvasından çıxarar. (Atalar sözləri). *Acı dilin* yarası qılinc yarasından pis olur. (dan).

Axı nə deyəydi? Oğlunu hansı *şirin sözlərlə* sakit edib sevindirəydi? (S.Qədirzadə). *Acı sözü* bir batman bal ilə yemək olmaz. (Atalar sözləri)

2. İkinci komponenti antonim səciyyəyə daşıyan frazeoloji birləşmələr. Bunlarda birinci tərəfi eyni leksik tərkibdən ibarət olub yalnız ikinci komponenti antonim sözlər olur : *Bəxti açılmaq-bəxti bağlanmaq, ad batırmaq-ad çıxarmaq, gözü açılmaq-gözü bağlanmaq* və.s bu qəbildəndir. Olsun ki, bir yandan *bəxti açıldı*. (“Zəmanənin hökmü”nağılı). Yazıq qızın elə bil hər tərəfdən *bəxti bağlanıb* (dan). Biləsən necə fərəsətli qızıdır, həm gözəl mexanizatorudur, bütün kolxozda *ad çıxarıb*, həm də gəl gör bunda elmə nə həvəs var. (M.İbrahimov). Elə pis övladdır ki, etdiyi hərəkətlər ilə el içində ata-anasının *adın batırır*. (dan). Şəhərə gələndən *gözü açılıb*. Hər yerə özü tək gedir. Nə qədər elədisə başa düşmədi. Gördü yox, bunun *gözü bağlanıb* nə desə buna əsər eləməyəcək. (“Şahzadə Mütalib” nağılı)

Bu cür formalaşan elə frazeologizmlər vardır ki, ikinci komponenti antonim olsa da, bütünlükdə frazeologizmlər məzmunca antonim səviyyədə olmur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərindən biri bu cür frazeologizmlərin komponentlərinin tam birikməsi və birlikdə məcaza çevrilməsidir: Məs: xəbər vermək-xəbər almaq, söz vermək-söz almaq. O qədər sakit adamdır ki, ağızından *sözü* kəlbətinlə *alırsan*. (dan). Hərçəndi Məhərrəm bəyə *söz verdim* ki, qız mənim itaətimdən çıxma bilməz... (N.Vəzirov). Pələng şirdən *xəbər aldı* ki, təzə nə xəbər var? Namərd çıxıb getməkdə olsun, sizə *xəbər verim* mərddən. (“Mərdnən namərdin”nağılı). Bu şəkildə olan frazeologizmlərin formalaşmasında antonim sözlər iştirak etsə də, onları antonim frazeologizmlər kimi formalaşdırmır, bu zaman yeni frazeologizmlər meydana çıxarır. Həmin yeni frazeologizmər ilk baxışda antonim frazeologizm kimi görünə bilər və potesnsiyasında bu məzmunu görmək mümkündür, lakin frazeologizmlər artıq yeni vahid kimi formalaşmışdır. Məs: *söz almaq-söz vermək, xəbər almaq-xəbər vermək* frazeoloji birləşmələrinin tərkibində işlənən *almaq* və *vermək* sözləri antonimdir, frazeoloji birləşmənin özü vahid şəkildə bir anlayışı ifadə etdiyindən həmin sözlər frazeoloji birləşmənin antonim səciyyəsinə müəyyənləşdirmir. 3. Baş komponenti eyni olub, feil komponenti müxtəlif leksik tərkibə malik olan frazeoloji birləşmələr: Bu yolla formalaşan frazeoloji birləşmələrdə feil komponenti antonim sözlərdən təşkil olunmasa da, həmin sözlər baş komponentlə birləşərək antonim mənaların meydana çıxmasına şərait yaradır: *ara açmaq-ara düzəltmək, ağı başına gəlmək-ağı başından çıxmaq, yola gətirmək-yoldan çıxarmaq, kefi pozulmaq - kefi durulmaq, ürəyi sıxılmaq-ürəyi açılmaq*. Uşağın canı çıxsın, dinc otursun. O gəlib ayran içməyə, gəlməyib *ara açmağa*. (C.Cabbarlı). Üzü ağ olmuş gələnlər kimi bunların *arasın düzəltdim* (dan). Ağıl öyrətməkdən *ağzına dil verir*. (N.Vəzirov). Danışmağa imkan vermək əvəzinə *ağzına daş basır*. (dan). Qızın gözəlliyini görəndə *ağı başından çıxdı*. Gədənin rəngi biraz açıldı. *Ağı başına gəldi*. (“Şahzadə Mütalib” nağılı). ...Bəri gəl, Mirzə Cəlili *yola gətirək*. (Mir Cəlil). Sən olmasaydın, mən öz qardaşımı öldürüb arvadını almazdım. Məni sən

yoldan çıxardın. (Ə. Haqverdiyev). Belə hallarda Ayazın da *kefi pozulur*. (M. İbrahimov). Məclisə gedib gələndən bəri *kefi durulub*, elə hey danışır gülür. Sıxıntı çəkməkdən bağırmız çatladı. Dedim yığışaq, bir az *ürəyimiz açılın*. (İ. Əfəndiyev). *Ürəyim sıxılır* Gülüşcan. Balaş bu gün də bu vaxtaca gəlib çıxmamışdır. (C. Cabbarlı). Diqqət yetirilsə, bu qarşılaşdırılan frazeologizmlərin ikinci komponentləri potensialda əks məzmunlara malikdir. Məsələn, “*açmaq*” və “*düzəltmək*” sözlərini müqayisə etsək birinci sözdə ayırmaq, ikinci sözdə isə birləşdirmək məzmununu görmək mümkündür. Qarşılaşan üçüncü frazeologizmlər haqqında da eyni sözü demək mümkündür: “*gəlmək*” sözünün qarşısında duran “*çıxmaq*” elə getmək sözü ilə üst-üstə düşür. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə “*ağlı başından getmək*” tərkibli frazeologizm də vardır.

4. Daxilində antonim sözlərin iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələr. Əvvəlki qruplardan fərqli olaraq bu tipli frazeologizmlərdə qarşılaşma ayrı-ayrı frazeologizmlərdə yox, bir frazeologizm daxilində olur. Bu xüsusiyyət də həmin frazeoloji birləşmələrdə emosional-ekspressiv çaları daha da gücləndirir: *ölünü qoyub, dirini ağlamaq, çay aşağı axıdıb, çay yuxarı axtarmıq, alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy, vəzdə ağır, qiymətdə yüngül, başından girib, ayağından çıxmaq*. Birdən işin içindən iş çıxar, onda gərək *ölünü qoyub dirini ağlayan*. (S. Rəhimov). Sənin kimi kişini *çay aşağı axıdıb, çay yuxarı axtarım*. (N. Vəzirov). Əhməd gəlib qalaçaya çatanda görür qarında bir qoca qarı oturub, *alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy*. (“Oxxayla Əhmədın” nağılı). Ayda bir on manat da ərizə yazdırandan qazanıram, bu da mənim *başından girib ayağından çıxar*. (Ə. Haqverdiyev). Keçəl gedib qazının evinə əlinə düşən *qiymətdə ağır, vəzndə yüngül* nə ki, var yığıb, yığışdırıb çıxıb getdi nənəsinin yanına. (“Keçəllə qazının” nağılı).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip frazeologizmlər daha zəngin və rəngarəng struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir ki, biz burada bir neçəsindən bəhs etdik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov. H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978, 175 s.
2. Həsənov. H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452 s.
3. Mirzəliyeva. M. Ə. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2009, 216 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. Icild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1978, 322 s.
5. Seyidəliyev. N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, 2006, 326 s.

X. Сафарлы

Фразеологическая антонимия в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается проблема классификации антонимических фразеологических сочетаний в азербайджанском языке. Данная проблема не освещалась достаточно широко в лингвистической литературе, однако некоторые её аспекты затрагивались в трудах ученых. Фразеологические сочетания в азербайджанском языке отличаются своеобразными особенностями формы и содержания. Семантическое развитие фразеологических сочетаний проявляется в их синонимии, антонимии, полисемии, омонимии. В этом плане фразеологическая антонимия вызывает особый интерес. Обзор существующих классификаций фразеологических антонимов показывает, что нет единства мнений относительно данной проблемы. Однако несмотря на это существуют и аналогичные мнения. Среди этих классификаций частично совпадают классификации X. Гасанова и X. Байрамова. В нашем исследовании мы берём за основу классификацию X. Байрамова. Среди классификаций встречаются различные структурные модели антонимических фразеологических сочетаний. Из них особый интерес, на наш взгляд, представляют те, которые формируются на основе атонимии именно первого компонента. При рассмотрении

фразеологической антонимии выясняется, что в азербайджанском языке фразеологические антонимы, сформировавшиеся на основе глагола, составляют большинство по сравнению с фразеологическими антонимами, сформировавшимися на основе имён. Одна из причин этого связана с лексическим значением глаголов, т.к. они отличаются динамичностью. Другая причина заключается в многоаспектности функционального характера и частоте употребления глагольных антонимических фразеологизмов с семантической точки зрения. В отличие от именных антонимических фразеологизмов, глагольные антонимические фразеологизмы обладают большей эмоциональной экспрессивностью и выразительностью. В статье наряду с антонимическими фразеологизмами рассматриваются также и фразеологические сочетания, образованные без участия антонимов, но составляющие антонимическую парадигму только при сопоставлении.

Ключевые слова: антоним, фразеологическое сочетание, азербайджанский язык, классификация, компонент, главное слово

Kh.Safarli

Frazeological antonym in the Azerbaijani language Summary

The article is devoted to the problem of the classification of antonymic phraseological combinations in the Azerbaijani language. Belong to the classification of antonym phraseological combinations have been investigated. Although the explanation of the problem is not very known about in the linguistics literature, various authors have touched upon this issue. Phraseological combinations differ in Azerbaijani language due to their specific form and content. Semantic development in phraseological combinations of the Azerbaijani language is manifested in its synonymy, antonymy, versatility and security. From this point of view, the phraseological antonym is of particular interest. When you look at the fragments that are related to the phraseological antonymy, it is clear that there is no unified opinion about this. But in spite of this, there are those correspondence organize. H.Hasanov's division is not complete in these classifications, but has some aspects in common with H. Bayramov's division. We own classification have also based on the classification of H.Bayramov. When examining their classifications, it is possible to come across various structural models of antonym phraseological compounds. Within these structural models, it is of interest that those formed on the basis of the first component antonym, and those formed within the structure of antonymic words. When looking at phraseological antonym, it is clear that the phrases formed on the basis of names are few. Phraseological antonyms, which are formed on the basis of the verbs are dominant in our language as compared to the names formed by the phrase. One of the main reasons for this is due to the lexical-semantic meaning of the verbs. Because verbs have more dynamism. Another reason for the prevalence of verb-based antonym phrases is the semantic functional character of the verbs and frequent processing character in the Azerbaijani language. Verb based antonym phraseological combinations are chosen in terms of their emotional expression more strongly than the antonymous phraseological compounds formed by names. Although the article focuses primarily on the phrases that are formed on the basis of antonym words, they have been formed without the presence of antonym words, and not only the phrases that form the antonym in the metaphorical context.

Key words: antonym, phraseological combination, the Azerbaijani language, classification, component, main word

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.07.2019.

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019.

Filologiya fənləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA
AMEA Naxçıvan bölməsi
Heydər Əliyev Prospekti, Naxçıvan
shakar-mamedova@rambler.ru

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ LEKSİK VƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏR, ONLARIN DİLDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feillərdən fərqli cəhətləri müxtəlif dilçilər aspektindən tədqiq olunmuşdur. Feil dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadığı kimi, frazeoloji fonda da bu özünü göstərir.

Feili frazeoloji vahidləri bir çox xarici dilçilər mürəkkəb feil adlandırır və ya mürəkkəb feillərə daxil edir. Fikrimizcə mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidləri birləşdirərək mürəkkəb sözlər adı altında öyrənilməsi düzgün deyil. Çünki mürəkkəb feillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini feili frazeoloji vahidlərdə görmək olmur, və ya əksinə frazeoloji vahidlərə məxsus xüsusiyyətləri mürəkkəb sözlərə aid etmək olmur. Göründüyü kimi özündə məcazilik, emosionallıq, ekspressivlik kimi əlamətləri birləşdirən feili frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feillərin eyniləşdirilməsi bəzi dilçilər tərəfindən müdafiə olunsada, bəziləri buna qarşı çıxmışlar. Bizə görə, feili frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil kimi verilməsi söz birləşməsi anlayışına ziddir və doğru deyil. Frazeologizmlər məcazi mənada işlənən frazeoloji vahidlərdir, mürəkkəb sözlər isə həqiqi mənada işlənən leksik vahidlərdir. Frazeoloji vahidlər mənə, forma və funksiya baxımından mürəkkəb feillərdən fərqlənir.

Forma cəhətdən quruluşundan fərqli olmayaraq söz bütöv səs və söz toplusudur. Əsas vəzifəsi ekspressiv münasibət bildirmək olan frazeoloji vahid isə diskret olub söz birləşməsini xatırladır. Mənə baxımından frazeoloji vahid leksik vahiddən mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Leksik vahidlə frazeoloji vahid funksional baxımından daha çox fərqlənir. Yuxarıda dediyimiz kimi, frazeoloji vahid hadisəyə ekspressiv münasibət bildirir, yəni ekspressiv funksiya daşıyır. Leksik vahid isə hadisəyə münasibət bildirmir, onu adlandırır.

Açar sözlər: mürəkkəb feil, feil, frazeoloji vahidlər, söz.

Feili frazeoloji vahidləri bir çox xarici dilçilər mürəkkəb feil adlandırır və ya mürəkkəb feillərə daxil edir. Məsələn, N.A.Baskakov (1, səh. 323), A.N.Kononov (2, səh. 117, 123), B.A.Oruzbayeva (3, səh. 65, 71), K.Xalikov (4, səh. 10, 14, 25, 27). L.A.Pokrovskaya (5, səh. 166, 168) və s.

Bəzi müəlliflər isə feili frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini analitik feillərin xüsusiyyətlərindən fərqi nəzərdə tutaraq onları mürəkkəb feillərdən ayırır. A.A.Yuldaşev qeyd edir: "...feilin qalan analitik formaları, o cümlədən frazeoloji səciyyəli nəzərdən keçirdiyimiz analitik formalarla müəyyən dərəcədə ümumi ortaqlığa malikdir və bu əlamətə görə türk dillərinin feillərinə həsr edilmiş əsərlərdə müvafiq şəkildə mürəkkəb forma kimi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bunları belə qrammatik forma kimi təsnif etmək, çətin ki, mümkün olsun" (6, səh. 271, 272)

Azərbaycan dilçiliyində isə S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Q.Kazımov, B.Xəlilov, İ. Əliyeva və s. kimi dilçilər feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil adı altında öz əsərlərində bəhs etmişlər.

Professor Səlim Cəfərov öz dərslisinin “Söz yaradıcılığı” hissəsində frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərlə eyniləşdirərək yazır: “Mürəkkəb feillərin ikinci qismini müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərin vasitəsilə düzələn feillər təşkil edir.

Bu tipli mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində feilin çoxmənalılığı və onlardakı məcazi mənə əsas rol oynayır. Odur ki, belə “mürəkkəb feillər” eyni zamanda, feili idiomlardan feilə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərdən ibarət olur.” Bunun dalınca o *ürəyi sıxılmaq, dilə tutmaq, dərdə düşmək, könünə dəymək, gözə gətirmək* və s. bu kimi birləşmələri mürəkkəb feil adlandırır. (7, səh. 185) Həmin dərslinin “Frazeologiya” bölməsində isə yazılır: “İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır; məsələn, *ürəyi qopmaq – qorxmaq, burnunun ucunda danışmaq – mızıldamaq, başını gırləmək - dolanmaq, dilə tutmaq – tovlamaq, alt-üst eləmək – dağıtmaq* və s.” (7, səh. 89)

Professor Muxtar Hüseynzadə isə frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil adı ilə verir: “Mürəkkəb feillərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir: *göz qoymaq, başa çıxmaq, baş açmaq, qulaq asmaq, dil tökmək, başa düşmək, gözə gəlmək, dilə düşmək, ələ salmaq, dilə tutmaq, əldən düşmək, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək* və s.” (8, səh. 127)

Qəzənfər Kazımov da “Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya)” dərslində frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil sayıla bildiyini qeyd edir: “Feillər qədim tarixi olan bir nitq hissəsi kimi həqiqi mənada işləndikləri kimi, əksəriyyət etibarilə məcaziləşərək başqa bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə feillər də mürəkkəb sayıla bilər; məs. *Maşın getdi. Əsgər bir an fikrə getdi. Maşın gəldi. Rəna gözə gəldi – cümlələrində getdi, gəldi sadə, fikrə getdi, gözə gəldi mürəkkəbdir.*” (9, səh. 175)

Buludxan Xəlilov “Azərbaycan dilində feil” dərslində mürəkkəb feillərin yaranma yollarından bəhs edərkən frazeoloji vahidləri də bu yollardan biri kimi göstərir: “Frazeoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məsələn: *başa düşmək, xəcalət çəkmək, qulaq asmaq, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək* və s.” (10, səh. 80) Müəllifin bundan əvvəl yazdığı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” dərslində isə mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlər bir – birindən fərqləndirilir ki, bu da ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Bu fərqləndirməni olduğu kimi diqqətə çatdırırıq: “Frazeoloji vahidlər mürəkkəb sözlərdən də fərqlənir. Bu fərqlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Mürəkkəb sözlər leksik vahid hesab olunduğu halda, frazeoloji vahidlər isə sintaktik vahid kimi götürülür.

2) Mürəkkəb sözlər məfhumu müstəqil şəkildə, frazeologizmlər isə dolaylı yolla ifadə edir. Misallara diqqət yetirək: mürəkkəb sözlər – *suiti, istiot, günəbaxan, dəvəquşu, tozsoran* və s. frazeologizmlər – *dərd çəkmək, baş çəkmək, naz çəkmək, göz qoymaq, dil tökmək, üzə vurmaq* və s.

3) Mürəkkəb sözlərin mənası, hər hansı bir məfhumu bildirməsi məntədən kənar da aydın olur. Ancaq frazeologizmlərin mənasını məntədən kənar da başa düşmək olmur.” (11, səh. 264)

Mürəkkəb feillə frazeoloji vahidlərin eyniləşdirilməsinə yalnız ədəbi dilin tədqiqində deyil, həmçinin dialekt və şivələrə aid tədqiqatlarda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Nuray Əliyevanın “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” monoqrafiyasında yenə də frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feilin bir növü kimi tədqiqi ilə qarşılaşırıq: “Şahbuz şivələrində ikinci komponentləri müstəqil leksik vahidliyini itirməmiş feillərdən (nisbətən köməkçi feillərdən) ibarət olan mürəkkəb feillərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: *quşu qonmaq <bəyənmək, xoşuna gəlmək>, huşu getmək <bəyənmək>, çilə çıxarmaq <oyaq qalmaq, gecəni yatmamaq>, sülü getmək <hədsiz dərəcədə istəmək>, daacax gəlmək <təccüb etmək>, çöçün gəlmək // yoxuş gəlmək <ağır gəlmək>, ota düşmək <otdan zəhərlənmək>, qulağı düşmək <arıqlamaq, vəzifədən çıxarılmaq>, ərəzən düşmək <yubanmaq>, qırağını qatdamax // qəddəməx <yarımçıq qoymaq, sona çatmamaq, ölmək>, pəl vırmaq <mane olmaq>, gəhrə vırmaq <boş – boşuna dolanmaq>, kərəvəngi qalmaq <fikri cəmləyə bilməmək, hərdəmxəyal olmaq>, qəhmər çıxmaq // qahmar durmaq <tərəfini saxlamaq>, qıddı verməməx <tərəfkeşlik etmək, satmamaq (məc)> və s.” (12, səh. 110)*

Əlbəttə, burada mürəkkəb feillərə nümunə kimi verilən frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil olaraq səciyyələndirmək fikri ilə də razılaşmaq olmur. Mürəkkəb feillərə aid xüsusiyyətləri bu frazeoloji vahidlərə aid etmək düzgün olmaz. Görünür, müəllif burada frazeoloji vahidləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətləri nəzərə almayıb.

Həmçinin R.Rüstəmov da frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil kimi təhlil etmiş, onların bəzilərinin məcazi mənada olduğunu qeyd etmişdir: “*Dabalağ gəlmağ* – kələk gəlmək (məc.). – *Mən uşağ degiləm, mənə dabalağ gəlmə* (Quba).” (13, səh.166) Hətta Müəllif düzəltmə feillərdən bəhs edərkən onların da bəzilərinin məcazi formada olduğunu yazmışdır: “*Daral* (maq – Ş.Məmmədova)– xəsislik etmək; əli gəlməmək (məc.). *Dar* sifətindən düzəlmişdir. – *Navrız pul xərcləməyə daradır* (Or.)” (13, səh.120)

Məcəzlaşmaya məruz qalmış sözlər frazeoloji vahid kimi özünü göstərir, çünki tarixi proses nəticəsində belə sözlərin bəziləri öz leksik mənaları ilə yanaşı, bəziləri isə əvvəlki leksik mənalarını itirərək yeni məcazi mənalar kəsb etməyə başlamışdır ki, bu da onların frazeoloji vahid kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Məcəziliyin frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olması bunu deməyə imkan verir. “Frazeoloji vahidin forması əsas meyar deyildir, çünki forma aldadıcıdır.”(14, səh 343)

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçilində də mürəkkəb feillərlə frazeoloji vahidlərin bərabərləşdirilməsi frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanın eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bununla bağlı H.Bayramov yazır: “Türkologiyada feili frazeoloji vahidlərdən bəhs edən müəlliflərin müəyyən qismi belə sabit birləşmələri mürəkkəb feillərin bir qrupu kimi izah edirlər. Beləliklə də, onlar frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanı eyniləşdirirlər”(15, səh. 56)

Fikrimizcə, mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidləri birləşdirərək mürəkkəb sözlər adı altında öyrənilməsi düzgün deyil. Çünki mürəkkəb feillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini feili frazeoloji vahidlərdə görmək olmur və ya əksinə, frazeoloji vahidlərə məxsus xüsusiyyətləri mürəkkəb sözlərə aid etmək olmur. Frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb sözlər arasında struktur-semantik, sintaktik, morfoloji və leksik fərqlərlə yanaşı, birləşmə, tələffüz deyilişi və yazılış fərqləri də vardır. H.Bayramovun bu haqda yazdıqları ilə fikrimizi əsaslandırma bilirik: “Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasına başqa söz artırmaq olmaz. Feili frazeoloji vahidlərin isə əksəriyyətinin komponentləri arasına bir və ya bir neçə söz artırmaq mümkündür və bu onun ümumi mənasına xələl gətirmir. Mürəkkəb sözlər konkret mənaya malik olduğundan dildə onların variantı yoxdur. Feili frazeoloji vahidlərin isə müəyyən qisminin variantları vardır:*abrını vermək* – *abrını atəyinə bükmək* – *abrını tökmək*”. (15, səh. 60, 61)

Bununun ardınca müəllif mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlərin əsas fərqləndirici cəhətini belə yazır: “Bütün feili frazeoloji vahidlərin hamısına xas olan bir əlamət onları mürəkkəb sözlərdən daha kəskin şəkildə fərqləndirir. Bu da onların hər komponentinin öz heca vurğusunu saxlamasıdır. Mürəkkəb sözlərdə isə, bildiyimiz kimi, bu əlamət dəyişikliyə uğrayır, yəni onların daxilindəki sözlər bir vurğu altında birləşir və ya bir baş vurğuya malik olur. Bunu əlüzyuya`n, Ağəli`, atlı`qarışqa mürəkkəb sözləri ilə könlünü` sındırma`q, gözdə`n salma`q sabit birləşmələrinin vurğularının müqayisəsində aydın şəkildə görmək olar”.(15, səh. 61)

H.Həsənov da mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlər arasındakı fərqliliyi aşağıdakı kimi qeyd edir: “Mürəkkəb sözlər məfhumu müstəqil şəkildə, frazeologizmlər isə dolay yolla ifadə edir. Məsələn, mürəkkəb sözlər: dəvəquşu, suiti, ördəkburun, kütbeyin, istiot, günəbaxan və s.; frazeologizmlər: sirr vermək, sirr açmaq, ürək açmaq, ürək qopmaq və s. Müqayisədə bunların fərqi aydın görünür. Mürəkkəb sözlərin mənası məfhum ifadə etməsi mətnsiz də aydın olur, lakin frazeologizmlərin mənasını mətnsiz dərk etmək olmur”. (16, səh. 351)

Leksik vahid olan mürəkkəb feillərlə frazeoloji vahidlərin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən leksik vahidlə frazeoloji vahidi müqayisə etmək lazımdır. Hər bir dil vahidi sistem üçün relevant olan üç parametrlə - forma, mənə, funksiya baxımından müəyyən edilir. Deməli, sadə, düzəltmə sözlər qədər leksik kompleksin mərkəzində olan mürəkkəb feillərlə fra-

zeoloji vahidlərin müqayisəsi zamanı həmin üç parametr (forma, məna, funksiya) nəzərə alınmalıdır.

Forma cəhədən quruluşundan fərqli olmayaraq söz bütöv səs və söz toplusudur. Əsas vəzifəsi ekspressiv münasibət bildirmək olan frazeoloji vahid isə diskret olub söz birləşməsini xatırladır. Professor A.Məmmədli frazeoloji vahidlə leksik vahidi forma baxımından belə səciyyələndirir: “Forma baxımından leksik vahid bütöv səs toplusudur, bütövlük sözün kateqoriyal cəhətidir. Söz bütöv söz toplusudur və nitq axınında iki tərəfdən fasilə ilə seçilir. Fasilələr arasında qalan bütöv səs kompleksi danışan kollektivin kütləvi şüurunda müəyyən bir əşyanın tipik obrazı ilə assosiasiya olunur. Frazeoloji vahid isə forma baxımından diskretdir və söz birləşməsini xatırladır. Bu hal isə təsadüfi deyil. Frazeoloji vahidin mənası nə qədər qlobal olsa da, komponentlərin etimoloji mənaları kommunikasiya prosesində nisbətən də olsa aktuallaşa bilər. Hətta motivasiyasını itirən belə frazeoloji vahidlər danışmaq zamanı öz ekspressiv təsirini itirmir. Əks təqdirdə frazeoloji vahid mürəkkəb sözə çevrilə bilər”. (17, səh. 559, 560)

Məna baxımından frazeoloji vahid leksik vahiddən mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Leksik vahidlə frazeoloji vahid funksional baxımından daha çox fərqlənir. Yuxarıda dediyimiz kimi, frazeoloji vahid hadisəyə ekspressiv münasibət bildirir, yəni ekspressiv funksiya daşıyır. Leksik vahid isə hadisəyə münasibət bildirmir, onu adlandırır. “Məna baxımından frazeoloji vahid mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu dil vahidinin semantik quruluşu kompleks səciyyə daşıyır, şübhəsiz, burada onun mənşə etibarilə mürəkkəb olması əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji denotat leksik denotatdan ilkin mənşənin rəngarəngliyi ilə seçilir.

Funksional baxımdan frazeoloji vahid leksik vahiddən daha kəskin şəkildə fərqlənir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, frazeoloji vahid dilin ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olaraq hadisəyə münasibət bildirir, onu adlandırmır. Beləliklə də, frazeoloji vahidin əsas funksiyası ekspressiv funksiya’dır”. (17, səh. 560)

Frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feil qarşılaşdırılmasında M. Mirzəliyeva da öz mülahizəsi ilə diqqət çəkir: “...mürəkkəb sözlər əvvəlcə məcazlaşmaya məruz qalaraq sabitləşmiş və dilin frazeoloji qatından keçib daşlaşmış və nəhayət, mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır”. (18, səh. 49)

Hətta bəzi dilçilər mürəkkəb feilləri frazeoloji vahidlərin bir hissəsi kimi görür: “...Azərbaycan dilində də mürəkkəb feillər frazeoloji vahidlərin bir hissəsidir”. (19, səh. 249)

Göründüyü kimi, özündə məcazilik, emosionallıq, ekspressivlik kimi əlamətləri birləşdirən feili frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feillərin eyniləşdirilməsi bəzi dilçilər tərəfindən müdafiə olunsa da, digər qismi buna qarşı çıxmışdır. Bizə görə, feili frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil kimi verilməsi söz birləşməsi anlayışına ziddir və doğru deyil. Bu məsələ ilə bağlı fikirlərimiz Q.Mahmudovanın fikirləri ilə üst – üst düşür: “Nəticə olaraq bu qənaətə gəldik ki, dilçilikdə, xüsusilə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlərin sərhədləri hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir. Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, bir çox feili frazeoloji vahidlər mürəkkəb feil adı altında öyrənilmişdir. Mürəkkəb feillə feili frazeoloji vahidin fərqli və oxşar cəhətləri izah edilərkən frazeoloji vahidlərə xas əlamətlərin qeyd edilməsi unudulmuşdur. Bu əlamətlər aşağıdakılardır: 1) ifadəlilik və obrazlılıq; 2) sabitlik; 3) məcazlaşma; 4) idiomatiklik; 5) məna bütövlüyü; 6) başqa dilə hərfi tərcümə oluna bilməməsi; 7) birləşmə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə hər komponentin müstəqil vurğuya malik olması. Feili frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feilləri fərqləndirmək üçün frazeoloji vahidlərin yuxarıdakı əlamətləri, mürəkkəb feillərin isə sabit vurğuya malik olmaq, bir leksik məna ifadə etmək və bitişik yazılmaq xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir.” (20, səh. 133, 134)

Frazeologizmlərlə mürəkkəb sözün bir neçə komponentli olması onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Belə ki, sadə sözlər kimi mürəkkəb sözlər də bir leksik vahid hesab olunur. Leksik vahidlər dildə müstəqil olan, mütləq həqiqi mənada işlənən sözlərdir. Frazeologizmlər isə ancaq məcazi mənada işlənərək frazeoloji vahidin əsasını təşkil edir. A.Qurbanovun dediyi kimi, həm

leksik, həm də frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibində müstəqil mövcud olan lüğəvi vahidlərdir.(21, səh. 197)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II(фонетика и морфология), часть вторая. М, 1952, 544 s.
2. А.Н.Кононов Грамматика турецкого языка.М. Л, 1941, 312 s.
3. Б.О.Орузбаева Словообразование в киргизском языке. Автореф. докторск.дисс. Фрунзе, 1964
4. К.Халиков Глаголы движения в современном узбекском языке. . Автореф. канд.дисс. Самарканд, 1967
5. Л.А.Покровская Грамматика гагаузского языка (фонетика и морфология). М, 1964, 298 s.
6. Юлдашев.А.А Аналитические формы глагола в тюркских языках. М, 1965, 275 s.
7. S.Сəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
8. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
9. Kazımov Qəzənfər. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Elm və Təhsil, Bakı, 2010, 399 s.
10. Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018,224 s.
11. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 s.
12. N.Əliyeva. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 193 s.
13. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, Azərb. SSR Elmlər Akad. Nəşriyyatı, 1965, 319 s.
14. V.Vinoqradov. V osnovnix tipax frazeoliqçeskix ediniü v russkom əzıke, A.A.Şaxmatov.Sbornik statey i materialov.M. – L., 1947, 380 s.
15. H. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Maarif, Bakı, 1978, 174 s.
16. H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Nurlan nəş., 2005, 451 s.
17. Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədəli. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cildə, IV cild, Bakı, 2014, 607 s.
18. Mirzəliyeva Məhəbbət. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
19. Könül Məmmədova. Dilin lüğət tərkibinin təkmilləşməsində və zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin rolu və əhəmiyyəti. (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında) AMEA və Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 4, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 291-295
20. Q.Mahmudova. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası.Bakı, 2009, 296 s.
21. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003, 449 s.

Лексико-фразеологические единицы нахчыванского диалекта
и акцента, их роль в языке

Summary

В статье рассматриваются различные аспекты фразеологизмов от сложных глаголов до различных языковых аспектов. Подобно тому, как глагол играет важную роль в обогащении словарного запаса нашего языка, так и сама фраза.

Многие иностранные лингвисты называют сложные глаголы сложными глаголами или включают сложные глаголы. На наш взгляд, неуместно сочетать сложные глаголы и глаголы в названии сложных слов. Поскольку специфические особенности сложных глаголов не могут быть замечены в глаголах глаголов, или наоборот, особенности глаголов нельзя отнести к сложным словам. По-видимому, некоторые лингвисты защищали отождествление сложных глаголов с глагольными фразеологизмами, которые сочетают в себе такие выражения, как метафора, эмоция и выразительность.

Для нас соединение глагольных фразеологических единиц как сложных глаголов противоречит понятию словосочетаний и не соответствует действительности. Фразеологические термины - это фразы, которые используются в переносных терминах, а сложные слова - это лексические единицы, которые используются в буквальном смысле. Фразеологические единицы отличаются от сложных глаголов с точки зрения значения, формы и функции. В отличие от структуры формы, слово представляет собой полный голос и набор слов. Фразеологическая задача, основной функцией которой является выражение выразительного отношения, является дискретной и напоминает словосочетание. По смыслу фразеологическая единица отличается от лексической единицы своей сложностью и цветом. Единица словарного запаса и лексическая единица отличаются больше, чем функциональные.

Как мы уже говорили выше, фразеологическая единица выражает выразительный ответ на событие, то есть функцию экспрессии. И лексическая единица не реагирует на инцидент, она называет это.

Sh.Mammadova

Lexical and phraseological units in Nakhchivan dialects and
accent, their role in the language

Summary

The article discusses various aspects of phraseological units from complex verbs to various linguistic aspects. Just as the verb plays an important role in enriching the vocabulary of our language, so is the phrase itself.

Many foreign linguists call complex verbs compound verbs or include complex verbs. In our opinion, it is inappropriate to combine complex verbs and verbs in the name of complex words. Since the specific features of complex verbs cannot be seen in verbs of verbs, or vice versa, the features of verbs cannot be attributed to complex words. Apparently, some linguists defended the identification of complex verbs with verbal phraseological units that combine expressions such as metaphor, emotion and expressiveness. For us, the combination of verbal phra-

seological units as complex verbs contradicts the concept of phrases and does not correspond to reality. Phraseological terms are phrases that are used in figurative terms, and compound words are lexical units that are used in the literal sense. Phraseological units differ from complex verbs in terms of meaning, form and function. Unlike the structure of the form, the word is a complete voice and a set of words.

The phraseological task, the main function of which is the expression of an expressive attitude, is discrete and resembles a phrase. In terms of meaning, the phraseological unit differs from the lexical unit in its complexity and color. The vocabulary unit and the lexical unit differ more than the functional ones. As we said above, the phraseological unit expresses an expressive response to the event, that is, the function of expression. And the lexical unit does not respond to the incident, she calls it.

Keywords: compound verb, verb, phraseological units, word.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.09.2019

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

НАТЕЛЛА МУГИМОВА

д.ф.н.ф.

Бакинский славянский университет

Баку, ул. С.Рустама, 33

Natella@mail.ru

ВИДО-ВРЕМЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ В КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена исследованию видо-временной системы в кавказских языках и средствам их выражения. В первой части статьи рассматриваются кавказские языки картвельской группы языков: грузинский, мегрельский, лазский. Здесь исследуются видо-временные категории глаголов и средства их выражения в выше указанных языках. Во второй части статьи исследуются языки абхазо-адыгской группы языков. Сюда входят адыгейский, кабардинский, абхазский, абазинский языки. Здесь также рассматриваются средства выражения видо-временных значений глаголов. Необходимо отметить, что глагол в абхазо-адыгских языках не имеет грамматической категории вида. В третьей части статьи рассматриваются языки нахско-дагестанской группы. Сюда входят чеченский, ингушский, бацбийский, аварский, крызский, удинский, табасаранский. В структурном отношении нахско-дагестанские языки довольно близки друг другу. В данных языках категория вида (аспекта) существует, а в качестве средств выражения видовых противопоставлений выделяются суффиксация, инфиксация, аблаут, редупликация. Каузативные формы строятся как с помощью аффиксов, так и аналитически, посредством вспомогательного глагола (в большинстве языков – «делать»). В видо-временной системе нахско-дагестанских языков представлены синтетические (настоящее общее), прошедшее (аорист) и аналитические словоформы. Необходимо отметить, что в чеченском языке наличествует категория глагольного вида (совершенного и несовершенного).

Ключевые слова: кавказский язык, письменный памятник, картвельские языки.

Кавказские языки (иберийско-кавказские) – совокупность всего около сорока автохтонных, т.е. неиндоевропейских, нетюркских и несемитских языков Кавказа. Кавказские языки представлены в основном в России (Северный Кавказ), странах Закавказья и Турции. Значительно меньшее число носителей кавказских языков рассеяно по ряду стран Ближнего Востока – в Сирии, Иордании, Иране и др. Кавказские языки подразделяются на три группы – картвельскую, абхазско-адыгскую и нахско-дагестанскую, внутреннее генетическое единство каждой из которых не вызывает сомнений. Из всей совокупности кавказских языков по существу лишь грузинский является древнеписьменным, древнейшие памятники которого восходят к V веку до н.э. Как известно, с конца 20-х годов XIX века на Кавказе развернулось активное языковое строительство. Проводилась огромная работа по созданию письменностей, созданию алфавитов, нормативных грамматик, переводных и других словарей.

I. Картвельская группа кавказских языков. Картвельские языки – южная группа кавказских языков. Картвельские языки представлены в основном в Грузии, а также в Азербайджане, Турции, Иране. Выделяются четыре картвельских языка, имеющих древнеписьменную традицию грузинский язык, а также бесписьменные – мегрельский, лазский и сванский.

1.1. Грузинский язык. Категориальная система глагола грузинского языка характеризуется сложностью. Категория времени – явление синтаксического порядка,

поскольку одна и та же форма глагола может выражать в зависимости от контекста разное время и наклонение.

Как отмечают Ш.Дзидзигури и Н. Чанишвили – «Настоящее время имеет всегда один несовершенный вид и выражается изъявительными словоформами 1-го ряда [*çerils vçer* – пишу письмо], (этими формами и постоянное настоящее [*dedamiça brunavs* – земля вращается]). Прошедшее время выражается аористом (7-го ряда несовершенным и совершенным): [*vçere* (я) писал; *davçere* – (я) написал]. Плюсquamперфект (10 ряд предпрошедшее, plusquamperfect или англ. Past Perfect), подобно перфекту, имеет тот же нюанс результативности, но по отношению не к настоящему времени, а к прошедшему же (вида два – несовершенный и совершенный) [3, 37-38].

1.2. Мегрельский язык. Мегрельский язык принадлежит к картвельской группе кавказских языков. Данный язык нелитературный, не имеет письменности, функционирует в основном как устное средство общения. Исследователь кавказских языков Г.А.Климов дает следующую характеристику глагольной системе мегрельского языка: «Глаголы распределены по классам переходных и непереходных. Совокупность глагольных словоформ распадается на 4 серии: 1-ая серия – презентная, 2-ая серия – аористная, 3-ья и 4-ая серии – результативные. 1-ую серию составляют настоящее (с будущим) прошедшее несовершенное, сослагательное I и условное I; 2-ую образуют прошедшее совершенное (аорист), сослагательное 2 и условное 2; в 3-ью группу входят результативные 1 и 2, сослагательное 3 и условное 3; 4-ую составляют результативные 3 и 4, = = сослагательное 4 и условное 4. Имеется также категория вида (аспекта); превербы очень часто придают словоформе значение завершенности действия [8, 56].

1.3. Лазский язык. Лазский язык принадлежит к картвельской группе кавказских языков. Этот язык распространен в турецком Лазистане (приморские районы северо-восточной части Турции), а также в ряде населенных пунктов Аджарии и Абхазии. Общее число говорящих – около 150 тыс. человек. Лазский язык бесписьменный, функционирует лишь в качестве устного средства общения: обслуживается турецким литературным языком; носители лазского языка двуязычны – владеют и турецким (а в пределах Грузии и грузинским). «Совокупность глагольных словоформ распределяется по двум сериям времен. В первую серию входят настоящее, прошедшее несовершенное, сослагательное 1-ое, условное 1-ое, прошедшее несовершенное результативное. Ко второй серии времен относятся прошедшее совершенное (аорист), сослагательное 2-ое, условное 2-ое, результативное 1-ое, результативное 2-ое, сослагательное 3-ье, будущее, условное 3-ье (производное от будущего). Вид (аспект) передается превербами, передающими глагольной словоформе значение завершенности действия [10, 63].

II. Абхазо-адыгская группа кавказских языков. Абхазо-адыгская группа иберийско-кавказских языков включает пять языков: абхазский, абазинский, убыхский, адыгейский и кабардинский. Глаголу абхазо-адыгских языков присущи также морфологические категории как: переходность-непереходность, лицо, число, время, наклонение и т.д. В то же время глагол не знает категорий вида и залога. Абхазо-адыгский глагол имеет возможность посредством суффиксов выразить чрезмерность, повторность, окончательность. Абхазо-адыгская группа иберийско-кавказских языков включает пять языков: абхазский, абазинский, убыхский, адыгейский и кабардинский.

2.1. Адыгейский язык. Адыгейский язык принадлежит к абхазо-адыгской группе иберийско-кавказских языков. Распространен в республике Адыгея, в ряде районов Краснодарского края, а также за рубежом (в Турции, Иордании, Сирии, Израиле). Как литературный, адыгейский язык сложился в советскую эпоху, на нем имеется оригинальная и переводная, художественная, политическая, научно-техническая, научно-популярная литература. Система времен и наклонений сложная. В то же время глагол не знает категорий вида и залога. Различаются следующие формы времен изъявительного

наклонения: настоящее образуется без специальных морфологических элементов: [сэ-тхы – я пишу], имеются будущее I, будущее II, прошедшее совершенное, прошедшее несовершенное, давнопрошедшее.

2.2. Кабардинский язык. Кабардинский язык – один из иберийско-кавказских языков. На кабардинском языке говорят кабардинцы Кабардино-балкарской республики, черкесы Карачаево-черкесской республики. Глагол в кабардинском языке лишен таких грамматических категорий, как вид и залог, однако богат формами наклонения. В кабардинском языке имеются следующие времена глагола: настоящее (нулевой показатель в статических глаголах, префиксы *о-*, *ме-* (*ма-*), факультативный суффикс *-р* в динамических); прошедшее совершенное (суффикс *-а*); прошедшее несовершенное (суффикс *-т* в статических глаголах, *-(р)т* в динамических), преждепрошедшее (сложный суффикс *-ат*), давнопрошедшее (суффикс *-гъа*), давнее преждепрошедшее (сложный суффикс *-гъат*), будущее фактическое или предрешенное (суффикс *-ну*) и будущее фактическое прошедшее (сложный суффикс *-нут*).

2.3. Абхазский язык. Абхазский язык принадлежит к абхазо-адыгской группе кавказских языков. Он распространен в Абхазии, Аджарии. Этот язык функционирует во всех сферах общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни абхазского народа наряду с русским и грузинским языками. Глагол в абхазском языке не выражает залоговых различий, нет и специальных видовых показателей. Видовые значения передаются противопоставлением серий временно-модальных форм аориста и настоящего времени. По значению и морфологическим признакам все глаголы делятся на статические и динамические, на финитные и инфинитные. Система времен и наклонений очень богатая. Их формы настолько переплетены, что провести четкую грань между ними сложно. В инвентарь глагола входят также многочисленные форманты, выражающие каузативность, произвольность, совместность, взаимность, модальность, аспектуальность.

2.4. Абазинский язык. Абазинский язык относится к абхазо-адыгской группе кавказских языков. Он распространен в Карачаево-черкесской республике, в Кабардино-Балкарии, а также в Турции и в ряде арабских и балканских стран.

В зависимости от семантики, формообразования и характера основ все глаголы делятся на статические и динамические. Статические глаголы имеют, как правило, две временные формы, динамические – восемь. Статические глаголы имеют настоящее время и прошедшее (незавершенное), а динамические: настоящее, прошедшее (аорист), прошедшее (незавершенное), прошедшее (неопределенное), давнопрошедшее, давнопрошедшее (незавершенное), будущее 1, будущее 2 [10, 23].

III. Нахско-дагестанская группа кавказских языков. Нахско-дагестанские или восточно-кавказские (в свое время Н.С.Трубецким предлагался также термин «чечено-лезгинские») языки. На нахско и дагестанских языках говорит 2,6 млн. человек, проживающих в горной части республики Дагестан, в Чечне и Ингушетии, а также в сопредельных районах Азербайджана и Грузии. Нахско-дагестанские языки включают нахские и дагестанские языки, которые, по мнению ряда ученых, образуют два отдельных ответвления нахско-дагестанской языковой семьи. В структурном отношении нахско-дагестанские языки довольно близки друг к другу. Что касается непосредственно глагола, то глагол различает категории класса, времени и наклонения. На стыке словоизменения и словообразования функционируют категории вида (аспекта) и каузатива. Как правило, противопоставлены длительный (многократный, несовершенный, учащательный) и недлительный виды. В качестве средств выражения видовых противопоставлений выделяются суффиксация, инфиксация, аблаут, редупликация. Каузативные формы строятся как с помощью аффиксов, так и аналитически – посредством вспомогательного глагола (в большинстве языков – «делать»).

Классный показатель занимает в глагольной словоформе префиксальную позицию. Во многих языках имеется достаточно большое количество глаголов, не имеющих классного префикса. В видо-временной системе представлены синтетические (настоящее общее, или констатив, прошедшее / аорист и реже будущее) и аналитические словоформы. Последние образуются сочетанием инфинитных форм (причастий, деепричастий, инфинитива) со вспомогательным глаголом «быть», дифференцируя таким образом настоящее конкретное (причастие / деепричастие настоящего времени + «быть» в настоящем времени), имперфект (причастие настоящего времени + «быть» в прошедшем времени), плюсквамперфект (деепричастие прошедшего + «быть» в прошедшем времени), (ближайшее) будущее (инфинитив + «быть» в настоящем времени), будущее в прошедшем (инфинитив + «быть» в прошедшем времени).

3.1. Чеченский язык. Чеченский язык принадлежит к нахской группе восточно-кавказских языков. Он функционирует во всех сферах общественно-производственной и культурной жизни народа Чеченской республики. Глагольная парадигма чеченского языка передает временную ориентацию действия. В парадигме представлены три исходные основы (инфинитива, настоящего времени, близкого прошедшего совершенного). От основы инфинитива образуются относительные временные формы послепрошедшего, посленастоящего, послебудущего [см. *ваххалу* – до того, как ушел, *ваххале* – перед тем как уйти]. От основы настоящего времени образуются: прошедшее несовершенное [*охура-пахал*], будущее совершенное [*охур* – вспашу], будущее несовершенное [*охур ду* – буду пахать]. Основу близкого прошедшего совершенного имеют: близкое прошедшее очевидное [*эхира* – только что вспахали в моем присутствии], абсолютное прошедшее совершенное – перфект [*абхна* – вспахал]. Далекое прошедшее также образуется от основы близкого прошедшего, нередко выступая в роли плюсквамперфекта [*абхниера* – давно вспахал]. В современном литературном чеченском языке наличествует категория глагольного вида (совершенного и несовершенного), семантическое поле которой содержит следующие способы действия: однократность, многократность, результативность (с различными оттенками), процессуальность (с различными оттенками) и т.д. Например [*сатта* – согнуть, *ситта* – гнуть; *йала* – кончить, *йийла* – кончать], где аблаутное чередование *a/u* (*уй*) маркирует формы совершенного/несовершенного видов, в семантических полях которых содержатся соответственно результативность с оттенками финитности и процессуальность с оттенком многократности. Поскольку временная система сложилась на базе аспектуальности, в ряде ее форм сохранились аспектуальные значения [5, 179].

3.2. Ингушский язык. Ингушский язык относится к нахской группе восточно-кавказских языков. Он распространен преимущественно в Ингушской и Чеченской республике. Как литературный язык он сложился в советскую эпоху. Глагол имеет довольно развитую парадигму словоизменения, передающую разнообразную временную ориентацию действия субъекта. В парадигме представлены три исходных основы (инфинитива, настоящего времени, близкого прошедшего совершенного). Глагол характеризуется категориями времени, наклонения, класса, числа, вида, залога. Глагол характеризуется богатством временных форм. В нем представлены семь абсолютных и девять относительных форм времени. Образуются они от упомянутых выше основ (инфинитива, настоящего времени, близкого прошедшего совершенного). От основы близкого прошедшего совершенного образуются: близкое прошедшее совершенное очевидное [*тессад*, *абхад* – бросил, вспахал только что в присутствии говорящего], абсолютное прошедшее совершенное [*тессад*, *абхад* – бросил, вспахал] и т.д.

В современном ингушском языке наличествует категория вида (совершенного и несовершенного), семантическое поле которой содержит, наряду с такими способами действия, как однократность, многократность, еще ряд других (результативность,

процессность и т.д.). Противопоставление однократного и многократного видов достигается путем чередования гласных основ: [*loydəp* - сжать (однокр.), *lɔbdəp* - (многокр.), *kxɔusəp* - бросить (однокр.), *kxɔvsəp* - (многокр.)]. Временная система создавалась на базе аспектуальности, поэтому в ряде ее форм сохранились аспектуальные значения, что нашло отражение во временной терминологии [4, 191].

3.3. Бацбийский язык. Бацбийцы известны в истории Грузии под именем – туши, а в античной традиции – туски. Число говорящих – около 5000 человек. Бацбийский язык является средством бытового общения внутри семьи. Все бацбийцы двуязычны – владеют грузинским языком. Письменности не имеет. В бацбийском глаголе имеется залоговая оппозиция. Система аспектных оппозиций в Бацбийском языке строится на основе следующих дифференциальных признаков: 1) процессуальность/непроцессуальность, 2) крайность/некрайность, 3) совершенность/несовершенство. Выделяются 3 глагольных времени: настоящее, прошедшее, будущее.

3.4. Аварский язык. Аварский язык представляет собой ответвление аваро-андо-цезской подгруппы нахско-дагестанской языковой семьи. Аварский язык – литературный, на нем издается художественная и общественная политическая литература. В аварском языке три простые (синтетические) формы времени: настоящее (общее), будущее и прошедшее. Кроме того, имеется целый ряд аналитических форм, образуемых сочетанием причастия настоящего времени, деепричастия прошедшего времени и инфинитива с финитной формой вспомогательного глагола «быть» (этот глагол имеет супплетивную форму настоящего конкретного, что создает разветвленную сеть видо-временных отношений).

3.5. Крызский язык. Крызский язык принадлежит к лезгинской группе дагестанских языков. На кризском языке говорят жители горных сел Крыз, Ергюдж, Алык Кубинского района, а также некоторых сел Хачмасского, Исмаиллинского, Куткашенского и Агдашского районов Азербайджана (всего 8 тыс. говорящих). Крызский язык бесписьменный. Носители его двуязычны – наряду с родным языком, они свободно владеют и азербайджанским, который служит языком межнационального общения. В некоторых селах Хачмасского района кризы говорят и на лезгинском языке. В кризском языке различаются глагольные формы недавнопрошедшего, давнопрошедшего, настоящего простого, настоящего сложного, будущего общего и будущего определенного времени. Одни глаголы для всех временных форм имеют единую основу, другие образуют их по принципу двух основ. Во втором случае одна основа используется в формах прошедших времен, а другая – настоящих и будущих. Недавнопрошедшее время образуется путем присоединения форманта -И показателя прошедшего времени к окончанию инфинитивной формы. Они обозначают только что происшедшее однократное действие. В кризском языке недавнопрошедшее время не от всех глаголов образуется одинаково. Давнопрошедшее время обозначает действие, которое совершилось в далеком прошлом. Давнопрошедшее время образуется по второму типу образования временных форм изъявительного наклонения. Глагол настоящего времени в кризском языке имеет две формы настоящего времени. Первая форма обозначает действие или состояние предмета, наблюдающееся в момент речи при конкретных обстоятельствах. Вторая форма обозначает действие или состояние предмета, присущее предмету вообще, независимо от времени.

В кризском языке существуют три формы будущего времени, из которых две являются сложными, а третья – описательной.

3.6. Удинский язык. Удинский язык входит в лезгинскую группу нахско-дагестанских языков. Удинский язык считается одним из реликтовых языков исторической Кавказской Албании, имевших письменность. Сфера распространения

удинского языка: Куткашенский район Азербайджана и село Октомбери Кварельского района Грузии. Число говорящих около 4500 человек. Удинский язык нелитературный. Преподавался как родной язык в начальной школе до 1930-х-1940-х гг. Удинский язык в настоящее время бесписьменный. Видо-временные значения выражаются суффиксами: -а (настоящее время), -е (прошедшее совершенное), -и (прошедшее постоянное), -о (будущее сослагательное).

3.3.2. Табасаранский язык. Табасаранский язык относится к лезгинской группе дагестанских языков. Табасаранский глагол имеет сложную систему времен. Большинство их форм исторически образовано от деепричастия. Различаются два вида деепричастия: продолжительное, близкое к русскому деепричастию несовершенного вида и однократное, близкое к деепричастию совершенного вида. Настоящее время глагола образуется от продолжительного деепричастия + настоящее время глагола-связки. Будущих времен три: будущее категорическое, будущее некатегорическое и будущее общее. В табасаранском языке семь форм прошедшего времени. Из них две формы – перфект и прошедшее повествования – образуются соответственно посредством суффиксов *-ну* и *-у*, причем в глаголах без превербов добавляется еще префикс *гъ-*. От перфекта и прошедшего времени глагола-связки образуется давнопрошедшее время. Остальные четыре формы прошедшего времени, образуемые от обоих видов деепричастия (по две от каждого), выражают различные временные оттенки, характер которых недостаточно изучен и трудно поддается определению.

Литература

1. Алексеев М. Нахско-дагестанские языки // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
2. Бокарев Е.А. Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961
3. Дзидзигури Ш., Чанишвили Н. Грузинский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
4. Дешериева Т.И. Нахские языки // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
5. Дешериева Т.И. Чеченский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
6. Дешериев Ю.Д. Бацбийский язык. М., 1953
7. Климов Г.А. Кавказские языки. М., 1965
8. Климов Г.А. Мегрельский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
9. Климов Г.А. Лазский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
10. Клычев Р.Н., Чкадуа Л.П. Абхазский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
11. Клычев Р.Р., Чкадуа Л.П. Абазинский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
12. Саадиев Ш.М. Крызский язык // Языки мира. Кавказские языки. М., 2001
13. Хидиров В.С. Историко-типологический анализ глагольных основ крызского языка // Ежегодник Иберийско-кавказского языкознания. Т. I. Тбилиси, 1974

N.Muqimova

Feilin tərz-zaman münasibətləri və onların qafqaz dillərində ifadə üsulları Xülasə

Məqalədə feilin tərz-zaman münasibətləri və onların qafqaz dillərində ifadə vasitələri araşdırılır. Məqalənin birinci hissəsində qafqaz dillərinin kartvel qrupunun dilləri: gürcü, meqrel, laz dilləri araşdırılır. Burada yuxarıda adı çəkilən dillərdə tərz-zaman kateqoriyasının ifadə üsulları araşdırılır. Məqalənin ikinci hissəsində qafqaz dillərinin abxaz-adıq qrupunun dil-

lərinə baxılır. Bu qrupa adıqey, kabardin, abxaz, abazin dilləri daxildir. Burada feilin tərz-zaman kateqoriyası və onların ifadə vasitələri araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, abxaz –adıq dillərində feilin tərz kateqoriyası yoxdur. Məqalənin üçüncü hissəsində qafqaz dillərinin nax-dağıstan qrupuna baxılır. Bura çeçen, inquş, batsbiy, avar, krız, udin, tabasaran dilləri daxildir. Nax – dağıstan dillərin struktur münasibətləri bir – biri ilə çox yaxındır. Bu dillərdə tərz kateqoriyası (aspekt) mövcuddur. İfadə vasitəsi kimi suffiksasiya, infiksasiya, ablaut, reduplikasiya istifadə olunur. Kauzativ formalar həm affikslərin köməyi ilə, həm də köməkçi feilin (dillərin çoxunda – “etmək”) vasitəsi ilə qurulur. Nax-dağıstan dillərinin tərz-zaman sistemində sintetik (indiki ümumi), keçmiş (aorist) və analitik söz formaları təqdim olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, çeçen dilində feilin tərz kateqoriyası mövcuddur.

Açar sözlər: kavkaz dilləri, yazılı abidə, kartvel dilləri.

N.Muqimova

Species-time relations and their implementation in the Caucasian languages

Summary

The article is devoted to the study of the species-time system in Caucasian languages and the means of their expression. The first part of the article discusses the Caucasian languages of the Kartvel group of languages: Georgian, Mingrelian, Laz. Here we study the species-time categories of verbs and the means of expressing them in the above languages. In the second part of the article, the languages of the Abkhaz-Adyghe group of languages are studied. This includes Adyghe, Kabardian, Abkhaz, Abazin languages. It also discusses the means of expressing the temporal meanings of verbs. It should be noted that the verb in the Abkhaz-Adyghe languages does not have a grammatical category of the form. The third part of the article discusses the languages of the Nakh-Dagestan group.

This includes Chechen, Ingush, Batsby, Avar, Kryz, Udine, Tabasaran. Structurally, the Nakh-Dagestan languages are quite close to each other. In these languages, a category of a type (aspect) exists, and suffixes, infixations, ablauts, and reduplications stand out as means of expressing species contrasts. Causative forms are constructed both with the help of affixes, and analytically, with the help of an auxiliary verb (in most languages - “do”). Synthetic (present common), past (aorist) and analytical word forms are represented in the species-time system of Nakh-Dagestan languages. It should be noted that in the Chechen language there is a category of the verb type (perfect and imperfect).

Key words: Caucasian language, written monument, Kartvelian languages.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:04.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Süleymanova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

РОЗА ШАФИЕВА
Бакинский славянский университет
Rozashafiyeva@mail.ru
Баку, ул. С.Рустама 33

К КОНФРАНТАЦИОННОМУ ОПИСАНИЮ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ОБОРОТОВ В ЧЕШСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Вопрос эквивалентности или выделения типов эквивалентов и характеристика факторов, влияющих на специфику эквивалентных отношений, относятся к важным аспектам конфронтационного анализа и раскрытия фразеологических единиц. Этот аспект узко связан с одной стороны с проблематикой переводческой лексикографии и фразеологии, с другой стороны с переводческой практикой. В данной статье дается краткая характеристика эквивалентных отношений между устойчивыми сравнительными оборотами чешского и русского языков. Рассматривается проблематика межязыковой эквивалентности. Особое внимание обращается на такие факторы, как общее и различное, обнаруженное при конфронтации на уровне отдельных сравнительных оборотов чешского и русского языков. В области чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов можно выделить три основных типа межязыковых эквивалентов – идентичные, аналогичные и параллельные. Проведённый анализ показал, что среди чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов чаще выявляются асимметричные идентичные единицы, между которыми существуют частичные компонентные, структурные или стилевые различия. Между аналогичными эквивалентами существует семантическое и мотивационное сходство. Это значит, что они представляют разную компонентную реализацию одной и той же мотивационной модели. Параллельными эквивалентами являются единицы со сходным значением, мотивация которых основывается на разных моделях. Сходства и различия между чешскими и русскими устойчивыми сравнительными оборотами, на которых основывается типология межязыковых эквивалентных отношений, обусловлены факторами трех видов – концептуального, культурного и языкового. Концептуальный фактор связан со сходствами и различиями между конвенционными концептуальными схемами метафорического характера (или между их вариантами), мотивирующими образные языковые выражения, в том числе устойчивые сравнительные обороты. С культурным фактором с одной стороны связана асимметрия идентичных, аналогичных или параллельных эквивалентов, компаративы которых или проприального характера или называют действительность и ситуации из области традиционной материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: устойчивые сравнительные обороты, чешский язык, русский язык, эквивалентность, сопоставление

Устойчивые сравнительные обороты в чешском и русском языках образуют относительно большую совокупность единиц фразеологической природы, которые выделяются специфическими структурными и семантическими чертами. Так как словари, содержащие значительное множество чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов, и теоретические учения, направленные на их внутриязыковое описание и толкование, были опубликованы больше чем 20 лет назад, эти единицы остались вне конфронтативного изучения обоих языков. В данной статье мы сделали попытку рассмотреть проблематику межязыковой эквивалентности, причем особое внимание обращается на такие факторы, как общее и различное, обнаруженное при конфронтации на уровне отдельных сравнительных оборотов чешского и русского языков.

Учитывая структурную или семантическую вторичность фразеологических единиц, отношение межязыковой эквивалентности в области фразеологии, по А.Райхштейну, основывается с одной стороны на сходстве компонентного состава и структурной организации сравниваемых единиц (речь идет о так называемом аспектном соответствии), с другой стороны на сходстве значений (речь идет о так называемом функционально-семантическом соответствии). Сочетание аспектного и функционально-семантического соответствия встречается относительно редко, и потому при межязыковой конфронтации фразеологических единиц различается между полными (симметричными) и частичными (асимметричными) эквивалентами.

В области чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов можно выделить три основных типа межязыковых эквивалентов – идентичные, аналогичные и параллельные. При выделении указанных типов межязыковых эквивалентов, следующего из комбинации сходств и различий на основе конфронтации отдельных чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов, учитывались следующие параметры: 1) значение сравниваемых оборотов; 2) их мотивация; 3) структура; 4) состав компонентов; 5) стилевая характеристика.

Идентичные эквиваленты означают сходство по значению, мотивации, структуре, компонентам, а также стилистическое сходство. Это означает, что у них есть схожая денотативная и прагматическая семантическая составная часть, они относятся к одинаковой мотивационной модели, имеют подобный структурный тип и содержат эквивалентные лексические модели. Например, *chudý jako kostelní myš* (бедный как церковная мышь) – бедный как церковная мышь; *být tlustý jako sud* (быть толстым как бочка) – толстый как бочка; *mít vlasu jako hedvábí* (иметь волосы как шелк) – волосы как шелк; *být pilný jako mravenec* (быть трудолюбивым как муравей) – трудолюбивым как муравей; *sedět jako slepice na vejcích* (сидеть как курица на яйцах) – сидеть как курица на яйцах; *(rostou) jako houby po dešti* (растут как грибы после дождя) – растут как грибы после дождя; *spát jako nemluvně* (спать как младенец) – спать как младенец; *být krásná jako bohyně* (быть красивой как богиня) – прекрасна как богиня; *chodit kolem toho jako kočka kolem horké kaše* (ходить вокруг чего-либо как кошка вокруг горячей каши) – ходить как кошка вокруг горячей каши; *být špinavý jako prase* быть грязным как свинья – грязный как свинья.

Между указанными чешскими и русскими устойчивыми сравнительными оборотами наблюдается симметричная идентичная эквивалентность. Однако, среди чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов чаще выявляются единицы асимметричные, между которыми существуют частичные компонентные, структурные или стилевые различия. При этом, они не нарушают отношения идентичной эквивалентности. Например, *být (hezký/krásný) jako obrázek* – быть красивым/прекрасным как картинка, *být utahaný jako alík/pes/čokl* – быть измученным как собака/шавка, *smrdět jako tchoř* – вонять как хорец, *být (žlutý) jako citron* – быть (желтым) как лимон, *jíst jako bezedný* – есть как бездонный, *třást se/chvět se (osikový) list* – дрожать/трястись как осинный лист. Между аналогичными эквивалентами существует семантическое и мотивационное сходство, то есть они представляют разную компонентную реализацию одной и той же мотивационной модели. Например, *být (malý) jako svoček* (быть (маленьким) как гвоздик) – маленький как букашка; *být (hubený) jako lunt* (быть (худым) как фитиль) – худой как спичка. Указанные чешские и русские устойчивые сравнительные обороты относятся к одинаковым мотивационным моделям – маленький как [предмет маленьких размеров], мелкий или тонкий как [предмет маленькой ширины] худой. В группе аналогичных эквивалентов можно так же определить асимметричные единицы. Асимметрия здесь дана этнокультурной спецификой компонентных реализаций мотивационной модели в обоих языках. Например, *Být silný jako Bivoj* (быть сильным как

Бивой) – сильный как Добрынин, *dívat se jako Honza/Kuba/Filip na jelito* смотреть как Гонза/Куба/Филип на кровяную колбасу/дурака/кровоподтек – вести себя как Иванушка-дурачок и т.д. Параллельными эквивалентами являются устойчивые сравнительные обороты типа *být zdravý jako buk* (быть здоровым как бук) – здоровый как бык. Речь идет о единицах со сходным значением, мотивация которых основывается на разных моделях. Чешские устойчивые сравнительные обороты чаще относятся к модели *здоровый как [объект растительного мира]*: *být zdravý jako dub* (быть здоровым как дуб), *být zdravý jako lípa* (быть здоровым как липа); *být zdravý jako řepa* (быть здоровым как репа), *být zdravý jako hřib* (быть здоровым как гриб), *být zdravý jako křen* (быть здоровым как хрен), *být zdravý jako fík* (быть здоровым как смоковница). Устойчивые сравнительные обороты русского языка мотивационно связаны с моделью *здоровый как (объект животного мира)*: *здоровый как бык*, *здоровый как буйвол* и т.д.

При сравнении чешских и русских устойчивых сравнительных оборотов выделяется также относительно большое множество безэквивалентных единиц, которые можно разделить на две группы. Первая группа содержит сравнительные обороты без устойчивого идентичного, аналогичного или параллельного структурного эквивалента. Их мотивация схожа с мотивацией структурно различных иноязычных образных выражений. В большинстве случаев речь идет о мотивационном сходстве между устойчивыми сравнительными оборотами и узуальными однословными метафорами. Напр, *být jako kobyla/klisna* (быть как кляча/кобыла) - кобыла **1.** Самка лошади. **2.** перен. О рослой нескладной женщине. (СРЯ). Другую группу образуют единицы, которые не имеют ни структурной, ни мотивационной параллели, срав. *chodit jako panskéj pes* (ходить как барская собака) в чешском языке и *платить как поп* в русском языке. Сходства и различия между чешскими и русскими устойчивыми сравнительными оборотами, на которых основывается типология межязыковых эквивалентных отношений, обусловлены факторами трех видов – концептуального, культурного и языкового. Концептуальный фактор связан со сходствами и различиями между конвенционными концептуальными схемами метафорического характера (или между их вариантами), мотивирующими образные языковые выражения, в том числе устойчивые сравнительные обороты. Идентичные и аналогичные эквиваленты, проявляющие семантическое и мотивационное сходство, относятся к одинаковым концептуальным схемам, тогда как мотивация параллельных эквивалентов и безэквивалентных устойчивых сравнительных оборотов в некоторых случаях основывается на концептуальных схемах уникального характера. Однако, о концептуально-условных различиях можно говорить только в случае, когда данные устойчивые сравнительные обороты мотивационно не схожи ни с каким устойчивым иноязычным образным выражением отличной структуры. Концептуально условной является, например, отсутствие русских эквивалентов у чешских устойчивых сравнительных оборотов *huba/tváře jako lívanec/livance* (рот/щека как оладья), *tváře jako bochánky* (щеки как булки), *tváře/ tvaříčky jako buchtičky* (щеки как пирожки), *tváře jako mazance* (щеки как куличи). В русском языке также не существуют ни устойчивых сравнительных оборотов, ни других устойчивых образных выражений, относящихся к варианту формальной метафорической схемы, на которой основывается мотивация указанных единиц и других образных выражений в чешском языке. Сравните. *kynout (подходить, полнеть) 1.* (о тесте) брожением становится пористым и тем увеличиваться в объеме) [...] **2.** увеличиваться в объеме в целом: *Dítě jen kune, tloustne* (Ребенок полнеет), то есть *хорошо выглядит, толстый*; *Maso na ní jen kynulo* (Мяса на ней прибавилось), то есть *была толстой*; *kyprý 1.* на дрожжах увеличенный в объеме и облегченный [...] **3.** expr. *пухлый, располневший*: *kynuté boky* (располневшие бока), *kynutá paníčka* (располневшая девушка) (SSJČ).

С культурным фактором с одной стороны связана асимметрия идентичных, аналогичных или параллельных эквивалентов, компаративы которых или проприального характера или называют действительность и ситуации из области традиционной материальной и духовной культуры (т.н. реалии). Напр, *Kecat jako Palackej* (болтать как Палацкий), *být silný jako Bivoj* (быть сильным как Бивой), *dopadnout jak sedláci u Chlumce* (свалиться как крестьяне у Хлумце), *být jako zelená sedma* (быть как зеленая семерка в знач. бледный как смерть, краше к гроб кладут), *sedět jako buchta na pekáči* (сидеть как пирог на противне) и др; как Сидорову козу, Иванов, как грибов поганых, наварила, словно на Маланьину свадьбу, работать как папа Карло, лазить как Тарзан и др. С другой стороны, культурный фактор обуславливает отсутствие эквивалентов и единиц, мотивация которых основывается на специфической символической оценке компаратива. Для данного языкового общества указанный компаратив отражает характерную интерпретацию внеязыковой реальности или в контексте обыденных эмпирических или мифологических и ритуальных культурных опытов или в связи с традиционной народной или современной (авторской) словесности. Сравним, например, чешский устойчивый сравнительный оборот *tváře jako mazance* (щеки как куличи), у которого мотивирующая символическая ценность компаратива вытекает из образных конвенций народной фольклорной словесности и черпающей из нее авторской литературы. С влиянием языкового фактора связана компонентная асимметрия некоторых идентичных эквивалентов. Сравним: *být (krásný/hezký) jako anděl/andělek/andělíček* (быть красивым/прекрасным как ангел/ангелок/ангелочек и красив как ангелочек, где есть различия в количестве прагматических вариантов обусловленные словообразующими спецификами или *bílý jako lilie* (белый как лилия) и *белый как лунь*; *bílý/bledý jako stěna/zed'* (белый/бледный как стена) и *белый как стена*, где данные различия вытекают из асимметричной эквивалентности лексических компонентов. От языкового фактора зависит также стилистическая асимметрия – чешские устойчивые сравнительные обороты, содержащие компоненты с чешским звуковым подобием или русские устойчивые сравнительные обороты, в которых выражается высший уровень колоквиальности в сравнении со своими эквивалентами. Например, *být/cítit se jako po vejprasku* (быть/чувствовать себя как после порки и избит как собака; *mlčet jako pařez* (молчать как пень) и *молчать как рыба*. С языковым фактором также связана безэквивалентность устойчивых сравнительных оборотов, мотивация которых целиком или частично основывается на звуковом сходстве компонентов. Например, *tváře jako slabikáře* (щеки как буквари), *krajíc jako zajíc* (ломоть как заяц), *гол как сокол* и т.п. Вопрос эквивалентности или выделения типов эквивалентов и характеристика факторов, влияющих на специфику эквивалентных отношений, относятся к важным аспектам конфронтационного анализа и раскрытия фразеологических единиц. Этот аспект связан с одной стороны с проблематикой переводческой лексикографии и фразеологии, с другой стороны с переводческой практикой.

Литература

1. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: URSS: Либроком, 2009, 176 с.
2. Райхштейн А.Д. О межъязыковом сопоставлении фразеологических единиц. «Иностранные языки в школе», № 4, с.3-8
3. Словарь русского языка. РАН, Институт лингвистических исследований; под ред. А.П.Евгеньевой в 4-х томах. 4-ое издание. М., 1999

4. Телия В.Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков микротекстов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. М., 2004
5. Толстой Н. И. Здрав као риба. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995. с.405-411
6. Čermák F., Hronek, J. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. 1. vyd. Leda. Praha, 2009, 547 s.
7. Grenarová R. Jednoduché ustálené komparace s antroponymy a spojkou jako-kak v češtině a ruštině. Spisy Pedagogické fakulty MU, svazek č-144. 1.vyd. Masarykova univerzita. Brno, 2011, 246 s.
8. Sádliková M. a kol. Velký česko-ruský slovník. 1. vyd. Leda. Praha, 2006, 1432 s.
9. Slovník spisovného jazyka českého. red. B.Havránek. 2. nezměněné vydání, d.1-8. Academia. Praha, 1989
10. Stěpanova, L. Česko-ruský frazeologický slovník. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 2007, 878 s.
11. Stěpanova L. Rusko-český frazeologický slovník. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc, 2007, 878 s.
12. Stěpanová L. K etymologii frazeologismů s vlastními jmény. Naše řeč, ročník 72, číslo 1. 1989

R.Şafiyeva

Çex və rus dillərinin sabit müqayisəli ifadələrinin konfrantasiya təsviri haqqında
Xülasə

Ekvivalentlik və ya ekvivalent növlərin müəyyənləşdirilməsi və ekvivalent münasibətlərin xüsusiyyətlərinə təsir edən amillərin xarakteristikası məsələsi müqayisə təhlili və frazeoloji vahidlərin açıqlanması baxımından vacibdir. Bu cəhət bir tərəfdən tərcümə leksikoqrafiyası və frazeologiyası problemləri ilə, digər tərəfdən tərcümə təcrübəsi ilə sıx bağlıdır. Məqalədə Çex və rus dillərinin sabit müqayisəli ifadələrinin arasındakı ekvivalent münasibətlərin qısa təsviri verilmişdir. Dillərarası ekvivalentlik problemləri nəzərdən keçirilir. Çex və rus dillərinin fərdi müqayisəli ifadələri səviyyəsində müqayisə zamanı aşkar olunan ümumi və fərqli amillərə xüsusi diqqət yetirilir. Çex və rus sabit müqayisəli ifadələr arasında dillərarası ekvivalentlərin üç əsas növünü ayırmaq olar - identik, analoji və paralel. Təhlil göstərdi ki, Çex və rus sabit müqayisəli ifadələr arasında qismən komponent, struktur və ya stilistik fərqlər olan asimmetrik identik vahidlər daha çox müəyyən edilir. Analoji ekvivalentlər arasında semantik və motivasiya oxşarlığı var. Bu, eyni motivasiya modelinin fərqli komponent tətbiqlərini təmsil etməsi deməkdir. Paralel ekvivalentlər, motivasiyası fərqli modellərə söykənən oxşar mənası olan vahidlərdir. Dillərarası ekvivalent münasibətlərin tipologiyasına əsaslandığı Çex və rus sabit müqayisəli ifadələrin arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər üç amil - konseptual, mədəniyyət və linqvistik olaraq müəyyən edilir. Konseptual amil, sabit müqayisəli ifadələr də daxil olmaqla, məcazi dil ifadələrini motivasiya edən metaforik xarakterə malik olan şərti konseptual sxemləri (və ya onların variantları) arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər ilə əlaqələndirilir. Bir tərəfdən mədəniyyət amili, ya propriəl xarakterli ya da ənənəvi maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsindəki vəziyyətləri və reallığı əks etdirən sabit müqayisəli ifadələrin identik, analoji və paralel ekvivalentlərinin asimmetriyası ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: sabit müqayisəli ifadələr, çex dili, rus dili, ekvivalentlik, müqayisə

To the confrontation description of sustainable comparative
turnover in the czech and russian languages

Summary

The issue of equivalence or the identification of types of equivalents and the characterization of factors affecting the specifics of equivalent relationships relate to important aspects of confrontational analysis and disclosure of phraseological units. This aspect is narrowly connected on the one hand with the problems of translation lexicography and phraseology, on the other with translation practice. This article gives a brief description of the equivalent relations between the comparative compositions of epy Czech and Russian languages. The problems of interlanguage equivalence are considered. Particular attention is paid to such factors as the general and the different, which were discovered during the confrontation at the level of individual comparative compositions of the Czech and Russian languages. In the field of Czech and Russian comparative compositions, three main types of interlanguage equivalents can be distinguished - identical, similar and parallel. The analysis showed that among Czech and Russian comparative compositions, asymmetric identical units are more often identified, between which there are partial component, structural or style differences. There is a semantic and motivational similarity between similar equivalents. This means that they represent different component implementations of the same motivational model. Parallel equivalents are units with a similar value, the motivation of which is based on different models. The similarities and differences between Czech and Russian comparative compositions, on which the typology of interlanguage equivalent relations is based, are conditioned by three types of factors - conceptual, cultural and linguistic. The conceptual factor is associated with similarities and differences between conventional conceptual schemes of a metaphorical nature (or between their variants), motivating figurative language expressions, including comparative compositions. On the one hand, a cultural factor is associated with the asymmetry of identical, similar, or parallel equivalents, the comparatives of which are either proprietary or call reality and situations from the reality of traditional material and spiritual culture.

Key words: comparative compositions, Czech language, Russian language, equivalence, comparison

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:04.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəna Tağıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SELCAN AKDEN
Bakı Slavyan Universiteti
selcan@mail.ru
Bakı ş., S.Rüstəm 33

TÜRK MİLLİ GEYİMLƏRİNDƏ TİKMƏ ADLARININ LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Məqalə türk milli geyimlərində tikmə adlarının linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir. Cəmiyyətin həyat tərzini, adət-ənənələrini və duyğularını əks etdirən sənətkarlıq işləri cəmiyyətin mədəni dəyərlərini, tarixi mədəni irsini nəsildən nəsillərə ötürən və inkişafını davam etdirən bir sənət növüdür. Türk tikmələri çox zəngin və köklü bir keçmişə sahibdir. Türk tikmə sənətinin mənbələri araşdırıldıqda; Orta Asiya, islam, qədim Anadolunun sivilizasiyaları kimi güclü qaynaqlardan bəslənərək, şərq-qərb mədəniyyətləri ilə olan əlaqələrlə yayıldığı aydın olur. Türklərin Anadoluya gəldikləri zaman onlardan əvvəl yaşayan Hun, Göytürk və Uyğurlar ilə qonşu mədəniyyətlərin tikmələrindən əldə etdikləri təəssüratları, Şərq və islam düşüncəsinin fikirləri ilə birləşdirərək zəngin bir sintez yaratmış oldular. Türklərin Anadoluya gəlməsi ilə başlayan prosesdə yeni bir status qazanan Anadolu və çevrəsi tikmə sənəti; Səlcuq dövrü, Anadolu bəylikləri dövrü və Osmanlı İmperiyası dövründə inkişaf etmiş və günümüzdə qədərki müddətdə sənaye inkişafına əsaslanaraq yeni bir tərz qazanmışdır. Qeyd edildiyi kimi, türk tikmə və naxış sənətinin tarixi çox qədim dövrlərə Orta Asiyaya qədər gedib çıxır. Uyğurlardan günümüzdə qədər dəyişməyən “bəzəmək” sözü Anadoluda məna dəyişdirmədən günümüzdə qədər gəlmişdir. Misirdəki Məmlük Dövlətində də söz eyni mənada istifadə olunmuşdur. Qədim Misir türkləri bəzəmək üçün “tonanmaq və kökənmək” də demişlər. Saray tikmə sənətində qızıl iplə işlənən əsərlər üstünlük təşkil edir. Qalın ipək parçalar, məxmər və dəri üzərinə bütün naxışlardakı motivlər dövrünə uyğun olaraq qıvrılan budaq, lent, çiçək kimi dövrün məşhur motivləri və kompozisiyalarını əks etdirir. Qızıl iplə dəri üzərinə sarma və ya dival üsulu ilə hazırlanmış sənəd çantaları, pul qabları, qəhvə torbaları, kiçik süfrə, ayaqqabı kimi nümunələri vardır.

Açar sözlər: türk dili, dil tarixi, tikmə adları, linqvistik təhlil.

Cəmiyyətin həyat tərzini, adət-ənənələrini və duyğularını əks etdirən sənətkarlıq işləri cəmiyyətin mədəni dəyərlərini, tarixi mədəni irsini nəsildən nəsillərə ötürən və inkişafını davam etdirən bir sənət növüdür. Türk tikmələri çox zəngin və köklü bir keçmişə sahibdir. Türk tikmə sənətinin mənbələri araşdırıldıqda; Orta Asiya, islam, qədim Anadolunun sivilizasiyaları kimi güclü qaynaqlardan bəslənərək, şərq-qərb mədəniyyətləri ilə olan əlaqələrlə yayıldığı aydın olur. Türklərin Anadoluya gəldikləri zaman onlardan əvvəl yaşayan Hun, Göytürk və Uyğurlar ilə qonşu mədəniyyətlərin tikmələrindən əldə etdikləri təəssüratları, Şərq və islam düşüncəsinin fikirləri ilə birləşdirərək zəngin bir sintez yaratmış oldular (2, s.3). Türklərin Anadoluya gəlməsi ilə başlayan prosesdə yeni bir status qazanan Anadolu və çevrəsi tikmə sənəti; Səlcuq dövrü, Anadolu bəylikləri dövrü və Osmanlı İmperiyası dövründə inkişaf etmiş və günümüzdə qədərki müddətdə sənaye inkişafına əsaslanaraq yeni bir tərz qazanmışdır (1, s.1). Qeyd edildiyi kimi, türk tikmə və naxış sənətinin tarixi çox qədim dövrlərə Orta Asiyaya qədər gedib çıxır. Uyğurlardan günümüzdə qədər dəyişməyən “bəzəmək” sözü Anadoluda məna dəyişdirmədən günümüzdə qədər gəlmişdir. Misirdəki Məmlük Dövlətində də söz eyni mənada istifadə olunmuşdur. Qədim Misir türkləri bəzəmək üçün “tonanmaq və kökənmək” də demişlər (4, s.1985).

Türklərin Anadoludakı tikmə sənəti haqqında məlumat verən ən qiymətli yazılı mənbə, bütün Türk tayfalarının ortaq istifadə etdiyi sözlərin yer aldığı Mahmud Kaşğarının “Divan-ı Lügət it Türk” əsəridir. Burada rastlanan pambıq, pişik, kəpəzlik, yatuk, çek, kıldız, barçın, kətan, karış və s. kimi sözlər, bununla yanaşı, naxışlı keçə mənasını ifadə edən “*kimeske*” termini-

nin istifadəsi keçmişdə keçə üzərindəki tikmələrin, naxışların varlığını göstərir. Müəllif əsərdə iynə üçün ipin bükülməsi mənasında “*katturdu*”, yamaq işi üçün “*yamaq*”, sıx tikmək üçün “*sırışdı*”, bez parçanın iki dəfə qatlanaraq tikilməsi üçün “*küpik*”, toxuculuq tikişi üçün “*kubidi*”, seyrek tikiş üçün “*kadıldı*”, iynə saplamaq üçün “*sapıldı*”, qızıl tellərə bəzək vermək üçün “*çiknədi*” və muncuqlama üçün “*moncukladı*” terminlərini istifadə edərək əslində müxtəlif tikiş növlərinin tətbiq olunduğuna diqqət çəkir.

Muzeylərdən əldə edilən məlumatlara görə, günümüzdə qədər gəlib çıxan qədim tikmə nümunələri XVI əsrə aiddir. XV əsrə məxsus türk tikmələrindən bir neçə nümunə qalmışdır. Bu nümunələr yalnız yazılı mənbələrdə qeyd olunur. Əldə olan material orta əsrlərə təsadüf etsə də, qeyd etməliyik ki, hələ 1071-ci ildə türklərin Anadoluya gəlməsilə, Yunanıstan və İtaliya yolu ilə naxış texnikaları Avropaya ötürülmüşdür. Zəngin və zövqlü xüsusiyyətlərə sahib olan türk tikmələri və naxışları digər növlərə təsir göstərmiş, lakin öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. XVI əsrdən dövrümüzdə qədər gələn dəsmallar, alt paltarları, boxçalar, yastıq örtükləri bu dövrün geyimi, ev bəzəyi, gündəlik əşyaları haqqında məlumat verir. Bu əşyaların hazırlandığı incə kətan, ipək, atlas, məxmər kimi parçalar toxuculuqda əldə olunan səviyyəyə və Türk tikmə sənətinin XVI əsrdə ən yüksək zirvəyə çatdığına işarə edir. XVII əsrin sonlarından etibarən tikmə sənəti zəifləməyə başlayır. XVIII əsrin əvvəllərində başlayan Avropanın türk tikmə sənətinə təsiri bu əsrdə də davam etdi və sənət anlayışında dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dövrdə tətbiq olunan iynə sayı tədricən artır. Nazik kətan, qalın kətan, ipək, atlas parçaların üzərinə ipək saplarla metal süngərlə hazırlanan tikmələrdə sarayda şnurlar, mirvarilər bəzək əşyaları kimi istifadə olunmuşdur. Ən çox müşahidə edilən tikmə bucaq işi, türk işi, müxtəlif sırma (cilalama) işləri, sırmalı sarma, atlas iynə, çin iynəsi, dival və digər üsullardır.

XIX əsrdən qalan baş geyimləri, bindallı, yələk, gödəkçə, şalvar, peşkir, çadır kimi nümunələrdə tikmələrin daha çox istifadə olunduğunu, eyni zamanda geniş yayıldığı geyim növlərini göstərir. XX əsrin əvvəllərində material, texnika, rənglər, mövzu və kompozisiyanın xüsusiyyətlərinə görə tikmələrdə heç bir dəyişiklik olmamış, əksinə, iqtisadi böhran və müharibə səbəbindən bir tənəzzül dövrü yaşamışdır. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra tikmələrdə tək rəngli və çox rəngli iplərdən geniş şəkildə istifadə olunmuş və rəng çalarları ilə yaradılmış rəng uyğunluğu müşahidə olunmuşdur. Osmanlı İmperiyası dövründə tikmələr saray və qeyri-saray tikmələri olmaqla ikiye bölünürdü. Hökmdarların iqtisadi dəstəyi ilə saraylarda tikmə ustaları tərəfindən ən yaxşı nümunələri hazırlanan tikmələr saraylardan evlərə və bazarlara yol açdı. Ona görə də dövrümüzdə köhnə tikmələri ev, bazar və saray tikmələri deyə üç qrupda cəmləşdirirlər. Bu dövrdə sarayın çatdırma bilmədiyi sifarişlər İstanbulun Qapalı Çarşı, Qalata və Təpəbaşı kimi səmtlərində və Bursada qurulan atelyələrdə işləyən naxışçı qadınlara verilmiş və beləliklə də tikmə həmin dövrün əhəmiyyətli bir iş sahəsinə çevrilə bilmişdi. Saray tikmə sənətində qızıl iplə işlənən əsərlər üstünlük təşkil edir. Qalın ipək parçalar, məxmər və dəri üzərinə bütün naxışlardakı motivlər dövrünə uyğun olaraq qıvrılan budaq, lent, çiçək kimi dövrün məşhur motivləri və kompozisiyalarını əks etdirir. Qızıl iplə dəri üzərinə sarma və ya dival üsulu ilə hazırlanmış sənəd çantaları, pul qabları, qəhvə torbaları, kiçik süfrə, ayaqqabı kimi nümunələri vardır (6, s.198). XIX əsrdə hazırlanan tikmələrdə türbə, çadır, məscid, ev, gəmi, çiçək motivləri ilə yanaşı, habelə kəpənək formalı empirik naxışlara da rast gəlinir. İpək yerinə bəzən pambıq, qızıl və gümüş yerinə mis tel istifadə olunur. Muncuq tırtıl və pultikmələrində geniş yayılmışdır. Onların əksəriyyətinin rəngi solğundur. Ancaq bu dövrdə 1851-ci ildə London Böyük Sərgisinə təxtil məhsulları ilə göndərilən xeyli sayda tikmələrin yer alması bu sənət qolunun müvəffəqiyyətini sübut edir. “Hacı Əhməd ailəsi”, “Həsən Ağanın qızı Xədicə Hanım” deyə müsəlman və qeyri-müsəlman ailələrinin əsərləri bunların ticarət məqsədi ilə istehsal edildiyini göstərir. Bu sərginin çox müxtəlif nümunələri hələ də Londonda Viktoriya və Albert Muzeyində saxlanılır. XIX əsrdən günümüzdə qədər gəlmiş bindallı entari, bindallı qadın gödəkçələri, gəlin duvaqları, kəmə, çanta, üzlük, beşik örtükləri, kişi gödəkçəsi, şalvar, çəpkən, baş örtükləri və digər geyim növlərinin tikmələrlə işlənməsi üstünlük təşkil edir. Bu əsrdə tikmə ustaları vurduqları naxışla-

rın mövzusunun konkret, mücərrəd və qarışıq mövzulardan seçmişlər. Konkret mövzular arasında sarmaşığı güllü, orxideya, mimoza, liliya, qarpız, qovun, armud, üzüm, sünbül, dəfnə yarpağı və s. kimi bitki mənşəli tikmələr daha çox rastlanır.

Naxış xalq tikmə sənətinin məhsuludur. Tikmə əsasən qasnaq və gərgəf adı verilən vasitələrə gərilən dəri və ya parçanın rəngli ip, qızıl, gümüş sim və iynə ilə müxtəlif üsullarla hazırlanmış bəzək sənətidir. Türk tikmə sənəti körpə əşyaları, yorğan, yastıq örtükləri kimi müxtəlif ev əşyaları ilə yanaşı, don, yələk, çəpkən, alt paltarları kimi geyim əşyalarının və dəsmal, yaşmaq, baş örtükləri kimi gündəlik istifadə olunan əşyaların üzərinə tikilən naxışlar və tikmələr əsasında meydana gəlmişdir. Tikmələr arasında gərgəf və kaneviçə tikmələri mühüm yer tutur. Bundan əlavə, dival tikmələri, yama tikmələri, sim və sırma tikmələri kimi geniş tətbiq olunan növləri vardır. Kaneviçə tikmələri ən çox bəyənələn tikmələrdəndir. Kaneviçə üzəri dəlikli bir parça növüdür. Bu parça çarpaz iynə ilə işlənərək üzərinə bəzəklər vurulur. Gərgəf tikmələri isə gərgəf parça növünün adından götürülmüşdür. Parçanın üzərinə iynə vasitəsilə işlənməsi ilə naxış əldə edilir. Dival tikmə yaxud Maraş işi olduqca mürəkkəb və ustalıq tələb edən, başlayanndan bitənə qədər bir çox mərhələdən keçərək tikilən bir naxışdır və qabarıq simli tikmədir. Dival sözü çətin mənasını ifadə edən farsca div kökündən gəlmişdir. Tərs üzü düz üzündən fərqlənir. Naxış kartondan xüsusi bir bıçaqla oyularaq hazırlanır. Dival parçaya yapışdırılan və kartona bərkidilən cüldə adlı xüsusi bir dəzgaha tutdurularaq üstə çox qatlı sim, altdan isə balmumlu sapla qarşılıqlı tutdurularaq hazırlanan bir tikmə növüdür. Biz vasitəsilə parça və karton dəşilərək iynənin altdan üstə, üstədən alta keçməsi ilə işlənir. Dival tikmə naxışlarında çiçək yarpağı və budaqlarından ibarət kompozisiyalar üstünlük təşkil edir. C.A.Səntürkün qeydinə əsasən “hesab iynəsi bərabər məsafələrlə sağdan sola doğru davam edən iynənin yenə bərabər məsafə ilə boşluqların ikinci sıranın tətbiqi ilə doldurulması şəklindədir (10, s. 183). Tikmə üsulları əsasən iki formada özünü göstərir. Sərbəst və hesab işi. Hesab işi adlanan tikmə növündə parçanın iplikləri sayılmaqla həyata keçirilir. Bu, yumşaq, boş toxunmuş kətan, yun və ipək parça üzərinə tikilən zəhmət və uzun vaxt tələb edən tikmə növüdür. Türk işi, incə iş, ziqzaq ən asan növlər hesab olunur. Pəsənd tikməsi ən çox istifadə edilən növlərdəndir. Fars dilində seçilmiş və yüksək qiymətləndirilən mənasını ifadə edir. Nazik parçadan hazırlanmış dəsmal, süfrə, yastıq üzülərində tikmənin hər iki tərəfi eyni şəkildə işləndiyi üçün buna üstünlük verilir. XVI əsr tikmələrində daha çox təsadüf edilir. Zəncir işi bir-birinin içinə keçən halqalar, yəni zəncir şəklində olan bir işdir. Bir toxunma iynəsi ilə hazırlanarsa, bu forma suzeni adlanır. Zərduş, sırma, gümüş iplərlə məxmər, sətın və atlas kimi ağır parçalara çox sıx şəkildə tətbiq olunan bir tikmə üsuludur. Gözəmə motivlərin əsas təsvirləri qara və ya qəhvəyi ipək iplikdə göstərilir. Bu üsulda parçanın alt və üst hissələrindən bərabər məsafələrlə irəliləyir və geri dönrəkən boş yerlərin doldurulması üçün sap iynəsindən istifadə olunur. Gözəmə tikmə çeşidinin pəsəl tikmələrində də tətbiq olunduğu bilinir (10, s. 185). Türk tikmə motivləri əsrlər boyu Osmanlı İmperiyasının hakim olduğu Balkanların, Makedoniyanın, Ege adalarının, Şimali Afrikanın və hətta Şərqi Avropa ölkələrinin tikmə sənətinə təsir etmişdir. 1718-ci ildə Ege Adaları və Türkiyəyə gələn Pitton de Tournefart xatirələrində “Burada tikməsiz heç bir şeyə rast gəlmədim”, deyərək gördüyü tikmələri mədh etmişdir (7).

Anadolunun bəzi bölgələrində qadınların başlarına örtükləri örtüklərin üzərinə müxtəlif naxışlar vurulur, tikmələr tikilir. Bu naxışların və tikmələrin hər birinin öz mənası, hər birinin ayrı bir dili vardır. Məsələn, Anadoluda qayınanası ilə münasibətinin pis olduğunu ifadə etmək istəyən gəlin başındakı örtüyə “qaynana dili çiçəyi” naxışını tikir.

Aşıq olan gənc qız hiss etdiyi bu xoşbəxtliyi sünbül çiçəyi tikməsi ilə ifadə etdiyi halda, bənövşəyi sünbül platonik sevgi yaşayan qızı, çəhrayı sünbül nişanlı qızı, ağ sünbül sadiqliyi ifadə edir (9, s.65). XVIII-XIX əsrlərdə çuxa və məxmərdən hazırlanan çəpkən üzərinə sırma tikmə növündən istifadə olunaraq naxış vurulurdu. Əgər çəpkəndə məxmər üzərinə sırma tikmə işlənibsə, buna “Kadama” deyilir. Osmanlı İmperatorluğu dövrünün Türk tikmə sənəti nümunələri bir sıra muzeylərdə sərgilənməkdədir. İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyi, İstanbul Maçka Əs-

gər Muzeyi, Milli Saraylar İstanbul Dolmabahçe Sarayı Muzeyi, İstanbul Beşiktaş Dəniz Muzeyi, İstanbul İslam Əsərləri Muzeyi, Sadberk Xanım Muzeyi, İstanbul Tikinti və Kredit Bankı Kolleksiya, Ankara Etnoqrafiya Muzeyi, Ankara Qazi Universiteti Peşə Təhsil Muzeyi, Ankara Orta Şərq Texniki Universiteti Muzeyi, Ankara El sənətlərini Tanıtma Dərnəyi Muzeyi, Bursa Türk İslam Əsərləri Muzeyi, Akşehir, Urla, Aydın, Konya ilə daha bir çox bölgələrin diyarşünaslıq muzeylərində həmin dövrün nümunələrini görmək mümkündür (Can Mine, internet). Osmanlı İmperatorluğu dövründən qalan nümunələr Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə Anadolu mədəniyyətinin birləşməsinin yaratdığı sənətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu nümunələr ənənəyə əsaslanan, ictimai həyatdan bəslənən türk estetikasını nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Barışta H.Ö. *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kültür Dairesi Yayınları: 55, 1984.
2. Barışta H.Ö. *Türk İşleme Sanatı Tarihi*. Ankara, 1995.
3. Can Mine. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk İşleme Sanatı ve Kadın. <https://www.researchgate.net/publication/313107513>
4. Ögel Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
5. Ögel Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, Ankara, 1991, s.2.
6. Özcan Fatma. Kahramanmaraş Müzesi Dival İşlemelerinden Örnekler. *Halk Kültürü'nde Giyim - Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Eskişehir, 2008
7. Gürsu Nevber Demirbağ. Teknik ve Çesitleriyle Türk İşlemeleri. <http://www.antikalar.com/teknik-ve-cesitleriyle-turk-islemeleri>
8. Reşat Ekrem Koçu. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, 253 s.
9. Yeşilyurt Ekber. Baş Bağlamanın İletişimdeki Dili. *Halk Kültürü'nde Giyim - Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Eskişehir, 2008, s. 64-67.
10. Sentürk C.A., Hann M. A. Geleneksel Türk İşlemeleri: Leeds Üniversitesi Clothworkers Koleksiyonunda Bulunan Türk İşlemeleri İle İlgili Bir Çalışma. *Tekstil ve Mühendis Yıl: 6. Sayı: 34, Ağustos 1992, s.179-187*.

C.Акден

Лингвистический анализ названий вышивок в турецких национальных одеждах

Резюме

Статья посвящена лингвистическому анализу названий вышивок в турецких национальных одеждах. Вышивка является продуктом народного швейного искусства. Это украшение кожи или ткани, выполненное различными способами с помощью цветной пряжи, золота, серебряной проволоки и иглы, в основном для инструментов, называемых ножницами и матрацами. Турецкое швейное искусство основано на различных предметах домашнего обихода, таких как детское постельное белье, одеяла и подушки, на основе предметов одежды, таких как платья, юбки, тапочки, нижнее белье, и повседневных узоров, таких как полотенца, кружева и покрытия для головы. Турецкие вышивки обладают богатой и основательной историей. Изучая историю искусства турецкого вышивания выясняется, что она берет начало, начиная со Средней Азии, Анатолии и распространяется на восточно-западную культуру. Турецкие вышивания и узоры берут свое начало со Средней Азии. Вышивка, женские куртки, ремни, сумки, чехлы, люльки, мужские куртки, брюки, тапочки, головные уборы и другие виды одежды

преобладают в 19 веке. Лингвистический анализ названий, отличающих каждую из этих конструкций, очень важен с точки зрения изучения истории турецкого языка. Существуют виды искусства, которые отражают образ жизни, традиции, чувства, культурное наследие, историческое наследие и передают из поколения в поколение. Турецкие вышивки являются одним из видов такого искусства. Турецкие вышивки обладают богатой и основательной историей. Изучая историю искусства турецкого вышивания выясняется, что она берет начало, начиная со Средней Азии, Анadolу и распространяется на восточно-западную культуру. Турецкие вышивания и узоры берут свое начало со Средней Азии. В дворцовом искусстве вышивания преобладают произведения, вышитые золотыми нитками.

Ключевые слова: турецкий язык, языковая история, имена вышивки, лингвистический анализ.

S.Akden

Linguistic analysis of the names of embroideries in Turkish national clothes
Summary

The article is devoted to the linguistic analysis of the names of embroideries in Turkish national clothes. Embroidery is a product of folk sewing art. This is a decoration of leather or fabric, made in various ways using colored yarn, gold, silver wire and a needle, mainly for tools called scissors and mattresses. Turkish embroidery is a type of such art. Turkish embroidery has a rich and solid history. Studying the history of Turkish embroidery art, it turns out that it originates from Central Asia, Anadolu and extends to the east-west culture. Turkish embroideries and patterns originate from Central Asia. Turkish sewing art is based on various household items such as baby bedding, blankets and pillows, based on clothing items such as dresses, skirts, slippers, underwear, and everyday patterns such as towels, lace and head coverings. Embroidery, women's jackets, belts, bags, cases, cradles, men's jackets, trousers, slippers, hats and other types of clothing prevail in the 19th century. A linguistic analysis of the names that distinguish each of these constructions is very important from the point of view of studying the history of the Turkish language. There are types of art that reflect the way of life, traditions, feelings, cultural heritage, historical heritage and are passed down from generation to generation. Turkish embroidery is a type of such art. Turkish embroidery has a rich and solid history. Studying the history of Turkish embroidery art, it turns out that it originates from Central Asia, Anadolu and extends to the east-west culture. Turkish embroideries and patterns originate from Central Asia. The palace embroidery art is dominated by works embroidered with gold thread.

Keywords: Turkish language, language history, embroidery names, linguistic analysis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AFƏT SƏFIXANOVA
SEVİNC CƏFƏROVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun,167
Amu.edu.az

ADJECTIVES IN ENGLISH GRAMMAR

Summary

In this article adjectives tell us about a person or a thing. Adjectives can modify nouns or pronouns, names (Mandy is a careful girl, this is a nice car). An adjective can be put before the noun. Then it is an attribute when we speak about something looks like, smells, sounds and tastes we use adjective. Mind the difference between adjective and adverb (I feel great, she looks good). Adjectives can be used without nouns. Mind the definite article the adjectives can be used without nouns the rich. There are adjectives ending in -ing and -ed. These are participle constructions, used like adjectives. Here are some examples:

Another source in the enrichment of the phraseology of the English language during this period was King James Bible, the translation of the holy book. The religious idioms of the Bible have been massively involved in the lexicon of the English language from this source.

Yesterday I read an amusing story in a magazine. We know that an adjective is a word which modifies a noun or pronoun. Every adjective modifies them by providing descriptive or specific detail. Unlike adverbs, adjectives do not modify verbs, other adjectives or adverbs. Adjectives answer the following questions: what kind of?, how many or which ones? Certain words that were traditionally considered to be adjectives, including the, this, my, etc. are today usually classed separately, as determiners. In linguistics, an adjective is a word whose main syntactic role is to modify noun phrase. Its semantic role is to change information given by the noun. Historically, adjectives were classed together with nouns.

Key words: adjective, comparative, superlative, degree, phrase, classification

Adjectives in English Grammar

In linguistics, an adjective is a word whose main syntactic role is to modify a noun or noun phrase. Its semantic role is to change information given by the noun. Adjectives are one of the main parts of speech of English language, although historically they were classed together with nouns. Certain words that were traditionally considered to be adjectives, including the, this, my, etc. are today usually classed separately as determiners (O. Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası", səh 18-21, 1996)

Adjective comes from Latin nomen adjectivum, a calque of Ancient Greek. In the grammatical tradition of Latin and Greek, because adjectives were inflected for gender, number and case like nouns (a process called declension), they were considered a type of noun. The words that are today typically called nouns were then called substantive nouns. The terms noun substantive and noun adjective were formerly used in English but are now obsolete. ("Guide to English Grammar", Yunusov D.A. Bakı, 2004, səh 13-16)

A given occurrence of an adjective can generally be classified into one of three kinds of use: Attributive adjectives are part of the noun phrase headed by the noun they modify, for example happy is an attributive adjective in "happy people". In some languages, attributive adjectives precede their nouns; in others, they follow and in yet others, it depends on the adjectives or on its exact relationship to the noun. In English attributive adjective usually precede their nouns in

simple phrases but follow when they are modified or qualified by a phrase acting as an adverb, for example: compare “I saw three happy kids with...” and “I saw three kids happy enough to jump up and down with glee” (“Communicative language teaching journal”, Numan D. 1987, səh 33-34).

Predicative adjectives are linked via a copula or other linking mechanism to the noun or pronoun they modify, for example happy is a predicative adjective in “they are happy” and in “that made me happy”. Nominal adjectives act almost as nouns. One way this happens is by eliding a noun that leaves behind its attributive adjective. In the sentence, “I read two books to them, he preferred the sad book, but she preferred the happy”, happy is a nominal adjective short for “happy one” or “happy book”. Another way this happens is in phrases like “out with the old, in with the new”, when “the old” means that “which is old” or “all that is old” and similarly with “the new”. In English, it may also function as a plural count noun denoting a collective group, as in “The meek shall inherit the Earth”, where “the meek” means “those who are meek” or “all who are meek”. (O. Musayev, “İngilis dilinin qrammatikası”, Bakı, 1996, səh 36-38).

Adjectives as a part of speech in most languages. In some languages, the words that serve the semantic function of adjectives are categorized together with some other class, such as nouns or verbs. In the phrase a “Ford car”, “Ford” is unquestionably a noun but its function is adjectival. In some languages, adjectives can function as nouns. As for “confusion” with verbs rather than an adjective meaning “big” language might have a verb that means “to be big” and could then use an attributive verb construction analogous to “big-being house” to express. What in English is called “big house”. Different languages do not use adjectives in exactly the same situations. In languages that have adjectives as a word class, it is usually an open class, it is relatively common for new adjectives to be formed via such processes as derivation (“A Grammar of present day, Gordon E.M. Krylova I.P. 1974, səh 28-30)

Linguists today distinguish determiners from adjectives, considering them to be two separate parts of speech. But formerly determiners were considered to be adjectives in some of their uses. Determiners are words that are neither nouns nor pronouns, yet reference a thing already in context. They generally do this by indicating definiteness quantity (one vs, some vs, many) or another such property.

An adjective acts as the head of an adjective phrase or adjectival phrase. In the simplest case, an adjective phrase consists solely of the adjective; more complex adjective phrases may contain one or more adverbs modifying the adjective (very strong) or one or more complements (such as “worth several dollars”, “full of toys” or “eager to please”) (English for all, Ərəbov V.; Süleymanova Z.; Bakı, 2004, səh 41-44)

In English, attributive adjective phrases—that include complements typically follow the noun that they qualify. Unlike adjectives, nouns acting as modifiers usually are not predicative; a beautiful park is beautiful, but a car park is not “car”. The modifier often indicates origin, purpose, semantic patient (“man eater”) or semantic subject (“child actor”). However, it may generally indicate almost any semantic relationship. It is also common for adjectives to be derived from nouns, as a birdlike, behavioural, famous manly angelic and so on. (A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1986, Thomson A.Z.; Martinent A.V.; səh 48-51)

Many languages have special verbal forms called participles that can act as nouns modifiers. Sometimes participles develop into pure adjectives. Examples in English include relieved, spoken (the present participle of the verb go, used as an adjective in such phrases as “the going rate”) (Gordon E.M.; Krylova I.P.; A Grammar of Present Day, 1974; səh 31-32)

In many languages, some adjectives are comparable and the measure of comparison is called degree. For example, a person may be “polite” and a third person may be “most polite” of the three. The word “more” here modifies the adjective “polite” to indicate a comparison is being made and “most” modifies the adjective to indicate an absolute comparison (a superlati-

ve). Among languages that allow adjectives to be compared, different means are used to indicate comparison. Some languages do not distinguish between comparative and superlative forms.

In English many adjectives can be inflected to comparative and superlative forms by taking the suffixes “er” and “est”. Sometimes requiring additional letters before the suffix “great”, “greater”, “greatest”. Many adjectives do not naturally lend themselves to comparison. For example, some English speakers would argue that it does not make sense to say that one thing is “more ultimate” than another or that something is “most ultimate”, since the word “ultimate” is already absolute in its semantics (English for all, Ərəbov V; Süleymanova Z.; Bakı, 2004, səh 46-47)

Some pure vowels have lost their value. For example, in many parts of the country [a] a vowel was pronounced over the back of the tongue.

One of the most interesting changes occurred in sound [h]. This sound in ancient times was such hring-ring, hnecca – neck, In the Renaissance, this sound fell ham – am, his – is.

[v] and [f] sounds changed: feel vs veal. The influence of French also contradicted [z] and [s] sounds, zeal vs seal. Ng's voice helped distinguish words from the end of words. In ancient English, this sound was processed after the sound [g]. For example, king – kyning.

In addition, the pronunciation of words depended on the dialect. For example, the letter [y] was not labial in the north, but labial was in the south. In addition, we find it in the pronunciation [x], pronounced gh in the west, and ch in the south.

2) The second change took place in the composition of European culture. Interest in science during the revival occurred during the borrowing of words from the ancient Greek and Latin languages. During this period, Latin words were easily translated into English, since these words were similar to the words of the previous French language.

Some borrowed Latin words are in a range of international words, since it is found in some or all of the phonetic volumes, grammatical structures and meanings in many languages, the main part of the international language is of Latin origin. In modern science, Latin words have a certain weight. For example, obliqation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, proqramm, system, socialism, communism, slimatk, raqius, tradition. Learning borrowed English words, including their ability to reveal their various meanings, can help translate from foreign languages into their native language.

Word combinations are related to syntax, lexicology and phraseology. The form and features of these compounds depend on the nature of the words that make up them. Mirza Kazimbe's book "Grammar Turetsko tatarskaya Yazuka" is considered to be the first grammar book, and the term "word combinations" is equivalent to the term "syntax".

The research on word combinations was conducted by Yusif Seyidov and revealed some interesting points. The scientist refers to the position of the word combination between words and sentences, and focuses on the general and specific aspects of the word combination. According to the lexical-semantic features of the words, the word combinations is divided into two different types. In the speech process, appropriate words are selected from the dictionary content of the language, based on these models, combinations are automatically created and included in the sentence.

The usefulness of such compounds is related to speech activities, the purpose of the speech, the range of knowledge, personal and psychological qualities, the development of thinking, the ability to comprehend, understand and name the material of life. We can say that the language provides models for compounds, and the speech activity moves it in the right way with the necessary dictionary material.

From the earliest time, when we talk about every aspect of public life, there were specific words that have more jobs than others. The extent to which specific words are used to denote context is related to the social activities of individual groups. Thus, the names of the tools used in any field of activity were not affected by the names of the tools used in this action, and this was reflected in all languages. After writing, the lexical-semantic vocabulary groups specific to each area of

activity, specific to certain boundaries, were formulated and reflected in the texts. Some of the words that are included in the language dictionary are reinforced in the language and become the true language of this language. There are, however, some words that come out of the vocabulary of a language, therefore some words are a neologism in this language, some of them are archaic and become passive language. Comparative and superlative forms are also occasionally used for other purposes than comparison. In English comparatives can be used to suggest that a statement is only tendential; one might say "John is more the shy-and retiring type"; Where the comparative "more" is not really comparing him with other people or with other impressions of him, but rather could be substituting for "on the whole". In some languages, adjectives after their form to reflect the gender, case and number of the noun that they describe.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası", Bakı, 1996;
2. Yunusov D.A. "Guide to English Grammar", Bakı, 2004;
3. Nunan D. 1987, "Communicative language teaching journal"
4. Gordon E.M.; Krylova İ.P. "A Grammar of Present Day", 1974
5. Ərəbov V.; Süleymanova Z. "English for all", Bakı, 2004
6. Thomson A.İ.; Martinent A.V. "A Practical English Grammar, Oxford University, press, 1986.

A.Şəfixanova
S.Cəfərova

İngilis dilinin qrammatikasında sifət

Xülasə

Sifət əşyanın əlamətini bildirən bir nitq hissəsi hesab olunur. Sifətlər, əsasən, əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və rəngini təyin edir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Əşyanın rəngi də onun əlamətlərindən biridir. Sifət həmişə isimə aid olur, sifətdən əvvəl gəlir, cümlədə ən çox təyin və xəbər vəzifəsində işlənir. Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri onun dərəcələridir. Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün sifətlərin düşdüyü şəkillərə sifətin müqayisə dərəcələri deyilir. Sifətin müqayisə dərəcələri aşağıdakılardır:

Bu dövrdə ingilis dilinin frazeologiyasının zənginləşməsində digər bir mənbə King James Bible adlı müəllifin bibliyadan ingilis dilinə tərcüməsi olmuşdur. Bibliyadakı dini idiomlar bu mənbədən ingilis dilinin leksikasına kütləvi şəkildə daxil olmuşdur. Adı dərəcə əlaməti normal bildirir (big) və o bütün dərəcələrə meyar hesab olunur. Müqayisə dərəcəsi əlamətini (bigger), üstünlük (the biggest) dərəcəsinə belə göstəririk. Sifətin quruluşca 3 növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Sadə sifətlər bir kökdən ibarətdir. Düzəltmə sifətlər kök və şəkilçidən ibarətdir. Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir, bəzi mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Müasir ingilis dilində sifətlər müxtəlif nitq hissəsinin birləşməsindən düzəlir və isim+sifət, isim+feli sifət, sifət+sifət, isim+sifət+ed, say+isim+ed formasında düzəlir.

Açar sözlər: sifət, müqayisə, üstünlük, dərəcə, ifadə, təsnifat

Прилагательные на английской языке

Резюме

Имя прилагательное-это самостоятельная часть речи,которая обозначающая признак предмета и отвечающая на вопросы “какой?,””который?,””чей?”.По своему строению английские прилагательные делятся на простые,производные и сложные.Простые прилагательные на имеют в своем составе суффиксов и приставок:

Left-левый

Red-красный

В составе производных прилагательных есть суффикс или приставка:

Helpful-полезный

International-международный

Другим источником обогащения фразеологии английского языка в этот период был английский перевод Библии Короля Якова из Библии. Религиозные идиомы Библии были широко вовлечены в лексику английского языка из этого источника.

Для английских прилагательных характерны следующие суффиксов able-adorable,al-historical,ant-assistant и т.д.Виды знанию английские прилагательные делятся на два вида-качественные и относительные.Качественные прилагательные обозначают качества предмета прямо:soft-мягкий и т.д.В отличие от относительных,они могут быть выражены в большей или меньшей степени и поэтому имеют степени сравнения(softer-softest).От качественных прилагательных часто можно образовать соответствующее абстрактное существительное:softness-мягкость,darkness-темнота.Относительные прилагательные не имеют степеней сравнения.Английские прилагательные бивают разные.Одни помогают выразить эмоции,чувства и настроения или изменения статуса.Имена прилагательные имеют степени сравнения.В отличие от прилагательных в русском,английском они изменяются ни по родам,ни по падежам,ни даже по числам.Просто берем прилагательное и после него ставим любое существительное.

Ключевые слова: прилагательные,фраза,определения,сравнение,привосходственные

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.10.2019

Filologiya elmkəri doktoru, professor Zemfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

XƏYALƏ RƏSULZADƏ,
AzMİU
Ayna Sultanova, 11
x.resultzade@mail.ru

SÖZ LEKSİK VAHİD KİMİ

Xülasə

Sözdə iki cəhət – forma və məna üzvi şəkildə birləşmişdir. Sözüün forması müəyyən məzmun – leksik məna ifadə edir. Söz məhz leksik mənasına əsasən nominativ funksiya daşıyır. Sözüün leksik mənası dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyənləşir. Dilxarici amillər leksik məna üçün daha vacibdir. Buraya leksik mənanın əşya və onun məfhumu ilə əlaqəsi daxildir. Bu amillərin hər ikisi bir – biri ilə əlaqədar olsa da, onların sözüün məzmununda əksi müxtəlifdir. Sözüün əşya ilə əlaqəsinə görə ondan müəyyən tipli konkret əşyaları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məfhumla əlaqəsində isə leksik mənanın ümumiliyi şərtlənir. Bununla da söz təfəkkürün silahına çevrilir, məsələn, *qapı* sözü əsas mənada bir mənzilin, binanın, mehmanxananın və ya təyyarənin girəcək yerinin adını daşıyır. Qapı sözüünün məfhumla əlaqəsi leksik mənanı şüurda əlamətlər toplusu kimi təsəvvür etməyə imkan verir: binanın bir hissəsi, işıq və havanın keçdiyi yer. Azərbaycan dilinin sinonimiyası milli xarakter daşımaqla onun lüğət tərkibinin zənginliyindən xəbər verir. Sinonimlərdən istifadə edildikdə nitq rəngarəng, daha dolğun və ifadəli alınır. Yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olması uzun prosesdir. Burada yazarların, ictimai-siyasi xadimlərin, KİV-in rolu böyükdür. Əsas məsələ ondadır ki, süni sözcöndarma baş verməsin. Bəzən anormal söz ictimailəşərək ədəbi dilə daxil olur. Eyni zamanda, müasir dövrün tələbinə uyğun reklamların da rolu çoxdur. Çünki reklamlar insanların diqqətini daha çox cəlb edir. Reklamlardakı yanlış söz ictimailəşdikdə qarşısını almaq olmur.

Açar sözlər: dil, leksika, məfhum, semantika, sinonim, antonim, funksiya, fonetik, qrammatik, atalar sözləri, əşya.

Dil sistemində həmişə yeniləşmə, dəyişmə gedir: dildə yeni ünsürlər yaranır, köhnə ünsürlər aradan çıxır. Dilin ayrı – ayrı sahələri vahid sistem daxilində xüsusi mikrosistem təşkil edir. Leksikada sözlərin tematik qrupları mikrosistem təşkil edir. Eyni köklü mənaca müxtəlif qohum sözlərin qrupu, ilkin sözlə ondan törəyən sözlər, sinonim və antonimlər leksik sistemin mikrosistemləridir.

Leksik sistemdə leksik – semantik qruplar söz qruplarının ən əsasıdır. Bu qrupda ümumi qrammatik mənadan başqa minimum bir ümumi məna (leksik, kateqorial), bir nitq hissəsinə aid olan sözlər birləşir: məsələn, dad bildirən sifətlər: *acı, şirin, turş, duzlu, kəmsirin* və s. Mətbəx avadanlıqları bildirən isimlər: *qazan, qaşığı, çəngəl, bıçaq, ləyən, çömçə* və s. Təfəkkür bildirən feillər: *düşünmək, anlamaq, fikirləşmək, dərk etmək* və s. (1,32)

Söz insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitələrindən ən əsasıdır. İnsanlar gerçəkliyin əşya və hadisələrini sözlər vasitəsilə adlandırır, sözlər insanların emosiya və istəyini ifadə edir.

Söz leksikada hər şeydən əvvəl, funksiyasına görə - adlandırmaya görə müəyyənləşir. O, gerçəkliyin, müxtəlif əşya və hadisələrin adları kimi çıxış edir. Sözüün mənasında adlandırdığı əşya və hadisələrin ümumiləşmiş obrazı, informasiyası var. Burada söz fonetik və qrammatik cəhətdən bütöv formalaşması və idiomatikliyi əsasında səciyyələnir.

Sözdə iki cəhət – forma və məna üzvi şəkildə birləşmişdir. Sözüün forması müəyyən məzmun – leksik məna ifadə edir. Söz məhz leksik mənasına əsasən nominativ funksiya daşıyır. Sözüün leksik mənası dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyənləşir. Dilxarici amillər leksik məna

üçün daha vacibdir. Buraya leksik mənanın əşya və onun məfhumu ilə əlaqəsi daxildir. Bu amillərin hər ikisi bir – biri ilə əlaqədar olsa da, onların sözün məzmununda əksi müxtəlifdir. Sözün əşya ilə əlaqəsinə görə ondan müəyyən tipli konkret əşyaları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məfhumla əlaqəsində isə leksik mənanın ümumiliyi şərtlənir. Bununla da söz təfəkkürün silahına çevrilir, məsələn, *qapı* sözü əsas mənada bir mənzilin, binanın, mehmanxananın və ya təyyarənin girəcək yerinin adını daşıyır. Qapı sözünün məfhumla əlaqəsi leksik mənanı şüurda əlamətlər toplusu kimi təsəvvür etməyə imkan verir: binanın bir hissəsi, işıq və havanın keçdiyi yer.(10,24)

Söz tarixən insan cəmiyyətində əmələ gələn, bu və ya digər insan kollektivi tərəfindən dərk edilən qrammatik cəhətdən formalaşmış dil vahididir. Sözün xarici cəhəti səs, mənası isə məfhumla əlaqədar. Sözün əsas cəhəti məfhumu ifadə etməkdir. Məhz buna görə də sözün mənası onun adlandırdığı əşya, hadisə ilə şərtlənmişdir. Məsələn, *bəy, xan, mülkədar, kəndxuda* kimi sözlər artıq köhnəlmişdir, ədəbi dilimizdə işlənmir. *Spiker, kompüter, polis* kimi yeni sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Beləliklə dildə hər bir söz bilavasitə və ya bilvasitə ifadə etmə ilə əlaqədar.

Sözün məfhumu ifadə etmə imkanı hər dilin əsas sözlərinin milli xüsusiyyətidir. Bütün dillərdə məfhumun ifadəsi eyni olmur. Eyni məfhum müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə adlanır. Eyni məfhumun adındakı belə fərqlər müxtəlif dillərdə məfhumun eyni olmayan əlamətlərinin seçilməsi və sözün daxili formasının fərqliliyi ilə şərtlənir. Dillərdə adların əlamətləri fərqlidir. Məfhumu ifadə etmə funksiyası sözün leksik mənasının vahid amilidir. Daxili formanın müəyyənləşdirilməsi sözün milli xüsusiyyətlərini aşkar edən vahid üsuldur. Belə ki, həm nominativ funksiya, həm də məfhum beynəlmiləldir. Müxtəlif dillərdə sözün mənaları bir – biri ilə müqayisə edilsə, onların nominativ funksiyası və eyni bir əşyanı adlandırması eyni ola bilər, amma onların daxili formaları və semantik həcmələri uyğun gəlməyəcək. Çünki hər dildə sözün tarixi inkişaf prosesi fərdi təkrar olunmaz mənalarını təmsil edən zahiri fərqlər yaranır, məsələn Azərbaycan və rus dillərindəki *baş və qolova* sözlərini müqayisə edək. Azərbaycan sözü *baş*, rus sözü *qolovanın* ekvivalentidir. 1. Bədən üzvü, 2. Başlanğıc hissə, 3. Başçı, rəhbər, 4. Baş soğan. *Qolova*: 1. Çast tela, 2. Naçalniya çast, 3. Çelovek stoyaşiy vo qlave etoqo dela, 4. Qolova sıra, saxara. Hər iki dildə bu sözlərin uyğun gələn mənalarından başqa, əlavə mənaları da vardır. Lakin həmin mənalar bir – birindən fərqlənir. Onları lüğət əsasında müqayisə etsək *baş və qolova* sözlərinin hansı dildə mənaca geniş olduğunu bilmiş olarıq. (3,45)

Məfhumla söz bir – bir ilə dialektik vəhdətdə olsa da, bir – birindən fərqli olan əlamətlərə malikdir.

1. Məfhum əşya və hadisələrin şüurumuzda əks olunmuş ümumi və mühüm əlamətlərinin insan təfəkküründə inikasıdır. Söz isə məfhumu ifadə edən, onun əmələ gəlməsini başa çatdıran bir silahdır.
2. Məfhum əşya və hadisələrlə bilavasitə, söz isə bilvasitə əlaqədar.
3. Məfhum təfəkkür, söz isə dil amilidir.
4. Məfhum ümumbəşəri xarakterə malikdir, söz isə milli xarakter daşıyır.
5. Söz məfhumdan müstəqil və qeyri – müstəqil olması ilə fərqlənir.(8,64)

Əşyanın müəyyən əlamətinə əsasən verilən ad sözün əşyavi – məntiqi mənasını təşkil edir. Konkret desək, dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlərin vasitəsilə təklikdə ifadə olunan konkret məna sözün leksik mənası adlanır. Leksik məna sözün ilk və başlıca mənasıdır. Buna görə də hər bir sözün leksik mənası əsas və həlledicidir. Sözün leksik mənası sözün özünə nisbətən bir cür, əşyaya nisbətən isə başqa cür təzahür edir.

Leksik məna sözün özünə nisbətən konkret və fərdidir. Yəni hər bir leksik məna bu və digər sözlə məxsusdur. Bir sözün leksik mənası digər sözün leksik mənasından konkret və ayrıca bir əşya ilə əlaqədar olmasına görə fərqlənir. Məsələn, *alma, armud, heyva* və s. Bu sözlər mey-

və növləri olmalarına görə ümumiləşdirilsə də, bunlar ayrı-ayrı əşya, konkret məfhumla bağlı olmalarına görə seçilir. Onlar fərqləndirici mənalar ifadə edirlər.

Leksik məna yalnız ifadə etdiyi məfhumla yox, həm də sözün aid olduğu nitq hissəsi ilə, işlədildiyi mətnlə, ekspressiv və üslubi çalarlarla müəyyən edilir. Leksik məna dildən kənar ekstralinqvistik və dil amilləri ilə müəyyənləşir.

Qrammatik məna söz, söz birləşməsində və cümlədə konkret forma alır. Sözün hər cür konkretlikdən ayrılmış şəkildə ifadə olunan ümumiləşmiş mənası qrammatik məna adlanır. Sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif qruplarda birləşərək ümumiləşir. Onların qrammatik mənaları konkret yox, ümumiləşmiş mənada işlədilir. (10,3)

Qrammatik məna nitqdə sözlər arasındakı ümumi əlaqələri müəyyənləşdirməyə, eyni tipli sözlərin bütöv bir qrupuna aid etməyə, leksik mənəni tamamlamağa, bir kateqoriya daxilində bir qrammatik mənasının digər qrammatik məna ilə qarşılaşdırmağa xidmət edir.

Qrammatik nöqteyi – nəzərdən sözün mənası iki cəhətdən məhdudlaşa bilər: morfoloji və sintaktik. Morfoloji cəhətdən qrammatik məna sözdəyişmə formalarının sayına, sintaktik cəhətdən isə sintaktik əlaqə üsuluna, cümlə üzvlərinin vəzifəsinə görə məhdudlaşır.

Sözün həqiqi və məcazi mənalarını müəyyənləşdirən meyar çox vaxt nisbi olur. Həqiqi mənada olan sözlər konkret olaraq əşyanı, hadisəni, prosesləri və s. adlandırır. Həqiqi məna elə bil əşyaya bilavasitə yönəlmişdir. Həqiqi mənalı sözlər üslubi cəhətdən neytral və ekspressiv olur. Əsas məna əsasında yeni, mənalar formalaşır. Məcəzi məna yeni, əlavə mənadır.

Dildə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Əşya və hadisəni həqiqi məfhum kimi dərk və təsəvvür etdirən məna həqiqi, (*kitab, qələm*), əşya və hadisəni həqiqi məfhum kimi təmsil etməyən məna məcazidir. (*daş qəlbli insan*).

Həqiqi məna sözdə əsas, məcazi məna isə qeyri - əsasdır. Həqiqi məna daha müəyyən, daha sabit olur. O, əşyanın ictimai başa düşülməsini əks etdirir, mətndən asılı olmur. Məcəzi məna isə fərdi və subyektiv ola bilər, daha mücərrəddir, davamlı olmur, mətndən asılıdır. Məsələn, “*tülkü*” sözü müəyyən bir heyvanın adıdır. Bu sözün məcazi mənada işlənməsi (*hiyləgərlik*) yalnız həqiqi məna əsasında mümkün ola bilər. (3,76)

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi zəngin və çox müxtəlifdir. Ekstralinqvistik amillərlə bağlı olmaqla yanaşı, o, obyektiv gerçəklikdə baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir.

Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün çətinlik törədən leksik məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, leksika üzərində işin təşkil edilməsinin perspektivini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan amillərdən sayılır.

Öyrənənlər üçün sözün leksik mənasının təyin edilməsi çətinlik törədən məsələlərdən ən birincisi və vacibidir. Çünki sözün düzgün başa düşülməsi və onun nitqdə işlədilməsi məhz bununla bağlıdır.

Söz bir və ya bir neçə leksik mənaya malik ola bilər. Öyrənənlər üçün mürəkkəb leksik mənaya malik olan çoxmənalı sözlər xüsusi çətinlik törədir.

Çoxmənalı sözlərin məna strukturunda yuxarıda qeyd edildiyi kimi ən geniş yayılmış və ən çox işlənən əsas məna ilə yanaşı törəmə mənalar da mövcud olur. Lakin bu törəmə mənaların özü də bəzən əsas mənadan heç də az mahiyyət daşıymır. Bunu nəzərə alaraq çoxmənalı sözlərin izahı zamanı məna ardıcılığı və sistemliyinə riayət etmək lazım gəlir. Öyrənənlərə ilk növbədə sözün həqiqi mənası aydın olmalıdır; törəmə mənalar isə bir qayda olaraq, sonralar tələbələrə izah edilməlidir.

Frazeoloji cəhətdən bağlı mənalar, adətən az saylı sözlərlə əlaqəyə girirlər. Onların digər sözlərlə birləşmə qabiliyyəti, real gerçəklik hadisələrinin münasibətləri ilə deyil, Azərbaycan dilinin leksik sisteminin daxili qanunları ilə məhdudlaşmışdır. Belə ki, *oturmaq* feili frazeoloji cəhətdən bağlı mənasında “fiquruna yaraşmaq, bədəni tutmaq (paltar haqqında) *paltar, pencək, don, palto, yaxşı, pis* və s. sözlərlə bağlana bilər. (4,112)

Frazeoloji cəhətdən bağlı sözlər söz birləşmələri əcnəbi tələbələr üçün çətinlik törədir, belə ki, adətən özündə Azərbaycan dilinin leksik sisteminin xüsusiyyətlərini əks etdirir, bu da təbiidir ki, öyrənmələrin ana dillərindən köklü şəkildə fərqlənir.

Hal – hazırda Azərbaycan dilinin qeyri ana dili kimi öyrədilməsinin nəzəriyyə və praktikasında leksikanın sistem şəkildə öyrədilməsinə geniş diqqət ayrılır, belə ki, dildə təcrid olunmuş halda deyil, bir – bir ilə müəyyən münasibətlərdə olurlar. L.Q.Sayakovun fikrincə, “hər hansı bir şeyi sistem şəkildə öyrənmək təkcə bu sistemin elementlərini deyil, eyni zamanda onların arasındakı münasibətləri öyrənmək deməkdir”.

Söz dil sistemində digər sözlərlə müxtlif münasibətlərə girə bilirlər, eləcə də müxtəlif əsaslarla birləşmiş söz qruplarına semantik, derivation, məntiqi anlayış qruplarına girə bilirlər.

Mənasından asılı olaraq aşağıdakı söz qrupları mövcuddur: leksik – semantik qruplar, sinonimlər sırası, antonim cütlükləri.

Derivation (sözdüzəltmə) xüsusiyyətlərinə əsasən eyni köklü sözlər və paronimlər qruplarını göstərmək olar.

Sözlərin maddi ələmlə əlaqəsi baxımından, ekstralinqvistik amillər nəzərə alınmaqla sözlərin tematik qrupları fərqləndirilir.

Azərbaycan dili sisteminin nəzərə alınmaqla öyrədilməsi daha səmərəli yoldur, belə ki, sözlər və onların mənaları arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi onların daha da dərinəndə anlaşılmasına köməklik göstərir.

Leksik – semantik qrup yarımqrupa da bölünə bilər. Belə ki, sinonim və antonimlər leksik – semantik qrupun tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, nitq feillərinin sırasına:

1) *söhbət etmək, danışmaq, demək*; 2) *çağırmaq, dəvət etmək*; 3) *elan etmək, xəbər vermək, ötürmək*; 4) *nəql etmək, məlumat vermək, məruzə etmək və s.* Bu qrupa həm də antonim cütlükləri daxildir: *soruşmaq – cavab vermək; qışqırmaq – pıçıldamaq; danlamaq – tərifləmək* və s. Artıq qeyd edildiyi kimi, leksik – semantik qrupda sözlər arasında əlaqə formalarından biri sinonimik əlaqələrdir. (7,25)

Azərbaycan dilinin sinonimiyası milli xarakter daşımaqla onun lüğət tərkibinin zənginliyindən xəbər verir. Sinonimlərdən istifadə edildikdə nitq rəngarəng, daha dolğun və ifadəli alınır. Yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olması uzun prosesdir. Burada yazarların, ictimai-siyasi xadimlərin, KİV-in rolu böyükdür. Əsas məsələ ondadır ki, süni sözcöndərmə baş verməsin. Bəzən anormal söz ictimailəşərək ədəbi dilə daxil olur. Eyni zamanda, müasir dövrün tələbinə uyğun reklamların da rolu çoxdur. Çünki reklamlar insanların diqqətini daha çox cəlb edir. Reklamlardakı yanlış söz ictimailəşdikdə qarşısını almaq olmur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı 1982
2. Verdiyeva Z. ; Ağayeva F.; Adilov M. “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” Bakı 1979
3. Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” Bakı 1985
4. Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” Bakı 1962
5. “Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı 1978
6. Həsənov H. “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” Bakı 1978
7. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi I hissə , Bakı 1976 Ədəbiyyat
8. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1979.
9. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı 1973
10. Qasımov R. Azərbaycan dilində leksik normalaşma. Bakı

Слово как лексическая единица

Резюме

В слове есть два аспекта - форма и значение объединены органически. Словоформа выражает определенное содержание - лексическое. Слово именительное в своем лексическом смысле. Лексическое значение слова определяется раздражающими и лингвистическими факторами. Двухязычные факторы более важны для лексического значения. Это включает в себя отношение лексического значения к вещи и ее концепции. Хотя оба эти фактора взаимосвязаны, их содержание совершенно иное. Он используется для обозначения определенного типа вещей из-за его отношения к объекту. С точки зрения понятия, лексическое значение обобщено. Таким образом, слово становится оружием мысли, например, слово «дверь» означает название квартиры, здания, отеля или самолета. Отношение слова «дверь» к понятию позволяет нам визуализировать лексическое значение как совокупность знаков: часть здания, свет и воздух. Синонимия азербайджанского языка является национальной, что свидетельствует о богатстве его словарного запаса. Когда используются синонимы, речь становится более красочной, более убедительной и более выразительной. Включение новых слов в словарь языка - долгий процесс. Роль писателей, общественных и политических деятелей, а также средств массовой информации здесь. Ключ должен избежать искусственного сговора. Иногда ненормальное слово социализируется в литературном языке. В то же время большую роль играет современная реклама. Потому что реклама привлекает все больше и больше людей. Неправильное слово в рекламе не может быть предотвращено при социализации.

Kh. Rasulzadeh

The word is like a lexical unit

Summary

There are two aspects in the word - form and meaning are united organically. The word form expresses certain content - lexical. The word is nominative in its lexical sense. The lexical meaning of the word is determined by the irritating and linguistic factors. Bilingual factors are more important for lexical meaning. This includes the relation of lexical meaning to the thing and its conception. Although both of these factors are interrelated, their content is quite different. It is used to refer to a particular type of thing because of its relation to the object. In terms of the concept, the lexical meaning is generalized. Thus the word becomes a weapon of thought, for example, the word door means the name of an apartment, building, hotel, or airplane. The relationship of the word door to the concept allows us to visualize the lexical meaning as a collection of signs: a part of the building, the light and the air. The synonymy of the Azerbaijani language is national, indicating the richness of its vocabulary. When synonyms are used, the speech is more colorful, more compelling, and more expressive. The inclusion of new words in the language dictionary is a long process. The role of writers, public and political figures, and the media is here. The key is to avoid artificial collusion. Sometimes an abnormal word becomes socialized in a literary language. At the same time, there is a great role played by modern advertising. Because ads attract more and more people. The wrong word in ads cannot be prevented when socialized.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S.Ə.Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLNARƏ MƏLİKOVA

ADU

Təbriz küçəsi

gulnara.melikova.60@mail.ru

BÖYÜK BRİTANIYANIN TOPONİMİKASINDA DÜZƏLTMƏ COĞRAFİ ADLAR

Müasir coğrafi distribusiyaya olan “ham” eyni zamanda mənşəyinin də qədim tarixə malik olmasını sübut etmişdir. Xəritələr bir daha təsdiq edir ki, bu sufiksin ən geniş, intensiv yayıldığı vilayətlər-erkən Anqlo-Saksların məskən saldıqları rayonlarda; ölkənin cənub-şərqi, müasir Kent, Surrey, Susseks, Esseks, Suffolk, Norfolk qraflıqlarında təsadüf olunur. Qərb rayonlarının oykonimlərində müşahidə olunan müasir “ham” suffiksi, çox ehtimal ki, bizim tədqiq etdiyimizlə eyni semantikaya malik olmayıb, omonimlik təşkil edir. Belə ki bu sufiks bir çox hallarda, qədim İngilis “çəpərlənmiş tarla, çəmən” mənasını ifadə edən “hamm” suffiksində aiddir. Lakin görünür ki, vilayətlərdə daha qədim tarixə məxsus və intensiv yayılmış “stow, sted” – “görüşlər üçün nəzərdə tutulan müqəddəs yer” kimi sufiksdə “ham” distribusiyaya ilə uyğun gəlir. Ancaq, uzaq qərbə doğru getdikcə, coğrafi adlarda “ham” komponentinə daha az, bunun əksinə olaraq isə “tun” elementinə tez-tez rast gəlmək olar. Bu da ən azı ona görədir ki, Anqlo-Saksların qərbə doğru irəliləməsi ilə artıq köhnəlmiş “ham” elementi “tun” ilə əvəz edilərək, ərazidə ən məhsuldar elementə çevrilmişdir. İngilis tarixçi və ilahiyyatçısı Beda “İngilis xalqının dini tarixi” (731-ci, s. 30) adlı kitabında qeyd edirdi ki, “ham” elementi “ham” ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu da yuxarıda göstərdiklərimiz “tun” və “ham” arasındakı qarşılıqlı toponimik əlaqəyə dair düşüncələrimizlə üst-üstə düşür. Bedanın “Tarix” əsərində yaşayış məntəqələrinin böyük əksəriyyəti “ham” elementi ilə verilmişdir və bu da tədricən şəhər adlarına qədər inkişaf etmişdir, həmin dövrlərdə “tun” elementi ilə yaranmış məskən adları yenicə formalaşdı.

Açar sözlər: Onomastik vahidlər, bədii üslub, coğrafi adlar, toponimik sufikslər, coğrafi terminlər, oykonim, düzəltmə coğrafi adlar

Onomastik vahidlər İngilis dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və.s xidmət edir. Onomastika müasir dilçilikdə hərtərəfli tədqiqə ehtiyacı olan bir bölmədir. Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalarına görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir. “Onomastikanı dilçiliyin xüsusi bir qolu” adlandıran A.V.Superanskaya yazmışdır: “Xüsusi adlar linqvistik kateqoriyalara daxil olan bütün sözlər kimi eyni elementlərdən təşkil olunsada, cəmiyyətə fərqli xidmət edir.” [2, 3-5]

Günümüzdə qədər gəlib çatmış ingilis coğrafi adlarının böyük əksəriyyəti əsrlər boyunca müxtəlif tayfaların təsirinə məruz qalmışdır. Buna görə də ingilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları, normanları, keltləri, skandinaviyalıları xatırladır. İngilis coğrafi adlarının tədqiqi zamanı ilk baxışdan rastlaşdığımız əsas çətinlik onların təzahür formalarındadır. Belə ki, hər bir adın müasir forması çox asanlıqla onun mənasını ifadə etmək imkanına malikdir. Məsələn, “Ashwood” ayrı-ayrılıqda “ash” və “wood” – “göyrüş ağaclı meşə” anlamını verir. [21, 16] Çox zaman isə müasir adın təzahür forması aldadıcı ola bilər. Məsələn, “Rock Bear” sözünün nə “rock” – qaya sözü, nə də “bear” – “ayı” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmayıb, yalnız “zağca quşları ilə bol olan və ya bu quşların tez-tez müşahidə olunduğu meşə” mənasını verir. [21,274] Rastlaşdığımız digər bir problem eyni müasir formaya malik coğrafi adların tamamilə müxtəlif mənşə və mənalara malik olmalarındadır. Məsələn, “Oulton” coğrafi adı “old farmstead”, “Wulfa’s farmstead” mənalarında işləyə bilər. [6,18] Bəzi sözlər mövcuddur ki, qə-

dim ingilis dilində necə işlənirdisə, müasir ingilis dilində də eyni qalmaqdadır. Məsələn, qədim ingilis elementləri olan “ham” və “hamm” müxtəlif mənalarda, birinci, “ferma, kənd, mülk”, ikinci isə “çəpərlənmiş sahə”, “su və ya bataqlıqla əhatə olunmuş yer” mənalarını ifadə etsə də, müasir dövrdə hər ikisi “ham” kimi işlənir. [21, 381]

İngiltərənin müasir toponimiyası, son elementləri müntəzəm olaraq təkrar sufikslərdən ibarət geniş yayılmış düzəltmə adlara malikdir. Əsas apelyativlərin semantikasını ilə əlaqədar olaraq yaranmış sufikslərin ümumi mənzərəsi analoji olub, coğrafi adların son elementlərini bütöv vahid halında təşkil edir. (kök, poluafiks). Başqa sözlə desək, toponimik sufikslər coğrafi adlar üçün xarakterik olan əsas mənalar arasında semantik əlaqə yaradan bütöv vahid halına keçir. Bu cür düzəltmə coğrafi adları əmələ gətirən sufikslər iki qrupa bölünür:

1. yaşayış məskənlərini bildirənlər (ev, qəsəbə, ferma, çardaq, istehkam və s.);
2. təbii obyektləri bildirənlər (çay, tarla, bərə, dərə, vadi və s.)

Məna cəhətdən məskunlaşma yerini, onun xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən birinci qrupa məxsus sufikslər arasında ən çox yayılmış müasir tipli sonluqlar “ham” və “ton” olub, ilk əsas mənaları toponimiyanın formalaşmasının müxtəlif tarixi etaplarına təsadüf edir. Bu sonluqlar qədim ingilis dilində “ev, qəsəbə, yaşayış məntəqəsi” anlamlarına uyğun gəlir. “Ham” suffiksinin daha qədim tarixə malik olması bir sıra yaxın faktorlar vasitəsilə sübut olunmuşdur. Ən qədim toponimik komponentlərdən biri olan və mənsubluq bildirən “-ing” suffiksi ilə sıx, yaxın kombinasiyada olması, məsələn, “Birmingham”, “Rockingham”; Norman işğallarından sonra artıq yayılmaqda olan qədim fransız xüsusi isimləri ilə uyğunluğun olmaması. İngilis toponimiyasının inkişafının erkən dövrlərində “broc” sinonim söz ilə sonralar sıxışdırıb çıxarılan qədim “burna” (çeşmə, bulaq) elementi ilə birləşməsi (müqayisə üçün yayılmış oykonimlərdən “Burnton” əvəzinə “Burnham” və “Brougham” əvəzinə “Broughton”) Bəzən, hər iki, “ham” və “ton” elementləri eyni coğrafi adda rast gəlinə bilər. Məsələn, Northgamton.

Məşhur toponimist tədqiqatçı K.Cameron “İngilis coğrafi adları” (1996) kitabında qeyd edirdi: “Ən qədim İngilis xalqına məxsus cəmi 4 element bu günə qədər qalmışdır: “ham”, “ton”, “wick” və “worth”. Sonuncu ikisi isə sadə formada da ola bilər. Bu elementlərin hər biri qədim İngilis şəxs adları ilə kombinasiya təşkil edirdi. Nümunə olaraq, “Masham” (Moessa); “Cayton” (Coega); “Heckmond-wike” (Heahmund) və “Wadsworth” (Wada) göstərmək olar. Cameron bu elementlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərini müşahidə etdikdən sonra yazırdı: “Ham” – “mülk, ev” mənalarını ifadə edir. Bu element apelyativlərlə bilşərək mürəkkəb konstruksiya əmələ gətirir. Məsələn, “Middleham” – “orta ev”. Təsviri xüsusiyyətlərinə görə, “Bentham” – “əyilmiş ot”. Vegetativ xüsusiyyətlərə görə və “Farnham” - “ayıldöşəyi, qıjı”. “Tun” – “mülk, ferma” olub, mürəkkəb konstruksiyaların tərkibində birinci elementi müxtəlif sahələri ehtiva edir. Məsələn, sənət, peşə xüsusiyyətlərinə görə, Sweaton - “dəmirçi” və Potterton – “dulusçu”. Torpaq növünə görə, Clayton - “gilli”; Sancton – “qumlu” və Murton – “bataqlıq”. “Wic” elementi coğrafi adlarda bir çox fərqli mənalara malikdir. Məsələn, Kewick. Bu mürəkkəb adın birinci elementi hardasa kiçik Rim evini xatırladır. İkinci element isə “ticarət mərkəzi, bazar” deməkdir. Sonralar isə “wic” tədricən “gündəlik ferma” anlamında işlənməyə başladı. Məsələn, Bewick - “arı ferması” və Hewick – “yüksək torpaq”. “Worth” – “çəpərlənmiş ev, mülk” deməkdir. Bu elementdən düzəlmiş coğrafi adların birinci komponentləri şəxs adlarından formalaşmışdır. Ümumiyyətlə götürsək, “Worth” elementli toponimlərin 75%-i şəxs adlarından əmələ gəlmişdir. Məsələn, “Badsworth” - “Baddi adlı şəxsə məxsus çəpərlənmiş mülk” və “Wardsworth” – “Wada adlı şəxsə məxsus mülk” Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip nümunələrin 53-ü “West Riding” regionunda, 44-ü isə “Aire River” çayının cənub sahillərində rast gəlinir.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz elementlərlə yanaşı, başqa sözlə, “Danelaw” ərazilərində “ton” suffiksi ilə yanaşı, Skandinaviya mənşəli “by” suffiksi də fəaliyyət göstərirdi. İngilis toponimiyasının formalaşmasında bu elementin fəal iştirakı müddəti çox uzun bir tarixi əhatə edir,

təxminən 500 ildən artıq bir dövr ərzində (IX-XIV) qorunub saxlanmış və hal-hazırda da işlənməkdədir. Müasir səviyyədə birinci komponenti “by” ilə düzəlmiş coğrafi adlar adətən müstəqil olaraq seçilmirlər, çünki böyük əksəriyyəti qədim Skandinaviya mənşəli xüsusi isimlərdən təşkil olunmuşdur. Bu qrupa məxsus digər suffikslər arasında ən geniş yayılmışı “chester” (qədim İngilis mənşəli “ceaster” - “möhkəmləndirilmiş istehkam, şəhər”). “chester” forması ölkənin hər tərəfinə yayılmışdır. Lakin, “Dane law” da Skandinaviya təsiri ilə əlaqədar olaraq, nəticədə bu forma “caster” variantına çevrilmişdir. Məsələn, Lancaster, Doncaster. Rim istehkamları ilə əhatə olunmuş ərazilərdə yerləşən müasir şəhərlərin adlarının birinci elementləri hələ rimplərdən əvvəl, keltlərə məxsus olmuşdur. Bunlara aid aşağıdakı misalları göstərmək olar :

Gloucester (Rim mənşəli “Glevum”)

Worcester (“Ueogorna civitas”)

Məna cəhətdən təbii obyektləri bildirən ikinci qrupa məxsus suffikslər arasında ən çox yayılmış qədim İngilis “leah” elementidir. Bu da onunla bağlıdır ki, keçmiş zamanlarda Britaniyanın böyük bir sahəsi sıx meşələrlə örtülmüşdür. Lakin sonralar isə, ilk sakinlər yaşayış üçün meşə ağaclarını kəsib təmizləyərək həmin ərazilərdə məskən salırdılar. Bunu onunla izah etmək olar ki, qədim İngilis mənşəli “leah – ağacları kəsilmiş meşə, tala, cıgır” mənalarında işlənirdi. Hazırda bu söz bir çox şəhər adlarının sonunda işlənir ki, bu şəhərlər isə məhz meşələr yerləşən rayonlarda salınmışdır. Bu element uzun müddətli inkişaf prosesi nəticəsində son dərəcə müxtəlif formalara düşmüşdür. Hazırda bu elementin ən çox rast gəldiyimiz müasir formaları aşağıdakılardır:

ley-Helmsley, leigh - Thurleigh, laugh- Healaugh, lam- Acklam, le - Scarle, la – Stella.

İndiki zamanda bu suffikslərdən əmələ gəlmiş oykonimlər ölkənin bütün ərazilərinə, xüsusilə keçmişdə meşə massivləri yerləşən sahələrdə - Hampshire, Sussex, Surrey, Staffordshire (“Eastleigh” , “Kingsley” , “Dadley” , “Bromley”) geniş yayılmışdır. Olduqca müxtəlif növ landşafta məxsus “Gloucestershire”, “Oxfordshire” və “Suffolk” - bu coğrafi adlar keçmiş meşələrin (“Hansley”, “Hadleigh”) yerləşdiyi rayonlarda cəmləşmişdir, bununla belə, onlara demək olar ki, dağlarda, “Yorkshire” məxsus süpürgə kolu və “Lancashire” məxsus bataqlıq sahələrə rast gəlinir.

“Ley” elementinin fəaliyyət periodu olduqca uzun olmuşdur. İlk Anqlo-Saksların məskən saldığı dövrlərdə kelt mənşəli köklərlə “-ing” suffiksinin birləşdirilməsi nəticəsində hazırkı bir çox coğrafi adlar formalaşmışdır. Bunu həmçinin, qədim fransız və qədim skandinaviya xüsusi isimlərinin birləşməsi X-XI əsrlərin toponimiyasında –ley elementinin fəal iştirakını sübut edir. Adətən birinci komponentlər qədim ağac, bitki və heyvan bildirən adlara aid olduğundan, müasir leksikada uyğunluğu yoxdur. “Dane law” sahələrində xüsusi tавтолиji adlara rast gəlmək olar. Məsələn, “Ripley” hibrid, tipii, burada qədim İngilis “meşədə cıgır, yol” bildirən sözlə, qədim Skandinaviya mənşəli eyni mənaya malik söz birləşib. Görünür ki, sonu “wood” (qədim İngilis mənşəli “wudu - meşə”) elementi ilə bitən geniş yayılmış coğrafi toponimlər əsasən “ley” distribusiyası ilə təsadüf edilir. Bundan başqa, hazırda coğrafi elementlər olan “ley”, “by”, “ham”, “ford”, “burn”, “ton” və s. ilk mənalarını itiriblər. Bu elementlər daha çox obyektin, yaşayış məskənlərinin və s. fərqləndirici xüsusiyyətlərini, görünüşünü, necəliyini göstərən elementlər kimi dərk edilir.

Yuxarı da qeyd etdiklərimizlə yanaşı, düzəltmə coğrafi adlar çoxlu sayda müasir son komponentlər vasitəsilə də yaranır. Onlar arasında ən geniş yayılmışları bunlardır: “-ber, -bur” (qədim İngilis “beorg – dağ, təpə, yayla”) - Limber, Modbury; “-clough” (qədim İngilis “clōhdərə, vadi”) – Cowclough; “-den” (qədim ingilis „den-otlaq“) - Thornden ; „-den“ (qədim ingilis „denu- dərə“) - Debhen; „-den , -don“ (qədim ingilis „dun-təpəcik“) - Rowden, Standon; “-eau, -y“ (qədim ingilis „ea – çay, sel“) - Shepeau, Ebony; „-ey, -y“ (qədim ingilis „eg – ada“) - Sheppey, Fenny; “-hall, -hill, -al, -all, -ale” (qədim ingilis “halh-dar, ensiz dərə, çaybasar çəmən”) - Edenhall, Wighill, Sandal, Cromall, Heale; “-ham” (qədim ingilis “hamm – çəmənlik, çəpərlənmiş sahə”) - Elham; “-hamsted” (qədim ingilis “hsm-stede – ferma, mülk”) -

Berkhamsted; “-hampton” (qədim ingilis “ham-tun – ferma”) – Bathampton; “-hill, -nell, -le, -hull” (qədim ingilis “hyll – təpə”) - Girnbill, Warnell, Royle, Monyhull; “-hoe, -ow, -oe” (qədim ingilis “hoh – təpənin ətəyi”) - Swinhoe, Sharow, Shaftoe; “-hop, -op, -up” (qədim ingilis “hop – bataqlıq yerlərdə quru sahə”) - Mythop, Middop, Eccup; “-ley, -low” (qədim ingilis “hlaw – təpə, kurqan, yayla”) - Osmotherley, Docklow; “-or, -ore” (qədim ingilis “ora – sərhəd, sahil”) - Windsor, Lynsore; “-nor, -one” (qədim ingilis “ofer – dəniz, çay sahili”) - Bickner, Elmore; “Sett” (qədim ingilis “(ge)set – yurd, mal-qara tövləsi”) – Stradsett; “-tor, -ter” (qədim ingilis “torr – qaya, qayanın piki”) - Bagtor, Notter; “-was” (qədim ingilis “wesse - nəmli, rütubətli sahə, bataqlıq”) – Alrewas.

Bunlardan başqa, Brintaniyanın düzəltmə coğrafi adları siyahısına oykonim və oronimlərlə yanaşı, etnotoponim düzəldən coğrafi terminlər də mövcuddur. İngilislərin Kelt mənşəli 3 etnotoponim düzəldən sufiksi olub: “Walh” - bu həm Welshman - Velsman, həm də sırf – təhkimçilik” mənalarında işlənirdi; “Brettas” - Britons; və Cumbre - Britaniya xalqı özünü “Walh” adlandırır. Bu termin latın “volcal” sözündən formalaşmış, Kelt tayfalarından birinin adı olmuşdur. Bu elementin semantik xüsusiyyətlərinə gəldikdə tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu termin iki anlamda işlənmişdir: “Velsman və ya təhkimçilik”. Tədqiqatçı M.Gelling, digər toponimist tədqiqatçı M.L.Faulla sitat gətirərək iddia edir ki, “Walh”la bağlı siqnikasiyaya aid ikinci məna daha gizli saxlanmışdır. M.L.Faull qeyd edir ki, bu termin daha geniş hallarda “Volsman” mənasını ifadə edir. Məsələn, Walton və Walcot. Lakin, Britaniyalılara görə bu element həmçinin, Anqlo-Sakslar tərəfindən şəxs adı kimi də işlədilir. Çox güman ki, bu, qarışıq uşaqlara (İngiltərə və Britaniyanın digər bir dövlətindən olan) verilən ad idi. Məsələn, Walshford; Walkington və Walkingham. “Sevimli ad” forması olan “Walca” yuxarıdakı son ikisi üçün mənəbdir; “Bret” - bu elementə sadəcə olaraq, “West Riding” regionunda 4 adda rast gəlmək mümkündür. “Monk Bretton”; West Bretton; “Birkby və ya Bretby Hill”; Burton və ya Bretton Salmon. Başqa heç bir qraflıqda bu element işlənmir. Bununla belə, tədqiqatçı W.Thurlow qeyd edir ki, bu coğrafi adların strukturunu X əsrdə şimali-qərbdən Norse işğalçılarının müşayəti ilə Britonlardan sonrakı sakinləri ifadə edir.

“Cumbre”, “Walh” və “Bret” elementlərindən fərqli olaraq, bu komponentin “hyperlink”ə (ikimənalılıq) dair heç bir problem yoxdur. Bu söz mənşəyini “cumber” - primitiv Welsh seriyasından götürüb. Tədqiqatçı M.Gelling qeyd edir ki, bu element qədim ingilis alınma söz olub, müasir forması “Cymro” (Welshman) kimi çağırır. Məsələn, Cumberworth. Bu coğrafi ad yeganə addır ki, bütün qraflığa şamil oluna bilər. Lakin tədqiqatçı M.L.Faull sübut etməyə çalışır ki, “Cumberworth” adında birinci element şəxs adından götürülmüşdür, mənası isə “Cumbra - adlı şəxsə məxsus çəpərlənmiş ərazi” deməkdir; Cumber land; “Welsh” torpağı və ya ərazisi mənasını ifadə edir. Bu qrupa məxsus digər bir element isə “-ing” dir. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi bu suffiks Anqlo-Saks mənşəli (“ingas”) olub, mənası “sonrakı xalq, xələf və ya nəsil” deməkdir. Hal-hazırda bu suffiksin cəm formasına nadir hallarda rast gəlmək olur. Bu elementdən düzəlmiş bəzi coğrafi adlara nəzər salaq: Kilpin - “Cyppel xalqı və ya nəsl”. Bu elementdən düzəlmiş bəzi coğrafi adlara nəzər salaq: Kilpin - “Cyppel xalqı və ya nəsl”.

Bəzən də bu elementə yiyəlik halında da rast gəlmək olar. Bu zaman o, “leah”, “tun” və “ham” elementləri ilə kombinasiya təşkil edir. Məsələn, Headingley - (Headda+inga+leah) – “Headda nəslinə mənsub meşə” deməkdir; “Knedlington”- (Cneddel+inga+tun) - “Cneddel nəslinə məxsus ferma” deməkdir; “Godmanham - (Godmund+ (inga)+ tun) – “Godmund – nəslinə məxsus malikanə” deməkdir. Göründüyü kimi müasir dövrdə ortada “inga” elementi atılmışdır.

Coğrafi adların struktur xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, başqa sözlə, daha dəqiq desək, başlıca sözdüzəldici qrup toponimlərin struktur və semantik xarakteristikasını müqayisə edən zaman, bir çox leksemlərin təkrar olunmasının şahidi olur. Həqiqətən də, sadə toponimlər kimi fəaliyyət göstərən coğrafi terminlər, eyni zamanda tərkibi, şərti-üzv və mürəkkəb toponimlərdə də fəal olaraq iştirak edə bilər. Məsələn, “thorp” – “Thorp”, Scotterthorp, Thorpe Basset; “marsh” - Marsh, Lamarsh, Denge Marsh; “show” – “Show”, Ellishow; “fleet” – “Fleet”, Ad-

lingfleet; “beck” - Pinchbeck, Roe Beck. Analoji fəaliyyət göstərən digər ləksemlər; -ditch, burn, grove, holt, hurst, mere və başqaları bu qəbildəndir.

Bununla bağlı belə nəticəyə gəlirik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz müxtəlif tərkibli coğrafi terminlər kütləsi özlərində İngilis toponimiyasının ən sabit təbəqəsini təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Poetik onomastika Bakı, 1988.
2. Mikayilova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları Bakı, 2008.
3. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики Высшая школа, 1977.
4. Нагиева Г. Г., Лецис Е. Ю. Особенности топонимики Великобритании Юный ученый, №2, 2016.
5. Murzaev, E. M. Toponyms and geography. Rossiyskaya Academy of Sciences, Institute of geography. Moscow: Nauka, 1995.
6. Mills D. Oxford Dictionary of British Place Names. Oxford: Oxford University Press, 2011.
7. Watts V. The Cambridge Dictionary of English Place-Names. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
8. Tamara V. Khvesko Interdisciplinary Approach to British Place-Names Studies, The XXV Annual International Academic Conference, Language and Culture, 2014.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Toponymy_of_England

G.Melikova

Derivative geographical names in the toponymy of great Britain Summary

English geographical names (toponyms) are different on roots. It is known that relatively close units are the first words of every language. The history of these words are connected with geographical names. Studies of creation of new words are very complex but at the same time are very interesting. Language develops, many words become archaic. Sometimes it is difficult to find out the etymology of any word. Sociological meaning of the word is reflected on toponymical names. It is fact that toponymy is related with the characteristics of the human society. Geographical names exist in society and can't develop out of society. Changes in socio-historical and political life of the country are reflected in toponymy. Toponymy also plays the great role in modern world. Researches prove that extralinguistic factors depend on the morphology and lexis. Signification, nomination, denotation and connotation have their place in toponymy. There is no stability in modern toponymy.

According to the structure, geographical names are divided into simple, derivative, complex and phrasal. The aim of this article is to research structural characteristics of derivative geographical names. Derivative geographical names have an important role in modern toponymy of Great Britain. Suffixes play great play in creation of derivative geographical names.

Key words: Onomastic units, literary stylistics, geographical names, toponymic suffixes, geographical terms, oikonims, derivative geographical names

Ключевые слова: Ономастические единицы, литературная стилистика, географические названия, топонимические суффиксы, географические термины, ойконимы, производные географические названия

Г. Меликова

Производные географические имена в топонимии Великобритании
Резюме

Английские географические названия (топонимы) бывают разными по происхождению. Известно, что родственные термины являются самыми первобытными словами- терминами каждого языка. История этих слов связана с географическими значениями. Изучение происхождения слова очень сложное, но одновременно очень интересное. Язык развивается, многие слова становятся архаизмами уходя в историю. Иногда очень трудно раскрыть этимологию какого-либо слова. Изучение географических имен бывает прозрачным и непрозрачным. Социологическое значение языка явно отражается в топонимических названиях. Это связано тем, что топонимия больше связана с характеристикой человеческого общества. Географические имена существуют в обществе и не могут существовать вне общества. Изменение в социально-историческом и политическом состоянии страны в первую очередь, выражается в топонимии. Топонимия, также, играет важную роль в современном мире. Исследования показывают, что экстралингвистические факторы выражаются на уровне морфологии и лексики. Сигнификация, номинация, денотация и конотация имеют свое место в топонимии. В современной топонимии нет стабильности.

По структуре географические имена делятся на простые, производные, сложные и составные. Целью данной статьи является исследование структурной характеристики производных географических имен. Производные географические имена имеют важное место в современной топонимии Великобритании. Суффиксы играют важную роль в образовании производных географических имен.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Məmmədzaadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TÜNZALƏ ƏKBƏROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Nəcəf Nərimanov 93.
tunzalakbar@gmail.com.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ JARQONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Jargon, maraq dairələri, peşələri və cəmiyyətdəki mövqeyi birliyi ilə birləşən, doğma dilin dar bir qrupunun istifadə etdiyi bir sosial tiptir. Müasir rus dilində gənclər jargon və ya jarqon var (İngilis dili, jarqon - müəyyən peşə və ya yaş qrupları tərəfindən istifadə olunan sözlər və ifadələr), peşəkar jargon və düşərgə jargonları da həbsxanalarda istifadə olunur.

Dövrümüzdə ən böyük yayım tələbələr, gənc tələbələr arasında populyarlaşan gənclik yarqonu aldı. Jargonizmlər, bir qayda olaraq, ümumi dildə ekvivalentlərə malikdir: yurd - yataqxana, təqaüd - təqaüd, firıldaq - beşiklər, quyuq - akademik borc, xoruz - əla (reyting), balıqçı çubuğu - qənaətbəxş və s.

Bir çox jargonun görünüşü gənclərin mövzuya, fenomenə münasibətini daha aydın və emosional şəkildə ifadə etmək istəyi ilə əlaqələndirilir. Beləliklə aşağıdakı qiymətləndirici sözlər: zəhmli, zəhmli, dəmir, sərin, qonşu, balda, buzz, sikişmə, şum, günəş şüaları və s. Bunların hamısı yalnız danışıq dilində yayılmışdır və çox vaxt lüğətlərdə olmur (bəzi jargonizmlərin yazılışında fərqli şərhələrlə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: jarqon sözlər, semantika, leksika, struktura, arqo sözlər.

Xüsusi həyat şəraitinə yerləşdirilmiş insanlar tərəfindən istifadə olunan düşərgə yargonları, həbs yerlərində dəhşətli həyatı əks etdirirdi: məhkum (məhkum), kaplama və ya şmon (axtarış), balanda (pottage), qala (atəş), məlumat verən (firıldaqçı), döymək (məlumat verin)) və altında. Rus lüğətinin bu təbəqəsi hazırda arxaikləşdirilsə də, hələ də öyrənilməsinə gözləyir.

Bəzi ictimai qapalı qrupların (oğrular, vaqirlər və s.) Çıxışlarına arqo deyilir (fr. Argot - qapalı, hərəkətsiz). Bu, yalnız təşəbbüsçülərə məlum olan və yalnız şifahi formada mövcud olan yeraltı dünyanın (oğru musiqisi) gizli, süni bir dilidir. Ayrı-ayrı mübahisələr arqonun hüdudlarından kənara yayılır: oğrular, mişroş, lələk (bıçaq), moruq (bıçaq), parçalanma, skheher, fraer və s., Lakin eyni zamanda praktik olaraq şifahi lüğət kateqoriyasına çevrilir və aşağıdakı stilistik qeydlərlə lüğətlərdə verilir: prost danışıq, 'kobud dilli'.

Yargon və arqotizm haqqında kifayət qədər bilik, habelə dildə hərəkətliliyi - bir leksik qrupdan digərinə miqrasiya lüğətlərin tərtibçiləri tərəfindən şərhələrin uyğunsuzluğunda əks olunur. Beləliklə, S.I.Ozhegov-un Rus dilinin lüğətində "uğursuz" anlamındakı "yuxuya düşmək" kəlməsidir və mənasında "yaxalanmaq, bir şeyə qapılmaq" "dilli" deməkdir. D. N. Uşakov tərəfindən redaktə olunan Rus dilinin izahlı lüğətində "oğruların arqo" sözlərindən ibarət prost dilli sözləri var. Bundan əlavə, S.I.Ozhegov jargonun əksəriyyətinə onların genetik köklərini göstərməyən qeydlər verir: əzmək - "yadda saxlamağın mənası yoxdur", "danışıq"; əcdadlar - 'valideynlər', çoxdilli, oynaq; salaga - 'gənc, təcrübəsiz dənizçi', 'dilli', 'oynaq'.

Jargonizmlər və daha çox arqotizmlər vulqar rənglərlə fərqlənir. Lakin, onların leksik uyğunsuzluğu təkə stilistik tənəzzüllə deyil, həm də bulanıq, düzgün olmayan bir mənə ilə əlaqədardır. Əksər yarıqlı sözlərin semantik quruluşu kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn,

kemarit feli 'istirahət', 'yataq', 'yuxu' mənasını verə bilər; sifət dəmir 'etibarlı', 'dəyərli', 'gözəl', 'sadiq' və alt mənalara malikdir. Buna görə də jargonun istifadəsi nitqi nəinki kobud, ədəbsiz, həm də diqqətsiz, səliqəlidir. Yargon və argotizmin yaranması və yayılması haqqı olaraq milli dilin inkişafındakı mənfəət bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Buna görə dil siyasəti onlardan istifadəni tərki etməkdir. Ancaq yazıçı və publisistlər gerçəkliyimizin uyğun tərəflərini təsvir edərkən real rənglər axtarışında bu lüğət qatlarına müraciət etmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, jargonizmlər, argotizmlər bədii nitqə yalnız kotirovkalarla yanaşı dialektizmlər də daxil edilməlidir. Mədəni hadisənin çoxölçülülüyü və çoxşaxəli olması onun xüsusiyyətlərini müxtəlif sahələrin nümayəndələri tərəfindən öyrənilməsinin prioritet marağını müəyyənləşdirir: tarix, mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya, fəlsəfə, psixologiya və dilçilik. Mədəniyyətin ümumi tərifini - "bəşəriyyətin istehsal, sosial və zehni baxımdan qazandığı nailiyyətlərin məcmusu" [Ozhegov, 1961, 304] olduqca genişdir və tədqiqatın istiqamətindən asılı olaraq hər bir elm adamı tərəfindən şərh olunur.

Müxtəlif elmi fəaliyyət sahələrində müəlliflərin bu fenomenin bütün dominantlarını ələ keçirməyə çalışdıqları 250-dən çox mədəniyyət tərifini mövcud olmasına baxmayaraq, onların semantik kimliyi haqqında danışa bilərik. Maddi olub-olmamasından asılı olmayaraq hər hansı bir mədəniyyət hadisəsi bəşəriyyətin bir müddət topladığı təcrübədir. Hər mədəniyyətdə məcburi və davamlı olan müəyyən bir ümumi qəbul edilmiş normalar var. Məsələn, nitq mədəniyyətinin normaları dil vasitələrinin ümumi istifadəsidir: səslər, stress, intonasiya, sözlər, onların formaları, sintaktik quruluşlar.

Hər bir cəmiyyətin, ünsiyyət və davranış sahələri üçün xarakterik olan, diqqətlə hazırlanmış standart qaydalar sistemi ilə normativ bir mədəniyyət var. Bununla birlikdə standartların davamlılığı mütləq deyil. Bir dildə ədəbi norma tədris nitqinin, əhalinin sosial və peşə qruplarının müxtəlif dil və digər dillərin davamlı təsiri altında tədricən dəyişir.

Bundan əlavə, "hər hansı bir mədəniyyət submədəniyyət elementlərinin kompleks spektrini nümayiş etdirir" [Gurevich, 2000, 152] və buna görə rəsmi mədəniyyət inkişaf etmiş bir cəmiyyətdə heç vaxt yeganə deyil, onun fonunda həmişə inkişafın əsas cərəyanından kənar qalmış müxtəlif sub- və əks mədəniyyətlər mövcuddur. Ya da buna qarşı çıxmaqla, sosiodynamika mexanizmini hərəkətə gətirmək. Dövrümüzün dil mədəniyyətində, normativ ədəbi dil ilə, jargon, argos, dialekt, jargon kimi alt dillər birlikdə yaşayır və inkişaf edir.

Beləliklə, mədəniyyətə milli adət-ənənənin və subkultural hadisələrin simbiozisi kimi baxmaq lazımdır, tarixi dinamikada hər bir elementin rolu eyni dərəcədə vacibdir və eyni dərəcədə vacibdir. Ünsiyyət sistemi normativ ədəbi dilin və semantikanın eyni simbiozidir, nisbəti son zamanlarda xeyli artmışdır.

Gənclər subkulturası ən orijinal və qeyri-adi görünür: bu, cinayət, cinayət, kriminal aləm və bir çox yüksək peşəkarlıq subyektlərinin fonunda daha az öyrənilməyi və sosioloji təhlil üçün bir sahəni təmsil edən dil materialına sahib olduğu üçün tədqiqat üçün seçilir. Gənclər özünü tanımaq istəyi və submədəniyyətlərinin ayrılması ilə xarakterizə olunur. Əsas odur ki, şifahi sosial-simvolik vasitələrdən biri olan ünsiyyət tərzinin seçimidir. Müəyyən şifahi vasitələrdən istifadə edərək, gənclər imiclərini başqalarının gözündə formalaşdırmağa kömək edə bilərlər. Nitq gənclərin gözündə özünü təsdiqləyən əsas vasitələrdən biridir, subkultural şəxsiyyətin xarici əlamətlərini yaradan və daşıyıcıların daxili aləmini əks etdirir, buna görə də xüsusi funksiyaları yerinə yetirən və spikerin özünəməxsus imicini formalaşdıran gənc jargon bu yaş şəraitində çox yaşayır. Sosiolinqvistlər qeyd edirlər ki, "müasir sənaye cəmiyyətlərinin əksəriyyəti üçün dilin daha az və ya daha qapalı, özünü təmin edən alt sistemlərə" sət "dərəcədə fərqləndirilməsi xarakterik deyildir: vahid milli dilin sosial və mədəni müəyyən edilmiş növləri bir-birlərinə daim təsir göstərir və buna görə də bir növ dilə xas olan hadisələr. , başqasına (və ya başqalarına) "axa bilər". [Bykov, 1994, 55]. Hal hazırda sözlər, ifadələr və sabit ifadələr sferasından, əsasən vernacular və jargon sferalarından fəal istifadə olunur. Dillərin digər alt sistemləri ilə daim qar-

şılıqlı əlaqədə olan gənclər yarqonu onları yeniləyə bilər, fərdi ayələr orijinal mənbə ilə əlaqələrini itirir.

Gənclik yargonunun və gənclik jargonunun anlayışının məhdudlaşdırılması məsələsi qarışıqdır. Tədqiqatçılar bu dil təhsili ilə bağlı müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər: gənclik jargon, gənclik jarqonu, gənclik arqo.

Bəzi dilçi alimlər sinonimləri görürlər. Xüsusilə, milli leksikoqrafik və sosiolinqviistik məktəbin yaradıcısı B. A. Larin demişdir: "Mən" arqo "və" jargon "terminlərini sinonim kimi istifadə edirəm" [Larin, 1931, 114 \. Digərləri, bu anlayışları yetişdirmədən, onları qeyd olunan xarici xüsusiyyətlərlə tamamlamağa çalışırlar. Məsələn, "Dilçilik terminləri lüğəti" ndə O.S Axmanova deyir ki, arqonun "jargon ilə eynidir" [Axmatova, 2005, 53]. Müəllif bir izahat verir: "arqo [jargondan fərqli olaraq] termini tərifli, alçaldıcı mənadan məhrumdur." Bundan əlavə, O. S. Axmanovanın fikrincə, jargon "ayrıca bir sosial qrup tərəfindən dil ayrılığı, bu dilçi birləşimin digər hissəsindən ayrılması, bəzən kriptoməntiqi məqsədlər üçün istifadə olunur". (İbd, 148). Ən məqbulu bu anlayışların yetişdirilməsidir.

Əvvəla, gənclik arqo termini tətbiq etmək məqsədəuyğun deyil. Müqayisə edin: "Argo, çox vaxt şərti, süni və" sirr "elementləri olan yüksək peşəkar lüğət ilə xarakterizə olunan bir sosial növdür" [Filin, 1979, 23]. Bununla birlikdə gənclərin dili kifayət qədər açıq sosial və peşə yönümlü insanların qruplarının nümayəndələri tərəfindən istifadə olunur

1 Jargon və vernacular substandarlara aid edilir [bax: məsələn: Bykov, 1994, 89] və ya qeyri-standart [Köster ter-Thoma, 1993]. "Qeyri-standart, sistemi təmsil etməyən və leksik və frazeoloji səviyyədə geniş yayılmış dil birləşmələrini (məsələn, jargon, mat) əhatə edir. Aşağı səviyyəyə bütün linqvistik səviyyədə (məsələn, dialekt, folklor dili) bir sistemə sahib olan dil növlərini aid etmək olar. ". dei2, hələ V.M.Jirmunski arqonun özünəməxsus bir funksiyasını - peşəkar bir funksiyanı qeyd etdi və bununla da arqo və jargon anlayışlarını ayırd etdi. Digər tərəfdən VV Kimyaçı, Argotizmləri "rasional nominasiya terminoidləri" adlandırır [Kimyaçı, 2000, 12]. Buna görə də, xüsusən A. V. Dudnikov tərəfindən hazırlanmış arqo və jargon şərtlərini birmənalı hesab etmək səhv görünür. "Bu qrup daxilində qapalı əlaqə yaratmaq üçün" yaradılan gizli dil termini nəzərdən keçirməyə dəyər. [Filin, 1979, 346]. Ancaq o, yalnız gənclərin dilinə zidd olan məlumatların kodlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Peşəkarlıq - "müvafiq terminlərin danışmaq ekvivalenti" [İbtidai., 240]- çox istiqamətli, peşəkar fəaliyyət gənclər cəmiyyətinin həyatının ayrılmaz hissəsidir.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqması.

İşin əsas müddəaları elmi konfrans və seminarlarda məruzələrdə təqdim olunur: Ural Dövlət Texniki Universitetinin Ümumrusiya Konfransı - UPI (4-6 may 2005), Ural Dövlət Pedaqoji Universitetində Gənc Alimlərin Elmi Konfransı (28 oktyabr 2005), Elmi və Nəzəri Ural Ticarət və Hüquq İnstitutunda konfrans (noyabr 2005), Ural Dövlət Universitetində aspirant, tələbə və müəllimlərin beynəlxalq elmi konfransı A.M.Qorky (15 dekabr 2005), Ural Dövlət Hüquq Akademiyasının Universitetlərarası elmi-praktik konfransı (6 oktyabr 2006). İşin nəticələri 11 nəşrdə öz əksini tapmışdır, bunların arasında 1 məqalə İzvestia Ural Dövlət Universitetində dərc edilmişdir. Seriya 1. Təhsil, elm və mədəniyyət problemləri "mövzusunda aparıcı elmi jurnal və nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Müdafiə ediləcək əsas müddəalar:

1. Gənclik jargonu, bütün mədəniyyət sisteminin ümumi məzmununda yalnız gənclər subkulturasının simvollarından biridir.

2. Yargonun söz ehtiyatını doldurmağın ən çox yayılmış mənbələri gənclər subkulturasının özünün çox səviyyəli olması ilə əlaqəli digər sosial jargon və jarqonlardan, peşə lüğətlərin-

dən və dilin digər alt sistemlərindən götürülmüş borclardır. Eyni zamanda, borclar yenidən düşünlür və mənalarda yeni təriflər və nüanslar əldə edilir.

3. Tələbələrin jargonunda söz ehtiyatının iki qrupunu ayırmaq olar: həm şəxsin nitqində, həm də nominasiyaların ümumi həcmində üstünlük təşkil edən təhsil və istirahət.

4. Gənclər jargonunu sinxron və diakronik səviyyədə öyrənmək lazımdır: sinxron səviyyədə, ixtisas seçimindən asılı olan peşəkar təlim lüğətində ciddi fərqlər, diaxronik səviyyədə - obyektiv olanlarla əlaqəli olan istirahət zonasında (gənclik subkulturalarının strukturunda dəyişiklik, dəyişiklik prioritetlər, yeni reallıqların və maraqların ortaya çıxması) və subyektiv (medianın təsiri, müəyyən sənət növləri) səbəbləri.

5. Gənclər jargonu yerli danışanlar tərəfindən sosial təcrid olunmağa imkan verən yeganə mümkün olan dil sistemi kimi deyil, dinamikin emosional vəziyyətini ifadə etmə vasitəsi, duyğularını kommunikativ vəziyyətdən asılı olaraq dəyişdirilə bilən bir danışma kodu kimi qısa şəkildə çatdırmaq bacarığı kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat:

1. Əlirza Əliyev: "Azərbaycan dilində jarqonlar" B. Maarif'n. 1964 il.
2. Д.Н. Ушаков: «Энциклопедический словарь русского языка». М. 1987 г. М
3. С.И. Ожегов: «Словарь русского языка». Москва. 1949 г.
4. О.С. Ахматова: «Словарь терминов языкознания» М. 1952.

Т. Акперова

Использование жаргонной лексики в разносистемных языках и их лексико-семантические и структурные свойства

Резюме

Жаргонная лексика (жаргонизмы) — это слова, употребление которых свойственно людям, образующим обособленные социальные группы, т. е. это слова и выражения, встречающиеся в речи людей, связанных определенным родом деятельности, способом времяпрепровождения.

В прошлом были широко распространены социальные жаргоны (жаргонный язык дворянских салонов, язык купечества, язык очень мелких торговцев). В наше время обычно говорят о жаргоне людей определенной профессии, о студенческом, школьном, вообще молодежном жаргонах. Например, для молодежной среды характерны следующие жаргонизмы: бабки — деньги; клёвый — особенный, очень хороший; сачковать — бездельничать; хата — квартира; ются и некоторые переосмысленные слова общенародной лексики: тачка — автомобиль; слинять — незаметно уйти; предки — родители и др.

Жаргоны очень неустойчивы, они меняются сравнительно быстро и являются приметой определенного времени, поколения, причем в разных местах жаргон людей одной и той же категории может быть различным. Жаргонизмы обладают экспрессией, поэтому иногда употребляются в художественной литературе как средство создания образа, преимущественно отрицательного. Примерами могут служить некоторые произведения Л.Н. Толстого, Н.Г. Помяловского, В.М. Шукшина, Д.А. Гранина, М. Нагибина, и др.

Большой интерес сейчас вызывает специфический жаргон знатоков вычислительной техники и просто людей, увлекающихся компьютерными играми (мы будем называть его компьютерный жаргон), начавший формироваться одновременно с профессиональным языком программистов. Компьютерный жаргон содержит лексику, отличающуюся от разговорной, грубо-фамиллярной окраской. В нем, как и в профессиональной лексике программистов, довольно много англицизмов.

Ключевые слова: жаргонная лексика, семантика, лексика, структура, аргон. лексика.

T.Akperova

Development of the syllables in different systematic language and their lexical-semantic structural features.

Summary

Jargon is a group of words that exist in almost every language. Its aim is to preserve secrecy within a certain social group. Jargonisms are usually old words with entirely new meanings, which can be understood only by the people inside the social group (not outside it). Jargonisms are social (not regional) in character, for example: the jargon of thieves and vagabonds (cant), the jargon of jazzmen, the jargon of the army (military slang), etc.

e.g. *grease* – moneyloaf – headtiger hunter – gamblerlexer - student preparing for a law course. Jargonisms do not always remain on the outskirts of the literary language.

Many of them have entered the Standard Vocabulary. e.g. *kid, fun, queer, bluff, fib, humbug* (formerly slang words and jargonisms are now considered common literary). **Professionalisms in Jargon**

Professionalisms are used in a definite trade or profession by people connected common interests. They are correlated to terms. Whereas terms are coined to name new concepts or phenomena appearing in the process of science and technology development, professionalisms name the already-existing concepts, tools or instruments anew. Their main feature is their technicality. They belong to the special non-literary layer of the vocabulary (unlike terms). e.g.: *tinfish* – submarine *block buster* - a bomb especially designed to destroy blocks of big buildings. e.g. *a piper* - a specialist who decorates pastry with the help of a cream-pipe. Unlike jargonisms, professionalisms do not aim at secrecy. They fulfil a useful function in communication, facilitating the process of grasping information. Professionalisms are used in emotive prose to depict the natural speech of a character. They show not only the vocation, but also education, breeding, environment and even psychology (speech characterization-device).

Key words: jargon words, semantic, lexical, structural, argo words.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NURŞƏRƏF TAĞIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahiud Xəlil
nurseref.ytahyazade@gmail.com

İFORMASIYA CƏMIYYƏTİNƏ KEÇİD VƏ ONU ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə informasiya və kompüter texnologiyaları həyatın hər bir sahəsinə daxil olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində mövcud şəraitin tələblərinə uyğun olaraq insanların informasiyaya olan tələbatı da dəyişmişdir. İnsanların informasiyaya olan tələbatının artması informasiyanı ən qiymətli resursa çevirmişdir. Bunun nəticəsində cəmiyyətin son inkişaf mərhələsi informasiya cəmiyyəti adlandırılmışdır.

Əsas xammalı informasiya olan jurnalistikaya informasiya cəmiyyətinə keçidin təsiri də böyük olmuşdur. Bu baxımdan informasiya cəmiyyətinə keçid dövrümüzdə aktual və əhəmiyyətli məsələdir. İnformasiya cəmiyyətinə keçidin müxtəlif aspektlərini əks etdirən bu məqalədə informasiya cəmiyyətinə keçiddən, informasiyanın cəmiyyətdəki rolundan bəhs olunur. İnformasiyaya tələbatın artması nəticəsində onun ən qiymətli resursa çevrilməsi və informasiya mübadiləsi prosesləri öz əksini tapır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində informasiya proseslərinin sürətlənməsi və qloballaşma prosesinin informasiya cəmiyyətinə təsiri məsələləri məqalənin əsas məzmununu təşkil edir. Həmçinin informasiya cəmiyyəti, qloballaşma və jurnalistikanın qarşılıqlı təsiri prosesi məqalədə diqqət yetirilən amillərdən biridir.

Məqalənin hazırlanmasında informasiya cəmiyyətinə keçidlə bağlı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Məqalədə mənbələrin təhlilindən əldə olunan nəticələr, informasiya cəmiyyəti, vətəndaş cəmiyyəti, qloballaşma kimi anlayışların qarşılıqlı əlaqələri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: informasiya, informasiya cəmiyyəti, vətəndaş cəmiyyəti, qloballaşma, internet, informasiya mübadiləsi.

Müasir dövrdə informasiya ən qiymətli resurs hesab olunur. Bunun ən başlıca səbəbi informasiyaya olan tələbatın, ictimai, sosial-siyasi hadisələrə təsir gücünün get-gedə artmasıdır.

İnformasiya sözünün mənası informatika elmində “verilənlərin faydalı məzmunu” kimi izah olunur [1,s.14]. Yəni insan üçün bu və ya digər əhəmiyyət daşıyan məlumat informasiya hesab olunur.

Ümumiyyətlə sivilizasiyanın bütün mərhələlərində insanın informasiyaya tələbatı olmuş və bu özünü müxtəlif formalarda əks etdirmişdir. Zaman keçdikcə insanların həyat şəraiti, yaşayış tələbatları dəyişdikcə onlar üçün, ümumilikdə cəmiyyət üçün prioritetlər də dəyişmişdir. Bu amillərdən asılı olaraq informasiyanın cəmiyyətdə qiymətliliyi get-gedə artmışdır. Hər mərhələnin öz şəraitinə uyğun olaraq informasiya əldə etməyin, saxlamağın və onu ötürməyin vasitələri yüksələn xətt üzrə dəyişmişdir. Əlbəttə ki, bu proseslərdə başlıca yeri informasiya texnologiyalarının inkişafı tutur. İlk mərhələlərdə informasiya bəsit vasitələrlə, daş və ya gil lövhələr üzərində həkk olunaraq ötürülürdüsə, kağızın kəşfi ilə bu proses bir qədər asanlaşdı. Daha sonra kitab çapının ixtirası informasiyanın kütləviləşməsi yolunda mühüm təkanlardan oldu. Amma təbii ki, bütün bunlar hələ də informasiyanın ən qiymətli resurs hesab olunması üçün kifayət etmirdi. Bu istiqamətdə atılan əsas addım kompüter texnologiyalarının yaranması, inkişafı, daha sonra isə internet kimi bütün dünyanı əhatə edən nəhəng bir şəbəkənin yaranması oldu. Əslində bu texnologiyaların yaranması informasiyaya olan tələbatın artması ilə, informasiyaya tələbatın artması isə hər dövrün şəraiti ilə əlaqədar idi. Belə ki, dünyada gedən siyasi proseslər, baş verən

müharibələr digər sahələrə təsir etdiyi kimi informasiya texnologiyalarına, onun inkişafına da mənfi və ya müsbət təsir edirdi. Xüsusilə də ikinci dünya müharibəsindən sonra BMT kimi qurumun yaranması, dövlətlərin bir araya gəlməsi bütün dünyada siyasi proseslərə yeni düzən gətirdi. “İnformasiya, söz və mətbuat azadlığı bu təşkilatların fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tuturdu. Dövlətlərarası təşkilatlar vasitəsilə söz, mətbuat və fikir azadlığına dair beynəlxalq hüquq normaları yaradılır” [2, s.6]. Artıq get-gedə informasiyanın cəmiyyətdəki rolu və gücü artır, buna qarşı olan qüvvələr isə informasiya axınının qarşısını almağa, sərbəst informasiya mübadiləsinə mane olmağa çalışırdı. Xüsusilə də müharibə illərində informasiyanın təsir gücünün dərk olunduğu mühtlərdə informasiya blokadası yaradılmağa cəhd edilirdi. Beynəlxalq qurumların atdığı addımların əsas səbəblərindən biri də bu cür maneələri aradan qaldırmaq idi. Beləliklə, beynəlxalq təşkilatların tərtib etdiyi hüquqi-normativ aktlar informasiya, söz və mətbuat azadlığını əsas insan hüququ və azadlıqları kimi üzv dövlətlərin üzərinə qoyur və bu hüquq və azadlıqların qorunmasını tələb edir. Lakin müasir dövrdə informasiyaya baxışın çərçivəsi daha da genişlənməmişdir. Sərbəst informasiya mübadiləsinə, söz və mətbuat azadlığına əngəl törətmək qəbul olunmaz sayılır. Artıq dövlətlərarası münasibətlərin genişlənməsi, qarşılıqlı, çoxtərəfli münasibətlərin formalaşması qloballaşma anlayışını meydana gətirirdi. Qloballaşma isə ayrı-ayrı millətlərin milli-mənəvi dəyərlərinin dar çərçivədən çıxaraq kütləviləşməsi, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə qovuşması və bir-birinə təsir etməsi ilə müşahidə olunur. Bu proseslər isə həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ilə izlənilir. Mədəniyyətlərin qovuşması və rəngarəngliyin yaranması qloballaşmanın müsbət tərəflərini əks etdirsə də, bu proseslərdə müəyyən dəyərlərin itməsi və ya təhrif olunması, müəyyən cinayətkarlıq əməllərinin kütləvi hal alması və sürətlə yayılması onun mənfi cəhətlərinin göstəricisidir. Əlbəttə, bu proseslər mediadan yan keçmir, birbaşa ona da təsir edir və əksini tapır. Artıq yeni dünya düzərində silahların yox, informasiyanın gücünə ehtiyac duyulur. Belə ki, hər hansı bir toplumu məhv etmək istəyində olan əks qüvvələr silaha əl atmazdan əvvəl informasiya müharibəsinə əl ataraq öz niyyətlərini həyata keçirirlər. Qloballaşma prosesinin təsir gücündən istifadə edərək çox asanlıqla istənilən informasiyanı, ideologiyayı yaymaq və dünyanın istənilən nöqtəsinə çatdırmaq mümkündür. Qloballaşma anlayışı informasiya texnologiyaları ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Beləliklə, informasiya tədrisən ən güclü silah vasitəsinə çevrilməyə başlayır. Qloballaşan dünyada internetin inkişafı və bütün dünyaya yayılması bu prosesi sürətləndirən ən güclü vasitə oldu. Bununla da informasiya prosesləri zaman, məkan və məsafə sərhədlərini aşmağa nail oldu. Artıq dünyanın istənilən nöqtəsində lazımi texniki vasitələrə sahib olan hər bir kəs informasiya əldə etmək, onu saxlamaq və ötürmək prosesində birbaşa iştirak edə bilər. Nəticədə odlu silahların iştirak etdiyi müharibələri informasiya müharibəsi əvəz etməyə başlayır. Artıq dövlətlər öz mənafeələrini müdafiə etmək üçün informasiya adlı silahdan istifadə etməyə başlayır. Həm öz mənafeələrinə uyğun informasiyaların yayılması, həm də əleyhlərinə olan informasiyaların inkar olunması və öz hüquqlarını müdafiə etmək platforması dəyişdi. Belə bir şəraiti nəzərə alıqda bu dövrün informasiya cəmiyyəti adlandırılmasınının tamamilə doğru olduğunu təsdiq edə bilərik.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışını ilk dəfə istifadə edən A.Toffler olmuşdur. O, cəmiyyəti inkişaf mərhələlərinə görə üç dövrə böldü: post sənaye cəmiyyəti; sənaye cəmiyyəti; informasiya cəmiyyəti [4]. Bu gün biz Tofflerin qeyd etdiyi informasiya cəmiyyəti mərhələsinə yaşayırıq. Bəs informasiya cəmiyyətinin mahiyyəti necə izah olunur. İnformasiya cəmiyyəti — əhəlinin böyük hissəsinin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiyanın, ən əsası isə onun ali forması olan biliyin istehsalı, saxlanması, emalı və ötürülməsi ilə məşğul olduğu cəmiyyət. İnformasiya cəmiyyəti - IC postsənaye cəmiyyətinin bir konsepsiyasıdır. Bu, istehsalatın əsas məhsulunu informasiya və bilik təşkil edən sivilizasiyanın inkişafının yeni tarixi fazasıdır [5]. Beləliklə, yaşadığımız dövrün informasiya cəmiyyəti adlandırılmasınının başlıca səbəblərindən biri vaxtilə çətinliklə yaradılan və məhdud sahələrdə istifadə olunan informasiya texnologiyalarının gündəlik həyatımızın demək olar hər sahəsinə daxil olması və onun ayrılmaz hissəsinə çevrilməsidir.

Əlbəttə, bəhs etdiyimiz bu proseslər jurnalistika və media vasitələri ilə birbaşa əlaqəlidir. İnformasiya cəmiyyəti adlandırılan bir dövrdə əsas məhsulu informasiya olan jurnalistikanın bu proseslərlə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu görmək olduqca rahatdır. İnformasiyanın əhəmiyyətli resursa çevrildiyi bu dövrdə informasiya prosesləri ilə yalnız jurnalistlər deyil, istənilən hər kəs məşğul ola bilər. Bütün bunlar isə jurnalistikaya yeni standartlar gətirir. İnformasiya axını qarşısızalmaz bir hadisəyə çevrilir, müasir texnologiyaların istifadəsi nəticəsində informasiyaların saniyələr ərzində ötürülə və yayımlana bilməsi jurnalistikanı, media qurumlarını daimi rəqabət halında saxlayır. Bu rəqabətə tab gətirmək isə media qurumlarından və jurnalistlərdən müasir tələblərə cavab verməyi tələb edir. Bütün bunların nəticəsidir ki, jurnalistikaya backpack journalism, konvergensiya, freelancer, online jurnalistika, sosial media kimi anlayışlar daxil olmuşdur. Bu terminlərin hər biri informasiya texnologiyalarının, xüsusilə də internetin jurnalistikaya inteqrasiyasının özü ilə gətirdiyi operativlik nəticəsində yaranmışdır. Bu anlayışların hər biri jurnalistikanın, informasiya proseslərinin sərhədsizliyini özündə əks etdirir.

Təbii ki, qeyd etdiyimiz anlayışların yaranması yalnız texnologiyaların deyil, həm də informasiyalı cəmiyyətin, vətəndaş cəmiyyətinin məhsuludur. İnformasiya cəmiyyətinin mahiyyətini yuxarıda qısa şəkildə qeyd etmişdik. Vətəndaş cəmiyyətinin isə iki formada izahı verilir: a) dövlət və kommersiya fəaliyyətinə nisbətən müstəqil olan ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların öz maraqları və dəyərləri naminə əməkdaşlıq etdiyi ictimai sferadır. b) əsas insan hüquqları və azadlıqları müdafiə olunan və insanın dövlətin idarəetmə proseslərində siyasi qərarların müzakirəsində və həyata keçirilməsində fəal iştirakı ilə onlara təsir etmək imkanına malik olduğu cəmiyyətdir [6].

İzahından da görüldüyü kimi vətəndaş cəmiyyəti informasiya cəmiyyətinin formalaşması üçün mühüm baza rolunu oynayır. Təbii ki, öz ictimai-siyasi fəaliyyətlərində azad olmayan, öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə edə bilməyən şəxslərdən ibarət bir cəmiyyətdə azad informasiya əldə etmək və ya ötürməkdən söhbət belə gedə bilməz.

Bütün bunları nəzərə alaraq informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında rol oynayan amilləri qeyd edə bilərik: 1) insanların informasiyaya olan tələbatının artması, 2) informasiya texnologiyalarının inkişafı və geniş istifadəsinin yayılması, 3) informasiya proseslərinin sərhədsiz həyata keçirilməsi üçün azad cəmiyyətin formalaşması.

Bu gün informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında rol oynayan amillərin hər birini Azərbaycan nümunəsində nəzərdən keçirsək ölkəmizdə də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində informasiya cəmiyyətinə keçidin baş verdiyini qeyd edə bilərik. Azərbaycanın ötən əsrin sonlarındakı tarixinə nəzər salsaq, xalqın müstəqillik arzularının baş qaldırması və bunun uğrunda mübarizə aparması ilə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdığını və bunun nəticəsində əldə olunan müstəqilliyin isə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxardığını görürük. Təbii ki, illər boyu Sovet rejimində yaşayan xalqın informasiya aclığı, müstəqillik illərində tələbatın yüksək səviyyəyə qalxması media orqanlarının üzərinə bu tələbatı ödəmək üçün ağır vəzifələr qoyurdu. Kompüter texnologiyalarının mediaya yenidən inteqrasiya etməyə başladığı ilk müstəqillik illərindən informasiya cəmiyyətinə keçidin əsasının qoyulduğunu deyə bilərik. Tədricən media orqanlarının maddi-texniki bazasının güclənməsi, eləcə də ölkənin beynəlxalq qurumlara qoşulması Azərbaycan jurnalistikasının beynəlxalq arenaya çıxmasına və qloballaşma prosesinə qoşulmasına, bununla da, informasiya cəmiyyətinə keçidin demək olar ki, tam baş tutmasına səbəb oldu.

İnformasiya cəmiyyətinə keçiddən bəhs edərkən informasiya texnologiyalarının bu prosesdəki əvəzolunmaz rolunu qeyd etdik. Amma təbii ki, informasiya cəmiyyətinə keçidin bir sıra digər tələbləri də var. Bunlardan biri və başlıcası da cəmiyyətdə informasiya mədəniyyətinin formalaşmasıdır. İnformasiya mədəniyyəti dedikdə isə vətəndaşlarda kompüter texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının formalaşması, informasiya proseslərində iştirak edə bilməsi, həmçinin informasiya proseslərinin tənzimlənməsini təmin edən hüquqi-normativ göstəricilərə riayət etməsi, digərlərinin söz və fikir azadlıqlarına hörmətlə yanaşması nəzərdə tutulur. İnformasiya

texnologiyalarının həyatımızın hər bir sahəsinə inteqrasiya etdiyi bir dövəmdə hər bir vətəndaşda informasiya mədəniyyətinin formalaşması vacibdir.

Qeyd etdiyimiz bu amillər informasiya cəmiyyətinin yaranmasında və formalaşmasında rol oynamışdır. Müasir dövrdə informasiya cəmiyyəti şəraitində baş verən proseslərdən geri qalmamaq və xəbərdar olmaq üçün bu amilləri diqqət mərkəzində saxlamaq və informasiya cəmiyyətinin inkişafına təkan verən addımlar atmaq mütləqdir. Sürətlə və bütövlükdə dəyişməkdə olan dünyada informasiya texnologiyalarının həyatımız hər sahəsinə daxil olması informasiya cəmiyyətinin tələblərinə əməl etməyi mütləq edir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması hər bir cəmiyyətin daxilindəki proseslərə təsir etdiyi kimi bütövlükdə beynəlxalq proseslərdə də öz əksini tapır. Hər bir dövlətin apardığı daxili və xarici siyasət informasiya cəmiyyətində əvvəlki formasiyalardan fərqlənir. Həyatın hər bir sahəsinə daxil olan informasiya və kompüter texnologiyalarının özü ilə gətirdiyi yeniliklərin, tələblərin, eləcə də, çətinliklərin qavranılması üçün düzgün informasiya siyasətinin aparılması hər bir dövlət qarşısında vəzifə kimi dayanır. Çünki informasiya bolluğu, informasiya axını və sərhədsiz informasiya mübadiləsi həm mütəxəssislər, həm də vətəndaşlar üçün müəyyən çətinliklər törədir. Belə ki, bu sahə ilə əlaqəli şəxslər, xüsusilə də jurnalistlər mövcud şəraitdəki rəqabətə tab gətirmək üçün kompüter texnologiyalarından mükəmməl istifadə bacarığına sahib olmalı, operativliyin saniyələrlə ölçüldüyü bir məqamda həm sürətli, həm də dəqiq işləməyi bacarmalıdır. Belə bir şəraitdə vətəndaşlar üçün yaranan çətinliklər isə müxtəlif aspektlidir. Bir tərəfdən informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq demək olar ki, hər bir vətəndaş kompüter texnologiyalarına və onlardan istifadə etmək bacarığına sahib olmaq ehtiyacı duyur. Digər tərəfdən isə sərhədsiz informasiya axını və hər bir kəsin informasiya yaymaq imkanlarının olması informasiya bazarında qeyri-dəqiq informasiyaların sayını çoxaldır. Belə olduqda isə vətəndaş düzgün informasiya seçimində çətinlik çəkir. Bu məqamda vətəndaşların aldadılmaması və düzgün informasiya ilə təmin olunması üçün informasiya və KİV haqqında qanunlar, peşə etikası meydana çıxır. Amma bunlarla yanaşı vətəndaşın bir qədər diqqətli olması, informasiya mənbələri ilə bağlı müəyyən məlumata sahib olması, rəsmi informasiya mənbələrini tanıması informasiya seçimi prosesində onlara kömək edə bilər.

Gördüyümüz kimi informasiya cəmiyyətinə keçid mürəkkəb və uzun proses olduğu kimi, bu mərhələnin düzgün tənzimlənməsi də bir o qədər mürəkkəbdir. Çünki vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması hər bir cəmiyyətin bütün fərdlərini əhatə edən və onlardan asılı olan, onların üzərinə zəruri tələblər qoyan bir prosesdir. Qloballaşma şəraitində hər bir dövlətin keçməli olduğu, dövlət və cəmiyyət arasında məsafəni qısaltan, onların qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirən və bir-birindən və texnologiyalardan asılılığı artıran informasiya cəmiyyətinin sağlam formalaşması həm vətəndaş münasibətlərinin, həm də dövlət səviyyəsində proseslərin sağlam gedişatı ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İnformatika. TQDK, Abiturient. Bakı, 2015. 703 s.
2. Məmmədli S. Beynəlxalq jurnalistika dünya media sistemində. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 2013. 193 s.
3. Niyazov X. Dövlət İnformasiya Siyasəti (KİV timsalında). Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı, 2016. 324 s.
4. https://archive.org/stream/TheThirdWave-TOFFLER/The-Third-Wave_-_TOFFLER_djvu.txt
5. https://az.wikipedia.org/wiki/İnformasiya_cəmiyyəti
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Vətəndaş_cəmiyyəti

Transition To The Information Society And Factors
That Make It Important

Summary

As we know, in modern times information and computer technologies have entered every area of life. In different periods of history, the demand for information has also changed in accordance with the current conditions. Increasing human demand for information has made information the most valuable resource. Consequently, the last stage of the development of the society was called information society.

The impact of transition to the information society has also been significant for journalism, the mainstream of which is information. From this point of view, the transition to the information society is relevant and important in our time.

This article, which describes various aspects of transition to information society, deals with transition to information society, the role of information in society. As a result of the increase of the demand for information, its transformation into the most valuable resource and information sharing processes are revealed in the article. The main content of the article is the acceleration of information processes as a result of the development of information technologies and the impact of globalization of the information society. Also, the interaction process of information society, globalization and journalism is one of the factors highlighted in the article.

Various sources related to transition to the information society, especially Internet resources, were used in the article. The article reveals the results of the analysis of the sources, interrelation of the notions as information society, civil society, and globalization.

Key words: information, information society, civil society, globalization, internet, information exchange

Н.Тагиева

Переход К Информационному Обществу И Факторы Обуславливающие Его

Резюме

Как нам известно, в наше время информационные и компьютерные технологии вошли во все сферы жизни. В разные периоды истории в соответствии с текущими условиями спрос на информацию также менялся. Растущий спрос человека на информацию сделал информацию самым ценным ресурсом. В результате этого, последний этап развития общества получил название информационного общества.

Влияние перехода к информационному обществу, основным сырьем которого было информационная журналистика, также было значительным. С этой точки зрения переход к информационному обществу актуален и важен в наше время. В этой статье, в которой описываются различные аспекты перехода к информационному обществу, основное внимание уделяется переходу от информационного общества к роли информации в обществе. Отражены процессы обмена информацией и ее превращение в самый ценный ресурс в результате растущего спроса на информацию. Основное содержание статьи - ускорение информационных процессов в результате развития информационных технологий и влияния глобализации на информационное общество.

Процесс взаимодействия информационного общества, глобализации и журналистики также является одним из факторов, выделенных в статье.

В статье использованы различные источники, связанные с переходом к информационному обществу, в частности интернет-ресурсы. В статье отражены результаты анализа источников, взаимосвязь таких понятий как, информационное общество, гражданское общество и глобализация

Ключевые слова: информация, информационное общество, гражданское общество, глобализация, интернет, обмен информацией.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:06.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2019

Filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

HÜSEYN SADIQOV
BDU
Zahid Xəlil küç
husey@mail.ru

TƏNZİMAT DÖVRÜNDƏ TÜRK DİLİ

1839-cu ildə Sultanlıq Türkiyəsində qəbul edilən Tənzimat fərmanı qərbləşmənin ilk konkret addımı olmuşdur. Qəbul ediləcək qanunlarla dövlətin getdikcə zəifləməsinin qarşısının alınacağı bildirildi. Daha sonra din və məzhəb ayrılıqlarına fərq qoyulmadan bütün Osmanlı torpağı ərazisində yaşayan əhalinin can və mal, namus təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacibliyi, Quran və Şəriət qanunlarına istinad edilərək elan olunmuşdur.

Fərmanda həmçinin ədalətli vergi sisteminin tətbiq olunacağı, orduya çağırılmasının dörd-beş illə məhdudlaşdırılacağı, heç kəsin məhkəmə hökmü olmadan cəzalandırılmayacağı, şəxsi var-dövlətin müsadirə edilə bilməyəcəyi, yeni cəza qanunlarının qəbul ediləcəyi, rüşvətin sərt qanunlar qəbul edilməklə önlənəcəyi göstərilmişdir. Namık Kemal Türk ədəbi dilini ən çox sadələşdirməyə çalışnlardandır. Dil haqqındakı müsbət düşüncələrini şəxsən əsərlərində tətbiq etməsi onun fəaliyyətinin əsas qayəsi olmuşdur. Türkcə üçün irəli sürdüyü təklifləri, dilin sadələşdirilməsini təmin edəcək, beləliklə yeni ədəbi dilin yaranmasına imkan verəcək məsələləri əhatə edir. “Türkçemiz bir lisandır ki, bilkuvve şamil olduğu muhassenata göre, dünyada en birinci Lisanlardan addolunmağa şayandır.” deməklə, Türk dilinin üç dilin ünsürlərini ehtiva etdiyini və görülmək işlərdə bunun nəzərə alınmasını qeyd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fərman Fransız inqilabının “İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi”ndən istifadə edilməklə hazırlanmışdır. Məqalədə eyni zamanda bu dövrdə Türk dilində sadələşməni həyata keçirmək üçün dövrün seçkin ziyalılarından olan Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Mithat Efendi, Muallim Nacinin dil ilə əlaqədar göstərdikləri söylərinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Tənzimat, Türk dili, reform

Sultan Türkiyəsində 1839-cu ildə qəbul edilən Tənzimat fərmanı Türk tarixində qərbləşmənin ilk konkret addımı olmuşdur. Bu fərman dövrün Xarici İşlər naziri Koca Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən İstanbulun Gülhanə parkında oxunduğu üçün “Gülhane Hatt-ı Şerifi, Gülhane Hatt-ı Hümayun-u ve Tanzimat-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler)” adlarını almışdır.

Təxminən üç səhifədən ibarət olan bu fərmanda dövlətin getdikcə zəifləməkdə olduğu qeyd edilməklə, alınacaq tədbirlərlə, qanunlarla bu vəziyyətin düzəldiləcəyi xəbəri verilmişdir. Daha sonra din və məzhəb ayrılıqlarına fərq qoyulmadan bütün Osmanlı torpağı ərazisində yaşayan əhalinin can və mal, “ırz-ü namus” təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacibliyi, Quran və şəriət qanunlarına istinad edilərək elan olunmuşdur. Fərmanda həmçinin ədalətli vergi sisteminin tətbiq olunacağı, orduya çağırılmasının dörd-beş illə məhdudlaşdırılacağı, heç kəsin məhkəmə hökmü olmadan cəzalandırılmayacağı, şəxsi var-dövlətin müsadirə edilə bilməyəcəyi, yeni cəza qanunlarının qəbul ediləcəyi, rüşvətin sərt qanunlar qəbul edilməklə önlənəcəyi göstərilmişdir. Bu fərman ideya və quruluş cəhətdən Fransız inqilabının “İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi”ndən istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Tənzimat dövründə təhsil sahəsində bir sıra tədbirlərin hazırlanaraq həyata keçirildiyini də qəbul etmək lazımdır. Belə ki, 1846-cı ildə “Mekatib-i Umumiye Nezareti” yaradıldı. 1848-ci ildə “Darülmualim” açıldı. Hərbi, dəniz və tibb xaricindəki məktəblər üzərində nəzarət hüququ ümumi məktəblər üzərində nəzarət quruluşuna verildi. Bundan başqa yeni orta məktəblərin açılması daha da sürətləndirildi. 1868-ci ildə lisə ilə Universitet arasında bir körpü rolunu oynayan

Galatasaray Sultanisi açıldı. 1869-cu ildə Fransız təhsil nizamnaməsinə uyğun olaraq “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” hazırlandı. 1870-ci ildə “Darümuallimat” adında qızlar üçün müəllim məktəbi açıldı. Dövlət idarələrində kadr hazırlamaq məqsədilə “Mekteb-i Maarif-i Adliye” təşkil olundu.

Qəbul edilən bu müsbət qərarlar bəzi müsəlman qrupları tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Onlar bütün bu dəyişikliklərin ölkənin islam dinindən uzaqlaşmasına səbəb olacağını bildirdilər. Ölkədə nizam-intizama laqeyd yanaşan, keyfi idarə etməni üstün tutan valilər bir mərkəzə tabe olmağı etirazlarla qarşıladılar. Bir sıra vilayətlərdə - Hələb, Bosniya, Şərqi və Cənubi-Şərqi Anadoluda bəzi ailələr uşaqlarının məcburi olaraq əsgərliyə alınmaları qərarına qarşı çıxdılar. Tənzimatın müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar arasında bərabərliyi təmin etməsiylə bərabər xristian məzhəbləri arasında da bərabərliyin gətirilməsi qərarı Ortadoks məzhəbi tərəfdarlarının etirazına səbəb oldu.

Tənzimat dövrünün rəsmi siyasətləri arasında dil siyasəti də çox mühüm yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyədə dil haqqında yazılan məqalələrin əksəriyyətində dil islahatının 1839-cu ildə baş verən proseslərlə başladığı bildirilir. Bu dövrdə istər dövlətin, istərsə də cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin işlətdiyi dildə Osmanlı Türkcəsindən fərqli olaraq baş vermiş prosesin izlərinə rast gəlinir. Bu vəziyyət Türk dili islahatının başlanğıcı hesab edilir. II Mahmud (1785-1839) (Osmanlı modernləşməsinin temelini atmış, Tanzimat Fermanına giden yolun hazırlayıcısı olmuşdur.) zamanında yaradılan “Tercüme Odası”nın fəaliyyəti daha da genişləndirilmişdir. Bütün bunların təsiri ilə rəsmi yazılarda, akademik çalışmalarda, tərcümə əsərlərində, qəzet və dərs kitablarında sadələşdirmə üçün edilən səylər dil prosesində islahatların başlamasına və həyata keçirilməsinə zəmin hazırlamışdır. Bu dövrdə dildə, xüsusilə də nəsr dilində başlayan dəyişiklik ələlxüsus rəsmi yazılarda başlayır. Qəzetlərdə (“Takvim-i Vekayi” və Ceride-i Havadis) “...rəsmi olduğu və sayıldığı için bunlardakı dəyişim de rəsmi alana dahil edilebilir. Gazetelerde kullanılan bazı kelimelere baxıldığında Batı etkisinin ne kadar yoğun olduğu görülür” (Yard.Doç.Ejder Okumuş; Tanzimat Dili”)

Tənzimatın Birinci Dönəmində (1860-1876) fəaliyyət göstərən sənətkarlar sənətin millət xidmətində olmasını nəzərdə tutaraq ədəbiyyatın ağır və bər-bəzəkli dilini tənqid etmiş, dilin sadələşdirilməsinə ehtiyac duyulduğunu hər fürsətdə yazdıqları yazılarında ifadə etmişlər. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yazılardakı sözlərə, gündəmə gətirdikləri düşüncələrə baxmayaraq dil sahəsində qarşıya qoyduqları məqsədlərini tam həyata keçirə bilmədilər. İkinci Dönəm (1876-1895) sənətkarları özlərindən əvvəl başladılan sadələşdirmə prosesini irəliyə apara bilmədilər. Onlar “Sənət sənət üçündür” anlayışını müdafiə etmişlər. Hər iki dövrdə yazılan əsərlərin dili müqayisə edilərsə, İkinci Dönəm sənətkarlarının daha ağır (çətin) bir dil işlətdikləri görülməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə “İslami düşüncə tərzini”nin təsiri ilə meydana çıxarılan ədəbiyyat və bir çox yazılarda işlədilən ədəbi dil həm şeirlərdə, həm də nəsr əsərlərində tərki edilməyə başlamış, Avropa tərzini düşüncənin gündəmə gətirilərək dildə yeniləşmə təşəbbüsü başlanmış və hər sahədə davam etdirilmişdir. (Doç. Dr. Musa Duman “Yeniləşmə Döneminde Türk Dili) Dövrün seçkin ziyalıları Türk dilinin islahatının vacibliyinə inanaraq Türk dilinin islahatı haqqındakı öz fikir və düşüncələrini hər fürsətdə bəyan edirdilər. Bu dövrün ədəbi şəxsiyyətlərindən olan Namık Kemal əlifba və imla barədəki məsələyə elmi cəhətdən yanaşır. O, əlifbanı dəyişmək istəyənlərə (Münif Paşa, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mülküm xan v.b.) qarşı çıxır. Namık Kemal (1840-1888) London şəhərində “Hürriyet” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində (1869; say 69) əlifbanın, imlanın çətinliyini qeyd etsə də, hərflərin dəyişməsiylə altı yüz ildən indiyə qədər yazılan kitablardan istifadənin imkansız olacağını diqqətə çatdırır. Mövcud əlifbanın Osmanlı Cəmiyyətinin geri qalmasına səbəb olmasını əsassız hesab edir. İmlası çətin olan bir millətin fərdi ilə ən asan bir imlaya sahib olan millətin fərdi arasında oxuma, yazma, öyrənmə cəhətdən heç bir fərq olmadığını qeyd edir.

Namık Kemal Türk ədəbi dilini ən çox sadələşdirməyə çalışanlardandır. Dil haqqındakı

müsbət düşüncələrini şəxsən əsərlərində tətbiq etməsi onun fəaliyyətinin əsas qayəsi olmuşdur. Türkcə üçün irəli sürdüyü təklifləri, dilin sadələşdirilməsini təmin edəcək, beləliklə yeni ədəbi dilin yaranmasına imkan verəcək məsələləri əhatə edir. “Türkçemiz bir lisandır ki, bilkuvve şamil olduğu muhassenata göre, dünyada en birinci Lisanlardan addolunmağa şayandır.” deməklə, Türk dilinin üç dilin ünsürlərini ehtiva etdiyini və görüləcək işlərdə bunun nəzərə alınmasını qeyd edir.

Namık Kemal Türk dilinin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı təklifləri irəli sürür:

1.Mevcut gramer kitabları düzəltilmeli, eksiklikləri tamamlanmalı və herkesin faydalanaçağı bir yaygınlığa kavuşturulmalı. Dilimizde yer alan Arapça ve Farsça terimler bu gramerde yer almalı. Çünkü kendi dilini başka dillerin gramerlerinden öğrenen kimse, kendi edebiyatında taklit subesinden kurtulamaz.

2.Türkçeye mahsus mükemmel bir sözlük hazırlamak.

3.Galat-ı meşhur denilen yaygın kullanılan kelimeler ve ibareler aslı şekillerine tercih edilmelidir. Bunu ise yazarların galat tabir edilen kelime ve ibareleri etmeleri sağlar.

4.Mevcut eserlerin doğal anlatıma sahip olan makalelerden tertip edilen ve karşılaştırmalı bir antoloji hazırlanmalı, bunlar okullarda okutulmalıdır.

5.Dilimize ait bir belaget kitabı hazırlanmalıdır.

(Doç.Dr.Musa Duman, adı çəkilən məqalə)

Namık Kemal Türk dilinin sadələşdirilməsinə çox ciddi tərəfdar olduğuna Magossadan (Kipr) Abdülhak Hamidə yazdığı 3 Mart 1875-ci il tarixli məktubunda da bunları yazmışdır: “Yazılan şeyleri okudukça mahçup olmak, benim ve neşriyata başladığım zaman uğradığım ve hala kurtulmaya muvaffak olmadığım belalardandır” (Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye, 6.basım, s.484)

O, eyni zamanda dilin öz-özünə inkişaf edə bilməyəcəyini qeyd edərək, onun inkişafı üçün sənətkarların bu sahədə görəcəkləri işləri xatırlatmaqdadır.

Vətənpərvər bir şair olan Namık Kemal haqqında Atatürk belə demişdir: “Vatanın kurtuluşu ve istikbali için ölmeği bugünkü nesle Namık Kemal öğretti”.

Tənziyat dövrünün güclü simalarından olan Ali Suavi (1839-1878) siyasi mübarizə tərəfdarı və fikir adamı olmaqla bərabər jurnalist, Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin üzvü və ilk Türkçülərdən olmuşdur. Eyni zamanda Türk dilinə olan münasibətində hər zaman xalqın başa düşə biləcəyi, anlayacağı bir dilin işlədilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Ona görə əzan və xütbələr millətin təmsil olunduğu dildə, yəni Türkcə oxunmalıdır. O, qəzet dilinin hər kəsin anlayacağı ölçüdə çox sadə yazılması fikrini irəli sürür və özü də yazdığı məqaləsində bu tələbə əməl edirdi. Bundan başqa Türkcəyə “Lisan-ı Osmani” adının verilməsini də qəbul etmirdi. Ona görə belə bir dil yoxdur. “Lisan ve Hatt-ı Türki” (“Ulum qəzeti) adlı böyük bir məqaləsində Türk dilinin dünyanın ən qədim və mükəmməl dilləri arasında yer aldığını göstərərək, “Osmanlıca” termininin isə siyasi məzmun daşdığını söyləyir. İlk məqalələrindən başlayaraq bütün yazılarında xalqın işlətdiyi dili müdafiə etmişdir. Ali Suavi eyni zamanda ərəb hərflərinin latın hərfləri ilə dəyişdirilməsini, texniki terminlərin də latıncadan alınmasını təklif etmişdir (TDV İslam Ansiklopedisi; Abdullah Uçman)

Tənziyat dövrünün görkəmli simalarından biri olan Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) Türk dilinin sadələşməsi uğrunda səylə fəaliyyət göstərmişdir. O. “Basiret” qəzetində dərc etdirdiyi “Bir Varaqçık” (Basiret 1871, 18 Mayıs s.636) başlıklı yazısında gənclərə və xanımlara aid bir qəzetin çıxarılmasının çox vacib olduğunu yazmışdır: “Bu arzu ettiğim gazete kadınlığa ve gençliğe mahsus olsa, terbiyeden, ahlaktan hane idaresinden ve l-hasil kadınlığın ve gençliğin müstefid (yararlanmış) olacağı husustan bahsetse, hem de o kadar sade yazsa, o kadar sade yazsa ki, bir yerde okuduğu zaman dinleyenler adeta laf söyleniyor zanneylese...”

“Basiret” qəzetində dərc edilən “Ehemiyyətli bir Layihadır” başlıklı yazısında belə yazır: “En evvel kalem sahiplerine şunu sormak isterim ki, bizim kendimize mahsus bir Lisanımız yok

mudur? Türkünstan`da söylenmekte bulunan Türkçeyi gösterecekler, öyle değil mi? Hayır, o lisan bizim lisanımız değildir. Bundan altı yedi asır mukaddem bizim Lisanımız idi, fakat şimdi değil. O Türkçe bizim Lisanımız olmadığı gibi Arabı ve Farsı dahi lisanımız değildir. Ama denilecek ki, bizim Lisanımız herhalde bunlardan hariç olamıyor. Hariç olmadığı gibi dahilinde de sayılamıyor. Türkünstan`dan bir Türk ve Necid`den bir Arab ve Şiraz`dan bir Acem getirsek, edebiyatımızdan en güzel bir parçayı bunlara karşı okusak hangisi anlar? Şübhə yok ki, hiç birisi anlayamaz. Tamam, işte bunlardan hiç birisinin anlayamadığı lisan bizim Lisanımızdır diyelim. Hayır anı da diyemeyiz. Çünkü o parçayı bize okudukları zaman biz de anlayamıyoruz.

Pek ala ne yapalım. Lisansız mı kalalım? Hayır, halkımızın kullandığı bir Lisan yok mu? İşte anı millet lisanı yapalım.

Arapça ve Farsçanın ne kadar izafetleri ve ne kadar sıfatları varsa kaldırırsak, yazdığımız şeyleri bugün yediyüz kişi anlayabilmekte ise yarın mutlaka yedi bin kişi anlar” (Basiret, 1871. s.636; A.S. Levend – Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara – 1960, s.123)

Ahmet Mithat Efendi bütün əsərlərini geniş xalq kütlələrinin təhsil səviyyəsini nəzərə alaraq yazdığına görə onun Türk dilinə olan münasibəti də tutduğu mövqe ilə bir uyum içərisindədir. Bütün yazılarında “halkın anlayabileceği dille yazmak gerektiği” fikrini hər zaman müdafiə etmişdir.

Tənziimat dövrünün yazıçı və şairləri arasında sadə nəsr dilinin ən gözəl nümunələrini ədəbiyyat səhifəsinə gətirən Muallim Naci Türk dilinin sadələşdirilməsi uğrunda mübarizə aparanaqların arasında özünəməxsus bir yerdə durmaqdadır. O, Türkcəni qorumaq, dilin özünəməxsus qaydaları içində inkişaf etməsini təmin etmək sahəsində böyük əməklər sərf etmişdir. (Ağah Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara 1960, səh.134). Onun nəsr dili Tənziimatdan sonra qəzet diliylə başlayan sadələşmə hərəkəti içərisində bir mərhələ təşkil etməkdədir. Naci Türk dilinə çox böyük dəyər verərək onu “sevgili” adlandırır və insan tərbiyyəsi üçün vasitənin təhsil, təhsilin vasitəsinin də milli dil olduğunu bildirir. (Doç.Dr.Celal Tarakçılı Muallim Naci Efendinin Dil Hakkındaki Görüşleri)

Yegane sevgilimizdir Lisan-i Osmani
Lisan muhabbeti her kavm için cibillidir
Medar-i terbiyet insan için ta`allümdür
Ta`allümün da medarı lisan-ı millidir.

Müxtəlif dillərdən qrammatik qaydaların alınmasına diqqət etməyi söyləyən Naci digər dillərin sözlərindən istifadə etməni hər zaman müdafiə etmişdir. O, xarici qrammatik qaydaların milli dilin sözlərinin sərbəst işlədilməsinə mane olacağını deyərək, eyni zamanda xarici sözlərdən istifadənin dilin lətafətini artıracağına səmimiyyətlə inanırdı. Onun qənaətinə görə xarici dili bilməyin “hüner” olduğu, öz dilinə biganə qalmağın isə “ayıp” olduğu heç vaxt unudulmamalıdır. “Türkçe konuşurken lüzumsuz yere yabancı kelimeler kullanmayı, mesela mevsim müsaede etmiyor - diyecek yerde, sezon müsaede etmiyor”- demeyi gərip qarşılar”. (Mecmua-ı Muallim Naci nr: 12 s.46) Ona görə dilin danışıq biçiminə qayğı göstərilmədiyi təqdirdə işlədilən xarici sözlər dildə gündən-günə artar. Bu artışı gün keçdikcə milli dili daha da yadlaşdırır. Xülasə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Naci əski-yeni mübahisələrini başlادaraq adından uzun illər söz etdirmiş, Türkcəni Osmanlıcadan ayırmamışdır.

Bütün fəaliyyətlərinə baxmayaraq, qarşıya qoyduqları hədəflərinin çoxluğu və çətinlikləri Tənziimatçıların öz məqsədlərinə nail olmalarına mane oldu. Hər sahədə fəaliyyət göstərmək, hər mövzu barədə fikir ifadə etmək məcburiyyətində qalmaqların başladığı işlərin yarımçıq qalmasına səbəb oldu. Bütün fəaliyyətləri ərzində tərəddüd və qərarlılıqdan xilas ola bilmədilər. Onlar dili – Türk dilini Osmanlı dili adlandırmağı, dilin ərəb və fars dillərinin təsirdən tamamilə azad ola bilməmi, bilməzmi, əgər azad olsa belə, faydalı olarmı, olmazmı kimi suallara tam və qəti bir cavab verə bilməlidirlər. (A.S.Levend, adı çəkilən əsər)

Namık Kemal dilin sadələşməsinin vacib olduğunu yazılarında yazsa da, ərəbcə və farsçanın Türk dili üçün bir güc olduğunu qeyd etmişdir.

Rəcaizadə Əkrəm ərəbcə və farsca təhsilin Osmanlılar üçün lazım olduğunu deməklə, Türkcənin müstəqil olmasını da qeyd edir.

Muallim Naci bir tərəfdən Lisan-ı Osmanlı ifadəsini işlədərkən, digər tərəfdən də Türkcənin bağımsızlığını və saflığını müdafiə edir.

Nəhayət Şəmsəddin Sami – üç dildən ibarət bir dil ola bilməyəcəyi fikrini müdafiə etməklə, ərəb və fars sözlərinin əvəzinə Türkcə sözlərin işlədilməsinin lazım olduğunu deməklə bərabər, 11 Avqust 1898-ci ildə Sabah qəzetində - “Türkcənin ərəbcə və farscadan tamamilə ayrılı bilməyəcəyini söyləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Agah Sırrı Levend. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara 1972
2. Abdullah Uçman: Ali Suavi. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul 1989. 2.c. s.445-448
3. Ömer Faruk Akün. Namık Kemal. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul 2006. 32.c. s.361-378
4. Abdullah Uçman. Ziya Paşa, TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul 2013: 44 c. s. 475-479
5. M. Orhan Okay. Ahmet Mithat Efendi. TDV İstanbul 1989. 2.c. s.100-103
6. Abdullah Uçman. Muallim Naci. TDV İslam Ansiklopedisi İstanbul 2005, 30c. s.315-317
7. Hüseyin Seçmen. Şinasi. TDK Yayınları, Ankara 1972
8. Cevdet Kudret. Ahmet Mithat, TDK Yayınları, Ankara 1962
9. Ülkü Mecmuası, Eylül 1940, sayı 91. Ankara 1940
10. Yrd. Doç. Ejder Okumuş. Tanzimatın dili, <https://ww/tarihtarih.com>

Г.М.Садыгов

Турецкий язык в период Танзимата

Резюме

Реформы Танзимата являются первыми шагами официальной европеизации Турции. 3 ноября 1939 года в Гюльханьском парке был зачитан указ, который давал народу большие надежды и утверждал, что укрепить страну и вывести ее из затруднительного положения возможно только благодаря реформам и новым законам. Эти реформы и законы представляли собой синтез европейских и турецких законов, но, в какой-то степени, были основаны на исламском шариате и фикхе. Главной целью этих реформ было преобразование и укрепление многонациональной Турции, без ущемления прав народа. Реформы обещали неприкосновенность имущества и безопасность представителям других наций и религий, проживающим на территории Турции. Главной целью реформ было: установление справедливой налоговой системы; ограничение призыва в армию в пределах от трех до четырех лет; отмена «самосуда», т.е., все виновные в каких-либо преступлениях должны осуждаться по законам государственного правосудия; борьба с коррупцией и наказание чиновников, злоупотребляющих своими полномочиями; запрет присвоения чужого имущества и многое другое. Все это проводилось для улучшения социально-общественного положения внутри страны. Естественно, все процессы преобразования оказали огромное влияние и на развитие Турецкой культуры, литературы и языка. Одной из главных преобразований, оказавших сильное влияние на всю дальнейшую культуру и литературу, был закон об упрощении турецкого языка. Идея об упрощении языка принадлежала Мустафе Рашиду Паше, а начало этому процессу заложил Ибрагим Шинаси. Его дело продолжили Намык Кемаль, Зия Паша, Абдулхак Хамид, Муаллим Наджи и многие другие. Хотя им и не удалось до конца отстоять свои идеи, но они совершили большой работу и оставили неизгладимый след в области турецкой литературы и турецкого языка.

Ключевые слова: Танзимат, Турецкий язык, реформа, указ.

H.M.Sadigov

Turkish during the Tanzimat period
Summary

Tanzimat reforms are the first steps in Turkey's official Europeanization. On November 3, 1939, a decree was read out in Gulkhaniy Park, which gave the people great hopes and argued that strengthening the country and removing it from a predicament was possible only thanks to reforms and new laws. These reforms and laws were a synthesis of European and Turkish laws, but, to some extent, were based on Islamic sharia and fiqh. The main goal of these reforms was the transformation and strengthening of multinational Turkey, without infringing on the rights of the people. The reforms promised property immunity and security to representatives of other nations and religions living in Turkey. The main goal of the reforms was: establishing a fair tax system; limitation of draft in the range of three to four years; the abolition of "lynching", that is, all those guilty of any crimes should be convicted under the laws of state justice; fight against corruption and punishment of officials abusing their powers; the prohibition of the misappropriation of another's property and much more. All this was carried out to improve the social and social situation within the country. Naturally, all the transformation processes had a huge impact on the development of Turkish culture, literature and language. One of the main transformations that had a strong influence on all further culture and literature was the law on the simplification of the Turkish language. The idea of simplifying the language belonged to Mustafa Rashid Pasha, and the beginning of this process was laid by Ibrahim Shinasi. His work was continued by Namyk Kemal, Zia Pasha, Abdulkhak Hamid, Muallim Naji and many others. Although they did not manage to defend their ideas to the end, they did a great job and left an indelible mark on Turkish literature and the Turkish language.

Keywords: Tanzimat, Turkish language, reform, decree.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:15.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:18.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NUBAR ƏHMƏDOVA
ahmadovanubar@gmail.com
Rəşid Behbudov küç60
Azərbaycan Dillər Universiteti

KİNO MƏTNLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN LİŊVİSTİK TƏSVİRİ

Xülasə

Məqalədə fərdlər arasında gender diskriminasiyasının kəskinləşməsində və gender stereotiplərinin yaranmasında kino mətnlərini mənbə kimi göstərilmişdir. Kino dilinin xüsusiyyətləri dilçilikdə müasir tədqiqat obyektlərindəndir. Media və televiziya cəmiyyətin üzvlərinin nəyi görməsinin və eşitməsinin lazımlı olmasını müəyyənləşdirərək sosial gender stereotipi yaradır. İlk mənbəni real həyatdan alan kinematoqraflar yeni həyat situasiyası yaradır. Kino mətnlərində istifadə edilən sözlər, filmə mövcud olan audio-vizual effektlər təsadüfi olaraq seçilmir. Burada əsas məqsəd filmin bütün elementləri ilə birlikdə ciddi bir bütünlük, həqiqilik və inandırıcılıq yarada bilməkdir.

Müasir kino mətnlərində gender dilinin tədqiqi zamanı müəyyən olunur ki, həm səhnə mətnində, həm də dialoqlarda gender problemi eksplisit və ya implisit şəkildə əks olunmuşdur. Müasir filmlərin kollektiv təsəvvürümüzü və bizim irqçilik, sosial sinif, gender və s., kimi əhəmiyyətli məsələlərə olan münasibətimizi inkişaf etdirmək gücünə malikdir. Kino mətnlərində gender bərabərsizliyinin təsvir dili gender problemlərinin həllinə dair fərqiyyətlik yaratmaq üçün əvəzsiz bir vasitə ola biləcəyi kimi, bu problemin kəskinləşməsinə də səbəb ola bilər.

Bütün bunlar isə öz növbəsində solumun düşüncə tərzinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, kino mətnləri gender stereotiplərini və onların linqvistikasını öyrənmək üçün ideal zəmindir.

Açar sözlər: mətn, kino, linqvistik, gender, diskriminasiya

Cəmiyyətdə mədəniyyətin, ailənin, dinin, təhsilin və s., amillərin təsiri ilə sosial gender rollarında dəyişiklik və ya disbalans yaranır. Gender rollarındakı diskriminasiya fərdlərin davranışına və dilinə təsir edir. İstənilən xalqın qadınlıq və kişilik haqqındakı təsəvvürləri onun dilində də öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dil cəmiyyətdə formalaşır və onun sosial, ictimai, mədəni və siyasi həyatından birbaşa asılıdır. Burada media və kinonun da təsiri danılmazdır.

İzləyicinin gözündən baxdıqda kinematoqrafik illüziya xüsusi bir yanıtma növüdür. Bu illüziya əvvəlcədən olub bitmiş və bir daha var olmayacaq şeylərə dair yanıtmadır. [4, s. 260]. Qıscası, kino sənəti var olmayana izləyicinin gözündə mövcudluq verir. Bu əsasda kinematoqrafiya dili anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mediada gender problemi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar və araşdırmalar əsasında məlum olmuşdur ki, qadınlar media və televiziya da kişilərə nisbətən daha az yer alırlar. Van Zoonenə görə, qadınlar televiziya da xüsusilə də, kinolarda və seriallarda, reklam filmlərində müxtəlif şablonlar daxilində sosial statusa sahib olurlar. Belə ki, qadınlar ya ana, qız övlad və s olaraq əsas kişi qəhrəmanın yanında ikinci planda qalırlar, ya da onlar katibə, tibb bacısı kimi ənənəvi peşələrdə çalışırlar. Əsasən gənc və gözəldirlər, lakin bir çox hallarda təhsil almamışdırlar. [2, s. 20]

Sosial koqnitiv nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, media və kino izləyicilərin real həyat situasiyaları ilə bağlı gözləntilərinin artmasına səbəb olur. 2009-cu ildə müəlliflər Johnson və Holmes Sosial koqnitiv nəzəriyyənin nümayəndələrinin fikirlərinin doğruluğunu sübut etdilər. Onlar

qeyd edirdilər ki, “real həyat situasiyalarından nəyi gözləməyin lazım olduğunu bilmək üçün filmlərdə təqdim olunan münasibətləri izləmək lazımdır”. [5, s.5].

Müəlliflər bu fikirlə kinonun real həyatın güzgü əksi olmasını nəzərdə tutmuş və onun insanların psixologiyasına, davranışına və həyatdan gözləntilərinə təsir etmək xüsusiyyətinin olmasını vurğulamışlar. Gender məsələləri də real həyat situasiyalarından hesab olunduğu üçün belə məsələlərin filmlərdə qərəzli təsviri insanların koqnisiyasına təsir edir və reallığı daha fərqli dərk etmələrinə səbəb olur. Kinoların bir çoxu mövcud olan ənənəvi gender stereotiplərindən istifadə edir və ya elə kinoların özündə yeni gender stereotipləri yaranır.

Qadınların və kişilərin dil repertuarında mövcud olan fərqliliklər onların sosial mədəni rollarından asılı olaraq müəyyənləşir. Belə hesab olunur ki, buradakı fərqliliklər kişi və qadının nitq tərzini, danışmaq zamanı onların vokabulyar seçimi, dilin standart və ya qeyri-standard variasiyalarından istifadə, müsahibin fikrinə verilən reaksiyanın xüsusiyyətləri və s., ilə bağlıdır.

Qadınların filmlərdə representasiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və gender qərəzli dilin və münasibətlərin qarşısını almaq üçün karikaturaçı Alison Bechdel 1985-ci ildə filmlər üçün “Bechdel” testini təklif etmişdir. “Bechdel” testi 3 sualı əhatə edir:

1. Filmdə adı olan ən az iki qadın xarakter mövcuddurmu?
2. Filmdə yer alan qadınlar bir –biri ilə danışdırlarmı?
3. Qadınlar bir –biri ilə yalnız kişilərdən qeyri məsələlər haqqında danışdırlarmı?

Test kifayət qədər sadə görünsə də 2013-cü ildə 50 top film hesab olunan filmlərdən yalnız 17-si göstərilən 3 kriteriyaya əsasən testi keçə bilmişdir. [5. s 7]

Film ssenarilərinin analizi dildə və mədəniyyətdə gender fərqlərinin necə təqdim olunmasını, gender konstruksiyalarının xüsusiyyətlərini, qadınların sosial və cəmiyyət həyatından necə kənarlaşdırılmasını və gender stereotiplərinə əsasən kişi cinsinə mənsub olan xarakterlərin dominantlığını bir daha sübut edir.

2000-dən çox Amerikan filminin mətnləri üzərində aparılan tədqiqatda Hannah Anderson və Matt Daniels müəyyən etmişdir ki, kişi xarakterlər film dialoqlarının 60-90%-də yer alır. Əlavə olaraq qeyd edilir ki, Hollivud filmlərində kişi xarakterlərin sayı qadınlara nisbətən çoxdur. Araşdırılan filmlərin yalnız 10%-də qadın və kişi xarakterlərin sayı bərabərdir. Lakin Hollivud ssenarilərində qadınlar bir çox yolla kənarlaşdırılır. Hətta romantik- komediya janrında olan və əsas qəhrmanı qadın olan filmlərdə də dialoqlarda kişilərin üstünlüyü 58% təşkil edir. [1]

Gender stereotipləri filmlərdə daha aydın özünü biruzə verir. Media və televiziya belə daşlaşmış stereotipləri kəskinləşdirmək və eyni zamanda onların aradan qaldırmaq imkanına malikdir. A.Krilina gender stereotiplərini aşağıdakı kimi başa düşür:

“Gender stereotipi hər iki cins nümayəndələrinin davranışının keyfiyyəti, əlamətləri və normaları haqqında mədəniyyət və sosial baxımdan şərtlənmiş fikir və presuppozisiyalar və onların dildə əksidir”. [3, s-78]

Qeyd edildiyi kimi “Bechdel” testi kinolarda qadınların iştirakının nə dərəcədə kişilərlə bərabərlik təşkil etdiyini ortaya çıxarır. Lakin, bir çox tədqiqatçı bu testi kifayət qədər detallı hesab etməmişdir. Anil Ramakrishna, Nikolaos Malandrakis, Elizabeth Staruk və Shrikanth Narayanan 2015-ci ildə özlərinin “Filmlərdə gender fərqlərinin psixolinqvistik normalarla kəmiyyət tədqiqatı” adlı araşdırmasında kino mətnlərində və dialoqlarda gender diskriminasiyasının implisit, hiss edilməyən nüanslarını müəyyən etmişdirlər. Onlar gender dilini araşdırarkən sözlərin “gender yükü” (Gender Ladeness) adlı termindən istifadə etmişlər. Müəlliflər “gender yükü” dedikdə dildəki feminin və maskulin assosiasiyaların rəqəmli şkalada normativ nisbətini nəzərdə tutmuşlar. Rəqəmli şkala [-1, 1] arasında dəyərlər alır və burada aşağı dəyərlər maskulin, yuxarı dəyərlər isə feminin assosiasiyaları göstərir. (-1 ən maskulin, +1 ən feminin). Məsələn, Infantry (atıcı) -0.97; Truck (yük maşını) -0.73; Dictator (diktator) -0.56; Radiant (ışılı) 0.66; Bride (gəlin) 0.84; Gorgeous (möhtəşəm) 0.96. Müəlliflər bu şkala daxilindəki normalar əsasında filmlərdə leksik vahidlərin yaratdığı assosiasiyaları göstərmişlər. [7]. Onlar qeyd et-

mişlər ki, müharibə və zülmkarlıq ilə bağlı olan sözlərdə maskulin assosiasiyalar olduğu halda, ailə ilə və müsbət hisslərlə bağlı sözlər feminin assosiasiyalar daşımaqdadır

2017-ci ildə Vaşinqton Universitetinin doktorantı Marteen Sap və onun komandası müasir filmlərdə gender dilini tədqiq etmiş və qadın və kişi xarakterlərin linqvistik və sosial gücü və fəallığını ifadə edən konnotasiyaları araşdırmışdır. Müəlliflər qeyd edir ki, xarakterlərin sosial gücünün və fəallığının dərəcəsi onların istifadə etdikləri feillərin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, “qəbul etmək” (accept) passiv qərar qəbulunu, “qiymətləndirmək” (assess) aktiv qərar qəbulunu ifadə edən feillərdir. Birinci feil qadınların, ikinci isə kişilərin nitqində daha çox təsadüf olunur. Kişi xarakterlər öz nitqlərində daha çox güc və səlahiyyət ifadə edən vahidlərdən istifadə edirlər. Bununla yanaşı müəlliflər bildirir ki, kino mətnlərində kişilər əmr şəklini daha çox istifadə etdiyi halda qadınlar daha çox güman-şübhə və razılıq bildirən sözlərdən və “tag” suallardan istifadə edirlər. Məsələn, “Bring me my horse” cümləsi kişi nitqi üçün xarakterik olduğu halda, “Maybe I am wrong” cümləsi qadın nitqi üçün daha xarakterikdir. Həmçinin tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, kişi xarakterlər “we” və “they” şəxs əvəzliliklərindən istifadə etdiyi halda, qadınlar “I” və “you” şəxs əvəzliliklərindən daha çox istifadə edir. Bunu kişilərin sosial daxilində daha çox vaxt keçirməsi, əksinə, qadınların isə daha az sosial fəallıq göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Tədqiqatın digər müəllifi Ari Holtzman fikrini belə bir misalla izah etmişdir: “Əgər qadın xarakter öz həyat yoldaşına “yalvarırsa” (implore) bu həyat yoldaşının ona “yox” deyə biləcəyi vəziyyət yaradır. Əgər o, həyat yoldaşına “təlimat verirsə” (instruct), belə halda qadın daha dominant statusa sahib olur”. Müəllif aşağı fəallıq və dominantlıq ifadə edən feillərə “ask”, “wait”, “relax”, “need”, “apologize” və s. feilləri, üstünlük və fəallıq ifadə edən feillərə isə “construct”, “destroy”, “assign”, “compose” və başqalarını aid etmişdir. [8]. Göstərilən feillərin birinci qismi qadın xarakter üçün yazılan səhnə mətnlərində, ikinci qismi kişi xarakterlər üçün yazılan səhnə mətnlərində daha çox istifadə edilir.

Bunu onunla əlaqələndirə bilərik ki, qadınlar bir çox hallarda fikirlərinin təsdiqlənməsinə ehtiyac duyurlar. Bu uzun müddət ərzində kişinin rəşional, düşünən, məntiqli, qadının isə irrasional, emosional, hiss edən olmasını ehtiva edən sosial gender normalalarının mövcud olması ilə əlaqəli hesab olunur. Qadının hiperdüzgün qrammatikadan, tələffüzdən və dilin standart variasiyasından əks cinsə nisbətən daha çox istifadə etməsinin səbəbi olaraq isə qadından hər zaman mükəmməl olmaq, düzgün danışmaq gözləntisi və qadının daha az sərbəst olması göstərilə bilər.

Dr.Radha O'Meara öz tədqiqatında səhnə mətnində gender inkluziv dil nümunələrini araşdırmışdır. O, tədqiqatı əsasında kişilərin səhnə mətnlərində qadınlardan daha fərqli təsvir olunduğunu isbat etmişdir.

Tədqiqata görə, kişi xarakterlərin səhnə mətnlərində təsviri daha detallı xarakter daşıyır. Onların psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri və fiziki xüsusiyyətləri daha təfəsilatlı təsvir olunur. Qadın xarakterlər bir çox hallarda onlar haqqında heç bir təsvir verilmədən təqdim olunduğu halda belə təqdimat kişi xarakterlər üçün xarakterik deyil.

2014-cü il istehsalı əsas qəhrəmanı 3 kişi güləşçi olan Amerikan idman/cinayət dram janrında yazılan və ssenarı müəllifləri E.Max Frye və Dan Futterman olan “Foxcatcher” filmində əsas qəhrəmanlar Mark Schultz, Dave Schultz və John Du Pont detallı şəkildə təsvir olunur. Elə ilk səhifədə Markın fiziki xüsusiyyətləri, paltarları, işi və s., geniş şəkildə təsvir edilir.

“Mark Schultz (27, 180 lbs., cauliflower ears) lifts a human-sized, leather wrestling dummy from the mat to stand in front of him [...]He’s freshly showered, wears a short sleeve dress shirt, clip on tie, slacks [...] Mark waits alone in a chair he’s much too big for.”[6, s 82]

Lakin filmdə adı keçən və dialoqlarda yer alan Nancy Schultz və Jean Du Pont adlı iki qadın qəhrəman vardır ki, ssenaristlər bu qəhrəmanların təqdimatı zamanı onların şəxsiyyətini, fiziki görünüşünü, vəzifəsini və sosial rolunu təsvir etmir. Kinonun mətnində Nancy-nin Dave-in həyat yoldaşı olması, Jean-ın isə John-un anası olması yalnız dialoqlar daxilində oxucuya aydın olur.

Qadınların kino mətnlərində təsvir yollarından biri də onların kişinin mülkiyyəti kimi təsviridir. Ssenarisi Brian Helgeland tərəfindən yazılan 2015-ci il istehsalı olan “The Legend” filmində əsas qadın qəhrəman və eyni zamanda səhnə mətninin təhkiyəçisi olan Frances sadəcə olaraq “*the future Mrs. Kray*” kimi təsvir olunur. [6, s 83] Bu təsvirdə ssenarist Francesin özü ilə əlaqəli olan heç bir təsvir vermir, onun evlənəcəyi adam vurğulanır. Ssenarist onun yaşının, görünüşünün və şəxsiyyətinin təsvirinin lazımlı olduğunu düşünür.

Kevin Boon və Laura Mulvey kimi gender tədqiqatçıları qadınların filmlərdə və digər vizual media məhsullarında kişilərin gözündən dəyərləndirildiyini (“male gaze”) və qadınların fiziki xüsusiyyətlərinin qabardılaraq seksual obyekt kimi təsvir olunduğunu qeyd etmişdirlər. “American Sniper” (2014) adlı filmə əsas qadın xarakter belə təsvir olunur: “*A brunette steps to the bar. A sharp object with heavy eye-shadow and tight leather pants*”. [6, s 84 -85] Şübhəsiz ki, “A sharp object” (kəskin obyekt) kimi təsvir qadını dəyərsizləşdirərək onun filmdəki mövqeyini aşağı salır. Müəllifin fikrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bir çox Hollivud, Avropa və Asiya istehsalı filmlərdə kişilər intellektinə və xarakter xüsusiyyətlərinə görə təsvir edildiyi halda, qadınların fiziki xüsusiyyətləri daha çox vurğulanır.

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda ən effektiv təsir üsuludur. Kino isə bir çox hallarda real həyatın güzgü əksi kimi çıxış edir. Kinoların bir çoxu mövcud olan ənənəvi gender stereotiplərindən istifadə edir və ya elə kinoların özündə yeni gender stereotipləri yaranır. Kinematografiya sənətinin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda filmlərin insan psixologiyasına nüfuz etmək, onun ideologiyasına və dünyagörüşünə təsir etmək gücünün olması danılmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Anderson, H., & Daniels, M. Film Dialogue from 2,000 screenplays, Broken Down by Gender and Age. (2016, April). <https://pudding.cool/2017/03/film-dialogue/index.html>.
2. Erdoğan M., Medyada Cinsiyete Dayalı Ayrımcılıqla Mücadelede Medya İzleme Grupları. TC Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 2011.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqinin Koqnitiv Perspektivləri. Çəşioğlu, Bakı, 2010, 96 səh.
4. Mencütekin, M . Sinema Dili, Film Retoriği ve İmgelenen Anlama Ulaşma - The Language of Cinema, Film Rethoric and Achieving the Meaning Envisaged. Marmara Ünivesitesi, Öneri Dergisi , 9 (34) , 2012. pp. 259-266 .
5. Murphy, Jocelyn Nichole, "The role of women in film: Supporting the men -- An analysis of how culture influences the changing discourse on gender representations in film" Journalism Undergraduate Honors Theses 2, 2015, 35 p.
6. O'Meara, R, Sexism from Page to Screen: How Hollywood Screenplays Inscribe Sexism, Networking Knowledge: Journal of the MeCCSA Postgraduate Network, Media, Communication and Cultural Studies Association, UK 10 (2), 2017 pp. 79 – 92
7. Ramakrishna, A., Malandrakis, N., Staruk, E., & Narayanan, S. A quantitative analysis of gender differences in movies using psycholinguistic normatives. *Proceedings of the 2015 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 2015, pp. 1996–2001
8. Sap, M., Prassetio, M. C., Holtzman, A., Rashkin, H., & Choi, Y. Connotation Frames of Power and Agency in Modern Films. *Proceedings of the 2017 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 2017, pp. 2329–2334.

A. Nubar

Linguistic description of gender inequality in film texts

Abstract

The article cites cinema texts as a source of heightened gender discrimination among individuals and the emergence of gender stereotypes. Features of cinema language are the objects of modern linguistics. Media and television create a social gender stereotype by identifying what society's members need to see and hear. Cinematographers who get their original source from real life create a new life situation.

Words used in movie texts and audio-visual effects present in the movie are not randomly selected. The main goal here is to create a solid wholeness, authenticity and credibility with all the elements of the film. The study of gender in contemporary film texts reveals that the gender problem is either explicit or implicit in both the scene text and the dialogues. Modern films have the power to sway our collective imagination and influence our attitudes on crucial issues related to race, class, gender, etc. Gender inequalities in film texts can exacerbate this problem, as the language can be an indispensable tool for creating awareness about the solution of gender problems. All this, in turn, can change the way socios think. For this reason, film texts are an ideal base for studying gender stereotypes and their linguistics.

Key words: text, film, linguistics, gender, discrimination

A. Нубар

Лингвистическое описание гендерного неравенства в текстах фильмов

Резюме

В статье цитируется кинематографический текст как источник повышенной гендерной дискриминации среди отдельных лиц и появления гендерных стереотипов. Особенности кинематографического языка являются объектами современной лингвистики. СМИ и телевидение создают социальный гендерный стереотип, определяя, что члены общества должны видеть и слышать. Кинематографисты, которые получают свой первоисточник из реальной жизни, создают новую жизненную ситуацию. Слова, используемые в текстах фильмов и аудиовизуальные эффекты, присутствующие в фильмах, выбираются не случайно. Главная цель здесь-создать прочную цельность, аутентичность и достоверность со всеми элементами фильма. Изучение гендера в современных контекстах показывает, что гендерная проблема либо явно, либо скрыто присутствует как в сюжетном тексте, так и в диалогах. Современные фильмы властны влиять на наше коллективное воображение и отношение к важным вопросам, связанным с расой, классом, полом и т. д. Гендерное неравенство в текстах фильмов может усугубить эту проблему, поскольку язык может стать незаменимым инструментом для повышения осведомленности о решении гендерных проблем. Все это, в свою очередь, может изменить мышление общества. По этой причине тексты фильмов являются идеальной базой для изучения гендерных стереотипов и их лингвистики.

Ключевые слова: текст, фильм, лингвистика, гендер, дискриминация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhərrə Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏBİNƏ EYVAZLI
Bakı Dövlət universiteti
Zahid Xəlil küç
sabina.eyvazli@inbox.ru

SUBYEKTİV AKTANTLARIN FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Dilçilikdə bir aktant (fransızca *actant* - "fəaliyyət göstərən") bir vəziyyətin aktiv, əhəmiyyətli bir iştirakçısıdır, bir predikatın semantik və ya sintaktik valentliyini dolduran bir nitq qurur. Aktant, bir qayda olaraq, mütləq predikatı müşayiət edir, onun buraxılması yalnız məhdud hallarda mümkündür və xüsusi qaydalara tabedir. Vəziyyətin könüllü iştirakçısı kimi sirkonstant ilə ziddiyyət təşkil edir. Termin 1930-1950 -ci illərdə fransız dilçisi L. Tenier tərəfindən tərtib edilmişdir, ənənəvi "tamamlama" və "hal" anlayışlarını aydınlaşdırır.

Actant, dil ifadəsi və ya predikat sözünün valentliyini dolduran məna elementidir. Dünya dilçiliyində az, əsasən Fransız (və qismən Alman) sintaktik nəzəriyyələrində istifadə olunur, semantik nəzəriyyələr termin arqumentindən daha geniş istifadə edirlər. Eyni zamanda, bu konsepsiya Moskva semantik məktəbinin nəzəriyyəsi üçün açar oldu və onun çərçivəsində yeni bir şərh aldı. Xüsusilə, bu məktəbdə qəbul edilmiş semantik və sintaktik valentlərin müxalifəti baxımından semantik və sintaktik aktantlar da fərqlənir.

Əvvəlcədən müəyyən bir söz, müəyyən bir iştirakçı dəsti olan bir vəziyyəti təsvir edir. Vəziyyətin iştirakçıları bu predikatın semantik dəyərlərini əks etdirən predikat sözünün təfsirində dəyişənlərə uyğundur. Bu semantik valentlər verilmiş sözün semantik aktantları adlandırılan məna parçaları ilə doldurulur. Bir çox semantik söz aktantı onun aktant quruluşu adlanır. Semantik aktantların müəyyən semantik xüsusiyyətləri var və onların təsnifatı bu baxımdan mümkündür. Məhz mövzu, obyekt, vasitə, məqsəd, hərəkət mənbəyi və təyinat nöqtələri, hərəkət marşrutu və s. fərqlənir.

Məqalədə subyektiv tip aktantların fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr edilmişdir. Beləliklə, nitqin rejimi quruluşunda müntəzəm dəyişikliklər edildikdə, aktant kodlama və semantik rolların sintezi qeyd olunur. "Bütöv" münasibətlərin pozulması halları hissə və təklifin əsas strukturundakı pozuntular, müəyyən növ sintaktik quruluşlar üçün qeyri-adi olan bəzi arqumentlərin meydana çıxmasının səbəbləri izah edilmişdir.

Açar söz: aktant, subyektiv aktant, fəaliyyət, semantik

Cümlənin semantik quruluşu indi yerli və xarici dilçilərin əsərlərində geniş təsvir edilmişdir. Ancaq bəzi məqamlar hələ də mübahisəlidir və ya kifayət qədər təsvir edilmir. Beləliklə, iştirakçının aktiv vəziyyətini göstərən heç bir meyar yoxdur. E.V.Paducheva bu sintaktik konsepsiyanın aşağıdakı prinsiplərə söykənən bir neçə tərifinin mövcudluğundan danışır (1, s.64):

1) quruluş prinsipi fel leksemalarının mənasını izah edərkən lüğətdə verilmiş vəziyyət iştirakçıları haqqında məlumatlara əsaslanır: aktantlar şərh dəyişənlərinə uyğun gələn iştirakçılardır;

2) semantik bağlama prinsipi faktorların fel ilə göstərilən vəziyyətdə məcburi iştirakçı olduğunu, sirkonstantsın isə istəyə bağlı olduğunu düşünür. Düzdür, bu prinsip hamı tərəfindən qəbul edilmir. Apresyanın sözlərinə görə, 2 aktant semantik olaraq könüllü ola bilər.

M. V. Nikitinin fikirlərini şərh edərkən A. A. Xudyakov qeyd edir ki, "semantika ilə praqmatika arasında bölünən xətlər yoxdur: semantika praqmatikdir, praqmatika semantikləşir. Praqmatizasiya altında müəllif (M. V. Nikitin) onun subyektivləşməsinə istinad edir ... "(3,

s.79). Beləliklə, hər bir aktantı xarakterizə edərkən bir cümlənin semantikasının praqmatik tərkib hissəsini buraxmaq olmaz. Bunu nəzərə alaraq, E.V.Paducheva, iştirakçının sintaktik dizaynının yalnız rol ilə deyil, həm də ünsiyyətçi rütbə kimi bir parametrlə təyin olunduğunu göstərir. "Rütbə tematik dərəcələrin iyerarxiyasındakı iştirakçının yeridir ... .. Semantik rol, verlişlə göstərilən vəziyyətdəki iştirakçının davranışı ilə müəyyən edilir - məsələn, Agent, Vasitə, Göndərmə yeri, Yer. Rütbə praqmatik bir xüsusiyyətdir: bir iştirakçı spikerin diqqət mərkəzinə olan münasibəti ilə müəyyənləşdirir. Mövzu və Obyekt, diqqət zonasının mərkəzinə girən iştirakçılardır; digər iştirakçılar bu zonanın ətraf hissələrinə aiddir; Bundan əlavə, vəziyyətin iştirakçısı verliş ilə sintaktik cəhətdən təsirsiz ola bilər, yəni, kənarda - pərdə arxasında. Məsələn, görünən fel ilə müşahidəçi iştirakçısıdır: yolda bir atlı görüldü" (5).

"Aktant" termini (arqument, iştirakçı, semantik rol, semantik hal, semantik-sintaktik funksiya) hadisə təklifinin bir elementi, vəziyyətin məcburi iştirakçısı deməkdir.

Aktantların ilkin təsnifatı mövzu, obyekt, dolaylı obyekt, adres anlayışlarının inkişaf etdirildiyi cümlə üzvləri nəzəriyyəsinə artıq yaradılmışdır. Bir çox aktant haqqında fikirlər, iş semantikasının tədqiqində, xüsusən də C. Fillmore-un əsərlərində fərqləndirilir. Leksik semantikada aktantların anlayışları əsaslı şəkildə aydınlaşdırılır (7, s.33). Semantik sintaksisdə müxtəlif ölçülü və əsaslı aktantların bir neçə siyahısı hazırlanmışdır (8).

Aktantların təsnifatı və hətta adı ilə bağlı məsələdə birlik yoxdur. Təkliflərin təsnifatı ən çox dəlillərin tipologiyasına daxil edilir, nəticədə fəaliyyət mövzusu, vəziyyət, qavrayış və s. haqqında danışıqlar (9, s.53). "Əslində aktant" işarələrinə görə aktantları ayırmaq daha məqsədəuyğundur: əşyalara, şəxslərə, hadisələrə, habelə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərinə görə - xüsusən də onların sayı, bərabərlik dərəcəsi və bənzəri - ifadə üçün vacib olan hallarda və s. hər hansı rəsmi fərqlilikdə sabit olarsa. Ancaq, fikrimizcə, bütün semantik nüansları daha dolğun təsvir etmək üçün hazırda semantik sintaksisdə mövcud olan dərin halları təsvir etmək üçün bütün təcrübəni nəzərə almaq lazımdır.

Məzmun planının bir elementi və ya vəziyyətdəki rolunu müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmış cümlə quruluşundakı bir mövqe kimi bir aktantı bir-birindən ayırmaq lazımdır. Birinin və digərinin təsadüfi ilə izomorf və bir-birindən fərqli olaraq izomorf olmayan quruluşlar meydana çıxır. Sonuncu vəziyyətdə, rol və kvazi rolları haqqında danışmağın mənası var: predmet rolunu oynayan, tələffüz adlandıran aktant, bu cümlədəki obyektin kvazi obyektini tutur. Rollar və kvazi-rollar cümlədə həmişə fərqlənir: aktant başqasının mövqeyini alırsa, metafora və ya metonimiyanın təsiri yaradılır (10, s.37).

Aktantın müxtəlif kvazi rollarında çıxış etmək bacarığı məhdud deyil, necə ki, müxtəlif aktantlar mövqelərini ələ keçirmə imkanları məhdud deyil. Aktiv mövqələr, əlavə olaraq, xüsusi semantik effektlər verən sironstant adları ilə əvəz edilə bilər. Öz növbəsində, aktantlar səliqəsiz mövqələr tuta bilərlər. Beləliklə, bir mövzuya kvazidi-radiativ lokomotivdə hərəkət etmək tipikdir: Zalda güldülər, Şəhərdə həyəcan böyüdü.

Termin subyektinə görə

- 1) iyerarxik olaraq ilk və ya yeganə iştirakçı olan aktant növünü nəzərdə tuturuq;
- 2) hadisələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir (bu vəziyyətdə aktivlik və şüur dərəcəsi fərqli ola bilər). Mövzu ən fəal aktant növlərindən biridir, çünki o, həqiqətən müsbət münasibət ilə yanaşı ünsiyyət mənalına malikdir.

Azərbaycan dilində vəziyyət subyektin ifadə formalarının müxtəlifliyi ilə mürəkkəbləşir. Dilçilikdə bu tip aktantı müxtəlif mülahizələrdə ifadə etmək üçün bir terminologiya artıq işlənib hazırlanmışdır, lakin bu tipin tərkibinə, adına və arqumentlərinin sayına dair fikir birliyi yoxdur.

Ümumiyyətlə, bir sözün semantik valentliyini dolduran natiq onun mənasını seçə bildiyi zaman semantik bir aktantın səthi şəkildə ifadə olunduğunu söyləyə bilər (və buna görə də sintaktik aktanta uyğundur); natiq bir seçimdən məhrum olarsa (məsələn, aktantın sabit olması səbəbindən), bu aktant mətndən atılır. Qeyd edək ki, dinamik yalnız bu seçim həddindən artıq məhdud olduqda deyil, həm də olduqca geniş olduqda seçim edə bilməz, yəni verilmiş semantik va-

lentliyin hər hansı bir doldurulması nəzərdə tutulanda. Yəni oğru hər hansı bir şəxsdən bir şeyi oğurlayan birisi (cib oğrusu) bütün mümkün pozulmaların aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Belə hallarda sintaktik aktant da mümkün deyildir.

Cümlənin semantik quruluşu öz kateqoriyalarına və ya semantik tərkib hissələrinə malikdir:

- Predicates - müəyyən bir fəaliyyət və ya şərt.
- Aktivistlər - bir fəaliyyət predmeti və ya müxtəlif növ obyekt: birbaşa obyekt, dolaylı obyekt, nəticə və s.

- Sirkonstants - bir hərəkətin edildiyi müxtəlif hallar.

Aktantlar təsvir olunan hadisənin iştirakçısıdır. Aşağıdakı aktant növləri semantika ilə fərqlənir:

- Aktant subyekt (və ya agent), subyekt tipli aktant, fəal fəaliyyət istehsalçısıdır (məsələn, tələbə oxuyur).
- Fəal şəxs birbaşa və ya dolayısı ilə təsirlənən bir obyektidir (məsələn, Ev tikir. Ətir verdi).
- Aktant vasitəçidir, yəni istifadəsi vəziyyətin həyata keçirilməsinə töhfə verən mövzu (məsələn, avtobusla səyahət etmək).
- Aktiv - təsirli, hərəkətin nəticəsi deməkdir (məsələn, Şorba bişirdi) və s.

Sirkonstants bir hərəkət şərtidir. Bunlardan ən başlıcası və lokativ və temprativdir.

Fərqli aktantlar tabe olduğu felə görə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Güman ki, üç hərəkətli felimiz var. Aktantlara seriya nömrələri ilə təyin edək: birinci, ikinci, üçüncü ... aktant. Aktantların ardıcılıq nömrəsi verilmiş felin aktant iştirakçılarının sayından çox ola bilməz: qeyri-aktiv fel aktantları idarə edə bilməz, tək hərəkətli fel ikinci aktanta, iki hərəkətli fel üçüncü aktanta sahib ola bilməz və s. Birinci aktant bir, iki və üç aktant, ikinci aktant - iki və üç aktant olan cümlələrdə, üçüncü aktant isə yalnız üç aktant olan cümlələrdə görüşə bilər. Semantik nöqtəyi-nəzərdən, ilk aktant hərəkət edən şəxsdir. Ənənəvi qrammatikada ikinci aktant birbaşa tamamlayıcı adlanır, bu yaxınlarda - obyektin tamamlanması; struktur sintaksisində onu söz obyekt adlandırırıq. Mövzu ilə obyekt arasında bir müxalifət varsa, birinci və ikinci aktantlar arasında struktur fərqi var. "... struktur baxımından, birinci və ya ikinci aktantın, tabe olmayan bir elementin hər zaman bir tamamlayıcı, bir şəkildə və ya başqa bir tabeli bir söz əlavə etməsindən asılı olmayaraq ... hər halda bir mövzu, bir obyekt olub bir isim, bir node daxil birləşdirilmiş bütün tabe elementləri idarə edir; fəaliyyət göstərdiyi mərkəzdir. Bu baxımdan və tərəddüd etmədən ənənəvi terminlərdən istifadə edərək, mövzunun bütün digərləri ilə eyni tamamlandığı iddia edilə bilər. Baxmayaraq ki, ilk baxışda belə bir ifadə paradoksal görünə bilər, bunun semantik deyil, struktur baxımından aydınlaşdırıldığı təqdirdə asanlıqla sübut edilə bilər" (1, s.124).

"Üçüncü aktant, semantik baxımdan, hərəkətin lehinə və ya zərərinə olan aktantdır. Buna görə ənənəvi qrammatikada üçüncü aktant bir zamanlar dolaylı tamamlayıcı və ya atribut adlanırdı" (1, 24). Aktiv və passiv cəhətlər arasında bir-birinə bağlı olan birinci və ikinci aktantlardan fərqli olaraq, üçüncü aktant həm aktiv, həm də passiv cəhətdən həmişə üçüncü olaraq qalır - digər aktantların iştirakı üçüncü aktanta təsir etmir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva N. (2015) Dilçilikdə valentlik, Bakı, Elm və təhsil, 303 s.
2. Abdulla K. (2010) Dilçiliyə səyahət, Bakı, Mütərcim, 196 s.
3. Золотова, Г. А. (2005) Очерк функционального синтаксиса / Г. А. Золотова. -М. : КомКнига, 352 с.
4. Падучева, Е. В. (2004) Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. - М. : Языки славянской культуры, 608 с.

5. Кобозева, И. М. (2007) Лингвистическая семантика : учебник / И. М. Кобозева, М. : КомКнига, 352 с.
6. Кронгауз, М. А. (2005) Семантика : учебник / М. А. Кронгауз. - М. : Издат. Центр «Академия», 352 с.
7. Кустова, Г. И. (2004) Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г. И. Кустова. - М. : Языки славянской культуры, 472 с.
8. Веллер, М. (2006) Долина идолов / М. Веллер. - М. : Изд-во АСТ, 544 с.
9. Веллер, М. (2007) Легенды Невского проспекта / М. Веллер. - М. : Изд-во АСТ, 416 с.
10. Веллер, М. (2006) Разбиватель сердец / М. Веллер. - М. : Изд-во АСТ, 384 с.

С.Эувазлы

Активность субъективных актеров
Резюме

Лингвистический актер (французский актер - «действующий») - активный, значительный участник ситуации, создающий речь, которая заполняет семантическую или синтаксическую валентность предиката. Актер обычно сопровождается предикатом, его освобождение возможно только в ограниченных обстоятельствах и подчиняется особым правилам. Будучи добровольным участником ситуации, он вступает в конфликт с цирконистом. Термин был разработан французским лингвистом Л. Тениром в 1930-х и 1950-х годах, объясняя традиционные понятия «завершение» и «статус».

Актант - это смысловой элемент, который дополняет словарный или предикативный смысл слова. Мировая лингвистика используется в основном во французских (и частично немецких) синтаксических теориях, в то время как в семантических теориях термин «аргумент» используется более широко. В то же время эта концепция стала ключом к теории московской семантической школы и получила новое толкование в ней. В частности, семантические и синтаксические акторы различаются с точки зрения противопоставления семантических и синтаксических валентностей, принятых в этой школе.

Заранее определенное слово описывает ситуацию с набором участников. Участники ситуации соглашаются с переменными в интерпретации слова предиката, что отражает смысловые значения этого предиката. Эти семантические валентности наполнены смысловыми пьесами, называемыми семантическими актерами. Многие семантические слова называются структурой актанта. Семантические акторы имеют определенные семантические особенности, и в этом отношении возможна их классификация. Это субъект, объект, транспортное средство, цель, источник и пункт назначения, маршрут действия и так далее. разные.

Статья посвящена описанию деятельности субъектов субъективного типа. Таким образом, когда в структуру речевого режима вносятся регулярные изменения, отмечается синтез актуарного кодирования и семантических ролей. Нарушения «целых» отношений были объяснены с точки зрения структуры детали и основной структуры поставки, причин некоторых аргументов, которые являются необычными для определенных синтаксических структур.

Ключевые слова: актант, субъективный актант, действие, семантика

S.Eyvazli

Activity of Subjective Actors
Summary

A linguistic actor (French actant - "acting") is an active, significant participant in a situation, creating a speech that fills the semantic or syntactic valence of a predicate. The actor is usually accompanied by a predicate, its release is only possible in limited circumstances and subject to special rules. As a voluntary participant of the situation, it conflicts with the zirconist. The term was drawn up by French linguist L. Tenier in the 1930s and 1950s, explaining traditional concepts of "completion" and "status".

Actant is a meaning element that complements the vocabulary or predicative meaning of the word. World linguistics is used mostly in French (and partly German) syntactic theories, while semantic theories use the term argument more broadly. At the same time, this concept became the key to the theory of Moscow semantic school and received a new interpretation within it. In particular, the semantic and syntactic actors differ in terms of the opposition of semantic and syntactic valents adopted in this school.

A predetermined word describes a situation with a set of participants. The participants of the situation agree with the variables in the interpretation of the predicate word, which reflects the semantic values of this predicate. These semantic valents are filled with meaning pieces called semantic actors. Many semantic words are called the actant's structure. Semantic actors have certain semantic features and their classification is possible in this regard. It is the subject, object, vehicle, purpose, source and destination, route of action and so on. differs.

The article is devoted to the description of the activities of subjective type actors. Thus, when regular modifications are made to the structure of the speech mode, the synthesis of actual coding and semantic roles is noted. Violations of "whole" relationships have been explained in terms of the structure of the part and the main structure of the supply, the reasons for some of the arguments that are unusual for certain syntactic structures.

Keywords: actant, subjective actant, action, semantic

Redaksiyaya daxil olma tarixi:22..07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:22Ş10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fikrət Əlizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSEL HÜSEYXANOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
huseyxanovaaye197@gmail.com

ANTONİMLƏRİN LEKSİK, SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə birbaşa əks leksik mənaları olan sözlərin stilistik xüsusiyyətləri - antonimlər müzakirə olunur. Burada antonimik sözlərin leksik xüsusiyyətləri və bədii üslubda müxtəlif stilistik texnikaların yaradılmasına verdiyi töhfələr diqqətə çatdırılır. Məqalənin əsas məqsədi ədəbi mətnə müxtəlif növ sinonimlərin bədii və estetik xüsusiyyətlərini və onların emosional ifadə effektini təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün məqalə müəllifi antonimlərdən ən çox istifadə hallarını sökmür və müxtəlif sənət əsərlərindən müvafiq nümunələr verir.

Antonimlər və ya əksmənalı sözlər Azərbaycan dillinin bütün sahələrində: qrammatikasında, metodikasında, ədəbiyyatında və digər başqa şöbələrində rast gəlinən bir sahədir. Xüsusilə, biz Azərbaycan ədəbiyyatında şair və yazıçıların əsərlərində əksmənalı sözlərlə tez-tez qarşılaşırıq. Antonimlər bədii əsərlərdə ziddiyyəti oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırılmasında və emosional gərginliyin artmasına yaxından kömək edir.

Antonimlər, səs və imla baxımından fərqli, birbaşa əks leksik mənaları olan nitqin bir hissəsinin sözləridir. Dilin lüğət ehtiyatının leksik vahidləri yalnız çox mənalı bir sözün leksik-semantik variantları kimi oxşarlıq və ya yaxınlıq ilə assosiativ bağlantı əsasında bir-biri ilə sıx bağlı olmağa çevrilir. Dil sözlərinin əksəriyyətində qarşı çıxıla biləcək bir xüsusiyyət yoxdur, buna görə antonimik münasibətlər onlar üçün qeyri-mümkündür, lakin məcazi mənada bir antonim əldə edə bilirlər. Beləliklə, kontekstual antonimiyada birbaşa mənası olan sözlərin antonimik əlaqələri mümkündür və sonra bu cüt sözlər xüsusi bir yük daşıyır və xüsusi bir stilistik funksiyanı yerinə yetirir. Bu sözlərdə antonimlər, qarşı-qarşıya qoyulan keyfiyyət çalarlarını ehtiva etmək mümkündür, lakin mənalar həmişə ümumi bir atributa (çəki, boy, hiss, günün vaxtı və s.) Əsaslanır. Həm də eyni qrammatik və ya stilistik kateqoriyaya aid olan sözlər əksinə ola bilər. Nəticədə, nitqinmüxtəlif hissələrinə və ya leksik səviyyələrə aid olan sözlər dil antonimlərinə çevrilə bilməz.

Açar sözlər: antonim, leksika, semantik, üslubiyyət, əks-mənalı sözlər, ziddiyət

Müxtəlif xarakterli ziddiyyətləri, qarşı-əks olmaları ifadə edən antonimlər ünsiyyət prosesində bir-birindən fərqli məqsədlərə xidmət edir. Antonim sözlərin nitq aktında oynadığı rol, ünsiyyətin müxtəlif formalarında hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsi, dilin müxtəlif üslublarında təzahürü dilçilikdə maraq doğuran məsələlərdəndir. Antonimlərin qeyd etdiyimiz cəhətləri dilçiliyin leksikologiya və semasiologiya bölmələrində qismən araşdırılsa da, bu işdə əsas iş onun üslubiyyət şöbəsinin öhdəliyinə düşür. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyinin leksikologiya və semasiologiya sahələrində S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov, B.Xəlilov kimi, ingilis dilçiliyində R.Ginzburg, G.Antruşina, İ.Arnold, S.Counz kimi alimlər antonim sözlərin mətn daxilində, müxtəlif üslublarda istifadə zamanı qazandığı xüsusiyyətlər, üslubi cəhətlər barədə qeyd etsələr də, hər iki dil üzrə bu sahədə daha geniş, ətraflı tədqiqatlara antonim sözlərin dildə funksional keyfiyyətlərinin tədqiq edildiyi üslubiyyətlə əlaqəli mənbələrdə rast gəlinir. Qeyd etdiyimiz mənbələrdə antonimlərin üslubi imkanları dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə araşdırılır. Belə ki, alimlərin bir qismi antonimlərin üslubi imkanlarını, keyfiyyətlərini bu sözlərin müxtəlif növləri, digərləri isə onların mətnə həyata keçirdiyi məqsədlər əsasında tədqiq etmişlər. Hər iki

yanaşmanı qiymətləndirmək məqsədi onlarla bir qədər yaxından tanış olmağı labüd edir. Antonimlər strukturuna görə isə mütləq və ya kök və düzəltmə olur. Kök antonimlər söz köklərinin bir-biri ilə əks mənə ifadə etməsi ilə yaranır. Antonimin bu növü əsas hesab edilir və dildə daha geniş yayılmışdır.

Düzəltmə antonimlər isə affikslərin köməyi ilə yaranır. Dünya dilçiliyinə antonimlərin bu növü ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir çünki eyniköklü sözlərin inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində yaranan əksmənalı sözlərin antonim olub-olmaması haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Bir qrup dilçilər - A. A. Reformatski, L. R. Zinder, T. V. Stroeva, İ. Şeboleva qrammatik vasitələr-morfem və şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gələn əksmənalı sözləri antonim hesab etsələr də, digər qrup dilçilər - L. A. Bulaxovski, E. M. Qalkina-Fedoruk bu cür sözlərin antonimliyini qəbul etmir və antonimlik anlayışını yalnız ziddiyyətlər ifadə edən müxtəlif köklü sözlərlə bağlayırlar.

Azərbaycan dilçiliyində də bir sıra alimlər bu mövzuda fikir bildirmişdir. S.Ə.Cəfərov inkar şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözləri antonim saymır və göstərir ki, “üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düzəlir. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınmır və sözün məzmununda müvəqqəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözdə inkarlıq da itir. Məsələn, yazıyazma, gəl-gəlmə, duz-duzsuz və s.” [2, s.42]

H.Ə.Həsənov da eyni fikri təsdiqləyərək yazır: “Təsdiq və inkar formalarda işlənən eyniköklü sözlər arasında da ziddiyyət var, lakin həmin sözlər bir-biri ilə antonim olmur. Çünki inkar şəkilçili eyniköklü sözlə ifadə olunan əks mənə həmin sözün öz leksik mənası ilə deyil, ona əlavə edilən şəkilçi ilə bağlıdır. Şəkilçi sözün daxili mənasını nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilir. Müxtəlif köklülər mənənin müxtəlif əks tərəfli olduğunu meydana çıxarır. İnkər şəkilçiləri əlavə olunduğu sözü məzmunca inkar edir”. [3, s.80] İndi isə antonimlərin həm semantik, həm də struktur növlərini isim və sifətlərə aid nümunələrlə nəzərdən keçirək. İlk olaraq isimlərin antonimliyinə baxaq.

Çünki bu antonimliyə səbəb məhz həmin isimlərin bir-birinə əks olan cinslərə aid mənələri ifadə edən sözlər olmasıdır. Buna nümunə olaraq aşağıdakı qohumluq əlaqələrinə aid olan isimləri göstərmək olar: ər - arvad, ata-ana.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə olaraq bir sıra hərəkəti və ya prosesi təsvir edən isimlər də var ki, bunlar da öz aralarında mənəca bir-birinə əkslik təşkil edir. Buna nümunə olaraq evlənmə - boşanma, doğum - ölüm, inkişaf və ya krizis, inkişafdan qalma kimi sözləri göstərmək olar.

Nümunələrdəndə görüldüyü kimi bunlar da kök “complementary terms”-lərə aid nümunələrdir. Sifətlərin antonimliyi antonimliyinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də sifətlərdə antonimlik özünü çox geniş şəkildə göstərir. Sifətin təyinedici funksiyada işlənməsi və əksər hallarda özündən sonra isimin gəlməsi sifətlərin bir-birinə əkslik təşkil edərək işlədilməsi ilə nəticələnir.

Azərbaycan dilində antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibətilə əlaqədardır. Bu cəhətdən antonimlərin müxtəlif mənə növləri var:

- 1) əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət anlayışlarını bildirən antonimlər;
Məsələn, ağ-qara, soyuq-isti, pis-yaxşı, tənbel-çalışqan, zalım-ədalətli, sərt-mülayim
- 2) Vaxt anlayışlarını bildirən antonimlər;
Məsələn, səhər-axşam, gecə-gündüz, yay-qış, tez-gec, dünən-sabah;
- 3) Məkan anlayışı bildirən antonimlər: məsələn, irəli-geri, ora-bura, aşağı-yuxarı, ön-arxa, içəri-bayır, xaric-daxili;
- 4) Ölçü və miqdar anlayışını bildirən antonimlər: məsələn, böyük-kiçik, irixirda, qısa-uzun, az-çox, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımçıq;

5) Hal-hərəkət və vəziyyət anlayışı bildirən antonimlər: Məsələn, açmaq-bağlamaq, gül-mək-ağlamaq, tikmək-sökmək, ağarmaq-qaralmaq, yaşamaq-ölmək, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq;

6) Təbiət hadisələri ilə bağlı anlayışları bildirən antonimlər: Məsələn, işıqqaranlıq, donmaq-ərimək, üşümək-qızınmaq, quraqlıq-yağmurluq;

7) Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən antonimlər: Məsələn, az-çox, bir az- lap çox, az - minlərcə, az-az - çox-çox;

8) İstiqamət, tərəf ifadədən antonimlər: Məsələn, sağ-sol, o tərəf - bu tərəf, ora-bura;

9) Təsdiq və inkarlıq bildirən antonimlər: Məsələn, bəli-xeyr, hə-yox;

10) Qeyri-müəyyən şəxs və ya əşya bildirən antonimlər: Məsələn, bu-o, birihəm.

Qeyd etməli ki, antonimlərin üslubi imkanlarının ikinci yolla, yəni mətnə müxtəlif məqsədlərin reallaşma vasitəsi olma baxımından öyrənilməsi daha geniş yayılmışdır. Dilin bütün funksional üslublarında antonim sözlərdən istifadə etmək mümkündür. Yazılı mətnin növündən asılı olaraq antonimlərin müxtəlif növlərindən və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Antonim sözlərin təbiəti, yəni onun reallıqla bağlı hadisə, proses, hal, vəziyyət, keyfiyyət və s. aid zidd cəhətləri bildirə bilməsi bu sözlərin elmi, publisistik, rəsmi üslublarda da istifadəsinə imkan yaradır. Antonimlər bu üslublarda bir qədər məhdudiyətlə və daha dəqiq, konkret məqsədlər üçün müəyyən qaydalar, qəbul olunmuş normalar çərçivəsində istifadə olunur. Publisistik və rəsmi üslublarda antonimlərin bütün növlərinə müraciət etmək mümkün olsa da, elmi üslubda daha çox mütləq və ya sabitləşmiş, dəqiq əks mənalara malik olan nisbi antonimlərdən istifadə olunur; məs: İzometrlər tərkibləri eyni, lakin molekullarının sayı müxtəlif olan maddələrdir [2, s.142].

Beləliklə də, antonimlər fərqli mətnlərdə müxtəlif vəzifələr həyata keçirir, müxtəlif üslubi keyfiyyətlərlə səciyyələnir. Antonimlərin ən geniş şəkildə istifadəsi isə bədii üslubda mümkün olur. Belə ki, burada antonim sözlərin bütün növlərilə yanaşı (nisbi, mütləq, sadə, düzəltmə, mürəkkəb, milli, alınma və s.), mətni və eyniköklü antonimlərdən, eləcə də təzad əsasında qurulmuş sabit söz birləşmələrindən, idiomatik frazeoloji tərkiblərdən istifadə etmək mümkündür ki, bu da yazıçıya müxtəlif üslubi məqsədlərə nail olmaq üçün geniş imkanlar verir [3, s.69]. Göründüyü kimi, antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri əsasən bədii dildə reallaşır.

Göründüyü kimi antonimlik hadisəsi dilçilər üçün hər zaman maraqlı olmuş və əksər dilçilər həm antonim nədir sualına, həm də antonimlərin semantik və struktur növləri hansılardır suallarına cavab tapmağa çalışmış, öz bölgülərini vermiş və daha əvvəlki bölgülərə də fikir bildirmişlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz də Websters New Dictionary of Synonyms lüğətində də göstəriləndiyi kimi antonimlərin semantik cəhətdən altı fərqli növünün olmasını və bu növlərin hər birinin fərqli çalarlara malik olduğunu eyni zamanda antonimlərin strukturuna görə iki növünün olduğunu qəbul edirik. İngilis dilindəki antonimlərin həm kök, həm də affiksəl olması dilin həm zənginliyinə xidmət etmiş, həm də üslubi imkanlarını böyütmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s. 3.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilini leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1980, 250 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı: Elm, 2001, 183 s.
3. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə. I c., Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
5. Mirzəyev H., Orucova R. Azərbaycan dilində söz yuvaları (qa- söz yuvası ilə əmələ gələnlər). Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. N-2, Bakı, 2000, s.8-13.
6. Mustafayeva Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Elm, 2010, 388 s.

A.Husseykhanova

Lexical, semantic and Stylistic Features of Antonym

Summary

The article discusses stylistic features of words that have direct lexical meanings - antonyms. It draws attention to the lexical features of antonymic words and their contributions to the creation of various stylistic techniques in artistic style. The main purpose of the article is to analyze the artistic and aesthetic features of different types of synonyms in the literary text and their emotional expression effects. To achieve this goal, the author demolishes the most common use of antonyms and provides relevant examples of various works of art.

Antonyms or word-for-word is an area commonly found in all areas of the Azerbaijani language: grammar, methodology, literature and other departments. In particular, we often encounter words in the works of poets and writers in Azerbaijani literature. Antonyms help the reader to convey the conflict more clearly and to increase emotional tension in fiction.

Antonyms are words of a part of speech that have different lexical meanings in terms of sound and spelling. The lexical units of the vocabulary of the language only become closely related to each other on the basis of an association or similarity with the similarity or proximity as the lexical-semantic variants of a word. Most language words do not have a counterpart that is why antonymic relationships are not possible for them, but they can also be metaphorically anonymized. Thus, it is possible for contextual antonymic words to have an antonymic relationship of words, and then these double words carry a particular load and carry a particular stylistic function. It is possible to include the words antonyms and the qualitative shades in the words, but the meanings are always based on a common attribute (weight, height, feeling, time of day, etc.). It may also be the words that refer to the same grammatical or stylistic category. As a result, words belonging to different parts of speech or lexical levels cannot be translated into language antonyms.

Keywords: antonym, vocabulary, semantic, style, counter-meaning, conflict

A.Гусейнханова

Лексические, семантические и стилистические особенности антонима

Резюме

В статье рассматриваются стилистические особенности слов, имеющих прямое лексическое значение - антонимы. Обращает на себя внимание лексические особенности антонимичных слов и их вклад в создание различных стилистических приемов в художественном стиле. Основной целью статьи является анализ художественных и эстетических особенностей различных типов синонимов в художественном тексте и их эмоциональных выражений. Чтобы достичь этой цели, автор разрушает наиболее распространенное использование антонимов и приводит соответствующие примеры различных произведений искусства.

Антонимы или дословные слова - область, обычно встречающаяся во всех областях азербайджанского языка: грамматика, методология, литература и другие отделы. В частности, мы часто встречаем слова в произведениях поэтов и писателей в азербайджанской литературе. Антонимы помогают читателю более четко передать конфликт и усилить эмоциональное напряжение в художественной литературе.

Антонимы - это слова части речи, которые имеют разные лексические значения с точки зрения звука и правописания. Лексические единицы словарного запаса языка становятся тесно связанными друг с другом только на основе ассоциации или сходства со сходством или близостью, как лексико-семантические варианты слова. Большинство языковых слов не имеют аналога, поэтому антонимические отношения для них невозможны, но они также могут быть метафорически анонимизированы. Таким образом, контекстуальные антонимические слова могут иметь антонимическую связь слов, и тогда эти двойные слова несут определенную нагрузку и несут определенную стилистическую функцию. В слова можно включить слова антонимы и качественные оттенки, но значения всегда основаны на общем атрибуте (вес, рост, чувство, время суток и т. Д.). Это также могут быть слова, относящиеся к одной и той же грамматической или стилистической категории. В результате слова, принадлежащие к разным частям речи или лексическим уровням, не могут быть переведены в антонимы языка.

Ключевые слова: антоним, словарный запас, семантика, стиль, контрастосмысление, конфликт

Redaksiyaya daxil olma tarixi:07.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:21.10.2019.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İsmayıl Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LALƏ MUXTAROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç
Lala.muxtarova1997@gmail.com

DİLİMİZDƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat məqsədindən və öyrənilən dilin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zəngin və rəngli xüsusiyyətlərə malik şifahi kompozisiyalar ya qrammatika, ya da semantika baxımından fərqli cəhətlərdən təsnif edilə bilər. Tədqiqat işində feli birləşmələrin spesifik xüsusiyyətləri, əsas birləşmə formaları, eləcə də dilin digər vahidləri ilə əlaqəsinə baxılmışdır. Tədqiqat nəticəsində əldə etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, Həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr feli və qeyri feli birləşmələr kimi iki növə ayrılır. Azərbaycan dilçiliyində bunlara ismi və feli birləşmələr deyilir. Bütün söz birləşmələri, eləcə də bütün feli birləşmələr müstəqil mənalı sözlərdən təşkil olunduğu kimi, adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələr də müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlir. Feli söz birləşmələrinin yaranmasında birləşməyə daxil olan tərəflərin mənasının əhəmiyyəti böyükdür. Çünki istənilən ismi və ya zərfi fellə birləşdirib, feli söz birləşməsi əmələ gətirmək olmur. Burada müəyyən daxili qanunauyğunluq hiss olunur ki, bu da sözlərin mənası ilə bağlıdır. Feli birləşmələrinin fərqli cəhəti progressiv strukturlara olan meylidir. Bu ona görə baş verir ki, asılı elementlər nüvədən sağda yerləşmək meyli göstərir və yalnız bəzi zərflilik növləri ilə formalaşan regressiv birləşmələr əmələ gəlir ki, onlar da müvafiq olaraq, nüvədən solda yerləşir. Beləliklə, feli birləşmələrinin təsnifi iki əsas felə tabe olan növlərinin elementləri – tamamlıq və zərfliyin yerləri əsasında aparılır. Bu və digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı həmçinin tədqiqatda feli birləşmələrin məna birləşələrinə görə təsnifatı, yönlük və təsirlik halında işlənmə prinsipləri, şəxssiz forma və feli sifət birləşmələri araşdırılmışdır. Beləliklə, feli birləşmələrdən danışarkən onun bir çox xüsusiyyətlərini göstərdik. Sabit və sərbəst feli birləşmələrdən bəhs edərkən bu birləşmələrin hər iki cəhətdən müxtəlif sistemli dillərdə üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olduq.

Açar sözlər: Feli birləşmə, feli sifət, leksik, spesifik, qrammatik forma

İstər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan zəngin və rəngarəng özəlliklərə malik olan feli birləşmələr tədqiqatın məqsədindən və tədqiq olunan dilin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif cəhətlərdən təsnif oluna bilər. Felin şəxssiz formaları da fellər kimi ətraflarına çoxlu söz toplayaraq onlarla sintaktik əlaqələr vasitəsilə tərkib əmələ gətirirlər. Feli birləşmələrin hər biri bir sintaqmin komponenti olaraq bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir. Feli birləşmələrin əsas tərəfi felin şəxssiz formaları olan feli sifət, feli bağlama və məsdərlərdən ibarətdir. Məsələn, “insanı düşündürən, əlləri əsən, şəhəri dolaşdıqca, göylərə baxdıqca, tələbəni dinləmək, körpəni güldürmək” və s. “Əsas tərəfi - tabe edən sözü fellərdən (feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlərdən) ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir” [2, s. 55].

Feli birləşmələrin asılı tərəfləri mütəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bu nitq hissələrinin forma baxımından müxtəlifliyi, özünəməxsus xüsusiyyətləri birləşmənin mahiyyətini, komponentlərinin münasibətini müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də feli birləşmələrin təsnifində onların əsas tərəfini nəzərə almaqla yanaşı, onları asılı tərəfə görə də qruplaşdırmaq lazımdır. Adlarla fellərin (felin şəxssiz formaları) birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələr həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də onlar daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsriif olunur. Adlarla ifadə olunan feli birləşmələrin əsas tərəfi yalnız felin şəxssiz formalarından iba-

rət olsa da asılı tərəfdə ad qruplu sözlərdən ibarət müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. Feli birləşmələrin bu növünün həm forma, həm də mənaca bir sıra fərqli xüsusiyyətləri olsa da onları birləşdirən çoxlu ümumi cəhətlər də vardır.

Asılı tərəfi adlarla ifadə olunan feli birləşmələrdə adlar adı altında substantiv xüsusiyyətli sözlər birləşir. Bu sözlər ismin bu və ya digər halında duraraq müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Odur ki, bu növ feli birləşmələrin mahiyyətini və onların mənə variantlarını müəyyənləşdirmək üçün onları məhz ismin hal kateqoriyası əsasında təsnif etmək əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələr olduqca geniş yayılmış və burada asılı tərəf yiyəlik haldan başqa ismin bütün hallarında iştirak edir.

Müasir Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr üstünlük təşkil edir. Asılı tərəf adlıq halda olunca komponentlər arasında subyekt əlaqəsi yaranmış olur. Bir qrup mütəxəssislərin fikrinə görə bütün feli birləşmələr deyil, yalnız ayrıca subyekt-mübtədası olan birləşmələri budaq cümlə hesab etmək olar. Məsələn, “O, oxuyan kitabı mən artıq oxumuşam.” cümləsindəki “O, oxuyan” birləşməsində subyekt - mübtəda olduğundan həmin cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Lakin digər alimlər isə bu fikri təkzib etmişlər. Onların fikrinə görə, feli tərkibləri heç bir halda budaq cümlə hesab etmək olmaz. Yəni tərkibindən və həcmindən asılı olmayaraq feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri mürəkkəb cümlə üzvü olmaqdan başqa bir funksiya ifadə edə bilməz. Onlar gəldikləri qənaəti belə izah edirlər ki, feli tərkiblər bir predikat kimi feli xəbərin funksiyalarını icra edə bilmədiklərindən budaq cümlənin əsas komponenti hesab edilə bilməzlər.

Azərbaycan dilində asılı tərəfi adlıq halda olan feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sifətlərin daha çox “-an2” şəkilçili növünə rast gəlinir. Məsələn: “Həm sən deyən oldu, həm də mən deyən.” Bir sıra hallarda isə “-dığım” şəkilçili növündən də istifadə edilir. Məsələn: “Sən vurduğun yaranın izi hələ də qalmaqdadır.” Feli birləşmələrin bu növünün əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun komponentləri sırasında bir sıra başqa sözlərin işlədilməsidir. Məsələn: “Sən gedən vaxt - sən həmin gün gedən vaxt - sən həmin gün səhər tezdən gedən vaxt - sən hər gün səhər tezdən işə gedən vaxt”. Verilmiş nümunədən də görünür ki, komponentlər arasına əlavə sözlərin artırılması mənənin konkretləşməsinə xidmət edir və birləşmənin əsas tərəfinə aid olaraq onu izah edir. “Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə mənə əsasən işlə iş görən arasındakı əlaqədən ibarətdir. Birləşmədəki sözlər arasındakı olan müxtəlif mənə xüsusiyyətləri həmin sözlərin qrammatik əlaqələrinə də təsir edir” [4, s. 237].

Lakin bu onun ümumi xüsusiyyətini dəyişdirə bilmir. Əlavə sözlər sayəsində birləşmə nə qədər genişlənsə, mürəkkəbləşsə də yenə də onun tərəfləri cümlə içərisində bir-birindən ayrılıqda deyil, cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi götürülür.

Azərbaycan dilində feli sifət komponentli feli birləşmələrdə əsas tərəf qarşıdakı sözü yönlük halda idarə edərək obyekt və relyativ əlaqəli birləşmə yaradır. Məsələn, “dostuna güvənən” (obyektiv əlaqə), “tavana çıxan” (relyativ əlaqə). Qeyd etmək lazımdır ki, təsirlik hallı feli birləşmələrdən fərqli olaraq yönlük hallı feli birləşmələrdə obyekt əlaqəsi çox zəif şəkildə özünü büruzə verir. Yəni, “...hərəkət obyektini əhatə edə bilmir, burada sadəcə olaraq, obyektə doğru meyl, istiqamət ifadə olunur.

Birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca məkan mənəsinə obyektə doğru meyl əmələ gəlir və bu, nəhayət, məkan çalarına malik olan obyektə çevrilir” [1, s. 75].

Yönlük hallı feli birləşmələrdə komponentlərin müxtəlif mənələrə malik geniş söz çevrəsinə sahib olması mənə əlaqələrinin rəngarəngliyini yaradır. Bu mənə zənginliyi isə yönlük hallın həm qrammatik, həm də məkani hallara məxsus xüsusiyyətlərə malik olmasından irəli gəlir. Yönlük hallı birləşmələrdə əsas komponent müxtəlif mənəli fel qruplarından yaranmış feli sifətlərdən ibarət olur:

1) Hərəkət felləri, məsələn, “evə qayıdan, ağaca çıxan, kəmdə yaxınlaşan, məktəbə gədən” və s.

2) İş felləri, məsələn, “evə aparın, işçiyə verən, uşağa mane olan, müştəriyə satan” və s.

3) Nitq bildirənlər, məsələn, “sənə deyən, mənə söyləyən, qıza yalvaran, bizə xəbər verən, sizə bildirən” və s.

4) Görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellər, məsələn, “mənə baxan, filmə tamaşa edən, qıza göz qoyan, uşağa göz dikən” və s.

5) Təfəkkürlə və başqa hissi hallarla bağlı olanlar, məsələn, “bu məqama diqqət edən, məsələyə inanan, olanlara təəccüb edən” və s.

6) Hal-vəziyyət bildirənlər, məsələn, “çiçəklərə bənzəyən, anasına meyl edən, şəhərə çevrilən, əsgərə oxşayan” və s.

Yönlük hallı feli sifət birləşmələrində əsas tərəf həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən ibarət olur. Təsirli fellər ilk növbədə təsirlik halda olan müstəqil obyekt tələb etdiyindən bu birləşmələrdə yönlük hallı isimlərlə yanaşı təsirlik halda olan isimlərin iştirakı da əksər hallarda zəruri olur. Məsələn: “Kitabı Əhmədə verən tələbə indi aşağıdadır.” Təsirlik hallı feli sifət birləşmələrində müstəqim obyekt kimi çıxış edən asılı tərəf əsas tərəfin tələbi ilə təsirlik halda olur. Məsələn, “kitabı oxuyan”, “müəllimi dinləyən”, “əsəri yazan” və s. “Azərbaycan dilində bir sıra fellər bəzi sözləri həm təsirlik, həm də yönlük halda tələb edə bilər” [2, s. 59].

Məsələn: “dərsi başlayan - dərse başlayan” və s. Təsirlik hallı feli birləşmələr müəyyənlik və qeyri müəyyənlik bildirmək üzrə iki növə ayrılırlar. Bu bir sıra spesifik cəhətlər onları birbirindən ayırır. Belə ki, müəyyənlik bildirənlərdə müəyyən obyekt ifadə olunur və əlamət olaraq müvafiq şəkilçi ilə göstərilir və beləliklə birləşmənin ümumi məzmunu da müəyyənlik bildirir. Birləşmənin qeyri müəyyənlik bildirən növü isə əksinə asılı tərəf qeyri müəyyənlik, ümumilik bildirir və heç bir şəkilçi qəbul etmir.

Məsələn: “yeməyi bişirən qadın - yemək bişirən qadın”.

Asılı tərəfi müəyyən təsirlik halda olan feli sifət komponentli birləşmələr öz işlənmə dairəsinə və ifadə vasitələrinə görə qeyri-müəyyən təsirlik hallılardan fərqlənir. Belə ki, müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin asılı tərəfi həm xüsusi, həm də ümumi isimlərdən ibarət olur, tərəflər bir birindən ayrı işlənə bilər və komponentlər arasına əlavə sözlər daxil olaraq əsas tərəfin bu və ya digər cəhətdən aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Bu xüsusiyyət onların daxili mahiyyəti ilə bağlı olub tam mənasında sintaktik birləşmə olmalarından irəli gəlir. Qeyri müəyyənlik bildirən birləşmələr isə bu xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Çünki, onların leksik müstəqilliyi tam deyil, burada sözlər sıx birləşərək bir məfhumu bildirir. Məsələn: “Məqaləni yüksək səviyyədə yazan tələbə mükafatlandırılacaq. - İçərinizdə məqalə yazan varmı?”

Feli sifətlər həmçinin yerlik halda olan isimlərlə birləşərək obyekt - relyativ əlaqəli birləşmələr də əmələ gətirə bilər. Məsələn: “Mustafada nəzərə çarpan dəyişikliklər”, “məndə baş qaldıran hisslər” (obyekt əlaqəsi), “məktəbdə oxuyan şagird”, “evdə çalışan yardımcı” (relyativ əlaqə). Bu tip feli birləşmələr öz forması və spesifik əlamətləri ilə fərqlənilirlər. Burada əsas tərəf semantik mənsubiyyətindən və leksik mənasından asılı olmayaraq bütün fellərlə ifadə oluna bilər. Asılı tərəf isə ifadə olunan hərəkətin məkanını bildirir.

Yer, məkan əlaqəsinin aparıcı məna kəsb etdiyi bu birləşmələrdə məkan anlayışı ilə müvafiq mənalı feli sifətin qrammatik tələbi üst-üstə düşür və tərəflər arasında semantik bağlılıq qüvvətlənir. Çıxışlıq hallı feli sifət birləşmələri də yerlik hallı birləşmələrdə olduğu kimi obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrdir.

Məsələn, “Bakıdan gələn qatar”, “dərədən axan çay” (relyativ), “həyatdan küsən insan”, “daşdan tikilən ev” (obyekt) və s. Çıxışlıq hallı feli sifət tərkibli birləşmələrdə əsas tərəf təsirli və təsirsiz olmasından, dinamik və statik xüsusiyyətlərindən, mənaca bu və ya digər növə düşməsindən asılı olmayaraq müxtəlif fel qrupları ilə ifadə oluna bilər. Bu feli birləşmələrdə də məkan əlaqəsi əsas yer tutur, asılı tərəf məkan bildirən sözlərlə ifadə olunanraq hərəkətin başlandığı yeri bildirir. Məsələn: “Dərədən axan çay burada gurlaşır.” Azərbaycan dilində adlarla feli sifətlərin birləşməsindən yaranan feli birləşmələrin hal sisteminə görə qruplaşdırılması bu dilin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Lakin digər dillərdə hal kateqoriyası müxtəlif səviyyə-

lərdə olduğundan onlarda da eyni dərəcədə qruplaşdırma aparmaq olmur. Bəzi dillərdə isə bu ümumiyyətlə mümkün deyil. Başqa dillərdə müxtəlif hallar siyahısı mövcuddur.

Feli söz birləşmələrin adlarla ifadə olunan növlərindən başqa asılı tərəfinin felin şəxssiz formalarında, zərflərdən və qoşmalı sözlərdən ibarət növləri də vardır. Bu tip feli sifət birləşmələrində komponentlər arasında yanaşma, idarə əlaqələri olur. Məsələn, “gülə-gülə danışan”, “durmadan sual verən”, “yatmaq istəyən” (yanaşma) “oxumağa gedən” (idarə), “deyilənə əməl edən”, “lazım olanları hazırlayan” (idarə), “irəli addımlayan”, “keçmişə qayıdan”, ucadan oxuyan”, “dincəlmək üçün gedən”, “pişik kimi dırmanan” və s. Feli birləşmələrdən biri olan feli sifət tərkibləri istər Azərbaycan istərsə də ərəb dillərində digər dillərdə olduğu kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir sistemə malikdir. Azərbaycan dilinin bütün feli sifət şəkilçiləri tərkib yarada bilir və “-dıq4 + mənsubiyyət şəkilçisi” formalı feli sifət tərkiblərindən başqa bütün tərkiblərin ayrıca subyekti olur.

Məsələn: Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq; Yaşlı qadının qırışmış üzünü, əsən əlləri gözlərimin qarşısından getmir. və s. Feli sifət komponentli feli birləşmələr cümlədə feli sifət tərkibləri statusunu qazanaraq sintaktik cəhətdən müxtəlif funksiyalar icra edir. Feli sifət tərkiblərinin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olsa da onların substanyivləşərək əmələ gətirdikləri tərkiblər cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq, bir sıra başqa sözlərin köməyi ilə isə zərflik vəzifəsində ola bilirlər. Məsələn:

Bu gün sərhədlərdən qayıdan bir vətən oğlunun əlini sıxdım. (təyin)

Öz qədrini bilən gərək özgənin də qədrini bilsin. (mübtədə)

Məsələ siz bildiyiniz kimi deyil. (xəbər)

Axşam evə gəlib işdə baş verənləri danışdı. (tamamlıq)

Bu il onlar hələ yaz açıldan bəri bir növ küsülü kimi dolanırdılar. (zərflik)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliquliyeva L.H. Azərbaycan və ərəb dillərində feli sifət komponentli feli birləşmələrin spesifik əlamətləri, Filologiya məsələləri, № 19, 2017, s. 36-45
2. Əliquliyeva L.H. Feli sifətlərin qrammatik statusu, Sosial bilimler beynəlxalq elmi konfransı, 2018, s. 199-205.
3. Kazımov Q. Ş. Müsiri Azərbaycan dili .Sintaksis. “Aspoliqraf LTD” Bakı – 2004, 494 səh.
4. Müasir türk ədəbi dilində “fel+fel” tipli birləşmələrdə tərəflər arasında məna və qrammatik əlaqələr. //Akad.Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illik yubileyinə həsr edilmiş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2012, s.101-102.
5. Rüstəmov T.Z. Fars dilində feli sifət və feli sifət tərkibləri. (dərs vəsaiti), ADU - nun nəşri, Bakı-1977, 91 səh.
6. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Dərs vəsaiti, “ Avropa” nəşriyyatı, Bakı - 2008, 861 səh.

Specific features of verb combinations in our language

Summary

Depending on the purpose of the study and the characteristics of the language studied, verbal compositions that are rich and colorful can be classified either in terms of grammar or semantics. The study examined the specific features of verbs, their main forms of association, and their relationship with other language units. Based on what we have obtained from the research, we can say that both free and fixed combinations are divided into two types: verb and non-verb combinations. In Azerbaijani linguistics, these are called names and verbs. Just as all word combinations, as well as all verb combinations, are composed of independent meaning words, verb combinations of names and verbs also form independent meaning words. In the formation of verb combinations, the importance of the parties involved in the merger is of great importance. This is because it is impossible to combine a verbal noun with any name or adverb. There is a certain internal legitimacy here that is related to the meaning of the words. A distinctive feature of verb combinations is their tendency to progressive structures. This is because the dependent elements tend to be located right from the nucleus and only regressive compounds formed by some types of envelope, which are also located at the left of the corresponding nucleus. Thus, the classification of verb combinations is based on the elements of the two main verb species - the completeness and the envelope. Along with these and other features, the study also investigated the classification of verb combinations by their meaning, the principles of orientation and affective processing, and the nonlinear forms and verb adjectives. Thus, when speaking of verb combinations, we have shown many of its features. Speaking of fixed and freelance combinations, we have seen that these compounds dominate both systems in different systems.

Keywords: verb adjective, verb adjective, lexical, specific, grammatical form

Л.Мухтарова

Особенности сочетаний глаголов в нашем языке

Резюме

В зависимости от цели изучения и особенностей изучаемого языка, богатые и красочные словесные композиции можно классифицировать либо с точки зрения грамматики, либо с точки зрения семантики. В исследовании изучались особенности глаголов, их основные формы ассоциации и их связь с другими языковыми единицами. Исходя из того, что мы получили из исследования, мы можем сказать, что как свободные, так и фиксированные комбинации делятся на два типа: глагольные и не глагольные комбинации. В азербайджанской лингвистике их называют именами и глаголами. Так же, как все словосочетания, так же как и все глагольные комбинации, состоят из независимых значений слов, глагольные комбинации имен и глаголов также образуют независимые значения слов. При образовании глагольных комбинаций большое значение имеет значение сторон, участвующих в слиянии. Это потому, что невозможно объединить словесное существительное с любым именем или наречием. Здесь существует определенная внутренняя легитимность, связанная со значением слов. Отличительной особенностью сочетаний глаголов является их склонность к

прогрессивным структурам. Это связано с тем, что зависимые элементы имеют тенденцию располагаться прямо от ядра, и только регрессивные соединения образованы оболочками некоторых типов, которые также расположены слева от ядра, соответственно. Таким образом, классификация комбинаций глаголов основана на элементах двух основных видов глаголов - полноты и оболочки. Наряду с этими и другими особенностями, исследование также исследовало классификацию комбинаций глаголов по их значению, принципам ориентации и аффективной обработки, а также нелинейным формам и прилагательным глаголов. Таким образом, говоря о комбинациях глаголов, мы показали многие из их особенностей. Говоря о фиксированных и внештатных комбинациях, мы видели, что эти соединения доминируют в обеих системах в разных системах.

Ключевые слова: глагольное прилагательное, глагольное прилагательное, лексическое, специфическое, грамматическая форма

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TƏHMİNƏ ƏLİYEVƏ
ADU
Təbriz küçəsi
eliyeva.tahmina90@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ÜNSİYYƏT ETİKETLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə İngilis və Azərbaycan etiketlərinin xarakterik xüsusiyyətləri və onların müxtəlif vəziyyətlərdə istifadəsindən bəhs edir. Cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vacib olan etiket normaları bu məqalədə araşdırılmışdır. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesindəki davranışların insanların həyatında mühüm rol oynadığı qeyd olunur. Belə hesab etmək olar ki, cəmiyyət üzvləri, ünsiyyətdə olan adamlar dil qayda-qanunlarından, adət-ənənələrindən şərikli istifadə edirlər. Etiket qaydaları insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə formalarından biri olub həm kiçik ictimai qruplarda, həm də millətlər arasında müxtəlif fərqli səciyyədə çıxış edir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət dil jestləri ilə həyata keçirilir və insanlar bir-birlərinin nitqinə, davranışlarına və əhval-ruhiyyələrinə təsir edirlər. Buna görə kişilərarası ünsiyyət zamanı bu qaydaları bilmək vacibdir. Müəllif müxtəlif ünsiyyət etiketlərini (salamlama, sağollaşma, qonaqlıq, tanışlıq və s.) və onların xüsusiyyətlərini araşdırır. Müəllif eyni zamanda nitq fəaliyyətinə də toxunur və qeyd edir ki, nitq fəaliyyəti elə bir fəaliyyətdir ki, o, dil vasitəsilə həyata keçir və özünün motivinə, məqsədinə və əsas nəticəsinə malikdir. İnsan danışanda, yazanda, oxuyanda və ya başqasını dinləyəndə fəaliyyət göstərmiş olur. Beləliklə, nitq fəaliyyətini 4 növü müəyyənləşdirilir. Bunlardan ikisi mətn törəməsində (informasiyanın ötürülməsində) iştirak edir. Bunlar danışma və yazma fəaliyyətindən ibarətdir. Digər ikisi isə mətni (məndəki informasiyanı) qavramağa xidmət edir. Bunlar dinləmə və oxuma fəaliyyətidir. Göründüyü kimi, burada dil yazılı (biz yazanda və oxuyanda) və şifahi (biz danışanda və dinləyəndə) formada əks olunur. Müəllif nitq fəaliyyətinin bu dörd bacarığından (yazı, oxu, danışma, dinləmə) bəhs edir və bu dörd növün dil sistemini təşkil etdiyini qeyd edir. Müəllif nitq etiketlərinin və nəzakətli ünsiyyətin yalnız insana hörmət və ləyaqətlə münasibət göstərildiyi zaman, insanın insana münasibəti kontekstində təbii və təsirli olduğunu qeyd edir. Qeyd olunur ki, adamların yaşadıkları ərazi fərqi də nitq davranışına müəyyən təsir göstərir. Ünsiyyət iştirakçılarının təhsil və savad dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq nitq vahidləri fərqli şəkildə seçilib işlədilir.

Açar sözlər: ünsiyyət, etiket qaydaları, nitq fəaliyyəti, yazılı forma, şifahi forma

Mahiyyət etibarilə ünsiyyət anlayışı sosial məsələdir. İnsan yarandığı ilk gündən müxtəlif ünsiyyət sistemləri yaratmışdır. Bütün bu ünsiyyət (kommunikasiya) sistemləri arasında ən çox nəzərə çarpanı insanın özünün nitqi, onun dilidir. “Kommunikasiya” (ünsiyyət) sözü latın dilində olan “communis” sözündən törəyib – “ümumi, şərikli” kimi tərcümə olunur. Belə hesab etmək olar ki, cəmiyyət üzvləri, ünsiyyətdə olan adamlar dil qayda-qanunlarından, adət-ənənələrindən şərikli istifadə edirlər. Bəs bu qayda-qanunları onlar üçün kim yaratmışdır? Bu qaya-qanunlar – şəriklik, uyğunluq, bərabərlik qayda-qanunları insanların özlərindən təkamül etmişdir. Biz bir kəslə ünsiyyətdə olduğunuz zaman çalışırıq ki, həmin şəxsin fikrinə, münasibətinə, məlumatına şərik olaraq və əksinə, həmin şəxs bizimlə şərik olsun. Ümumiyyətlə, danışmaq, ünsiyyət dil işarələri vasitəsilə həyata keçir və insanlar nitq, danışmaq vasitəsilə biri digərinin rəftarına, əhvalına təsir edir.

Ünsiyyət – çox mürəkkəb bir hadisədir. Bu hadisə, yəni ünsiyyət bir sıra elmlər tərəfindən öyrənilir: Psixologiya və sosiologiya – danışanların sosial rolu nöqtəyi-nəzərdən onların

(ünsiyyətdə olanların) fərdi və qrup halında xüsusiyyətlərini, linqvistika və psixolinqvistika – ünsiyyətdə dil və nitq vahidlərinin spesifikasiyasını, üslub, janr və kompozisiya cəhətdən mətnlərin müxtəlifliyini və sairəni, etnoqrafiya – ünsiyyətin milli və qrup halındakı xüsusiyyətlərini (bura həmçinin ritual, ənənəvi ünsiyyət daxildir) öyrənir. Hətta psixiatr – həkimlər də müxtəlif qeyri-normal pozulmalar və onların aradan qaldırılması yolları baxımından ünsiyyəti tədqiq edirlər. Ünsiyyətdə olmağı bacarmaq, eyni zamanda özündə, ətrafdakılarda və uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyətini tərbiyə etmək vacib amillərdəndir.

Nitq fəaliyyəti elə bir fəaliyyətdir ki, o, dil vasitəsilə həyata keçir və özünün motivinə, məqsədinə və əsas nəticəsinə malikdir. İnsan danışanda, yazanda, oxuyanda və ya başqasını dinləyəndə fəaliyyət göstərmiş olur. Beləliklə, nitq fəaliyyətini 4 növü müəyyənləşdirilir. Bunlardan ikisi mətn törəməsində (informasiyanın ötürülməsində) iştirak edir. Bunlar danışma və yazma fəaliyyətindən ibarətdir. Digər ikisi isə mətni (mətndəki informasiyanı) qavramağa xidmət edir. Bunlar dinləmə və oxuma fəaliyyətidir. Göründüyü kimi, burada dil yazılı (biz yazanda və oxuyanda) və şifahi (biz danışanda və dinləyəndə) formada əks olunur.

Nitq fəaliyyətinin bu dörd növü “dilnin mövcudluğu” sistemini təşkil edir, lakin insanlar nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə eyni miqdarda vaxt sərf etmirlər. Yazı fəaliyyəti bizim həyatımızda ən az yer tutur (əlbəttə, əgər sənətimiz bilavasitə bu fəaliyyət növü ilə əlaqədar deyilsə), biz daha çox dinləməyə və danışmağa (bu eləcə də bizim şəxsi xüsusiyyətlərimizdən asılıdır) üstünlük veririk.

Müraciət - Müraciətlər sözlər əsasında meydana gəlsə də, artıq müraciət funksiyasında işləndikdə söz hesab edilə bilməz: bunlar söz yox, müsahibə müraciət funksiyalı kommunikativ vahidlərdir ki, eyni zamanda həm xitab olur, həm də adlandırır, həm də (əvvəldə işləndikdə) ondan sonra birbaşa mətn başlanır. Şəxsə müraciət etməklə onu müfəviq şəkildə adlandırırırlar, ictimai mövqeyini, rolunu, ona olan münasibəti bildirirlər. Adresatın adını çəkmədən də diqqəti cəlb etmək üçün işlədilən bir sıra sözlər vardır ki, onlar da müraciətə yaxındır. Məsələn: Bura baxın..., Bağışlayın..., Qulaq asın..., Üzr istəyirəm....

Müraciətlər müxtəlif adlarla (şəxs adları, qohumluq adları, sənət-peşə bildiren sözlər, müəyyən əlamət adları və s.) əlaqədar və onların əsasında meydana gəlir.

İngilislərin bir-birinə müraciətdə işlətdikləri formalar bunlardır:

1. Yalnız ad ilə, yəni adlandırma modelinin birinci “xristian” adı ilə müraciət. Bu zaman ad daha çox qısaldılmış formada işlənir: Will (William), Gil (Gilbert), Bess (Betsy), Phil, Pir (Philir) və s. Buna Azərbaycan müraciətlərdə də əməl olunur;
2. Yalnız soyadı ilə müraciət, yəni adlandırma modelini son komponenti ilə müraciət. Bu zaman ad tam formada, özü də Mr, Miss, Mrs formantları ilə birlikdə işlənir: Mr Brown, Miss White, Mrs Green. Azərbaycanlılar arasında cənab, yoldaş, vətəndaş formantları işlənir. Lakin bunlar məzmunca ingilis variantına müvafiq sayıla bilməz.
3. “Sir” müraciəti ad kompleksi olmadan da işlədilir və bundan tanış olmayan, adı bilinməyən şəxsə müraciətdə istifadə edilir. Azərbaycan dilində yuxarıda verilmiş formantların funksional baxımdan eynidir.

Azərbaycan ad sistemləri üç komponenti - ad, ata adı, soyaddan (Əli Vəli oğlu Məmmədov) ibarət olursa, ingilis ad sistemi bundan fərqlidir və buna görə müraciət formaları arasında kəskin fərqlər vardır. İngilis ad sistemi 2, 3, hətta 4 komponentdən ibarət ola bilər. Məsələn: Çarlz Spenser Çaplin, Tom Li Cons, Lars Mariya Stüart. Bunlardan birincisi (ad – first name və ya Christian name) ümumməqbul adlardan biri olur; ikinci ad (middle name) kimi təkcə adlar deyil, həm də ananın qızlıq soyadı və ya bir tanışın adı, hər hansı bir söz, hətta mənasız sözlər toplusu və s. işlənə bilər; ad kompleksinin sonunda soyadı (surname və ya last name) gəlir.

Şəxsi adla müraciət bir çox amillərdən (müsahibin yaşı, ictimai mövqeyi, cinsi, və s.) asılıdır. Yaş baxımından şəxs öz yaşında və ya özündən kiçik, gənc oğlana adı ilə müraciət edir. Gənclər tanış olandan sonra bir-birinə adla müraciət edirlər. Şəxsi adı ilə çağırmaq təşəbbüsünü dostyana münasibətin əlaməti kimi, bir qayda olaraq, qadın təklif edir. İngilislərdə ümumiyyət-

lə, yazılmamış belə bir qanun var ki, şəxs öz adını deməsə, bu adla çağırılmasını müsahibdən xahiş etməsə onu rəsmi şəkildə çağırırlar. Küçədə, mağazada, metroda yad adama müraciətlə hansı formaların işləndiyi maraqlıdır.

Rəsmi yığıncaqlarda işlədilən “Ladies and Gentlemen” müraciəti hazırki dövrdə azərbaycanlılarda işlənən “Xanımlar və Bəylər” müraciəti ilə müvafiq gəlir.

İngilis dilində uşaqların böyüklərə hörmətlə işlətdikləri “Sır, madam” müraciətləri heç də həmişə yaşla bağlı olmur və aşağıdakı hallarda işlənir.

1. Uşaqlar özlərinə yad olan yaşlı adamları hörmətlə belə adlandırırlar;
2. Tələbə və şagirdlər kişi müəllimlərə “sir” sözü ilə, müəllimlərə isə “miss” sözü ilə müraciət edirlər (“madam” müraciəti bu situasiyada işlədilmir);
3. Satıcılar və xidmətçilər öz müştərilərinə “sir” və “madam” deyərək müraciət edirlər;
4. Yaşdan asılı olmayaraq, tabelikdə olanlar öz rəislərinə bu sözlərlə müraciət edirlər.

Müraciətin bizə ünvanlandığına əmin olmadıqda, cavab reaksiyası belə ola bilər: Did you call me? Did you want me? Did you want to speak to me? Mənimləsiniz? Məni çağırırdınız? Mənə müraciət edirsiniz? Məni istəyirsiniz? Dərs şəraitində adbaad çağırmaq yoxlama zamanı və ya buna bənzər digər situasiyalarda cavab reaksiyası ingilis və Azərbaycan dillərində eynidir:

Teacher: Armstrong! -Müəllim: Məmmədov

Pupil: Here! (Present!) -Şagird: Burada!

Salamlama - Görüşkən salamlama mübadiləsi ritualı insanların ünsiyyətində xarakterik şərtdir. Bu, qarşılıqlı salamlama replikası şəklində və ya bu cür situasiya üçün səciyyəvi olan bütöv bir nitq ifadələri toplusu kimi ifadə olunur. Burada hər şey görüşün xarakterindən və müsahiblər arasındakı münasibətdən asılıdır. Görüş zamanı nitq ştamplarının intuitiv seçimi aşağıdakı amillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə motivləşdirilir: 1.tanışlıq dərəcəsi; 2.görüşlərarası; 3.ictimai (xidmət) vəziyyət; 4.yaş; 5.günün görüş baş verən vaxtı.

İngilis dilində bir neçə nitq etiketi formulu diqqəti cəlb edir: How do you do?; Good morning; Good afternoon; Good evening; Hello; Hi. “How do you do?” salamlaması tanışlıq yaratma şəraiti ilə sıx əlaqədardır. Bu salamlama forması iki şəxsi bir-biri ilə üçüncü şəxs tanış etdiyi şəraitdə işlənir və bu salamlamaya verilən cavab da yalnız How do you do? şəklində olur. Müsahibin gülümsəməsi bu salamlama ifadəsinə cavabı əvəz edə bilər. Bəzi tədqiqatçılar bu salamlama ifadəsinin universal səciyyəvi olduğunu, hər hansı yaşda və ictimai mövqedə olanlar tərəfindən də tanışlıq məqamında işləndiyini göstərirlər. Başqaları isə bu ifadənin rəsmi səciyyəvi olduğunu qeyd edirlər.

İngilislərin fikrincə, Hallo (hello, hullo) salamlaması familiar xarakterlidir. İngilis gəncləri arasında isə bu, gündəlik həyatda görüş situasiyası üçün ən çox işlənən replikadır. Zamanı əks etdirən Good morning (afternoon, evening) salamlamaları neytral üsluba məxsus salamlama hesab olunur və deməli, heç bir fərləndirici əlaməti nəzərə almadan, fərq qoymadan hər kəsə müraciətlə deyə bilər. Azərbaycan dilində işlənən “Sabahınız xeyir!”, “Hər vaxtınız xeyir!” “Axşamınız xeyir!” kimi salamlamalardan fərqli olaraq, ingilislərdə bir sıra şəraitlərdə (xidmət sahələri-kimyəvi təmizləmə məntəqəsində, mağazada, küçədə və s.) yuxarıdakı salamlama formulları həm də vidalaşma etiketi kimi işlədilir. Good morning!-səhər saat 6-dan gü-norta 12-dək; Good afternoon!-gündüz 12-dən axşam saat 6-dək; Good evening!-axşam 6-dan gecəyarısınaqədər. Vidalaşma situasiyasında işlədilən həmin ifadələr (eləcə də Good day!) neytral Goodbye replikasına nisbətən rəsmi xarakter daşıyır.

Tanışlıq - Tanışlıq (tanış olma) da etiketin bir növüdür. Tanış olmaqla adamlar bir-biri ilə sıx əlaqə saxlamaq imkanı əldə edir.

Qadının tanışlıq zamanı əl verməsi xüsusi simpatiya əlamətidir. Kişilər isə tanışlıq zamanı ya müsahibin əlini sıxır, ya da yüngülcə baş əyirlər. Əgər müsahiblər arasında yaş fərqi yoxdursa, vəzifəcə yüksəkdə olan birinci olaraq əl verir. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada bu jest Avropa ölkələrinə nisbətən o qədər də yayılmamışdır.

Tanışlıq iki yolla baş verir: müəyyən üçüncü bir şəxsin vasitəsilə və ya müstəqil, vasitəsiz yolla. Burada da milli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bəzi ölkələrdə, xüsusilə İngiltərədə daha çox vasitəli, kiminsə vasitəsi ilə tanış olmağa, kimin tərəfindənsə kiməsə təqdim olunmağa üstünlük verirlər. Əslində nəzakət qaydalarına görə, tanışlıq vasitəli yolla baş verməlidir. Ancaq əgər bu zaman tanış olmaq istəyənlərin yanında üçüncü bir kəs-vasitəçi yoxdursa, onda aşağıdakı üslubi cəhətdən neytral formullardan istifadə olunur: Hello, my name is Mrs.White (Peter Evans, Jane, John); I've been looking forward to meeting you. My name is...; I'm Jane Morrison. I've always wanted to meet you; Nisbətən sadə formalar kimi bunlar işləyə bilər: Good evening. I am Peter Hopkins; Hello. My name's Susan və s.

Azərbaycan dilində hər iki halda "Gəlin tanış olaq!/ Tanış olaq!" ifadəsi işlənir. Tanışlığın necə baş verməsi ünsiyyət situasiyasından aslıdır. İngiltərədə yad adamla ünsiyyətə girərkən əvvəlcə ya hava, ya da təzəlikcə nümayiş etdirilmiş hər hansı bir film haqqında söhbət edilir (bununla sanki tanışlıq üçün şərait yaranmış olur), sonra isə müsahiblər növbə ilə özlərini birbirilərinə təqdim edirlər. Rəsmi, üslubi cəhətdən yüksək formalar bunlardır: May I introduce myself (to you); Let me introduce myself (to you); Allow me to introduce myself; My name is Nelly Blake. Bu ifadələr Azərbaycan dilində "İcazə verin özümü təqdim edirəm", "Elçin Muradov!" kimi formalara uyğun gəlir.

Sağollaşma - Sağollaşmanın daha işlək, üslubi cəhətdən neytral formulları bunlardır: Good bye, Good bye now, Good bye for now – Sağ ol/olun; See you soon, Till we meet again – Görüşənədək; See you at the university - Universitetdə görüşənədək; See you tomorrow – Sabaha qədər. Sağollaşmada arzu və istək də ifadə oluna bilər. Məsələn: Good bye! All the best! – İşiniz avand olsun; Good bye. Take care. God bless you – Salamət qalın. Allah köməyiniz olsun; Good luck – Yaxşı yol və s. İngilislərdə qoşaq çıxıb gedərkən müvafiq intonasiyadan istifadə etməklə minnətdarlığını və ya getmək məcburiyyətindən doğan təəssüfünü bildirməklə "Good bye" formulundakı qətilik xüsusiyyətinə bir az yumşaqlyq verir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində gecə vaxtı yatmadan əvvəl sağollaşma arzu formasında ifadə olunur. Məsələn: Good night – Gecən/Gecəniz xeyrə qalsın.

Sağollaşma xahişlə də müşayiət oluna bilər. Burada da müsahibin yaxınlarına, dostlarına diqqəti öz əksini tapır. Məsələn: My love to your family (your mother, your husband, your sister) – Evdəkilərə salam söyləyin; Kiss the children (your daughter, your son) for me – Uşaqları mənim əvəzimdən öpün və s.

Ünsiyyəti kəsməmişdən və sağollaşmadan əvvəl danışan müsahibi sağollaşmaya hazırlayır:

It is late Gecdir

Time to go home Evə getmək vaxtıdır

I am afraid I cannot stay any longer Təəssüf ki, çox otura bilmirəm

I really regret that I must be off Təəssüf ki, getməliyəm

Sağollaşma üzrxahlıqla da ifadə oluna bilər. Məsələn:

Sorry to have kept you so long və ya I am sorry to have taken up so much of your time – Vaxtınızı aldığım üçün üzr istəyirəm (Bağışlayın ki, vaxtınızı bu qədər aldım.)

Etiket qaydaları insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə formalarından biri olub həm kiçik icimai qruplarda, həm də millətlər arasında müxtəlif fərqli səciyyədə çıxış edir. Buna görə də qarşılıqlı ünsiyyət zamanı həmin qaydaları bilməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada ilk növbədə əsas iştirakçılar danışan və dinləyən üçün nəzərdə tutulmuş etiket qaydaları əsas götürülür. Dil vasitələrinin seçilib işlədilməsi danışanların cinsindən asılı olaraq müxtəlifləşir. Adamların yaşadıkları ərazi fərqi də nitq davranışına müəyyən təsir göstərir. Ünsiyyət iştirakçılarının təhsil və savad dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq nitq vahidləri fərqli şəkildə seçilib işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dilində normative konstruksiyalar, Bakı, 1983.
2. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1992.
3. Qasımov K.B., Sadıqov E.H. İşgüzar ingilis dili və ya işgüzar görüşlərin keçirilməsi, Bakı, 1992.
4. Emily Post's Etiquette, Manners for Today, 19th Edition, 2017.
5. Emily Post's Etiquette, Manners for a New World, 2011.
6. Ступин Л.П., Игнатъев К.С. Современный английский речевой этикет ЛГУ, Ленинград, 1980
7. Речевой этикет: Русско-английские соответствия, Москва, 1990.
8. <https://www.historic-uk.com/CultureUK/British-Etiquette/>

T.Aliyeva

Functional Features of English and Azerbaijani Communication Etiquettes
Summary

The article deals with the characteristic features of English and Azerbaijani etiquettes and their usage in different situations. The etiquette standards that are important to all members of society, are investigated extensively in this article. It is noted that the behavior in this interaction process plays an important role in people's lives. It can be assumed that members of the community and the people in communication use the same language rules and traditions. The etiquette rules are one of the forms of interaction between people and these rules exist both in small groups and among different nations in different forms. Generally speaking, communication is carried out through language gestures, and people influence one another's speech, behavior and mood. Therefore, it is important to know these rules during interpersonal communication. The author investigates various communication etiquettes (greeting, saying goodbye, welcoming, dating, etc.) and their features. Speech activity is a language activity that has its motivation, purpose, and consequence. When a person speaks, writes, reads or listens to others, he or she acts. Thus, there are four types of speech activities. Two of them are involved in the text transmission (transmission of information). These include speaking and writing activities. The other two serve to understand the text (the information contained in the text). These are listening and reading activities. As you can see, here the language is written (as we write and read) and verbally (as we speak and listen). The author speaks about these four skills (writing, reading, speaking, listening) of the speech activities and mentions that these four types organize the system of language existence. The author also mentions that speech etiquettes and courteous communication are natural and effective only when a person is treated with respect and dignity, in the context of a person's attitude towards the person. It is also mentioned that spatial differences in the way people live also influence speech behavior. Speech units are selected differently depending on the education and literacy rates of the participants in the communication.

Ключевые слова: коммуникация, правила этикета, речевая деятельность, письменная форма, устная форма.

Т.Алиева

Функциональные особенности речевых этикетов в английском
и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматриваются характерные особенности английского и азербайджанского этикетов и их использование в различных ситуациях. Этикетные стандарты, которые важны для всех членов общества, подробно рассматриваются в этой статье. Отмечено, что поведение в этом процессе взаимодействия играет важную роль в жизни людей. Можно предположить, что члены сообщества и люди в общении используют одни и те же языковые правила и традиции. Правила этикета являются одной из форм взаимодействия людей, и эти правила существуют как в небольших группах, так и среди разных народов в разных формах. Вообще говоря, общение осуществляется с помощью языковых жестов, и люди влияют на речь, поведение и настроение друг друга. Поэтому важно знать эти правила во время межличностного общения. Автор исследует различные этикеты общения (приветствие, прощание, знакомства и т. д.) и их особенности. Речевая деятельность - это языковая деятельность, которая имеет свою мотивацию, цель и последствия. Когда человек говорит, пишет, читает или слушает других, он или она действует. Таким образом, существует четыре типа речевой деятельности. Два из них участвуют в передаче текста (передача информации). К ним относятся разговорная и письменная деятельность. Два других служат для понимания текста (информация, содержащаяся в тексте). Это аудирование и чтение. Как видите, здесь язык может быть письменной (как мы пишем и читаем) и устной (как мы говорим и слушаем). Автор говорит об этих четырех навыках (навыки письма, чтения, аудирования, разговорной речи) речевой деятельности и упоминает, что эти четыре типа организуют систему языкового существования. Автор также упоминает, что речевые этикеты и вежливое общение являются естественными и эффективными только тогда, когда к человеку относятся с уважением и достоинством, в контексте отношения человека к человеку. Также упоминается, что пространственные различия в образе жизни людей также влияют на речевое поведение. Речевые единицы выбираются по-разному в зависимости от уровня образования и уровня грамотности участников общения.

Key words: communication, etiquette rules, speech activities, written form, oral form.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elina Fərəcova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Dilin lüğət ehtiyatını linqistik nöqteyi-nəzərdən öyrənmək vacibdir. Məqalədə ingilis dilində söz quruluşuna təsir edən amillərdən bəhs olunur. Dilin inkişafı və inkişafında iki mühüm amil böyük rol oynayır: 1) daxili amillər: 2) xarici amillər. Bu amillər ingilis dilinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu amillərin təsiri nəticəsində ingilis dilinin fonetik quruluşunda, lüğət tərkibində, orfoqrafiya və qrammatik quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Müəllif sözün əhəmiyyətini təhlil edir və sözün dilin əsas vahidlərindən biri olduğunu qeyd edir. Dilin bütün sözləri lüğət adlanır. Dilin əsas, nominativ funksiyası sözlər əsasında reallaşır. Əgər söz olmasa insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmaz. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Söz ehtiyatı çox olan xalqın təfəkkürü zəngin olur. Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir. Hər bir dilin söz fondunda dəyişikliklər baş verir. Bəzi sözlər dildə yaranır və ya başqa dildən keçir, elə sözlər də vardır ki, köhnəlir, arxaıqlaşır. Sözlər cümlənin yaranması üçün əsas amildir. Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı daim inkişafda olmuşdur. Bu proses tarix boyu daim özünü biruzə vermişdir. Yeni anlayışların ifadə olunması üçün yeni sözlərin meydana gəlməsi dilçiliyin bu bölməsinin vacibliyini təmin etmişdir. Müəllif ingilis dilinin tarixindəki üç inkişaf dövründən bəhs edir və bu dövrlər və onların təsiri haqqında ətraflı məlumat verir. Müəllif eyni zamanda ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar və qeyri-məhsuldar yollarından da bəhs edir və öz fikirlərini nümunələrlə əsaslandırır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, lüğət tərkibi, məhsuldar, qeyri-məhsuldar, leksik, morfoloji.

Biz "sözlər" dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Əgər biz sözün nə olduğunu müəyyənləşdirmək istəsək, ilk əvvəlcə onu yazı sistemində olan bir orfoqrafik söz kimi düşünə bilərik. Söz — hərflərdən meydana gələn və məna kəsb edən kəlmənin sinonimidir. Daha geniş desək, söz səslərdən əmələ gələn, müəyyən məna və ya hiss-həyəcan bildirən səsbirləşməsidir. Söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas funksiyalarından olan nominativ funksiya məhz sözlər əsasında reallaşır. Dil nə quru qrammatik qanunlar, nə də sırf fonetik səslənmələr dilidir. Dil sözlər dilidir. Söz olmasa obyektiv gerçəklikdəki əşyaları və insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmaz. Dildəki sözlərin mexaniki çoxluğu dilin inkişafından xəbər verir. Sözü çox olan xalqın (dilin) təfəkkürü zəngin olur. Söz təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas, nominativ funksiyası sözlər əsasında reallaşır. Əgər söz olmasa insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmaz. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Söz ehtiyatı çox olan xalqın təfəkkürü zəngin olur. Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir. Hər bir dilin söz fondunda dəyişikliklər baş verir. Bəzi sözlər dildə yaranır və ya başqa dildən keçir, elə sözlər də vardır ki, köhnəlir, arxaıqlaşır. Sözlər cümlənin yaranması üçün əsas amildir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqedən tərif deyilməsinə baxmayaraq dilçilikdə hamının qəbul etdiyi, sözün bütün əlamətlərini özündə cəmləşdirən tərif hələ yoxdur. Ənənəvi qrammatikada sözlər təhlilin əsas vahidləridir. Qrammatistlər sözləri nitq hissələrinə görə təsnif

edirlər və sözlərin görünə biləcək formalarını müəyyənləşdirirlər və siyahıya alırlar. Sözlər morfem adlanan kiçik vahidlərdən ibarət olan birləşmələrdir.

Xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə dilin lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Dilin lüğət tərkibi həm dilin öz milli bazası, yəni öz lüğət fondu hesabına, həm də başqa dillər hesabına zənginləşə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mü-tərəqqi halıdır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşılqı və ifadəli olur. İngilis dilində söz yaradıcılığı dillərdə olduğu kimi dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmuş, bir proses kimi insanların bir tarixi quruluşdan digərinə keçidi zamanı özünü daha aydın büruzə vermiş və yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir.

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözalma prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi bu əlaqələr nəticəsində dilin lüğət tərkibi kifayət qədər zənginləşmişdir.

Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsi yollarından biri də söz yaradıcılığıdır. Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

- a) Sözlərin kökünə müxtəlif şəkildə artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;
- b) Sözlərin kökünə söz artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;
- c) Sözlərin bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin düzəldilməsi;
- d) Sözə yeni məna verməklə yeni sözlərin düzəldilməsi.

Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır: dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri söz yaradıcılığıdır. Dildə yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bununla dilçiliyin söz yaradıcılığı bölməsi məşğul olur. Söz yaradıcılığı morfolojiya və leksika ilə bağlıdır. “Morfolojiya leksik mənalara eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarnı, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır” [2, 279].

İngilis dili geneoloji bölgüyə əsasən Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna daxildir. Bu dil müxtəlif etnik qrupların Böyük Britaniya adalarında çarpazlaşması və yerləşməsi şəraitində təşəkkül tapmış və öz inkişafı prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. İngilis dilinin yaranma tarixi üç dövrə bölünür.

1. Qədim İngilis dili dövrü – V əsrdən XI əsrin sonuna qədər (449-1100) german tayfaları Britaniya adalarını fəth etmişdir. Bu dövrdə ingilis dili german dillərinin güclü təzyiği və təsirinə məruz qalmış, german dillərində danışan gəlmə tayfaların dili hakim mövqə tutmuşdur. Müasir ingilis dili Britaniya adalarını fəth etmiş german tayfalarının dili əsasında təşəkkül tapmağa başlamışdır. Müasir ingilis dilinin german dilləri qrupuna daxil olması bununla izah edilir. Məsələn: brider – brother – qardaş; winter – winter – qış; alt – old – qoca. Qədim ingilis dili müasir ingilis dilinə nisbətən çox mürəkkəb bir dil idi. İngilis dilində istifadə olunan ən əsas və

ümumi sözlərin əksəriyyəti, məs: water, earth, house, food, drink, sleep, sing, night, strong, the, a, be, of, he, she, you, no, not və s. sözlər öz köklərini qədim ingilis dilindən götürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, həm qədim ingilis dilində, həm də müasir ingilis dilində bənzər görünən sözlər vardır, lakin onların mənalari tam fərqlidir. Məsələn: wif – wife (qədim ingilis dilində bu söz “qadın” mənasını ifadə edirdi, müasir ingilis dilində isə “həyat yoldaşı” deməkdir), fugol – fowl (qədim ingilis dilində “quş” mənasında işlədilirdi və hər cür quş növünə aid edilirdi, lakin müasir ingilis dilində isə “farmyard bird”- “ev quşu”mənasında işlədilir), sona - soon (qədim ingilis dilində “dərhal” mənasını ifadə edirdi, müasir ingilis dilində isə “tezliklə” deməkdir), fæst – fast (qədim ingilis dilində “sabit, möhkəm” ifadə etdiyi halda müasir ingilis dilində “sürətlə” deməkdir) və s. Təxminən min yüz il bundan əvvəl Britaniya şimaldan vikinqlər tərəfindən istila edilir. Danimarka, Norveç və başqa şimal ölkələrindən gələn vikinqlər ticarət yollarını genişləndirmək və qul bazarları tapmaq istəyirdi. Onlar bəzi bölgələrdə güclənərək, müvəqqəti bazalar yaratmışdı. Lakin sonradan vikinqlər Britaniyada da məskunlaşmışdı. İngilis dilində bu gün mövcud olan bir sıra sözlər vikinqlərdən alınmışdır. Məsələn, sky (səma), leg (ayaq), egg (yumurta), crawl (sürünmək), lift (qaldırmaq) və take (götürmək) kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir.

2. Orta ingilis dili dövrü – XI əsrin sonlarından XV əsrin sonlarına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr fransız dilində danışan normanların İngiltərəni fəth etməsi ilə xarakterikdir. Onlar Britaniyanın hökmdarları olmuş və bir neçə yüz il ərzində fransızca danışmışlar. O zaman ən mühüm dillərdən biri hesab edilən fransız dilində savadlı adamlar danışır. Adi insanların dili isə əvvəlki kim qədim ingilis dili olaraq qalırdı. Bu da ingilis dilinə öz təsirini göstərmiş, müasir ingilis dilində işlənən külli miqdarda fransız sözləri ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Məsələn: damage - zərər; prison - həbsxana; marriage – evlilik; cause – səbəb; chief – rəis, başçı və s. Bu dövrdə çoxlu sayda fransız mənşəli sözlər ingilis dilinə qarışmışdır. Məsələn: pig (donuz) / pork (donuz əti), chicken (cücə) / poultry (quş əti), calf (buzov) / veal (dana əti), cow (inək) / beef (mal əti), sheep (qoyun) / mutton (qoyun əti) və s. Bəzi sözlər vardır ki, onların ingilis versiyası olduğu halda belə fransız versiyasını qəbul edərək cütlüklər əmələ gətirmişdir. Məsələn: wood/forest, house/mansion, freedom/liberty və s. Dövlət idarəçiliyini ifadə edən court (məhkəmə), judge (hakim), jury (jüri), appeal (çağırış, müraciət, apelyasiya), parliament (parlament), justice (ədalət, ədliyyə) kimi sözlər də fransız mənşəli sözlərdir.

3. Yeni ingilis dili dövrü – XV əsrin sonlarından hal-hazırda qədər olan dövrü əhatə edir. Hər üç dövr ingilis dilinin normalaşması, sabitləşməsi və zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Bu dil zaman keçdikcə dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda ingilis ədəbi dilinin əsasını London dialekti təşkil edir. Müasir İngilis dili Tudorlar dövrünün əvvəlindən İngiltərədə bərpa dövrünə qədər istifadə edilən erkən müasir ingilis dilindən əmələ gəlmiş, inkişaf etmişdir. U. Şekspirin əsərləri və Kral Ceymsin İncili (King James Bible) müasir ingilisdə yazılmış əsərlər hesab edilir. 18-ci əsrin sonlarından başlayaraq Britaniya İmperiyası öz müstəmləkələri və geosiyasi üstünlüyü sayəsində müasir ingilis dilinin geniş şəkildə yayılmasına şərait yaratmışdır. Ticarət, elm və texnologiya, diplomatiya, incəsənət, təhsil sahələri ingilis dilinin qlobal dil kimi formalaşmasına təsir etmişdir. Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilmişdir. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar, siyasi, iqtisadi, hərbi razılaşmalar, dövlətlərarası ünsiyyət ingilis dilində aparılır.

Dil tarixin elə bir məhsuludur ki, orada həm dilin inkişafının ilk dövrlərində mövcud olmuş üsullarla yaradılmış, lakin indi qeyri-məhsuldar sayılan söz yaradıcılığına, həm də bugünkü məhsuldar üsullarla yaradılmış söz yaradıcılığına rast gəlmək olar. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar üsulları aşağıdakılardır:

1. Affiksiya - Affiksasiya sözün kökünə sözdüzəldici şəkilçilərin, yəni prefiks və suffikslərin artırılması ilə yeni sözlərin yaradılması üsuludur. Bu üsul ingilis dilinin inkişaf tarixi boyu yeni sözlərin yaranmasına təsir etmiş və öz məhsuldarlığını müasir dövrdə də saxlamışdır ki, bunu da sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış sözlərin sayı təsdiq edir.

2. Konversiya – İngilis dilinin inkişaf prosesində sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi olmadan isimdən feil və feildən isim və sifətlərin düzəldilməsi üçün yeni üsullar meydana gəlmişdir. Söz yaradıcılığının bu üsulu konversiya adlanır. Məsələn: to broadcast (yayımlamaq) feilindən broadcast (radio verilişi) ismi; empty (boş) sifətindən to empty (boşaltmaq) feili; word (söz) ismindən to word (ifadə etmək, demək) feili; up (yuxarı) zərfindən to up (qaldırmaq, artırmaq) feili meydana gəlmişdir.

3. Mürəkkəbləşmə - Mürəkkəbləşmə iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən yeni sözlərin əmələ gəlməsi üçün vasitədir. Mürəkkəbləşmə ingilis dilinin inkişaf mərhələsində də öz məhsuldarlığını saxlamış qədim formalardan biridir. İngilis dilində mürəkkəb sözlər bitişik, ayrı yaxud defislə yazıla bilər. Məsələn: dining room (yemək otağı), son-in-law (kürəkən), peaceloving (sülhsevər), snowcovered (qarla örtülmüş), bread-and-butter (yağ-çörək), lifelong (uzun ömürlü) və s.

4. Feildən sonra işlənən sözdüzəldici elementlərin əlavə edilməsi yolu ilə feillərin yaranması – Yeni sözlərin bu yolla feilə sözdüzəldici elementlərin əlavə olunması və ondan ayrı yazılması ilə həyata keçir. Sözdüzəldici elementlərin əlavə olunduğu feillər adlanır. “Mürəkkəb” termini əmələ gəlmə strukturunu göstərir və bu yolla feilləri iki sözdən əmələ gəlmiş “mürəkkəb feillərdən” ayırır. Sözlərin bu üsulla yaranması ingilis dilinin quruluşu ilə əlaqədar olan anlayışların əmələ gəlməsindən ibarət olur. Eyni feil müxtəlif sözdüzəldici elementlərlə işləndiyi kimi eyni sözdüzəldici element də müxtəlif feillərlə işlənə bilər. Məsələn: to bring up (böyütmək), to bring about (həyata keçirmək), to get off (düşmək), to set off (yola düşmək), to take off (soyunmaq, havaya qalxmaq) və s. İngilis dilində feil və feildən sonra işlənən elementlərin düzəldilməsi əsrlər boyu davam etmişdir və müasir dildə yeni leksik vahidlərin yaranması üçün ən məhsuldar üsul hesab edilir. Feildən sonra işlənən sözdüzəldici elementin özünəməxsus xarakterik cəhətləri var. Onun özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, feillə uyğunlaşmasına və hətta bəzən onunla birləşərək vahid semantik məna təşkil etməsinə baxmayaraq feildən sonra işlənən sözdüzəldici element öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Məhz buna görə də o, feildən ayrı yazılır və cümlədə digər cümlə üzvlərinin köməyi ilə feildən ayrı da işlənə bilər. Məsələn: I'll ring you up and inform you about the meeting. (to ring up – zəng vurmaq).

5. İxtisar – İxtisar üsulu ilə yeni sözlərin düzəldilməsi ingilis dilində söz düzəltmə üsullarının ən geniş yayılan formasıdır. Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözlərin, yaxud sabit söz birləşmələrinin qısaldılması nəticəsində ixtisar sözlər meydana gəlir. Həm ixtisar sözlər, həm də bütöv sözlər əşya və anlayışlara ad verir. İxtisar söz yaradıcılığının digər üsullarından onunla fərqlənir ki, ixtisar edilmiş söz verilmiş sözdəki mənanın yeganə əlaməti hesab edilmir və dildə yarandığı sözlə bərabər mövcuddur. Hər f qısaltması mürəkkəb terminləri təşkil edən sabit söz birləşmələrinin qısaldılması yolu ilə əmələ gəlir. Bu qısaltmalar hər bir komponentin baş hərfinin yazılması və əlifbada adlandırıldığı kimi oxunuşundan ibarətdir. Məsələn: R.A.F. – Royal Air Force – İngilis Hərbi Hava Qüvvələri; B.B.C. – British Broadcasting Corporation – Britaniya Radioyayım Korporasiyası; NATO – North Atlantic Treaty Organization – Şimali Atlantika İttifaqı Təşkilatı; UNO – United Nations Organization – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı; OSCE – Organization of Security and Cooperation in Europe – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. Qısaldılmış sözlər sözlərin əvvəl, son, bəzən isə orta hecaların ayrılması nəticəsində də əmələ gələ bilər. Sözlərin son hissəsinin ayrılması nəticəsində doc (doctor), sis (sister); başlanğıc hissəsinin ayrılması nəticəsində phone (telephone), plane (aeroplane); orta hissənin ayrılması nəticəsində isə flu (influenza) sözləri meydana gəlmişdir. Qısaldılmış söz zaman keçdikcə əsas sözə çevrilə bilər. Bu zaman söz öz üslubi çalarlarını itirir və sözlərin bütöv forması istifadədən çıxır. Məsələn: taximotorcab – taxicab – taxi; autobus – bus və s. Müasir yazıda qrafik ixtisarlardan da geniş istifadə olunur. Məsələn: p – page (cəm halını bildirmək üçün bu hər f cütləşir. pp – pages); min – minute; ft – foot (feet); m – metre və s. Müasir dövrdə email vasitəsilə yazışmalar zamanı bəzi yeni qısaltmalar meydana gəlmişdir. Məsələn: BTW = by the way (yeri gəlmişkən), FYI = for your information (sizin nəzərinizə), C = see

(görmək), R = are (to be-nin II şəxsə aid olan forması), U = you (sən,siz), 2 = to; too; two (istiqamət bildirən sözdən, həmçinin, iki mənalarında), 4 = for (üçün).

Bütün bu sadalanan üsullarla yanaşı söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar üsulları da vardır. Söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar üsullarına bunlar aiddir: 1. Kök saitinin əvəzlənməsi; 2. Vurğunun dəyişməsi.

Müasir ingilis dilində dilin qədim və orta inkişaf dövründə kök saitinin dəyişməsi ilə meydana gəlmiş çox sayda sözlər mövcuddur. Sait dəyişməsi bəzi təkhecalı feil və isimlərdə qədim dövrdən günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn: Food (noun) yemək – to feed (verb) yemək; gold (noun) qızıl – to gild (verb) zər vurmaq; seat (noun) yer, oturacaq – to sit (verb) oturmaq və s.

İngilis dilinin erkən inkişaf dövrünün nəticəsi olaraq söz yaradıcılığında vurğunun dəyişdirilməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması üsulu mövcud olmuşdur. Müasir ingilis dilində müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və bir-birindən vurğunun yerinə görə fərqlənən bir neçə cüt söz mövcuddur - belə sözlərdə isimlər birinci, feillər isə ikinci hecədə vurğunu qəbul edirlər. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: `export (noun) ixrac – to ex`port (verb) ixrac etmək; `import (noun) idxal – to im`port (verb) idxal etmək; `present (noun) hədiyyə - to pre`sent (verb) hədiyyə vermək, təqdim etmək; permit (noun) icazə - to permit (verb) icazə vermək; contact (noun) əlaqə - to contact (verb) əlaqə yaratmaq; perfect (adj.) mükəmməl, əla – to perfect (verb) yaxşılaşdırmaq, təkmilləşdirmək və s. Bu tip sözlərə alınma sözlər arasında rast gəlinir.

İngilis dilinə daxil olan terminlərin sayı getdikcə artır, bu sahənin terminoloji bazası sürətlə zənginləşir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, ən qədim dövrlərdən bəri termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən proseslər səciyyəvləndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Nəticə etibarlı ilə istər ingilis, istərsə də digər dillərdə termin yaradıcılığı həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına yaranır.

Lügət tərkibinin zənginləşməsi üçün əsas baza—mənbə mövcuddur: 1) dilin öz milli bazası—lügət fondu; 2) başqa dillər. Dilin öz milli bazası—lügət fondu hesabına lügət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşıqlı və ifadəli olur. Dilin milli bazası hesabına lügət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir. 1) Leksik yolla. Bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünün küllənmiş sözləri hazır şəkildə lügət tərkibinə keçir. İdiomlar, keçici birləşmələr, leksik birləşmələr və sərbəst söz birləşmələrini bura misal göstərmək olar. İdiomlar - mənası tərkibinə daxil olan sözlərin mənasına təsir etməyən nisbətən donmuş ifadələrdir. Məsələn, to kick the bucket (=to die), to spill the beans (=to tell a secret too soon or to the wrong person); 2) Morfoloji yolla. Bu yolla sözlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradır. Beləliklə, şəkilçi artırmaqla dilin öz sözləri hesabına yeni sözlər lügət tərkibini zənginləşdirir [8, 94].

Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı daim inkişafda olmuşdur. Bildiyimiz kimi söz yaradıcılığı dilçiliyin bir bölməsidir və bu bölmədə sözlərin yaranma üsulları öyrənilir. Bu process tarix boyu daim özünü biruzə vermişdir. Yeni anlayışların ifadə olunması üçün yeni sözlərin meydana gəlməsi dilçiliyin bu bölməsinin vacibliyini təmin etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Maarif, Bakı, 1988.
2. Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lügət “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. II nəşr Maarif, Bakı, 1986.
4. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri Nurlan, Bakı, 2008.

5. Yunusov D.N., Cəfərova L.M. German dilləri (ixtisas üzrə materiallar toplusu), Mütərcim, Bakı, 2014.
6. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. Просвещение, Ленинград, 1973.
7. Нагорная А. Словообразование в английском языке Айрис-пресс, Москва, 2015.
8. Bauer, Laurie. English word-formation. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
9. Bloch M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. M., 2006..
10. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar. Mutarcim, Bakı, 2006.

S.Orujova

Factors That Affect the Wordbuilding in the English Language

Summary

It is important to learn the sources and ways of developing the vocabulary of the language from the linguistic point of view. The article deals with the factors that affect the wordbuilding in the English language. Two important factors play a major role in the development and improvement of the language: 1) internal factors: 2) external factors. These factors play an important role in the development and improvement of the English language. As a result of the effects of these factors significant changes have taken place in the phonetic structure, vocabulary, spelling, and grammar structure of the English language. The author analyses the importance of the word and mentions that a word is one of the main units of the language. All words of the language are called the vocabulary. The basic, nominative function of language is based on words. In the absence of words, we cannot name the concepts in human consciousness. The majority of words in the language indicate how and to what extent the language develops. People who have a lot of vocabulary are rich in their thinking. Words are a tool to meet the community's linguistic needs. Changes occur in the vocabulary of each language. Some words originate in a language or pass through another language, and there are words that are outdated and archaic. Words are a key factor in the formation of a sentence. As in many other languages, word formation has been in constant development since the emergence of the English language. Throughout history, this process has always been evident. The emergence of new words for the expression of new concepts has made this section of linguistics important. The author mentions three periods in the history of the English language and gives detailed information about these periods and their impact. The author also mentions productive and non-productive ways of wordbuilding and gives some examples.

Key words: словообразование, словарный запас, продуктивный, непродуктивный, лексический, морфологический.

Факторы, влияющие на словообразование в английском языке.

Резюме

Важно изучить источники и способы развития словарного запаса языка с лингвистической точки зрения. В статье рассматриваются факторы, влияющие на словообразование в английском языке. Два важных фактора играют главную роль в развитии и улучшении языка: 1) внутренние факторы; 2) внешние факторы. Эти факторы играют важную роль в развитии и совершенствовании английского языка. В результате воздействия этих факторов произошли значительные изменения в фонетической структуре, лексике, орфографии и грамматической структуре английского языка. Автор анализирует важность слова и упоминает, что слово является одной из основных единиц языка. Все слова языка называются словарем. Основная номинативная функция языка основана на словах. В отсутствие слов мы не можем назвать понятия в человеческом сознании. Большинство слов в языке указывают, как и в какой степени язык развивается. Люди, у которых большой словарный запас, богаты своим мышлением. Слова - это инструмент для удовлетворения языковых потребностей сообщества. Изменения происходят в лексике каждого языка. Некоторые слова происходят из языка или проходят через другой язык, и есть слова, которые являются устаревшими и архаичными. Слова являются ключевым фактором в формировании предложения. Как и во многих других языках, словообразование находилось в постоянном развитии с момента появления английского языка. На протяжении всей истории этот процесс всегда был очевиден. Появление новых слов для выражения новых понятий сделало этот раздел лингвистики важным. Автор упоминает три периода в истории английского языка и дает подробную информацию об этих периодах и их влиянии. Автор также упоминает продуктивные и непродуктивные способы построения слова и приводит несколько примеров.

Ключевые слова: word building, vocabulary, productive, non-productive, lexical, morphological.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülmar İsrailova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TƏHMIİNƏ QƏMBƏROVA
AzMIU
Ayna Sultanova
tahmina.gambarova@mail.ru

PLATTDEUTSCH : DİALEKT YOXSADİL

Xülasə

“ Plattdeutsch : dialekt yoxsa dil” adlı məqalədə Avropanın ortasında yerləşən və böyük ərazi əhatə edən Almaniyada danışılan dil olan Hochdeutsch yəni ədəbi olan bir dillə yanaşı gündəlik həyatda bir alman fərdinin istifadə etdiyi dildən bəhs olunur. Bu dil Plattdeutsch adlanır və Almaniyanın 9 əyalətində danışılır. Məqalədə ədəbi dillə müqaisədə həm qrammatik həm də leksik fərqləri göstərmək üçün bir çox nümunələr vardır. Almaniyada son illərdə daha da aktual olan və dərinlən araşdırılan bu mövzuya aid kifayət qədər statistik məlumatlar vardır və məqalədə istifadə olunmuşdur. Bu araşdırmaların məqsədlərindən biri məqalənin də başlığından aydın olduğu kimi Plattdeutschun bir dialekt yoxsa bir dil olduğu qənaətinə gələ bilməkdir. İstər qrammatika istərsə də leksikologiya sahəsində araşdırmalara görə nəzərə çarpacaq qədər fərqlər vardır. Aparılan sorğulardan da görüldüyü kimi Plattdeutsch dil daşıyıcıları bu dili dil hesab etdiyini nəzərə çatdırırlar. Qarşı fikir olaraq həm də təbii olaraq Plattdeutsch həm də dialekt hesab olunur. Lakin aparılan araşdırmalar, yazılan qrammatika kitabları və dil institutları tərəfindən hazırlanan lüğətlər Plattdeutscha dil kimi yanaşmağa əsas verir. Bəlkə zamanla dil daşıyıcıları tədricən gündəlik danışıda Hochdeutscha üstünlük verib Plattdeutsch öyrənmək və danışmaqdan uzaqlaşsalar, Plattdeutsch dialekt səviyyəsinə düşüb yox ola bilər. Lakin nəzərə alsaq ki, hələ ən azından Almaniyanın 9 əyalətində Plattdeutsch danışıldığına, regional dil olaraq qorunduğuna görə Plattdeutscha dil kimi baxa bilərik.

açar sözlər: Plattdeutsch, Hochdeutsch, dialekt, artikl, əvəzlik

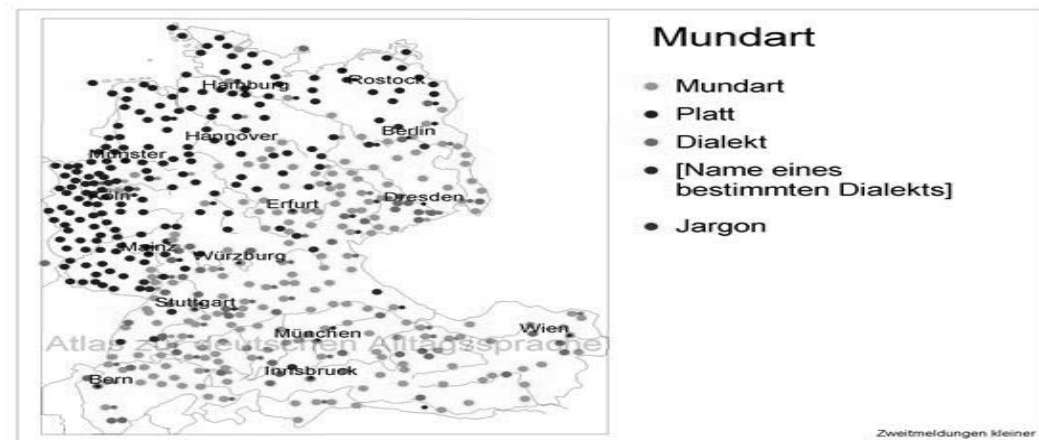
Rus etnoqraf alim Y. V. Bromley “ dialekt müxtəlifliyi, demək olar ki, daha güclü, ən yüksək bağlılığı olan xalqlarda qoruna bilər (yaponlar, almanlar və s.) ” (Ю.В. Бромлей Этнические процессы в современном мире, 1987., s. 45) fikrini öz kitabında yazaraq yeni tədqiqat sahələrinə yol açmışdır. Bu fikir əsas götürülərək bu məqalədə müasir alman dilində yeni tədqiq olunmaya başlamış olan bir mövzuya toxunulacaq. Y.V. Bromleyin də qeyd etdiyi kimi, alman dili müxtəlif dialektlərdən ibarətdir və bu dialektlər arasında yaxınlıq iki fərqli dil arasındakı oxşarlıq qədərdir. Müasir alman dili olan Hochdeutsch bütün Almaniya ərazisində rəsmi dildir, lakin məlum olduğuna görə 16 əyalətdən (Bundesland) ibarət olan dövlətin heç də hamısında gündəlik həyatda danışılacaq dili olaraq Hochdeutsch istifadə edilmir. Bu o deməkdir ki, alman xalqı əyalətlərdə öz dilində danışır və danışılan dillər də bir birindən fərqlənir və Almaniya Federativ Respublikası "Regional və ya azsaylı xalqların dilləri üçün Avropa Xartiyasını" imzalayaraq, **Niederdeutschu** regional dil olaraq tanıdı. Qanun 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Bu beynəlxalq məcburi razılaşmada, Almaniyanın Danimarka, Frisian, Sorbi və Roma kimi azlıq dillərinə əlavə olaraq **Niederdeutschu** qoruya bilməsi və təbliğinə borcludur.

Niederdeutsch sözlərindən bəhs edərkən, "Platt" və " das Niederdeutsche" sözləri gündəmdə daha çox istifadə olunur. "Platt", ilk növbədə, aydın, , hər kəs üçün başa düşüləndir "və" bu söz tez-tez "-" düz ölkə (**vom „flachen Land“**)"mənasını verən sözdən alınmışdır. Lakin, bu ter-

min 17-ci əsrdə bir mənə dəyişikliyi yaşamış və o zamandan etibarən "sadə, kobud" mənəsində əskildici olaraq istifadə edilmişdir. (*Astrid Adler | Christiane Ehlers | Reinhard Goltz Andrea Kleene | Albrecht Plewnia STATUS UND GEBRAUCH DES NIEDERDEUTSCHEN 2016*)

Plattdeutsch dildir yoxsa dialektidir? Plattdeutsch hal hazırda Almaniyanın hansı bölgələrini əhatə edir və hansı əyalətlərdə danışılır? Plattdeutsch orta və aşağı (Mittel- und Niederdeutschen) almançada- dialekt dil daşıyıcılarının (orfoqrafik platformada Niderlandda) linqvistik formasıdır. Platt qədim fransızcadan Niderlandcaya daha sonra isə Hochdeutscha keçmişdir. Əsas mənəsi (flach) düz sonradan " tanış, başa düşülən, sadə" mənalarına qədər inkişaf etmişdir. Bununla da Plattdeutsch asan , başa düşülən dil olduğu halda, ondan fərqli olaraq Hochdeutsch yazı dili olaraq qalırdı. " Düz ölkə"də danışılan *platt* sözünün törəməsi mənəsində olan "düz" sözü ədəbiyyatda qarşımıza çıxsada, günümüzdə təmsil olunmur artıq. (<https://de.wikipedia.org/wiki/Platt>) 1990-cı illərdə yenidən düşünməyə başladılar, artıq geridə qalmış və kobud regional dil kimi qəbul edilən deyil, əksinə, yaxınlıq və ahəng kimi atributların kultural dəyəri dərk edildi. Niederdeutsch (Plattdeutsch) sadalanacaq 9 əyalətdə təmsil edilməkdədir, bu əyalətlərdə gündəlik danışılacaq dili Plattdeutschdur : **Bremen, Hamburg, Mecklenburg-Vorpommern, Niedersachsen, Schleswig-Holstein** eləcə də (yalnız şimalda) Brandenburg, Hessen, Nordrhein-Westfalen und Sachsen-Anhalt. Bu bölgədə Niederdeutschun saysız kiçik ölçülü dialektləri ayırd edilir. Ayrıca ABŞ, Mexika, Braziliya, Paraqvay, Rusiya, Qazaxstan və digər ölkələrdə kiçik Niederdeutsch alman dil adalarına rast gəlmək olur. Aşağıdakı xəritədə dialekt , Platt və Jargonun Almaniya üzrə yayılma arealını görmək olar. Xəritədən göründüyü üzərə göy dairələr Plattdeutschun yayıldığı ərazilərdir ki, bunlar da qərbi və şimali Almaniyanı əhatə edir. (<http://www.atlas-alltagssprache.de/runde-1/f20/>)

Şimali Almaniyada yaşayan insanların bu gün hansı nöqteyi-nəzərini Plattdeutscha göstərir, onların nə qədəri fəal şəkildə danışır və ya ən azından dili başa düşür və Plattdeutschu dialekt və ya dil kimi qəbul edirlər? Alman dili İnstitutu (IDS) və Niederdeutsch üçün İnstitutu (INS) tərəfindən birgə həyata keçirilən bu və digər suallara "Şimali Almaniyada Dilin vəziyyət Quruluşu („Sprachlagengefüge in Norddeutschland ") " layihəsi həsr edilmişdir. (<http://www.ins-bremen.de/umfrage/presse.html>)

Plattdeutsch dil daşıyıcıları və qeyri Plattdeutsch dil daşıyıcıları öz münasibətləri baxımından fərqlənirlər: Plattdeutsch dil daşıyıcıları Plattdeutschu bir dil olaraq görür və bunun üçün daha çox iş görülməyinin lehinədirlər. Bundan əlavə, uşaqlarını Plattdeutsch dilində uşaq bağçasına göndərə bilər, regional dili daha müsbət qiymətləndirir və özlərini Şimali Almaniyaya daha bağlı hiss edirlər.

Niederdeutsch və ya Plattdeutsch Hochdeutschdan nə ilə fərqlənir? Alman xalqının Plattdeutschu ayrıca dil kimi görməyə sövq edən hansı səbəblərdir? Leksik yaxud qrammatik fərqlər? İndi həm leksik, həm də qrammatik aspektdən məsələyə yanaşaq. Plattdeutsch qrammatika kitablarında həm hallanma, həm şəxslənmə, yəni bütün nitq hissələrinin fərqi açıq aşkar görmək olur. Bilindiyi kimi alman dilində ismin cins kateqoriyası və üç cins var və bu da dildə özünü artikllə göstərir (der-m, die-f, das-n) cəmdə isə yalnız bir artikl vardır (die-Pl) (<http://www.plattmaster.de/gramm1.htm>).

Bu cədvəldə İngilis, Hochdeutsch və Plattdeutschda müəyyən və qeyri müəyyən artiklin tək və cəminə nəzər salaraq arada olan oxşar və fərqli cəhəti göstərməkdir.

	English	Deutsch	Plattdüütsch
Singular	The	der (m)	de (m/f)
		die (f)	
		das (n)	dat (n)
Plural	The	Die	De
Singular	a (m,f,n), an	Ein	en, een, 'n (m,f,n)
		Eine	
		Ein	

Cədvəldən də göründüyü kimi kişi və qadın cinsi *de, en, een, n* (der,die- ein, eine, ein), orta cins *dat* (das), cəm isə *de* artikli ilə ifadə olunur. Qeyri müəyyən artiklin isə cəmi olmur.

nur zwei bestimmte –yalnız iki müəyyən Artikel var:

del/dat (Einzahl) (Singular, tək) der-die, das

de Mann, de Fro, dat Kind – der Mann, die Frau, das Kind

de (Mehrzahl) (Plural, cəm)

de Kinner –die Kinder

b) unbestimmte Artikel - qeyri müəyyən Artikl :

en/ene/en – ein, eine, ein

en Mann, ene Fro, en Kind- ein Mann, eine Frau, ein Kind

Aşağıdakı cədvəldə isə eyni sistemlə şəxs əvəzliliklərinin İngilis, Hochdeutsch və Plattdeutschda müqaisəsini apararaq oxşar və fərqli cəhətləri göstərməkdir. Bu cədvəllər yardımı ilə həm əvəzliliklərlə tanış olacaq həm də onların hallamasına diqqət yetiriləcəkdir.

Personal pronouns -Pronomen-Şəxs əvəzlilikləri

	English	Deutsch	Plattdüütsch
Singular			
1. person –şəxs	I	Ich	Ik
2. person - şəxs	You	Du	Du
3. person (m) - şəxs	He	Er	He
3. person (f) - şəxs	She	Sie	Se
3. person (n) - şəxs	It	Es	Dat

Plural			
1. person- şəxs	We	Wir	Wi
2. person- şəxs	You	Ihr	Ji
3. person- şəxs	They	Sie	se, sei

Plattdeutschda və Hochdeutschda şəxs əvəzliliklərinin hallanmasına diqqət yetirək:

1. Sg. 2. Sg. 3. Sg. 1. Pl. 2. Pl 3. Pl.

Nominativ ik du he/se/dat wi ji se

Genitiv vun mi vun di vun em/ehr/dat vun u(n)s vunju/jo jüm/juch vun jem

Dativ mi di em/ehr/dat u(n)s ju/jo/ jüm/juch jem

Akkusativ mi di em/ehr/dat u(n)s ju/jo/ jüm/juch jem

A

bAaahohoh

	Singular				Plural			
	1. Pers.	2. Pers.	3. Person		1. Pers.	2. Pers.	3. Pers.	
Nominativ	ich	Du	er	Sie	es	Wir	Ihr	Sie
Genitiv	meiner	deiner	seiner	Ihrer	seiner	Unser	Euer	Ihrer
Dativ	mir	Dir	ihm	Ihr	ihm	Uns	Euch	Ihnen
Akkusativ	mich	Dich	ihn	Sie	es	Uns	Euch	Sie

Hər iki cədvəldən göründüyü kimi şəxs əvəzliliklərin həm yazılışında, həm də hallanmasında fərqlər vardır. Xüsusilə Genitiv halının düzəlməsi tamamilə fərqlidir. Dativ və Akkisativ halı isə eynidir, bir-brindən fərqlənmir. Məsələn, **mi** həm **məni** həm də **mənə** kimi məna verə bilər. Nəcə ki, bu halı digər şəxs əvəzliliklərində müşahidə edirik : **di-di -dir, dich – sənə, səni; he (er-o, kişi cinsi) em-em- ihm, ihn- ona, onu; se (sie-o, qadın cinsi) ehr-ehr, ihr-ihr,ona-onu** və s (<http://www.plattschool.de/PDF-Dateien/Basisgrammatik.pdf>). Köməkçi feillər və iki başqa qaydasız feilin şəxslənməsi ilə Plattdeutsch və Hochdeutschda feillərin şəxslənməsinə diqqət yetirək, fərqli və oxşar cəhətlərin müqayisəsini nümunələrlə göstərək. Qeyd edim ki, Plattdeutschda Sie (Hoflichkeitsform) nəzakət forması işlək deyil.

Əvəzliliklərin hallanmasındakı müxtəliflik Plattdeutsch və Hochdeutsch arasındakı fərqləri göstərmək üçün kifayət etmir. Plattdeutschu araşdıran qrammatistlərin mənbələrində bunlara aid kifayət qədər materiala rast gəlmək olar. Aşağıdakı nümunələrlə isə bir neçə feilin timsalında feillərin şəxslənməsindəki fərqlərə diqqət çəkmək istənilir. Bunlar **sein-to be- olmaq, haben-ha-ve-malik olmaq, werden-become-olmaq, tun-to do-etmək** feilləridir.

Plattdeutsch

Sien-sein hebben-haben warrn-werden doon-tun, geben

Ik bün heff warr do

Du büst hest warrst deist

He/se/dat is hett warrt deit

Wi/ji/se sünd hebbt warrt doot

Hochdeutsch

Ich bin habe werde tue
 Du bist hast wirst tuest
 Er/sie/es ist hat wird tut
 Wir sind haben werden tun
 Ihr seid habt werdet tut
 Sie/sie sind habt werden tun

Cədvəllərdən də göründüyü kimi şəxslənməyə aid nümunələr faktiki olaraq fərqi göz önünə gətirir. Feillər kökündən dəyişsə də Hochdeutschdan fərqli olaraq cəmdə hər üç şəxsə eyni formanı alır, bir birindən ingilis dilində olduğu kimi fərqlənmirlər.

Qrammatik nümunələrlə müəyyən fərqləri nəzərə çatdırmağa çalışdıq. Fərqlər yalnız qrammatikada deyil eyni zamanda leksikada da özünü göstərir. Jurnalistikada istifadə olunan 5 cümləyə diqqət yetirək (<https://steffeneggebrecht.wordpress.com/2014/07/17/dialekt-online-journalismus/>).

1. *Dat elektroonsch Keesblatt können se achter den' Betahlslagboom schmökern* (Plattdeutsch). Das E-Paper können Sie hinter der Bezahlschranke lesen (Hochdeutsch). Siz elektron kağızı ödəmə baryerinin arxasında oxuya bilərsiniz.

2. *Heff ik fix up den Ackerschnacker bi Flunschbauk angekiekt* (Plattdeutsch).- Habe ich schnell auf dem Handy bei Facebook angeschaut. (Hochdeutsch) – Tez telefonumda facebooka baxdım

3. *Ik heff öwwer de Söökmaschien daarto niege Information' funnen* (Plattdeutsch). - Ich habe bei Google neue Informationen dazu gefunden (Hochdeutsch). – Googleda buna aid yeni informasiyalar tapdım.

4. *Blot nich afschrievən – un all gaar keen Dörpausen un Infögen bi den frieen Nakieksel* (Plattdeutsch)- Bitte niemals abschreiben – und schon gar kein Copy and Paste bei Wikipedia(Hochdeutsch)- Zəhmət olamasa heç vaxt köşürməyin və Vikipediya kopyala və yapışdır olmasın .

5. *Wi schuven fix een niegste Verschoon op dei Huussied nah* (Plattdeutsch). - Wir schieben gleich ein Update auf die Homepage nach (Hochdeutsch). - Dərhal ana səhifəyə yeniləmə göndəririk. Aşağıda əqdim olunan şeir parçası yazılıb və Plattdeutschda yazılan bir şeir parçası ilə diqqəti çəkməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, tərcüməsiz yəni Hochdeutschda tərcümə edilmədən Plattdeutschun, Alman dilini xarici dil kimi öyrənən fərdlər üçün anlaşılmasının çətin və mürəkkəb olduğunu söyləməyə əsas verir (<http://www.de-plattsnackers.de/cms/Inhalt-869/>)

Dat Leven das Leben –həyat

1. *Dat Leven speelt wu van'd Boom dat Blatt, stännig kann't sik dreihen un wennen, un doch word's jichtenswann matt, verdrögt word's an'n Bodden ennen.*

Das Leben ist wie des Baumes Blatt, ständig kann es sich dreh'n und wenden, und trotzdem wird es irgendwann matt, verwelkt wird es am Boden enden.

Həyat ağacın yarpağına bənzəyir,
 həmişə dönə və dönə bilər,
 və hələ də nəticədə darıxdırıcı olacaq,
 o yerdə son bulacaq.

2. *Doch dat is keen Grund för Depression, elkeen Blatt hett ook smucke Daag,*

*dat is sien stiewweg Mission,
Kraft to wiesen, in elkeen Laag.*

Doch das ist kein Grund zur Depression,
jedes Blatt hat auch schöne Tage,
es ist seine stete Mission,
Kraft zu zeigen, in jeder Lage

Ancaq depressiyaya heç bir səbəb yoxdur,
Hər bir yarpaqda da gözəl günlər var,
Onun daimi vəzifəsi
Hər vəziyyətdə güc göstərmək

3. *Daarüm bliev as een Blatt un denk daran,
wies jümmer bloot Murr, Dag un Nacht,
dat Leven fangt doch alldaags neei an,
is trotz Storm un Regen – eene Pracht.*

Drum sei wie ein Blatt und denk daran,
zeig immer nur Stärke, Tag und Nacht,
das Leben fängt doch täglich neu an,
ist trotz Sturm und Regen – eine Pracht.

Yəni bir yarpaq kimi ol və bu barədə düşün
gündüz və gecə yalnız güc göstər,
həyat hər gün yenidən başlayır,
fırtına və yağışa baxmayaraq - bir əzəmətdir.

Bu nümunələri verməklə diqqəti vahid dövlət tərkibində yaşayan alman xalqının gündəlik həyatda müxtəlif əyalətlərdə Hochdeutschla yanaşı Plattdeutsch dil daşıyıcıları olduğunu göstərmək və bu dilin bir dialekt deyil, aparılan sorgulardan da göründüyü kimi Plattdeutsch dil daşıyıcılarının bu dili dil hesab etdiyini nəzərə çatdırmaqdır. Təbii olaraq Plattdeutsch həm də dialekt hesab olunur. Bu nəzər nöqtəsi əyalətlərə, yaş fərqi, təhsil səviyyəsinə və s. digər kateqoriyalara görə dəyişir. Lakin aparılan araşdırmalar, yazılan qrammatika kitabları və dil institutları tərəfindən hazırlanan lügətlər Plattdeutscha dil kimi yanaşmağa əsas verir. Bəlkə zamanla dil daşıyıcıları tədricən Hochdeutscha üstünlük verib Plattdeutsch öyrənmək və danışmaqdan uzaqlaşsalar dialekt səviyyəsinə düşüb yox ola bilər. Hələ ən azından 9 əyalətdə (Bundesland) danışıldığına, regional dil olaraq qorunduğuna görə Plattdeutscha dil kimi baxa bilərik. Bu məqalədə məqsəd imkan daxilində həm bəzi qrammatik məqamlara həm də ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrlə alman dilinin dialektlərlə zənginliyinə nəzər salmaq idi.

Ədəbiyyat:

- Ю.В. Бромлей Этнические процессы в современном мире, 1987., s. 45
<https://steffeneggebrecht.wordpress.com/2014/07/17/dialekt-online-journalismus/>
<http://www.fehrsgill-sass.marless.de/>
<https://de.wikipedia.org/wiki/Platt>
<http://www.plattschool.de/PDF-Dateien/Basisgrammatik.pdf>
<http://www.ins-bremen.de/umfrage/presse.html>
<https://www.koschyk.de/wp-content/uploads/2016/12/broschuere-umfrage.pdf>
<http://www.atlas-alltagssprache.de/runde-1/f20/>
<http://www.plattmaster.de/gramm1.htm>
<http://www.de-plattsnackers.de/cms/Inhalt-869/>

T.Gambarova

Plattdeutsch: a dialect or a language
Summery

In the article entitled “Plattdeutsch: a dialect or a language” deals with Hochdeutsch, the language used by the Germans in everyday life in addition to the literary language spoken in Germany which located in the center of Europe and covering a large territory. This language is called Plattdeutsch and it is spoken in the nine provinces of Germany. In comparison with the literary language there are many examples showing both grammatical and lexical examples in the article. A lot of statistic materials on this topic which has become more actual and has been studied properly in Germany recently exist and they were used in the article. One of the purpose of this research is to conclude that Plattdeutsch is either a dialect or a language, as it is clear from the title of the article. According to the study carried out there are considerable differences both in grammar and lexicology. As it can be seen from inquiring the Plattdeutsch language speakers notify that they consider Plattdeutsch a language. As a opposite view naturally Plattdeutsch is also considered a dialect. However, the studies carried out, the grammar books written and the dictionaries prepared by the language institutes give ground to consider to approach Plattdeutsch as a language. Perhaps over time, native speakers prefer speaking Hochdeutscha and diverge from learning and speaking Plattdeutsch, it can be on the level of a dialect and dissappear. However, if we take into consideration Plattdeutsch is spoken at least in the nine German provinces and it is protected as a regional language, we can still consider Plattdeutsche as a language.

T.Камбарова

Plattdeutsch: диалект или язык
Резюме

В статье «Plattdeutsch: диалект или язык» рассказывается о языке, используемом носителем языка в повседневной жизни в дополнение к Hochdeutsch, литературному языку, на котором говорят в Германии, расположенном в центре Европы и охватывающем большую территорию. Этот язык называется Plattdeutsch и на нем говорят в 9 провинциях Германии. В статье много примеров, показывающих как грамматические, так и лексические символы в литературном сравнении. Германия имеет достаточно статистических данных по этой теме, которые стали более актуальными в последние годы и использовались в статье. Одна из целей этих исследований заключается в том, чтобы сделать вывод, что Plattdeutsch является либо диалектом, либо языком, как следует из названия статьи. , Существуют значительные различия в исследованиях как в грамматике, так и в лексикологии. Как видно из опросов, проведенных Plattdeutsch, носители языка говорят, что этот язык является языком. Оппозиция естественно также считается диалектом Plattdeutsch. Тем не менее, исследования, письменные грамматические книги и словари, подготовленные языковыми институтами, обеспечивают основу для подхода к языку Платтдойча. Возможно, со временем языковые носители могут исчезнуть, если Plattdeutsch предпочитает Hochdeutscha в повседневной беседе и избегает учиться и говорить на Plattdeutsch. Однако, учитывая, что на платтдойч говорят как минимум в 9 немецких провинциях и он защищен как региональный язык, мы все равно можем считать его платтдойчой.

Redaksiyaya daxil olma tarixi : 18.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi : 13.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məhəbbət Əsədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

VƏFA MAHMUDOVA
ADIU(UNEC)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ünvan: AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küç.6
vafulya_072@inbox.ru

ALINMA SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Bütün dillər öz sözləri ilə formalaşsa da, inkişaf etdikcə başqa dillərdən də sözlər qazanır. Bu sözlər də lüğət tərkibində əksini tapır.

Azərbaycan ədəbi dili mənşəcə milli və alınma olmaqla iki yerə bölünür. Dilimizdəki alınma sözləri mənşəyinə görə iki yerə – ərəb-fars və rus-Avropa ayırmaq olar. Əsrlər boyu Azərbaycan dili bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin əsl Azərbaycan sözlərinin bəzi spesifik cəhətlərinin dəyişməzliyi qədim dövrlərdən formalaşmış dil sistemimizin olmasının sübutudur. Alınma sözlərin özünəməxsus cəhətləri olsa da, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşması da mövcud dil ənənələrinin qədimliyindən xəbər verir. Dildə alınma sözlər fonetik cəhətdən mənimsənilir və dəyişilir. O səbəbdən də bəzən alınma sözləri ayırd etməkdə çətinlik yaranır.

Alınma sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Alınma sözlərdən yersiz istifadə isə dilə xələl gətirir. Dilimizdə milli sözlərlə ifadə oluna bilən sözlərin alınma sözlərlə adlandırılması bu zərərlərdən biridir. Bu proses özünü, əsasən, məişət üslubunda göstərir. Məsələn, zato, okazıvayetsa, kak raz, uje, daje, xolodilnek, kstate, kuxna və s.nin Azərbaycan dilində uğurlu qarşılığı olduğu halda, hələ də rus dilində olan sözlər işlənir.

Müasir dövrdə dünya birliyinə inteqrasiya, müxtəlif təşkilatlarla bağlanan müqavilələr, eləcə də texnikanın inkişafı yeni anlayışlara ehtiyac yaradır. Bununla da alınma sözlərin dilimizə daxil olması sürətlənir. Bu axının qarşısını almaq üçün öz sözlərimizlə söz yaratmağa çalışmalıyıq.

Alınma sözlərin dilimizə göstərdiyi təsirlər üzərində müşahidələr apararaq araşdırma etdik. Məqalədə alınma sözlərin leksikologiyanı zənginləşdirmə xüsusiyyətlərindən də, eləcə də mənfi yöndəki təsirlərindən də bəhs edilir.

Açar sözlər: Alınma sözlər, dil ənənələri, lüğət, leksikologiya, ərəb-fars, rus-Avropa

Mədəniyyətlərarası sərhədlərin olmaması xalqlar arasında bağlantılar yaratmışdır. Bu bağlantı dillərə də öz təsirini göstərmişdir. Dilçilik araşdırmalarının nəticələrinə görə, hər hansısa bir dilin digər dillərdən daha çox inkişaf etməsi mümkün deyildir (8,18). Bir dilin dünyada yayılması isə onun daxili dil qaydalarına görə deyil, sırf siyasi proseslərlə bağlıdır. Ərəblərin istilasından dövründə ərəb-fars dillərinin, Sovet dövründə rus dilinin hakim dilə çevrilməsi də bu məsələ ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzdə də ingilis dilinin önəmli rol oynaması İngiltərənin iqtisadi gücü ilə bağlıdır.

Mədəni sferada da dil təsirlərə məruz qalan sahədir. Çünki mədəni sahələrdə dil vasitəsilə əlaqələr qurulur.

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Bu dilin zənginliyi onun qrammatik quruluşunun sabitliyi, mükəmməlliyi və möhkəmliyində, ana dilimizin bitib-tükənməyən söz xəzinəsində – lüğət tərkibində öz ifadəsini tapır. Doğma dilimiz zamanla inkişaf etmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində öz müstəqilliyini, sabitliyini qoruyub saxlamış, yaşadığı mürəkkəb zamanların hər bir mərhələsindəki dəyişiklikləri, həm də yenilikləri siyasi-iqtisadi, elmi-fəlsəfi,

mədəni-mənəvi, ədəbi hadisələri ifadə etmək qüdrəti ilə, heyrətamiz mübarizliyi ilə bugünkü varislərinə – dilimizi yaşadanlara çatdırıb bilmişdir.

Müəyyən bir dövr üçün dilimizdə daha çox ərəb-fars mənşəli sözlər daha aktiv olmuşdur. Alınma sözlərin əsas hissəsini ərəb-fars mənşəli leksika təşkil etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə isə rus-Avropa mənşəli sözlər leksikamıza təsir etməyə başlamışdır. Bu sözlərin araşdırılması aktual məsələlərdəndir.

Dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Lüğət tərkibi dil üçün zəruri materialdır. Bu material əsasında söz birləşmələri, cümlələr yaradılır. Cəmiyyətin ictimai, mədəni, siyasi, iqtisadi, məişət həyat tərzini, digər millət və dövlətlərlə olan qarşılıqlı əlaqələri onun lüğət tərkibinə təsir edir. Bu qarşılıqlı əlaqə sayəsində dillər arasında sözləmə və sözvermə prosesi gedir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı gündən mövcuddur. Lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Xalqın həyatında baş verənlər onun lüğət tərkibinə də təsirsiz ötüşmür.

Azərbaycan dili leksikologiyası hər zaman inkişaf edir. Bu inkişaf dilin daxili imkanlara əsaslanır.

Müasir dilimizin lüğətinin çox hissəsini milli mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən alınma, gəlmə sözlər də lüğət tərkibində əksini tapıb. Buna görə də dilimizin lüğət tərkibi mənşəcə 2 yerə bölünür: alınma və milli.

Onu da qeyd etmək ki, "Alınma söz «alınma» termini adı altında ümumiləşdirilməməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bir dil başqa dildən sözdən əlavə səs, morfem və digər ünsürlər alır ki, bunların sözə aidiyyəti yoxdur. Deməli, alınmalar bir başqa, alınma sözlər isə tamam başqa aspektdən tədqiq olunmalıdır. Çünki bir dildən başqa dilə bir şəkilçinin keçməsi ilə bir sözün keçməsi eyni məqsədi daşımır. Şəkilçi başqa zərurətdən, söz isə digər ehtiyacdən dilə keçir (7, 12).

Əbdülzəl Dəmirçizadə alınma sözlərdən danışarkən onları şərti və nisbi olmaqla iki yerə bölmüşdür. O, bu anlayışı mürəkkəb, eyni zamanda şərti qəbul etmişdir. Dilçi alim haqlı olaraq qeyd edir ki, "başqa dillərdən alınmasına heç bir şübhə olmayan, mənşə etibarilə müəyyən xüsusiyyətlər daşıyan sözlər alınma sözlərə daxildir və daha çox poetikada, üslubiyyətdə barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılmasın və ondan fərqləndirilsin" (3, 91-92).

"Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sinraktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir... Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilavasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir" (5, 4-5).

Bir dilə alınma sözlərin, eləcə də yad ünsürlərin daxil olması müxtəlif səbəblərdən baş verir:

1. Əlifba dəyişikliyi;
2. Din və mədəniyyət sahəsindəki dəyişikliklər;
3. Tərcümə sahəsinin genişlənməsi;
4. Sosial həyatdakı dəyişikliklər;
5. Dil qaydalarına yaxşı bələd olmamaq;
6. Elm və texnologiyanın inkişafı;
7. Bir çox coğrafi ərazilərdə yerdəyişmə, köçkünlük və s.

Göründüyü kimi, bir çox amillər dilə yeni sözlərin, eləcə də dilimiz üçün yad ünsürlərin (buraya izafət tərkiblərini nümunə göstərə bilərik) daxil olmasına şərait yaradır.

Alınma sözlər dilə iki cür daxil olur: şifahi və yazılı

Şifahi yolla daxil olan alınma sözlər dilə fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə keçir. Hətta bu cür sözlər yalançı etimologiya ilə də milliləşməyə "can atır". Yazılı şəkildə dilimizə daxil olan sözlər isə müəyyən qədər öz fonetik quruluşunu qoruyub saxlayır. Məsələn: konfet, komandır, müalicə, müayinə və s.

Alınma sözlərin daxil olma mənbələri:

1. Din yolu ilə – inşallah, Allah, şeytan, mələk (bu sözün sonundakı "k" saitlə başlayan şəkilçi artırıqda "y" olur, bildiyimiz kimi, k-y əvəzlənməsi milli sözlər üçün səciyyəvidir.

2. Təhsil yolu ilə – dəftər, qələm, lövhə və s.

3. Texnologiya yolu ilə (əsasən, terminlər) – kompüter, mədaxil, məxaric və s.

4. Əsərlər və media vasitəsilə

Əgər dil əcnəbi (xarici) dillərin təsirinə məruz qalaraq öz sözlərindən də imtina edirsə və əcnəbi sözlərə aludə olub doğma dili yad sözlərlə artırırsa, həmin dil müəyyən dövr içərisində yox olub itir.

"Dilin sıradan çıxması daha çox iki amillə bağlıdır:

1. Əcnəbi sözlərin doğma dildə üstünlük (dominantlıq) təşkil etməsi;

2. Doğma dildə danışanların sayının azalması. Söhbət gedən elmin tədqiqatçıları, çox doğru olaraq, əcnəbi sözləri "dilin intiharı" adlandırırlar" (9)

"ABŞ-ın Milli Coğrafiya İnstitutunun araşdırmalarına görə, hər on dörd gündə bir dil ömrünü tamamlayır. Bəs, necə olur ki, dil(lər) ölür. Bəli, canlı orqanizm olan dil də xəstələnir, daha doğrusu, xəstəliyə yoluxur, bəlkə də, yoluxdurulur. Elə bu səbəbdən də sonradan ölümə məhkum olur"(9)

Tədqiqatçı Səlim Cəfərov alınma sözlərin alınmasını zəruri hesab edir və "Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər" olaraq iki yerə bölür (2,43). Həsərət Həsənov alınma sözlərin iki yolla - şifahi və yazılı nitq ilə alındığını qeyd edir (4, 117). Dilçi Afad Qurbanov "sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir" (6,194) deyərək müəyyən qədər öz həmkarlarından fərqli və əsaslı fikir sərgiləyir.

Alınma sözlərin lüğət tərkibinə təsirinə nəzər yetirsək, həm mənfi, həm müsbət cəhətlərini görürük. Alınma sözlərin müsbət cəhətləri kimi leksikoqrafiyanı zənginləşdirməsi, texnoloji yeniliklərin, eləcə də bizə yad olan canlı və cansız varlıqların adlandırmasını göstərmək olar.

Alınma sözlərin dilə mənfi təsiri bir sıra amillərdə özünü göstərir:

1) Dildə illərdə kök salan həm milli, həm də ərəb-fars mənşəli sözlərin rus-Avropalı mənşəli sözlərlə əvəzlənməsi yersiz sinonimlərin, paralellərin ortaya çıxması ilə nəticələnir.

Son zamanlar dilimizə yeni sözlər kimi şop (shop), store, super-market, kreativ, eksküziv və s. kimi sözlər daxil olur və bunların dilimizdə qarşılığı var. Hətta bu sözlər "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə "super" sözünə nəzər yetirdik.

"Superbitr, superdövlət, superekspress, superfaşizm, superfilm, superfəniş, superfosfat, superfosfatçı, superkompüter, superkubok, supermikron, superpozisiya, supersement, superstrat, supertanker, superteleskop, supertrauler" (1, 591) kimi sözlərdə mürəkkəb isimlər əmələ gətirən "super" müxtəlif mənaları ifadə edir, belə ki, bəzi sözlərdə "super" sözünün əvəzinə iri, böyük, əla, yaxşı kimi sifətləri işlətmək olar, lakin bu halda bu sözlər təyinedici rolunu oynayaraq I növ təyini söz birləşməsinə əmələ gətirəcək və sözlər mürəkkəbliyini itirəcəkdir. Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda dilimizdə "əla" əvəzinə "super" sözünün işlədilməsi yolverilməzdir.

"Mağaza"nın yerinə "market", "store" və "shop" sözləri dükan və mağaza məfhumlarını ifadə edir.

Bir zamanlar dilimizə elmlə, təhlislə bağlı daxil olan alınma sözlər dilimizdə kök salmışdır. Müəyyən problemlə uşaqları üçün vacib olan icbari təhsil hazırda "İnklüziv" (sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsilə cəlb edilməsi) adlanır ki, bu da yersiz sinonimlərin dildə meydana çıxmasını şərtləndirir.

Son zamanlar mağaza, restoran və bu kimi iaşə mərkəzlərinin öz dilimizdə deyil, əcnəbi sözlərdən istifadəsi də dilimizə xələl gətirən amillərdəndir. Mağazanın üzərindəki "Romantika", "X-Lady", "Sharm" və başqa bu kimi adlar həm şifahi nitqdə, həm də yazıda ağırlıq və çətinlik yaradır.

2) Danışiq dilində bəzən qısa və lakoniklik üçün əcnəbi dillərdən sözlər istifadə edilir. Bu da dilimizə öz mənfi təsirini göstərir.

Müasir gənclərin dilində işlənən "Ok/okey", "bye" kimi sözlər dilimizin saflığına xələl gətirir. Bu sözlər bir zamanlar rus dilindən "yadigar qalan" "uje", "vsyo", "daje", "zato" kimi sözlərlə eyni mahiyyət daşıyır. Milli mənşəli – 4 hərflili "oldu" sözünün əvəzində "Ok/oki/okey" kimi sözlərin işlədilməsi də təəccüblü haldır. Bu kəlmə ən çox "Anlaşdıq, danışdıq, razılaşdıq və s." bu kimi ifadələri özündə ehtiva edir və vaxtın məhdud olduğu müasir dövrdə sanki "dadımıza yetir". İki hərflə öz razılığımızı etsək də, reaksiyamızı, hislərimizi bildirmə bilmərik. Bu söz münasibətlərdə də soyuqluq yaradır.

“OK” amerika ifadəsidir, “hər şey yaxşıdır, hər şey qaydasındadır” mənasını bildirir. Bütün dillərdə eyni mənanı verdiyi üçün təbii ki, beynəlmiləl söz kateqoriyasına daxildir. Global Language Monitor (GLM) Assosiyasının müşahidələrinə görə, “OK” planetdə ən çox yayılmış və hamının qəbul etdiyi sözdür" (10).

Alınma sözlərin dildə yaratdığı problemləri də iki qismə bölmək olar:

1) Alınma sözlər tələffüz zamanı çətinlik yaradır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilindəki sözlərin də öz düzülüşü, səslənməsi var. Alınma sözlərin deyilməsi zamanı səhv tələffüz, düzgün vurğu altında deyilməməsi dili daha da kobudlaşdırır, axıcılıq və ritmikliyini azaldır.

2) Alınma sözlərin yazılışında da çətinlik yaranır. Məsələn, əcnəbilərin adlarının yazılması zamanı bu problemlərlə üzləşirik: Jek, yoxsa Cek?!

Texnologiya və bu kimi sahələrlə bağlı sözlərin yazılma qaydaları da sabitləşməmişdir və bu da insanlarda çaşqınlıq yaradır. Məsələn, vörd, yoxsa word?

Göstərdiyimizi bu nümunədə Azərbaycan dilinin əlifba sisteminə yad olan, səs və hərf normaları ilə uzlaşmayan "w" hərfi ilə rastlaşırıq. Bir çox – "shop", "check up" kimi sözlərdə də ş-ni ifadə edən "sh", ç-ni ifadə edən "ch" hərf birləşmələri ilə rastlaşırıq. Bundan başqa, "up" yazılsa da "ap", "cook" yazılsa da, "kuk", "mall" yazılsa da, "mol" oxunuşu da dil qaydalarımıza ziddir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Orfoqrafiya Komissiyası və AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu hazırlayıb. Layihə Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 28 dekabr 2017-ci il tarixində keçirilən iclasında müzakirə olunan və çap üçün tövsiyə edilən "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nda "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin 2013-cü il nəşrində "metafor", "profilaktori", "sanatori" şəklində verilmiş sözlərin "metafora", "profilaktoriya", "sanatoriya" kimi yazılmasının tövsiyə olunması da onu göstərir ki, bu kimi alınma sözlərin yazılma qaydası təzadlı fikirlərə yol açır.

01 noyabr 2018- ci ildə imzalanmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" müvafiq fərmanda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin yaradılması tapşırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında yaradılmış Monitoring Mərkəzinin fəaliyyəti Müşahidə Şurası tərəfindən tənzimlənir. Monitoring Mərkəzinin vəzifəsi dövlət dilinin tətbiqinə nəzarəti, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin etməkdir. Monitoring Mərkəzi həmin fərmandan irəli gələn vəzifələri – Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər planını həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 728 səh.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika) Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
3. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 270 s.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı:Maarif, 1988, 306 s.
5. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1989, 95 s.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı:Maarif, 1985, 409 s.
7. Yaqubova Təhminə Rasim qızı. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı, «MBM», 2008, 153s.
8. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Türk Dili El Kitabı. Grafiker Yayınları, 2005, 269 səh.
9. İnternet resursu:Göyyallı Xeybər.Dilin intiharı. <http://artkaspi.az/az/dilin-intihari-xeybergyyalli-yazir/#.Xe2kMTDVLIU>
10. İnternet resursu: Ok sözünün mənası. <https://gencaile.az>

V.Allahverdieva

The influence of loanwords on Azerbaijani language

Summary

Although all languages are formed by their own words, they also borrow words from other languages as they grow. These words also are included in the dictionary.

The words in Azerbaijani literary language are divided into two parts by origin: national words and loanwords. The loanwords in our language can also be divided into two parts in origin: Arabic-Persian and Russian-European. Over the centuries, Azerbaijani language has undergone many changes. But the fact that some specific features of the original Azerbaijani words remain unchanged, indicates the existence of our language system since ancient times. Although the loanwords have their peculiar features, their adaptation to the rules of Azerbaijani language reflects the antiquity of existing linguistic traditions. The loanwords are phonetically mastered and changed. Therefore, sometimes its difficult to distinguish the loanwords.

The loanwords enrich the vocabulary of the language. But their misuse also can damage the language. One of these damages is substitution of the words, that can be expressed by national words in our language by loanwords. This process manifests itself mainly in everyday life. For example, although such words as *zato*, *okazivayetsa*, *kak raz*, *uje*, *daje*, *xolodelnik*, *kstate*, *kuxna* and etc. has successful equivalent in Azerbaijani language, Russian words are stil being used. In the modern world, integration with the word community, agreements with various organizations, also the development of technology creates a need to the new words. So the integration of loanwords in our language is accelerated. To avoid this flow, we must try to create new words bubour own words.

We have researched the influence of loanwords on our language. In the article, we have mentioned the features of lexicology enrichment of the loanwords, also their negative influences.

Key words: loanwords, linguistic traditions, vocabulary, lexicology, Arabic-Persian, Russian-European.

Влияние заимствованных слов на Азербайджанский язык

Резюме

Хотя все языки формируются на базе исконно своих слов, по мере развития они заимствуют слова и из других языков. Эти слова также находят свое отражение в словарном составе языка.

Лексика азербайджанского литературного языка по этимологии слов делится на исконно азербайджанские (тюркские) и заимствованные. По происхождению иноязычные слова в нашем языке можно разделить на две категории: арабско-персидские и русско-европейские. На протяжении веков азербайджанский язык подвергался большому количеству воздействий. Однако факт неизменности некоторых специфических особенностей исконно азербайджанских слов свидетельствует о существовании сформированной языковой системы языка еще с древних времен. Несмотря на наличие у иноязычных слов своих специфических особенностей, адаптация их к правилам азербайджанского языка также отражает древность существующих языковых традиций. Заимствованные слова фонетически адаптируются и видоизменяются. Поэтому иногда даже трудно распознать их.

Заимствованные слова обогащают словарный запас языка. Но чрезмерное, неоправданное их использование наносит вред языку. Одним из таких злоупотреблений является использование иноязычных слов при наличии эквивалента в самом языке. Этот процесс особенно остро проявляется в разговорной речи. Например, такие русские слова как, зато, оказывается, как раз, уже, даже, холодильник, кстати, кухня и др. все еще используются в обиходе, хотя в азербайджанском языке существуют эквиваленты этих слов.

В эпоху интеграции с мировым сообществом, подписания соглашений с различными организациями, а также развитие технологий вызывают потребность в новых понятиях. Все это ускоряет процесс заимствования слов. Чтобы противодействовать этому наплыву, мы должны заняться словообразованием, используя свои исконные слова.

В работе мы провели исследование влияния заимствований на наш язык. В статье говорится как о обогащении лексики языка путем заимствований, так и описываются негативные последствия этого явления.

Ключевые слова: заимствованные слова, языковые традиции, словарный запас, лексикология, арабо-персидский, русско-европейский.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 12.10.2019

Məqaləni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüseynova Aybəniz tövsiyə etmişdir.

SƏİDƏ VERDİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Ünvan: Azadiq, 20
s-verdiyeva@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ДЛЯ ОСОБЫХ ЦЕЛЕЙ

Резюме

Данная статья затрагивает важную проблему как обучение английскому языку для особых целей. В статье также дается сравнительный анализ обучения английскому для общих целей и особых целей. Основными критериями при обучении английскому для особых целей в отличие от английского для общих целей являются обучаемые и их цель изучения языка. Обучаемые в данном случае это взрослые люди- студенты или работники учреждений которые уже владеют определённой базой английского языка. Другим отличительным фактором является цель изучения-умение общаться на английском языке на профессиональном уровне,обмениваться информацией, выполнять некоторые конкретные связанные с работой функции, выполнять определенные профессиональные задачи. Английский язык преподается как предмет, связанный с реальными потребностями и желаниями учащихся в определенной области. Обучаемые высоко мотивированы, поскольку они знают о своих конкретных целях обучения.

Статья особое внимание обращает на необходимость проведения анализа потребностей обучаемых . Именно анализ потребностей определяет, какие языковые навыки необходимы для студентов. Для разных специальностей составляется различная программа и методы преподавания могут также отличаться. Обучение английскому языку для особых целей является сложной задачей для учителя, так как он должен владеть знаниями не только методологии преподавания языка, но и специальными дисциплинами своих студентов. Наилучшими методами обучения английскому языку для особых целей являются ситуативные, методы решения проблем и задач, тематические исследования, проектные работы и даже ролевые игры так как анализ дискурса должен отражать реальные ситуации и случаи, с которыми студенты сталкиваются или будут сталкиваться в их повседневной жизни на работе.

Ключевые слова: английский для общих целей, английский язык для особых целей, обучение, анализ, учитель,изучение

В настоящее время в современном мире знание иностранного языка открывает новые перспективы для профессионального сотрудничества,а также для развития профессиональных навыков будущих специалистов. Для студентов-инженеров важно иметь возможность выражать свои идеи, обмениваться мнениями или следить за развитием технологий во всем мире.

Уроки иностранного языка для особых целей направлены на то, чтобы подготовить студентов к эффективному общению на английском языке в будущем на работе. Однако многие студенты университетов не имеют опыта работы в своей области специализации или не знают, какие языковые навыки им могут понадобиться в их будущей работе. Таким образом, выбор содержания курса и методов обучения зависит от преподавателя.

В отличие от преподавателей обучающих общему английскому языку, которые имеют довольно подробные, четко установленные учебные планы, преподаватели английского для особых целей должны строить свои собственные учебные материалы отвечающим целям и задачам обучаемых. Преподаватель английского для особых целей

не только преподает, но и разрабатывает учебную программу, подбирает и предоставляет материалы, сотрудничает с предметными специалистами (тьюторами), организует уроки, проводит исследования, оценивает уровень студентов и стратегию урока. Профессиональный преподаватель английского для особых целей должен уметь переключаться с одной профессиональной области на другую. Учитывая тот факт что преподаватель английского для особых целей является только учителем английского языка а не специалистом в области какой либо технической дисциплины, становится очевидным как резко отличается преподавание английского для особых целей от преподавания английского для общих целей.

Одним из основных вопросов при разработке английского для особых целей является ориентация учебного плана на содержание и потребности учащихся. Самим студентам университетов порой трудно определить какие языковые навыки им необходимы. С одной стороны, студентам нужен английский язык для выполнения академических требований или доступа к научной информации в выбранной ими области обучения, с другой стороны, студенты - будущие профессионалы, и они ожидают, что уроки английского для особых целей в университете подготовят их к выполнению профессиональных обязанностей на предполагаемой работе. Следовательно, содержание курса английского для особых целей должно учитывать сложную природу коммуникационных потребностей, при этом, особое внимание должно быть уделено на содержание материала.

Некоторые специалисты утверждают, что в целом не существует специальной методологии для английского для особых целей, что те же принципы применимы к методологии для английского для общих целей. Но опыт показывает, что знание методологии обучения общего английского языка не всегда делает учителя успешными в методах, которые он применяет в классе при обучении английскому для особых целей. Во первых, обучение английскому для особых целей ограничено определённой словарной лексикой и специфическим дискурсом. Оно предполагает обучение терминов и понятий характерных для определенной области знаний или профессиональной сферы, например, финансовые термины для менеджеров, химические термины для химиков, и т.д.

Во вторых, если учитель не знаком с конкретным предметом или технологией, такими как каталитический крекинг или электростанция, он не сможет подготовить свой материал. И в этом случае, учитель должен приложить больше усилий для поиска необходимого материала и его обучения и применить компетентный комплексный подход.

Необходимость анализа потребностей студентов является основным фактором при составлении курса. Согласно Хатчинсон и Уотерс (Hutchinson & Waters, 1987) «не наличие потребности, а осознание потребности» является основным различием между английским для особых целей от общего английского. Анализ потребностей проводится для выяснения того какие языковые навыки необходимы обучаемому, что знает обучаемый и что ему необходимо знать, ознакомиться с предыдущим опытом изучения английского языка. Анализ потребностей помогает преподавателю найти правильный способ помочь студенту достичь цели.

Хатчинсон и Уотерс (Hutchinson and Waters, (1987) предлагают перед началом обучения протестировать или провести опрос чтобы определить текущие знания, стратегию и цель. Анализ стратегии помогает определить предпочтительные для учащихся стили обучения и овладения языком, чтобы выбрать наиболее подходящие методы обучения (Allwright, 1982).

У каждого студента свое отношение к обучению. Наиболее важным ключом является поиск подходящего метода. Как было выше указано, учебный план, содержание и

способ представления урока отличают обучение английского для особых целей от обучения общему английскому языку. Студенты изучающие английский для особых целей должны иметь по крайней мере промежуточный уровень, чтобы иметь возможность достичь своей цели.

Картер (1983) определил «три общие особенности английского для особых целей: а) аутентичный материал, б) целевая ориентация и в) самонаправление».

«Аутентичный материал» означает использование подлинного, не разработанного или написанного для учебных целей материала. Этот материал может включать книги, формы, диаграммы, графики и т. д. Использование аутентичных материалов особенно целесообразно для студентов с продвинутым уровнем.

На уроках английского языка для особых целей информация обычно передается путем чтения текста или подготовки презентации, которая включает как минимум два навыка. Поэтому целесообразно использовать комплексный подход к навыкам (Дадли-Эванс и Сент-Джон, 1998).

При обучению английскому для особых целей большую роль играет проектная работа. Именно в проектной работе, в отличие от тематических исследований, студенты находят и развивают информацию, что стимулирует их коммуникативные и познавательные навыки. Дадли-Эванс и Сент-Джон (1998) указывают, что проектная работа начинается в классе и выходит за пределы класса. Проектная работа требует больше времени и деталей, и мотивирует студентов к исследованиям и обращению внимания на детали.

Ричардс и Роджерс (2001) считают самыми целесообразными методами при обучению английскому для особых целей являются ситуативные методы, методы решения проблем и задач, тематические исследования, проектные работы и даже ролевые игры так как анализ дискурса должен отражать реальные ситуации и случаи, с которыми студенты сталкиваются или будут сталкиваться в их повседневной жизни на работе.

Но тем не менее, на начальном этапе обучение английскому для особых целей целесообразно начать с общего английского для академических целей и развивать у студентов понимание речи на слух, чтение, письмо и (публичную) речь в академическом контексте. Затем акцент может сместиться в сторону дисциплинарного английского языка для академических целей, чтобы овладеть необходимым словарным запасом, требуемым для предмета изучения. Таким образом студенты будут развивать языковые навыки, необходимые для обучения и исследований в своей будущей области специализации. Например, студенты химического факультета познакомятся с процедурами, используемыми в академическом контексте для описания лабораторных экспериментов или наблюдений. Наконец, английский для особых целей должен сосредоточиться на будущей профессии студентов и стать тем предметом, который способствует профессиональному развитию в будущем. Подход должен быть целенаправленным и направленным на подготовку студентов к адекватному функционированию языка в целевых (академических и профессиональных) ситуациях.

Выводы, сделанные из исследования, показывают, что уроки английского для особых целей на уровне высшего образования пытаются сочетать преподавание общих знаний иностранного языка и использования языка в конкретных академических или профессиональных рабочих ситуациях. Студенты университета - это тот тип учащихся, чьи языковые потребности включают общение как в рамках профессиональных границ, так и за их пределами. В профессиональных границах учащиеся должны обладать знаниями английского языка, чтобы соответствовать академическим требованиям своих учебных программ, получать доступ к учебным материалам и сообщать свои выводы. Как будущие профессионалы, студенты должны знать лексику и модели общения, которые характерны для их области обучения. С этой точки зрения, одной из основных

характеристик английского для особых целей является его способность быть подходом к организации обучения и конечному продукту образования как совокупности языковых единиц и коммуникации.

Литература

1. Allwright, R. L. (1982). Perceiving and pursuing learners' needs. In M. Geddes & G. Sturtridge (Eds.), *Individualisation* (pp. 24–31), London: Modern English Publications.
2. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: a Learning-Centered Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Dudley-Evans, T., & St. John, A. M. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Carter D. (2013), "Some Propositions about ESP". *The ESP Journal*, 2:131-137
5. Richards J.C and Rodgers T.S. (2001) *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.

S.Verdiyeva

Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilini öyrənməyin xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalə xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilini öyrətmək kimi vacib bir məsələ rəhətə edir. Məqalədə həmçinin ümumi məqsədlər və xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisinin müqayisəli təhlili də verilir. Ümumi məqsədlər üçün İngilis dilindən fərqli olaraq, xüsusi məqsədlər üçün İngilis dilinin tədrisinin əsas meyarları-tələbələr və dil öyrənmək məqsədləri daşır. Bu halda təhsil alanlar böyüklər, tələbələr və ya artıq İngilis dilindən kifayət qədər baza bilikləri olan mütəxəssislər müəssisələrdə çalışan işçiləridir. Digər bir fərqləndirici amil işin məqsədidir - İngilis dilində peşəkar səviyyədə ünsiyyət qurmaq, məlumat mübadiləsi, müəyyən işlə əlaqəli funksiyaları yerinə yetirmək və müəyyən peşə tapşırıqlarını yerinə yetirmək bacarığı. İngilis dili müəyyən bir sahədə tələbələrin real ehtiyacları və istəkləri ilə əlaqəli bir mövzu olaraq tədris olunur. Təhsilalanlar xüsusi öyrənmə məqsədləri barədə konkret biliyə malik olduqları üçün yüksək motivasiyaya malikdirlər.

Məqalədə tələbələrin ehtiyaclarının təhlil edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tələbələr üçün hansı dil bacarıqlarının lazım olduğunu müəyyənləşdirən ehtiyaclar təhlili. Fərqli ixtisaslar üçün fərqli bir proqram tərtib olunur və tədris metodları da dəyişə bilər. Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilini öyrətmək müəllim üçün çətin bir işdir, çünki o, yalnız dilin öyrədilməsi metodologiyasına deyil, həm də tələbələrinin xüsusi fənlərinə də sahib olmalıdır. Xüsusi məqsədlər üçün İngilis dilinin tədrisinin ən yaxşı üsulları situasiya, problem və tapşırıqların həlli üsulları, layihə işləri və hətta rol oyunlarıdır, çünki diskurs təhlili tələbələrin iş həyatlarında qarşılaşdıqları və ya qarşılaşacaqları real vəziyyətləri və halları əks etdirməlidir.

Açar sözlər: xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilini, ümumi məqsədlər üçün ingilis dilini, öyrətmə, analiz, müəllim, öyrənmə

S.Verdiyeva

Features of teaching English for specific purposes

Summary

This article considers an important issue, such as teaching English for specific purposes. The article also provides a comparative analysis of teaching English for general purposes and special purposes. The main criteria for teaching English for special purposes, as opposed to English for general purposes, are the students and their goal of learning the language. The trainees in this case are adults, students or employees of institutions who already have a certain base of English. Another distinguishing factor is the purpose of the study - the ability to communicate in English at a professional level, exchange information, perform some specific work-related functions, and perform certain professional tasks. English is taught as a subject related to the real needs and desires of students in a particular field. Trainees are highly motivated because they are aware of their specific learning goals.

The article pays special attention to the relevance for needs analysis of the students. It is a needs analysis that determines which language skills are needed for students. For different specialities, a different program is drawn up and teaching methods may also vary. Learning English for specific purposes is a difficult task for the teacher, as he must have knowledge not only of the methodology of teaching the language, but also the special disciplines of the students. The best methods of teaching English for special purposes are problem based and task based methods, case studies, project work, and even role-plays, as the discourse should reflect real situations and cases that students encounter or will encounter in their daily life at work .

Key words: English for general purposes, English for specific purposes, teaching, analysis, teacher, learning

Redaksiyaya daxil olma tarixi:19.10.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

TAMİLLA TURABOVA
NAZİLƏ RƏHİMOVA
ADPU
addressesecond14@gmail.com

21ST CENTURY LEARNING: RESEARCH AND INNOVATION

Sammry

This article intends to encourage inquiry into different educational innovations with technology. The adoption of innovative technology practice is impacted by contextual characteristics. They are resourced differently, diffused at different speeds, difficult to evaluate, they have different goals and are difficult to transplant. All education contexts are being challenged to gain enhanced learning and teaching outcomes. This requires them to enter into a process of identifying and harnessing a particular approach to innovation. The system change to recreate the parameters of teaching, learning, participation and organization. This article presents a theoretically informed interrogation of a range of contemporary scholarship related to educational innovations with technology. In particular, the interrogation explores major issues related to establishing innovative practices. We elaborate the issues of policy, measurement, sustainability and diffusion of educational innovation. Educational Innovations with Technology shares a series of contemporary research initiatives. That explore and examine the complex process of designing and implementing innovations with technology designed to address issues in learning and teaching. Thus, all the effort in meeting the challenges of changing scenarios confronting education should invariably start with raising standards in teacher recruitment, preparation, their accreditation, and enhancing the quality of ongoing professional development by infusing a strong inquiry focus. The reflections on current practices, and ensuring a strong theory-practice nexus.

The learning environment in the twenty-first century needs to encompass a multiplicity of places, ideas, and people that is technologically driven and often, a virtual rather than a physical space.

This article have interrogated the intersections between innovations and issues in education. New understanding of educational innovations with technology and sustainable have been discussed.

Key words: education, research, innovation, flexibility, teacher, student, learner, community, knowlege.

The meteoric increase in technological advancement in the last few decades has dramatically transformed how people live their lives. Innovation is seen to be essential as it ensures sustainable growth in a knowledge-based economy and a competitive global marketplace. Education for the twenty-first century is about developing multiple intelligences and this demands for a holistic education system committed to enabling a learner to achieve his/her maximum potential. The learning environment in the twenty-first century needs to encompass a multiplicity of places, ideas, and people that is technologically driven and often, a virtual rather than a physical space. The responsibility for creating such an environment lies in the teacher. Tan in his paper “Innovating Teacher Education in a Complex Era” focuses on the role that teachers play in designing a powerful learning environment to drive twenty-first

century learning and how teacher education must be re-designed to bring about possibility of innovation (Teaching and Teacher Education, 25(6), 805-813).

Following a major shift in Swiss teacher education in the 1990s, teachers are now educated at the university level with a more research-oriented focus than before the reform. Furthermore, the curriculum in teacher education is not only more academically oriented, but also concurrently practice-focused. This approach provides more learning opportunities that help to strengthen the relationship between theory and practice. Since the reform, reflection has been strongly embedded in the entire curriculum in order to support student teachers' reflective competence. Kamm discusses how students can be supported in developing a reflective attitude and a research-oriented stance, which have traditionally been seen as core elements of professional development. Three learning settings are presented, ranging from a more traditional approach to conducting research, to a current video-based training program. Finally, implications for teacher education are discussed.

Huang, in her paper "Cultivating teacher thinking: Ideas and practice" develops, through a literature analysis, a portrait of the functioning and practice of teacher thinking at the government and university levels. Teacher thinking is defined as habits and strategies or the habit of thinking used to collect information, analyze, understand institution, reflect, solve problems, inform decisions, initiate action, and accumulate practical wisdom. Teachers develop the habit of accumulating practical wisdom to make good decisions for student learning. Teacher professional standards and teacher education curricula to develop the requisite thinking skills desired. Field experience at the university level should also be designed to involve multiple teaching strategies and a coherent and consistent learning experience in different educational courses, which will help foster thinking habits that can help student teachers accumulate practical wisdom. Portfolio assessment, performance-based assessment, and teacher situational judgment tests can be used to assess teacher candidates' thinking and cognition regarding teaching and learning (Teacher Education Quarterly, 36(1), 43-58).

There may be agreement internationally that the quality of teaching is a critical element of today's teacher education but there exists a wide range of views about how to develop thoughtful, reflective, inquiring, and thinking teachers to meet the challenges of today's and future educational needs. In the teacher education program highlighted in this issue, there is the clarity in the stance that teaching as a profession has strong mission for knowledge-based system of education that strives to offer equitable opportunity to all. To raise the quality of teachers, it is also important to elevate the status of teachers so as to make teaching as an attractive lifelong career of people who consider teaching as their calling and are motivated for lifelong learning. The teacher is not merely a teacher of a particular subject but a person who places the learner at the heart of his/her job and one who hold the heavy responsibility as a preserver and custodian of societal values. Thus, all the effort in meeting the challenges of changing scenarios confronting education should invariably start with raising standards in teacher recruitment, preparation, their accreditation, and enhancing the quality of ongoing professional development by infusing a strong inquiry focus, reflections on current practices, and ensuring a strong theory-practice nexus.

Learning is central in knowledge-based societies and economies. In many countries there is a push to reflect this by ensuring that reforms of the education system focus more strongly on learning itself rather than simply changing structures and educational organisation. But what does a 'focus on learning' mean in concrete terms? Why is it important? And crucially, is the knowledge base on learning strong enough to help policy-makers shape their direction of educational change? School systems should have different objectives and characteristics than if education were considered to have been completed when a student leaves initial education. Yet in practice, there remains a tendency for school education to be assessed in terms of the

achievements and targets that systems have set themselves, rather than their broader success in laying the foundation for lifelong learning. In the knowledge economy, memorization of facts and procedures is not enough for success. Educated workers need a conceptual understanding of complex concepts, and the ability to work with them creatively to generate new ideas, new theories, new products, and new knowledge((Learning and Instruction, 20(6), 533-548).

They need to be able critically to evaluate what they read, be able to express themselves clearly both verbally and in writing, and understand scientific and mathematical thinking. They need to learn integrated and usable knowledge. They need to be able to take responsibility for their own continuing, life-long learning. The Learning Sciences Argument When learning scientists (Sawyer, 2006) first went into classrooms, they discovered that most schools were not teaching the deep knowledge that underlies knowledge work. By the 1980s, cognitive scientists had discovered that children retain material better, than they learn deep knowledge rather than surface knowledge, and when they learn how to use that knowledge in real-world social and practical settings. Argument When learning scientists (Sawyer, 2006) first went into classrooms, they discovered that most schools were not teaching the deep knowledge that underlies knowledge work. By the 1980s, cognitive scientists had discovered that children retain material better, when they learn deep knowledge rather than surface knowledge, and when they learn how to use that knowledge in real-world social and practical settings. Thus, learning scientists began to argue that standard model schools were not aligned with the knowledge economy. A set of key findings has emerged from learning sciences research: the importance of learning deeper conceptual understanding, rather than superficial facts and procedures, the importance of learning connected and coherent knowledge, rather than knowledge compartmentalized into distinct subjects and courses, the importance of learning authentic knowledge in its context of use, rather than contextualized classroom exercises and the importance of learning collaboratively, rather than in isolation. Traditional models of schooling which are not in line with these key findings and, so runs this argument, are thus not well suited to our knowledge economies and societies. Assessment for Learning - Formative Assessment for learning may be viewed as an essential element of more personalized approaches to education. It refers to assessment of student progress that is an ongoing part of everyday teaching, rather than a special event. Like other approaches which place learning at the centre – such as mastery learning or intensive tutoring – they have been associated with significant gains in achievement. As well as promising to raise standards, such approaches address equity head on. They do so through the individual of teaching and learning strategies and through the continual identification of and responses to students who are experiencing difficulties. Moreover, these approaches are explicitly about developing cultures of learning in schools and classrooms. Yet, they receive far less prominence than conventional forms of assessment such as achievement tests and examinations which are much more in the “one-size-fits-all” mode. All this helps to explain the interest of formative assessment to CERI (OECD 2005a). Formative assessment is designed to provide teachers and students with critical information about learning needs, help students to assess their progress towards learning goals, and guide teachers to vary their teaching according to needs and goals. It can include data from a number of sources such as classroom interactions, as well as more conventional forms of assessment such as tests and examinations. It provides ways of responding to the aims of enhancing learning and augmenting teacher professionalism rather than assuming that the act of assessment itself, providing summary measures of achievement levels, is tantamount to improvement. Some of the core methods and practices of formative assessment are useful to note as potentially framing elements in enhancing the role of learning in innovation. “New Millennium Learners” The CERI project entitled “New Millennium Learners” investigates the effects of digital technologies on school-age learners. The project examines the characteristics of learners and the impact of their sustained use of digital devices and services. Surprisingly

little is known about the effects of technologies on cognitive skills, outside of areas related to visual-spatial skills and nonverbal forms of intelligence. The influence of technology use on reasoning capability and judgment has been shown to be relatively small, while there are many studies regarding the influence of technology use on abilities related to information processing, reflective and critical thinking, creativity and, in general, meta-cognitive skills. However, no research review has documented a positive effect yet on the basis of empirical research. It may be that this shows the need for a “neuroscience of children and media” intended to research the impact of digital media on children’s brain development, a need that has only been expressed very recently (C.A. Anderson, 2007). Studies carried out with pre-adolescent children so far seem to indicate the importance of two factors: first, the impulse to experiment and discover. The latter relates in turn to the issue of gender differences of technology use and the consequent impact this might have in education, both at home and in schools. These learning approaches are not only associated with success but can also be viewed as an educational outcome on its own: once students leave school, they have to manage most of their own learning. To do this, they need to be able to establish goals, to persevere, to monitor their learning process, to adjust their learning strategies as necessary and to overcome difficulties in learning. Students who leave school with the autonomy to set their own learning goals are better equipped to become successful lifelong learners. (Mayer & Davidson, 2000, p. 422). Complete diffusion of innovative practices requires all three components to be completed. Academic institutions are being asked to deliver graduates who are more suitably equipped to meet the demands of the next level of education, training or the modern workplace. Educators and educational contexts need to understand the potential and limitations of prospective innovations. The possible costs and benefits are often difficult to predict prior to piloting or trialling an innovation. Innovation to practice can be risky and not all risks pay off. Rationale and Structure of the Book Our students’ world is ever-changing, especially with the access and use of digital technology. Educators are accustomed to such change, which requires them to search constantly for innovative ways the impact and effectiveness of their educational practices within technology-enhanced learning with technology is about looking beyond our current practices to identify new ideas for tomorrow and putting them into practice today. Rather than standing still, the changes are challenging us to be innovative and to make learning ever more relevant, challenging, inclusive and rewarding with technology-enabled learning environments. At the same time, it is appropriate to acknowledge that different educational issues often force educators to forego innovation in order to respond to more immediate pressures of changing educational landscapes. The broad range of issues confronting learners and educators today requires us to have data driven and evidence informed solutions to resolve the issues and get on with the job of leading learning. From that perspective, today’s educators take up the work of teaching and learning as inquirers, problem solvers and reflective practitioners who embrace the work of research in and of teaching. The challenge is how to continue to encourage and support innovators who will help the educational system to be responsive to the needs and demands of its multiple stakeholders. Against this backdrop, Educational Innovations with Technology presents a careful selection of contemporary research into different ways in which groups of learners and/or educators go about the complex process of designing and implementing technology innovations directed at addressing specified issues in learning, teaching and educational research. Educational Innovations and Technologies and Particular Groups of Learners is the title of the second section. This approach provides more learning opportunities that help to strengthen the relationship between theory and practice. Since the reform, reflection has been strongly embedded in the entire curriculum in order to support student teachers’ reflective competence. Kamm discusses how students can be supported in developing a reflective attitude and a research-oriented stance, which have traditionally been seen as core elements of professional development. Three learning settings are presented, ranging from a

more traditional approach to conducting research, to a current video-based training program. Finally, implications for teacher education are discussed (Basit, T. N. (2012)p324

These findings are supported by the results from neuroscience: Negative emotions that are caused, e.g. by incomprehensible learning materials, affect cognitive functions negatively. Use of diverse knowledge sources Learners can acquire knowledge whenever they need it from a variety of sources: books, technology, and experts around the globe.). Flexibility is the main criterion used which is of interest to this report. Basit, T. N. (2012)p328. This is understood to mean that buildings or grounds are adapted to new forms of learning and research; institutions that make special use of information and communications technology; or special educational facilities. Characteristics include transformable learning spaces, student-centredness, problem-based learning facilities, or provision for students with physical, learning or behavioural difficulties or for “at-risk” students (those whose educational needs arise primarily from socio-economic, cultural or linguistic factors

The analysis of learning thus focuses on changes in the ways individual’s participates in social practices over time and across settings thus developing their competency as professionals (American Journal of Pharmaceutical Education, 73(8), Article 154 .

There may be agreement internationally that the quality of teaching is a critical element of today’s teacher education but there exists a wide range of views about how to develop thoughtful, reflective, inquiring, and thinking teachers to meet the challenges of today’s and future educational needs. In the teacher education program highlighted in this issue, there is the clarity in the stance that teaching as a profession has strong mission for knowledge-based system of education that strives to offer equitable opportunity to all.

Collectively, as a special issue, common themes can be considered to have emerged from what the different teacher education programs are endeavoring to focus on in the quest to prepare teachers for the twenty-first century who are thoughtful, reflecting, and inquiring (International Journal of Inclusive Education, 14(5), 499-515

Some of these include a strong university-based teacher education program interspersed with on-site clinical field experience in schools, many opportunities for reflection and for learning through practice and a strong inquiry-based stance. Ultimately, all these programs have the common goal of trying to develop thoughtful, reflecting, and inquiring teachers with the competencies required to meet the challenges of twenty-first century classrooms.

References

1. Addi-Raccach, A., & Ronit, A. (2009). School governance and teachers’ attitudes to parents’ involvement in schools. *Teaching and Teacher Education*, 25(6), 805-813. Au, W. (2009). Social studies, social justice: W(h)ither the social studies in high-stakes testing? *Teacher Education Quarterly*, 36(1), 43-58.
2. Aubert, J. (2005). Promoting innovation in developing countries: A conceptual framework. (World Bank Policy Research Working Paper 3554). Retrieved from Bakkenes, I., Vermunt, J. D., & Wubbels, T. (2010, December). Teacher learning in the context of educational innovation: Learning activities and learning outcomes of experienced teachers. *Learning and Instruction*, 20(6), 533-548.
3. Basit, T. N. (2012). Ethics, reflexivity and access in educational research: Issues in intergenerational investigation. *Research Papers in Education*.

4. Blackmore, J., & Hutchison, K. (2010). Ambivalent relations: The “tricky footwork” of parental involvement in school communities. *International Journal of Inclusive Education*, 14(5), 499-515.
5. Blouin, R., Riffée, W., Robinson, E., Beck, D., Green, C., Joyner, P., Perksy, A., & Pollack, G. (2009). AACPE curricular change summit supplement: Roles of innovation in education delivery. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 73(8), Article 154.
6. Chilisa, B., & Ntseane, G. (2010). Resisting dominant discourses: Implications of indigenous, African feminist theory and methods for gender and education research. *Gender and Education*, 22(6), 617-632.
7. Craft, A. (2013). Childhood, possibility thinking and wise, humanising educational futures. *International Journal of Educational Research*. Denning, P. (2004). Building a culture of innovation. *Ubiquity*, 5(8), 1-13

Аннотация

Т.Турабова.
Н. Рагимова

Обучение в 21 веке: исследования и инновации Резюме

Эта статья призвана стимулировать исследование различных образовательных инноваций с использованием технологий. На принятие практики инновационных технологий влияют контекстуальные характеристики. Они по-разному снабжаются ресурсами, рассеиваются с разной скоростью, их трудно оценить, у них разные цели и их трудно пересадить. Перед всеми образовательными контекстами ставится задача добиться более высоких результатов обучения и преподавания. Это требует от них участия в процессе выявления и использования конкретного подхода к инновациям. Система изменяется, чтобы воссоздать параметры обучения, обучения, участия и организации. В этой статье представлен теоретически обоснованный допрос участие и организация. В данной статье представлен теоретически обоснованный опрос ряда современных ученых, связанных с образовательными инновациями с использованием технологий. В частности, в ходе опроса рассматриваются основные вопросы, связанные с внедрением инновационных практик. Мы разрабатываем вопросы политики, измерения, устойчивости и распространения образовательных инноваций. Образовательные инновации с технологией разделяет ряд современных исследовательских инициатив. Которые исследуют и исследуют сложный процесс проектирования и внедрения инноваций с использованием технологий, предназначенных для решения проблем в обучении и преподавании. Таким образом, все усилия по решению проблем, связанных с изменением сценариев, стоящих перед образованием, должны неизменно начинаться с повышения стандартов набора, подготовки и аккредитации учителей, а также повышения качества непрерывного профессионального развития за счет усиления исследовательского внимания. Размышления о текущей практике и обеспечение прочной связи теории и практики.

Среда обучения в XXI веке должна охватывать множество мест, идей и людей, которые технологически обусловлены и часто являются виртуальным, а не физическим пространством.

В данной статье были исследованы пересечения между инновациями и проблемами в образовании. Обсуждалось новое понимание образовательных инноваций с технологией и устойчивостью.

Ключевые слова: образование, исследование, инновации, гибкость педагог, ученик, сообщество, знания.

T.Turobova
N.Raqimova

Təlim 21 əsrdə: tədqiqat və innovasiya
Xülasə

Bu məqalə texnologiyalardan istifadə edərək müxtəlif təhsil innovasiyalarının tədqiqini stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Yenilikçi texnologiyalar təcrübəsinin qəbul edilməsinə kontekstli xüsusiyyətlər təsir göstərir. Onlar müxtəlif yollarla və resurslarla təchiz olunur, müxtəlif sürətlə yayılır, onları qiymətləndirmək çətindir, müxtəlif məqsədləri var və onları nəql etmək çətindir. Bütün təhsil kontekstləri qarşısında daha yüksək təlim və tədris nəticələrinə nail olmaq vəzifəsi qarşıya qoyulur. Bu, onların innovasiyalara konkret yanaşmanın müəyyən edilməsi və istifadəsi prosesində iştirakını tələb edir. Sistem, öyrənmə, təlim, iştirak və təşkilat parametrlərini yenidən yaratmaq üçün dəyişir. Məqalədə texnologiyalardan istifadə etməklə Təhsil İnnovasiyaları ilə bağlı bir sıra müasir alimlərin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış sorğusu təqdim edilmişdir. Xüsusilə sorğu zamanı innovasiya praktikasının tətbiqi ilə bağlı əsas məsələlər nəzərdən keçirilir. Biz siyasət, ölçmə, davamlılıq və təhsil yeniliklərinin yayılması məsələlərini inkişaf etdiririk. Texnologiya ilə təhsil yenilikləri masir tədqiqat təşəbbüslərinin bir sıra bölüşür. Təlimdə və tədrisdə problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş texnologiyalardan istifadə edərək innovasiyaların layihələndirilməsi və tətbiq edilməsinin kompleks prosesini araşdıran və araşdıran. Beləliklə, təhsilin qarşısında duran ssenarilərin dəyişməsi ilə bağlı problemlərin həlli üçün bütün səylər daim müəllimlərin işə qəbul, Təlim və akkreditasiya standartlarının artırılması, eləcə də tədqiqat diqqətinin artırılması hesabına fasiləsiz peşəkar inkişafın keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə başlamalıdır. Cari təcrübə haqqında Reflections və nəzəriyyə və təcrübə möhkəm Bond təmin edir.

XXI əsrdə təhsil mühiti texnoloji cəhətdən şərtləşdirilmiş və tez-tez fiziki məkan deyil, virtual olan bir çox yerləri, ideyaları və insanları əhatə etməlidir.

Bu məqalədə innovasiyalarla təhsildə problemlər arasında kəsişmə nöqtələri tədqiq edilmişdir. Texnologiya və davamlılıq ilə təhsil yeniliklərinin yeni bir anlayışı müzakirə edildi.

Açar sözlər: təhsil, tədqiqat, yenilik, rahatlıq, muəllim, tələbə, icma, bilik şagird .

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi:04.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi:11.11.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Faidə İsayeva tövsiyə etmişdir

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PAŞA KƏRİMOV

Filologiya elmləri doktoru

Əlyazmalar İnstitutu,

pasha_kerimov@list.ru

RAQUB KƏRİMOV

Filologiya elmləri doktoru

Əlyazmalar İnstitutu,

İstiqlaliyyət küçəsi, 26

raqubkerimov@yandex.ru

MOLLA QASIM ZAKİRİN ƏDƏBİ İRSİ BARƏDƏ

Xülasə

XIX əsr ədəbiyyatımızın istedadlı nümayəndələrindən biri olan Molla Qasım Zakirin həyat və yaradıcılığı barədə məlumatımız azdır. Şair, haqqında ilk dəfə məlumat verən görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli onun Mirzə Fətəli Axundzadə və Qasım bəy Zakirin müasiri olduğunu bildirmişdir. Bir sıra faktlar əsasında Molla Qasımın 1800-1845-ci illər arasında yaşadığını ehtimal edə bilərik. Əsərlərindən məlum olur ki, şair Şərq poetikasına dərinlən bələd olmuş, klassik ədəbiyyatın əksər janrlarında gözəl şeirlər yazmışdır. Onun şifahi xalq ədəbiyyatına, aşıq şeirinə də yaxşı bələd olduğu görünməkdədir. Molla Qasım Zakirin yaradıcılığının indiyədək araşdırılmasının əsas səbəbi onun əsərlərinin çox az hissəsinin əldə olmasından ibarətdir. Ciddi axtarışlar nəticəsində şairin cəmi 50 şeirini tapılıb üzə çıxarılması mümkün olmuşdur. Onun şeirlərinin toplanmasında Hüseyn Əfəndi Qayıbovun xüsusi xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Molla Qasım Zakirin 11 müxəmməs, 3 müstəzad, 1 müsəddəs, 1 müsəmmən, 1 müəşşər, 3 qəzəl, 1 məsnəvi və 5 qoşması gəlib bizə çatmışdır. Şairi bir şeirləri əlyazma məcmuələrdən, cümlələrdən toplanmışdır. Firidun bəy və Köçərli və Salman Mümtaz da M. Q. Zakirin bəzi şeirlərini aşkar etmişlər. Əlyazmalarla müqayisəli təhlil nəticəsində Molla Qasımın H. Qayıbovun məcmuəsində toplanmış şeirlərindən gedən bir sıra səhvləri düzəltmə mümkün olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, M. Q. Zakir yaşadığı Şəki bölgəsində böyük nüfuza malik şair olmuşdur. Gələcəkdə şairin iki həcmli şeirlər toplusu-külliyyatının aşkar ediləcəyi ehtimalı istisna olunmur.

Açar sözlər: Molla Qasım Zakir, şeir, müxəmməs, müsəddəs, qoşma

XIX əsr şairi Molla Qasım Molla Murad oğlu Zakir haqqında əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Lakin əldə olan şeirləri və mənzum məktublarından məlum olur ki, o, istedadlı şair kimi müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Şair haqqında ilk məlumata Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində rast gəlirik. O, yazır: “Molla Qasım Nuxa şəhərində Yuxarıbaş məhəlləsində sükunət edərmiş. Tarixi-təvəllüdü məlum deyil. Təlim və tərbiyəsi Nuxada atası Molla Muradın təhti-nəzarətində olubdur” (1, s.457). Daha sonra ədib Molla Qasımın istedadlı şair olduğu üçün “hər qisim əş’arü asar vücuda gətirdiyini”, məktəbdarlıq, mollalıq və baramaçılıqla güzəran keçirdiyini, dilində pəltəklilik olduğunu, çox zaman əsəbiləş-

dikdə, yaxud danışdığı zaman dili tutulduğunu, ancaq buna baxmayaraq şeir oxuduqda bu halları keçirmədiyini, şeiri çox rəvan oxuduğunu da qeyd edir. F.Köçərli Molla Qasımın təvəllüd tarixinin məlum olmadığını söyləsə də “...təxminən altmış beş və ya yetmiş sənə bundan müqəddəm qırx beş sinnində vəfat etmişdir” məlumatı ilə onun ölüm tarixi ilə yanaşı təvəllüd tarixini də təxmini olaraq müəyyənləşdirir. Tədqiqatçı alim Nəsrəddin Qarayev şairin təxminən 1850-ci ildə vəfat etdiyini göstərir (2, s.431). Lakin Firidun bəy Köçərlinin yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlarını daha etimadlı hesab edərək Molla Qasım Zakirin təxminən 1800-cü ildə anadan olub 1845-ci ildə vəfat etdiyini söyləyə bilərik.

Dövrün mənbələrindən məlum olur ki, Molla Qasım Şərq poetikasına dərinləndən bələd olmuş, klassik ədəbiyyatın əksər janrlarında gözəl şeir nümunələri yaratmışdır. F.Köçərlinin “Təbi-səlim sahibi olduğu üçün hər qism əş`arü asar vücuda gətirmişdir” deməsi də dediklərimizi sübut edir. Akademik F.Qasımzadə Molla Qasım Zakirin qarabağlı Qasım bəy Zakirin müasiri olduğunu, fars və ərəbcə təhsil görmüş bu şairin klassik ədəbiyyatı dərinləndən bildiyi kimi, xalq ədəbiyyatına, xüsusən, aşıq şeirinə də yaxından bələd olduğunu göstərir (3, 65). Daha sonra alim: “O da Qasım bəy Zakir və başqa müasirləri kimi həm klassik, həm də xalq şeiri üslubunda yazan qüdrətli şairlərdəndir” (3, s.65) deməsilə onu yüksək qiymətləndirərək müxəmməsləri, aşıqanə qoşma və gəraylıları, öz şuxluğu, oynaqlığı və nikbin ruhu ilə seçilən əsərləri ilə aşıq şeiri tərzində yazan şairlər içərisində özünə görkəmli yer qazandığını xüsusi olaraq vurğulayır və bu istedadlı şairin həyat və yaradıcılığının indiyə qədər (1966-cı ilə qədər – P.K., R.K.) tədqiq edilməməsini təəssüf hissi ilə qeyd edir (3, s. 65).

Molla Qasım Zakirin həyat və yaradıcılığının indiyə qədər tədqiq edilməməsinin başlıca səbəbi onun məlum şeirlərinin məhdud sayda olması, eləcə də barəsində olan məlumatın çox az miqdarda gəlib bizə çatmasıdır. Ciddi axtarışlar nəticəsində şairin cəmi 50-yə yaxın şeiri tapılıb üzə çıxarılsa da hələlik küliyyatını əldə etmək mümkün olmamışdır. Tapılan şeir nümunələrinin ümumi səviyyəsini nəzərə alaraq qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, onun müxtəlif vəzn və şeir şəkillərində çoxlu sayda şeirləri, bəlkə divanı da olmuşdur.

Şairin əldə olan şeirlərinin toplanmasında Hüseyin Əfəndi Qayıbovun xüsusi əməyi olmuşdur. Onun tərtib etdiyi “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı şeir toplusunun III cildində (4) Molla Qasım Zakirin 11 müxəmməs, 3 müstəzad, 1 müsəddəs, 1 müsəmmən, 1 müəşşər, 3 qəzəl, 1 məsnəvisi və 5 qoşması toplanmışdır. Şairin şeirlərinin bir qismi isə Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında işıq üzü görmüşdür. F.Köçərlinin özünün də qeyd etdiyi kimi, o, bu şeir nümunələrinin bəzilərini Hüseyin Əfəndi Qayıbovun sözügedən əsərindən, bir neçəsini isə “pərişan övraqdan” (əlyazmalardan – P.K., R.K.) götürmüşdür. Ümumilikdə, F.Köçərli şairin iki tam və Qayıbovun məcmuəsindən götürdüyü iki natamam qəzəlini, iki müxəmməsini, 1 müstəzad, 1 qoşma və 1 müsəmmənini əsərinə daxil etmişdir. Ədibin yazdığına görə, “Ağa, bu gülşəni-ələmdə bəndə xar qalsınmı?” misrası ilə başlayan müxəmməsi Rəşid bəy Əfəndizadə Nuxada tapıb ona göndərmişdir. Bu nadir nüsxə Köçərlinin qeyd etdiyi kimi, “Molla Zakirin öz dəstxəttilə göy və qalın kağız üzərində nəstəliq şivəsilə yazılmış bir əsərdir” (1, s.459). Ədib bu müxəmməsə istinad edərək Molla Zakirin ağır güzəran keçirdiyini, ehtiyac içərisində yaşadığını, iş tapmaq üçün Şəki ağalarından “miri-vilayət, sahibidövlət və hökumət” olan bir şəxsə müraciət etdiyini göstərir və şeirin ünvanlandığı bu şəxsin Fətəli xanın oğlu Kərim ağa Fateh (1782-1857) olduğunu da müəyyənləşdirir.

Oçerkin sonunda F.Köçərli “Gözləyən kimsə, gözüm, haqqı deməz ay sənə” misrası ilə başlayan 8 bənddən ibarət olan bir müsəddəsdən söhbət açaraq bəzilərinin bu müsəddəsi Molla Qasıma şamil etməsini göstərir. Bu məsələyə münasibət bildirən ədib yazır: “Nuxalı Molla Qasım Zakir qarabağlı Qasım bəy Zakir ilə həmər imişlərsə də bir-birini tanımazlarmış. Təəccüb burasıdır ki, hər iki şairin isimləri “Qasım”, təxəllüsləri “Zakir” olubdur. Hər ikisinin təbləri mövzun və zərif olduğu üçün əksər ittifaqlarda birisinin kəlamını qeyrisinə nisbət edərləmiş və halan ki, ərəbi-fəsaht hər birinə nəzər yetirdikdə təfəvütünü görüb təşxis və təmyiz edər” (1, s.457). Məsələyə bu prizmadan yanaşan F.Köçərli “ərəbi-fəsaht” olaraq “Bizim anladığımızıza

görə, bu kəlam gərək Qasım bəyin olsun” qənaətinə gəlir. Ümumiyyətlə, bu şeirin Qasım bəy Zakirə aid olması heç bir şübhə doğurmur. Bu şeirin Q.Zakirin Divanına daxil olması, müasirlərindən Şirvan şairi Abdulla Padarlı, Ordubad şairi Qüdsi Vənəndinin (5) bu şeirə nəzirə yazması və nəzirənin əvvəlində şeirin Qarabağlı Qasım bəy Zakirə məxsus olmasını qeyd etmələri də təkzibolunmaz fakt kimi deyilənləri təsdiq edir. Bu da maraqlıdır ki, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 6 əlyazmada (B-1760/1547, F-24, s.v. 622, B-1335/10541, A-222/10542, A-73/5408, A-357/13625 şifrlı əlyazmalarda) nümunə olaraq hər iki şairin şeir nümunələri verilmişdir. Orada mühafizə olunan B-1714/3374 şifrlı əlyazmada Abdulla Padarlı sözügedən müsəddəsin başlığında گفته ذاکر قراباغی (Qarabağlı Zakirin dedikləri) sözlərini ona yazdığı nəzirənin başlığında ise گفته عبد الله پادار (Abdulla Padarın dedikləri) sözlərini (6,16^a) yazmışdır ki, bu da həmin müsəddəsin Qasım bəy Zakirə mənsub olmasını bir daha təsdiq edir.

Molla Qasım Zakir irsinə Salman Mümtaz da münasibət bildirmiş və tərtib etdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri)” əsərinə şairin 1 cıqalı müxəmməsini, 3 qoşma və 1 müxəmməsini daxil etmişdir (7,s.61-64).

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda mühafizə olunan B-1251//11238, D-228/17670, Q.34/580, B-1760/1547, Arx.38, Q-39/599, B-3738/22891, A-222/10542, A-73/5408, A-357/13675, B-1335/10541 şifrlı əlyazmalarda da Molla Qasım Zakirin şeirləri verilmişdir. Burada olan şeirlərin əksəriyyəti öndə adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsərlərində işıq üzü görsə də, günümüze qədər elm aləminə məlum olmayan yeniləri də tapılıb üzə çıxarılmışdır. Əldə olan bu əlyazmalar tekstoloji müqayisə aparmaq üçün ən etimadlı mənbədir. Onu da qeyd edək ki, F.Köçərli və S.Mümtazın topladıqları şeir nümunələrinə nisbətən Qayıbovun məcmuəsinə daxil edilmiş şeirlərdə daha çox qüsurlar aşkar olunmuşdur ki, məhz həmin mənbələr əsasında onları aradan qaldırmaq mümkün oldu. Belə ki, Qayıbovun məcmuəsinin 49-cu səhifəsində verilmiş “Çərx heç kimsəni, yarəb, nigaran eyləməsin” misrası ilə başlanan 5 bənddən ibarət müxəmməsin I misrasında olan “çərx” sözü əvəzinə B-1257/2874 şifrlı mənbədə “Fələk” sözü işlənmişdir ki, bu da daha məqbuldur. Həmin şeirin III bəndindəki III və IV misraların yeri əlyazmada dəyişdirilmiş şəkildə verilmişdir. Məntiqi baxımdan cüng variantını daha məqbul hesab etdiyimiz üçün onu saxladıq. Müxəmməsin IV bəndinin III və IV sətirlərində təkrar verilmiş “Ərzimi şux cəfəpəşə kəmandarə deyin” misralarından üçüncüsü cüng variantı əsasında “Hali-Sənanımı ol kakili zünnarə deyin” misrası ilə, eləcə də IV misrada olan “şux” sözü “cövrü” sözü ilə əvəz edildi. Sonuncu bəndin I misrasında olan bəzi sözlərin yeri dəyişdirilərək cüng variantında “Qasida, canü dil ilə sana mən heyranam” kimi, III misrada olan “pərvanəsifət” birləşməsi isə “pərvanə kimi” verilmişdir ki, burada da cüng variantını daha məqbul hesab etdik. H.Qayıbovun məcmuəsində verilən “Belə cəlladi-pərivəş, belə canan olumu?” misrası ilə başlanan müxəmməsdə həm transfoneliterasiya zamanı və həm də mətnin özündə çoxlu sayda təhriflərə yol verilmişdir. Məcmuədə I bənd sual üzərində qurulsa da misraların, eləcə də hər bəndin sonuncu misrasının heç birinin sonunda sual işarəsi qoyulmamış, “Qabə-qovseyñ” birləşməsi “Qabə-qovsin” kimi verilmiş, II bəndin III misrasında mənə və məzmunə xələl gətirən üslub səhvinə yol verilmişdir. Belə ki, “Sındı meyxanədə tab eyləyib rövneqi-gül” misrasında müəllifin nə demək istədiyini anlamaq müşkül bir işdir. Burada söhbət meyxanədən getdiyi halda, “gülün rövneqinin sınmasını” araya gətirmək nə dərəcədə doğrudur və sair. Əgər bu misra ilk mənbədə olduğu kimi “Sındı meyxanədə tab eyləməyib rövneqi-mül” şəklində verilsəydi, hər şey aydın olardı. Həmin bəndin V misrasında işlənmiş “badami-sinə” birləşməsi də heç bir mənə kəsb etmir. Söhbət gözdən getdiyi üçün burada onun atributu olan “badami-siyah” birləşməsinin işlədilməsi daha düzgün olardı. III bəndin III misrası məcmuədə “Müş-təri bəxt, Ütaridnişin Zöhrə nigah”, əlyazmada isə “Müştəribəxt, Ütaridnəsəb, Zöhrə nigah” kimi verilmişdir ki, burada da əlyazma variantı daha düzgündür. Eləcə də bu bəndin II misrasında “...yüzü sabə `yi-səyyar do mah” birləşməsi mücərrəd səsləndiyi üçün mənə başa düşülmür. Əslində isə misra əlyazmada olduğu kimi, “Həsərəti-mehr yüzindən şəb səyyarədə mah” şəklində

verilsəydi daha oxunaqlı və düzgün olardı. Sözügedən bəndin IV misrasının da “Sə`d olur görsə Zühəl arizin, ey sahibi-cah” şəklində verilməsi daha münasibdir. Müxəmməsin IV bəndinin II, III, IV misralarının sırası əlyazmada fərqli verilmiş, V bəndin II misrasındakı “ruxi” sözü isə əlyazmada “xəlqi” kimi verilmişdir ki, bu da daha düzgündür.

Məcmuədə “Əğyardən, ey dust, kənar et, səni-Tari” misrası ilə başlayan beş bənddən ibarət çığalı müxəmməsin əlyazma variantında (9,v.27^a) “səni-Tari” ifadəsi “səni-Tanrı” kimi verilmiş, məcmuədə hər bir bəndin sonuncu misrası səhv olaraq növbəti bəndə bitişik yazılmış, II bəndin III və IV misralarında qafiyələr təkrarlanaraq mütabiq şəkildə verilmişdir. Əslində bunlardan birincisi müvafiq olmalıdır. Bunlardan başqa, bəzi xırda qüsurlara da yol verilmişdir ki, onları da sırası gəldikcə aradan qaldırdıq.

Məcmuədəki müəşşərin (4, s.63) IX və X bəndləri ilə əlyazma variantları arasında da müəyyən fərqlər vardır (10,v.10^b). IX bənddəki əsas uyğunsuzluqlar bənd daxilində misraların fərqli şəkildə düzülüşündən ibarətdir. X bəndin VIII misrasındakı “miri-xərabatılə” birləşməsi düzgün olaraq əlyazmada “piri-xərabat” kimi verilmiş, IX misrada olan və heç bir mənə ifadə etməyən “əyşeyi” sözünün “Ey şəhi” kimi verilməsi daha məqsədəuyğun sayılmışdır:

Məcmuənin 118-ci səhifəsində verilmiş “Yetişdi” rədifli qoşmanın I bəndinin I misrası ilə II misrası uzlaşmır. Belə ki, I misranın “Bir namə yazmışam, gözəllər şahı” – məzmunundan məlum olur ki, lirik mən sevgilisinə məktub yazmışdır. lakin ikinci və sonrakı misralardan məlum olur ki, məktubu şair deyil, sevdiyi “gözəllər şahı” ona göndərmişdir. Birinci misranın düzgün variantı əlyazmada “Bir namə göndərdi xublarn şahı” (11,v31^b) kimi verilmişdir ki, bu, daha məqbuldur.

II bəndin I misrası məcmuədə “Şahbazi-aləmsən, istərəm səni”, əlyazmada isə “Sevdiyim, aləmcə sevərəm səni” kimi verilmişdir ki, burada da əlyazma variantı daha məntiqlidir.

III bəndin I misrasında da buna bənzər uyğunsuzluq vardır. Bunlarla yanaşı məcmuədə olan bəzi şeirlərdə vəzn pozuntusuna, orfoqrafik xətalara da yol verilmişdir ki, biz əlyazmalar əsasında həmin qüsurları aradan götürmüş və düzgün variantı saxlamışıq.

AMEA ƏYİ-nin fondunda mühafizə olunan bəzi əlyazmalarda Molla Qasım Zakirin qarabağlı müasiri Baba bəy Şakirlə yaradıcılıq əlaqələrini əks etdirən iki mənzumə - Baba bəy Şakirin Şəki alimləri, Qazax arifləri, Ərəş əhli, Bozdağ sakinləri, Ağdaş və Qəbələninin bütün əfəndilərinə ünvanladığı mənzumə və şəkili Molla Qasım Zakirin ona cavab olaraq yazdığı məktubu verilmişdir. Bəzi cümlələrdə bu mənzumələr tam deyil, naqis şəkildədir. Belə ki, B-1760/1547 şifrlı cümgdə (10.v.10^a) Baba bəyin mənzuməsi 18 beyt, Molla Qasım Zakirinki isə 66 beyt, A-222 şifrlı əlyazmada (11. v.76^a) Baba bəyin mənzuməsi 62 beyt, Molla Qasımınki isə 69 beyt həcmində verilmişdir. Baba bəyin “Seçilmiş əsərləri”ndə (12, s.43) sözügedən mənzumə 76 beyt həcmində verilmişdir ki, tədqiqat zamanı həmin mənzumənin də naqis variant olduğu aşkar edildi. Xatırladıriq ki, tədqiqatlarda Baba bəyin yazdığı mənzuməyə epizodik olaraq toxunulsa da, Molla Qasım Zakirin cavab məktubu haqqında heç bir tədqiqat əsərində məlumat verilməmişdir. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq bu mənzumələri geniş şəkildə şərh etmək fikrimizcə, faydalı olardı:

Baba bəy Şakir son dərəcə dindar, sədaqətli Allah bəndəsi olmuş, yalançı din xadimlərinə qarşı həmişə aqressiv mövqedə dayanaraq yeri gəldikcə din adından şəxsi mənafeləri üçün istifadə edən hoqqabazları kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur. Şairin bu keyfiyyətlərini nəzərə alan professor K. Məmmədov yazır: “Şakir islam dininə rəxnə salanları, peyğəmbərdən sonra “Min cür yol uyduranları”, “Allahın sirrinə əl atanları” kəskin tənqid edir, onları “fəsad əhli” adlandırır. O, özü də Bakıxanov kimi islam etiqađına möhkəm inanan, lakin dindən, Qurandan soyğunçuluq vasitəsi kimi istifadə edənlərə amansız olan bir şairdir” (13, s.210).

Bu baxımdan şairin Şəki alimləri, Qazax arifləri, Ərəş əhli, Bozdağ sakinləri, Ağdaş, Qəbələninin bütün əfəndilərinə və sair şəxslərə ünvanladığı mənzuməsi olduqca maraqlıdır. Baba bəy Şakirin “Seçilmiş əsərləri”ndə bu mənzumə “Təriqət şeyxlərinin və onlara uyanların həcvi” başlığı ilə 76 beyt həcmində verilmişdir. Şeirin hansı məqsədlə yazıldığı, kimlərə ünvanlandığı

əsrin girişində aydın şəkildə verilir:

Ey alimi-Şəki, arifi-Qazaq,
Tamam əhli-Ərəş, sakini-Bozdağ,

Müdəbbiri-Köynük, Biləcik, Beyzid,
Müdərrisi-Qışlaq, Qaragöz, Zeyzid,

Əfəndiyi-yeksər Qəbələ, Ağdaş,
Özün fisq əhlinə eyləyən yoldaş,

Əqsami-bəy, ağa, naibü soltan,
Məlikü kəndxuda, koxa, süxəndan,

Aqilü cahilü piri-cahandid,
Ustadü şagirdü mürşüdü mürid!

Qulaq asın, ərz eləyin bir cavab,
“Şair sözü” - deyib, etmin ictimab,

Yığılıb bir yerə olan dəmdə cəm,
Açıban oxusun onu bir adəm...

Ünvanı müəyyənləşdirdikdən sonra şair məktubunu diqqətlə oxuyub “elmi-həqiqətdən” xəbəri olan bir şəxsin ona cavab yazmasını xahiş edir. Burada Şakirin məqsədi kimi isə təhqir etmək, alçaltmaq deyil, sağlam polemikaya girib əsl həqiqəti üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bundan sonra o, dünyanın Allah tərəfindən “bir zərrə gövhərdən” yaradıldığını, Adəm peyğəmbərin şeytana aldanaraq cənnətdən qovulmasını, Məhəmməd peyğəmbərin dünyaya gəlməsini, Cəbrayılın vəsitəçilik rolunu onların nəzərinə çatdırır və insanların peyğəmbərdən başqa digər şəxslərə inanıb, onların dalına düşməsini axmaqlıq hesab edir, Ağdaşda həzrəti-Özbək, Şirvanda isə Şeyx Əyyubun yaratdığı təriqəti, onların oyunbazlığını, “möcüzatını”, “əqli kəm” adamların onlara inanıb öz düşüncəsizlikləri, fanatik olmaları üzündən müti əlaltılara çevrilməsini ziyalı yanqısı ilə qeyd edir, bu oyunbazların “yaratdıqları” “cəzb” əməliyyatlarını ələ salaraq onu “dananın böyənək tutanda soncuqlaması”na bənzədir, Şirvanda Şeyx Əyyubun başçılığı ilə babilərdən qalma “tuman-tökmə” əməliyyatının yenidən gündəmə gətirilməsi və onun törətdiyi oyunbazlıq nəticəsində əli, qolu sınıan insanların iş-gücdən qalmalarını ürək ağrısı ilə qələmə alır və bu təriqət başçılarına öz münasibətini bildirdikdən sonra Qarabağın Bəhmənli kəndindən Şirvana gedib başına “bir parça tüllab” yığıb cümə günləri məzarstana gedərək dəfn olunmuş şəxsin qohumlarını, yaxınlarını vahiməyə salan bir “gədənin” törətdiyi əməlləri faş edir. Şair bu cür fırladaçılardan bəd əməllərini ifşa etməklə yanaşı el içində Abdulla əfəndi kimi hörmətə layiq, dini düzgün təbliğ edən müdrik din xadimlərinin də olduğunu söyləyir və insanları belə şəxslərin məsləhətlərinə qulaq asmağa dəvət edir.

Mənzumənin sonunda Baba bəy – “Mən bilirəm, bu sözləri qanmazsız” deməklə, müraciət etdiyi şəxslərin qəlbinə dəyir, fikrini Sədinin məşhur:

پرتوی نیکان نگیرد هر که بنی ادش بد است
تربیت نا اهل را چون گردکان بر گنبد است

Hər kim ki, binadan pisdır ona yaxşılardan şəfəqi düşməz. İnsan olmayanı tərbiyə etmək kümbəz üstündə qoz saxlamaq kimi bir şeydir - kəlamı ilə bitirməsi onlarda şairə qarşı ikrah

hissi oyadır. Baba bəyin bu mənzuməsini özləri üçün təhqir hesab edən Şəki, Şirvan, Ağdaş əhli elə bu ruhda Baba bəyə cavab məktubu yazmaq qərarına gəlir. Cavab məktubunun yazılması məşhur şair Molla Qasım Zakirə həvalə olunur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində A-357/803 şifrlə saxlanılan bir əlyazmasında həm Baba bəy Şakirin yazdığı mənzumə, həm də Molla Qasım Zakirin ona ünvanladığı cavab məktubu tam şəkildə verilmişdir. Baba bəyin “Seçilmiş əsərləri”ndə 76 beyt həcmində verilmiş həmin mənzumə qeyd etdiyimiz cügdə “Həcviyatnameyə-Baba bəy Qərabağlı şiə” başlığı altında 92 beyt həcmində verilmişdir ki, bu da mətbu variantda olduğundan 16 beyt çoxdur. Tekstoloji müqayisə zamanı kitabda olan ikinci:

Müdəbbiri-Köynük, Biləcik, Beyzid,
Müdərrisi-Qışlaq, Qaragöz, Zeyzid.

– beytinə cügdə rast gəlmədik. Bu beyti də Baba bəyin əlyazma nüsxəsindəki şeirə əlavə etdikdə mənzumə 93 beyt həcmində olur. Onu da qeyd edirik ki, Molla Qasım Zakirin yazdığı mənzumənin həcmi 94 beytdən ibarətdir. Adətən, bu qəbil müşairələrdə hər iki tərəfin yazdığı şeirlər həcm etibarilə eyni miqdarda olur. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz beytdən başqa daha bir beyt də sadəcə olaraq şeiri köçürən mirzənin gözümdən yayınmışdır. Bu beyti dəqiqləşdirmək çətindir. Ona görə ki, cügdə olan 23 beytə (18-27, 29, 31, 32, 34, 43, 60-65, 79, 82) Baba bəy Şakirin mətbu əsərində rast gəlmədiyimiz kimi, kitabda olan 7 beytə də (2, 22, 23, 28, 33, 34, 45) cügdə təsadüf etmədik. Bununla yanaşı, bəzi qoşa misralar arasında da müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu barədə “Qasım bəy Zakir və myasirləri” adlı monoqrafiyada ətraflı məlumat verildiyi üçün deyilənləri təkrar etmirik.

Şəki şairlərinin ustadı hesab edilən Molla Qasım Zakir Nəxəvi bu məsuliyyəti üzərinə götürərək Baba bəyə cavab məktubu yazır. Mənzumənin ümumi səviyyəsindən hiss olunur ki, Baba bəyin səmimi, tərbiyəvi, öyüd-nəsihət xarakterli fikirlərlə yanaşı, bəzən pornoqrafik ifadələr, tabu sözlər işlətməsi adresantları hiddətləndirmiş və bu səbəbdən də onlar şairə eyni tonda cavab məktubu yazmışlar:

Ey kəmalü mərifətdən uran laf,
Şiveyi-kəmalı nə bilir əclaf?

Əsil, zatü nəsəbini bilməyən,
Bu eyb ilə xəlqə nasəza deyən,

Bozdağdakı qövm, cəmi-ittifaq,
Sizin nəslinizdən düşübdür fəraq...

Molla Qasım Zakir sonrakı hər beytində də Baba bəyin yazdıqlarına münasibət bildirmiş, məmləkətində mövcud olan adət-ənənəyə haqq qazandırmağa çalışmışdır. Bununla yanaşı, o, şübhəli və şübhəli bağlı münasib olmayan fikirlər söyləmiş, Baba bəyin ünvanına təhqiramiz sözlər də işlətməmişdir. Xüsusilə, Baba bəyin Adəm peyğəmbər haqqında dediyi “O uzun axmağı aldatdı şeytan” misrası Molla Qasıma bərk təsir etmiş, Baba bəyin ünvanına:

Əhvalı şikəstə, bir qıçı axsaq,
Bərgüşadda işin nədir, qurumsaq?

Əqli topuğunda eşşəgi-nafəhm,
Atasına əhməq deyən əqli kəm.

- söyləməklə onu təhqir etmişdir. Nümunədəki birinci misradan o da məlum olur ki, Baba bəyin bir qıçı şikəst olduğu üçün axsayırmış.

Hər iki mənzumə həcv xarakteri daşdığı üçün qeyri-məqbul hesab olunsa da, region şairlərinin yaradıcılıq əlaqələri baxımından onların müəyyən müsbət rolu olduğu da danılmazdır.

Bu gün Molla Qasım Zakirin əlimizdə olan məhdud sayda şeirləri, əlbəttə, bizi qane etmir. Belə istedadlı şairin ədəbi irsi yalnız bu şeirlərdən ibarət ola bilməz. Əminik ki, onun zəngin ədəbi irsi, bəlkə divanı da olmuşdur. Hər halda, əldə olan şeir nümunələri onun Şərq poetika sənətinə dərinlənmiş istedadlı şair olduğunu fakt olaraq sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı, Elm, 1978.
2. Poetik məclislər. Bakı, Yazıçı, 1987 (toplayan və tərtib edən N.Qarayev).
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1966.
4. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. (Tərtib edən Hüseyn Əfəndi Qayıbov). Bakı, Mütərcim, 2002.
5. Qədimov Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi. Bakı, Elm, 2003.
6. AMEA ƏYİ. Cümg. B-1714/3374.
7. Mümtaz S. El şairləri. 2 cildə. II c. Bakı, Nurlan, 2005.
8. AMEA ƏYİ. Cümg. B-1251/2874.
9. AMEA ƏYİ. Cümg. B-1335/10541.
10. AMEA ƏYİ. Cümg. B-1760/1547.
11. AMEA ƏYİ. Cümg. A-222/10542.
12. Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985 (tərtib edən F.Yəhyayev).
13. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı, Elm, 1975.

Паша Керимов
Рагуб Керимов

О литературном наследии Молла Гасыма Закира **Резюме**

Мы имеем очень мало сведений о жизни и творчестве талантливого представителя азербайджанской литературы XIX века Млооа Гасыме Закире. Впервые заговорил о нем выдающийся литературовед. Фиридун бек Кочарли, который сообщил, что поэт был современником Мирза Фатали Ахундзаде и Гасым бека Закира. На основе ряда фактов можно предположить, что поэт жил 1800-1845-ом годах. Из его произведений мы узнаем, что поэт очень хорошо знал восточную поэтику, свои стихи писал во многих жанрах классической литературы. Видно, что он хорошо знал и устное народное творчество, ашыгскую поэзию. Основная часть его произведений до сих пор не найдена, поэтому по сей день его творчество не изучено. В результате серьезных исследований удалось найти 50 стихотворений поэта. В собрании его стихов особая роль принадлежит Гусейн Эфенди Гаибову. На сегодняшний день до нас дошли 11 мухаммас, 3 мустазада, 1 мусаддас, 1 мусамман, 1 муашшар, 3 газели, 1 маснави и 5 гошмы поэта. Ряд его стихов были собраны из рукописных сборников и джунгов. Ф.Кочарли и С.Мумтаз тоже обнаружили несколько стихов поэта. В результате сравнение с рукописями можно исправить ряд ошибок, которых можно встретить в переписанных Гусейн эфенди Гаибовым стихах М.Г.Закира. Источники показывают, что М.Г.Закир был уважаемым в Шеки поэтом. Есть вероятность того, что в результате всестороннего изучения рукописей можно будет обнаружить большой сборник стихов-куллийат поэта.

Ключевые слова: Молла Касым Закир, стихи, мухаммас, мусаддас, гошма

Pasha Karimov
Ragub Karimov

On the literary heritage of Molla Gasim Zakir
(Summary)

We have very little information about the life and work of the talented representative of Azerbaijani literature of the 19th century, Molla Gasim Zakir. For the first time, an outstanding literary critic spoke of him. Firidun bey Kocharli, who said that the poet was a contemporary of Mirza Fatali Akhundzade and Gasim bey Zakir. Based on a number of facts, it can be assumed that the poet lived in the 1800-1845th years. From his works we learn that poet well knew oriental poetics, wrote his poems in many genres of classical literature. It can be seen that he also knew well oral folklore and Ashig poetry.

The bulk of his works have not yet been found, so to this day his work has not been studied. As a result of serious research, 50 poems of the poet were found. Huseyn Efendi Gaibov plays a special role in the collection of his poems. Today, 11 muhammas, 3 mustazads, 1 musaddas, 1 muslim, 1 muashshar, 3 gazelles, 1 masnavi and 5 goshmas of the poet have reached us. A number of his poems were collected from manuscript collections and jung. F. Kocharli and S. Mumtaz also discovered several poems of the poet.

As a result, a comparison with manuscripts can correct a number of errors that can be found in the verses written by Huseyn Efendi Gaibov of M.G. Zakir. Sources show that M.G. Zakir was a respected poet in Sheki. It is likely that as a result of a comprehensive study of manuscripts, it will be possible to find a large collection of poetry-kulliyat poet.

Key words: Molla Gasim Zakir, poem, mukhammas, musaddas, goshma

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərən Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.09.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 09.11.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərən Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
tövsiyə etmişdir.

NOVRUZ BƏKİROV
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

MOLLA CÜMƏNİN YENİ AŞKAR EDİLMİŞ ŞEİRLƏR TOPLUSU-BLOKNOT BARƏDƏ

Xülasə

Molla Cümənin şair kimi söz, aşiq kimi havacat repertuarı çox zəngin və çoxşaxəlidir. Yaradıcılığının məhsuldar dövrü XIX əsrin axırlarına və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Molla Cümə əsasən lirik şair olsa da dövrünün bir sıra aktual, vacib məsələlərinə şeirlər həsr etmiş, əsərlərini geniş oxucu kütləsinin anladığı sadə, axıcı dildə yazmışdır. Şairin şeirlər toplusu bir neçə dəfə çap edilsə də, təəssüf ki, onun bir sıra əsərləri hələ də müxtəlif şəxslərdə əlyazma şəklində, bəzilərinin yaddaşında qalmaqdadır. Molla Cümənin şeirlərinin toplandığı bloknot onun ədəbi irsinə dair maraqlı mənbələrdəndir. Burada ərəb əlifbasından kiril əlifbasına köçürülmüş bir neçə şeirə ustad sənətkarın nəşrlərində rast gəlmirik. Bundan başqa bloknotdakı bir sıra şeirlərdəki ayrı-ayrı sözlərin yazılışında fərqlər mövcuddur. Gələcəkdə Molla Cümə şeirlərinin mükəmməl toplusunu nəşr edərkən onun əsərlərinin ayrı-ayrı şəxslərin evində saxlanılan bütün əlyazma nüsxələrini bir yerə toplayaraq müqayisəli mətni ortaya qoymaq lazımdır. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində yenilikçi Ustad aşiq, şair kimi tanınmış Molla Cümənin ədəbi irsinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, əsərlərinin tam halda toplanaraq ortaya çıxarılması tədqiqatçılar qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: Molla Cümə, aşiq, yaradıcılıq, əlyazma, şeir, bloknot

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli sənətkar Molla Cümənin ədəbi irsinin bir hissəsi hələ də ortaya çıxarılmayıb və nəşr edilməyib, əlyazmalarda və ya ayrı-ayrı insanların yaddaşında qalmaqdadır. Şairin vətəninə ekspedisiyalar zamanı bir sıra maraqlı tapıntılar əldə edə bilmişik. Axtarışlar zamanı şairin vətəninə Molla Cümə yaradıcılığı ilə maraqlanan çox sayda insanlarla görüşdük. Söhbətlər zamanı Molla Cümənin çox sayda əsərlərinin hələ də əldən-ələ gəzdiyini, bu günə kimi tam olaraq toplanıb nəşr edilmədiyini bildirdilər. Onun şeirləri bu gün də həm sənətkarlar tərəfindən sevə-sevə oxunur, həm də el arasında oxunaraq dildən-dilə ötürülür.

Molla Cümə (1859-1920) Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qabiliyyətinə, həm də şairlik istedadına görə misilsiz rol oynamış ustad aşıqlarımızdan biridir. El arasında deyildiyinə görə, Molla Cümə vergili olub, yəni o Allah-təladan verilmiş istedad sahibi olub. *Xalq ədəbiyyatımızda təsvir olunan məşhur aşıqların butaları-müqəddəslər tərəfindən göndərilən sevgililəri olmuşdur. Buta aşiqə haqqın qisməti kimi bağışlanır. Buta ilə birlikdə adi insanlara haqq vergisi, aşıqlıq istedadı da verilir. Aşıqlar isə bütün ömrü boyu öz butalarının eşqilə gözəl şeirlər düzüb-qoşurlar. Molla Cümə də eşq camı içib, ona Xudanın qisməti kimi buta verilib. Haqqında danışılan, əlyazmanın şeirlərinin toplandığı bir yerində bu barədə deyilir: “Cümə on beş yaşlarında bir dəfə gözəl bahar günlərinin birində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt röyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı vaxt anası onu oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rəyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşiq olurlar. Molla Cümə də haman gündən yazmağa başlamışdır”[1.s.12]. Molla Cümə özünü haqq aşıqları sırasına daxil edir. Bütün ömrü boyu butası İsmi Pünhanın şərinə şeirlər qoşur.*

Tədqiqat işi ilə əlaqədar biz haqq şairi Molla Cümənin ustad sənətkarlar yurdu vətəninə yola düşdük. Şairin vətəninə onun yaradıcılığı və həyatı ilə bağlı məlumatlarla maraqlanmağa başladıq. Bu işdə bizə qədirbilən ağısaqqallarımızdan Cunudlu Molla Əsabəli, Qaxlı Abduləli, şairin pərəstişkarı- Cunudlu Məmməd Rəsulov və başqaları yardımçımız oldular. Yerli camaatla aparılan söhbət zamanı Göynük mahalı Hacı İlyas kəndində Molla Cümənin pərəstişkarı olan Osman Abdurəhmanovla görüşməyimizi bizə məsləhət gördülər. Biz böyük məmnuniyyətlə həmin kəndə gəldik. Osman müəllim bizi isti münasibətlə, Azərbaycan sayağı qonaqpərvərliklə qəbul etdi. Onunla çay süfrəsi arxasında Molla Cümə ilə bağlı şirin-şirin söhbətimizi davam etdirdik.

Osman müəllimin dediklərindən: “Atamda Molla Cüməyə aid ərəb qrafikası ilə yazılmış çoxlu əlyazmalar olub. Bu əlyazmalar mənə atamdan, ona isə babamdan qalmışdı. Biz Molla Cümə ilə qonşu kənddə yaşayırdıq. Atamın dediyinə görə babam Molla Cümə ilə dost olublar. Babam etibarlı adam olduğundan Molla Cümə dəftərlərini saxlamaq üçün ona vermişdir”. *Osman müəllim böyük həvəslə Molla Cümə ilə bağlı bildiklərini danışdı. O dedi ki, Molla Cümə həm şair, həm aşiq kimi məşhur olduğundan onun ədəbi irsi ilə maraqlananlar çox olurdu. Osman müəllim bunları da söylədi: “Atamın dediyinə görə, Molla Cümənin yaradıcılığı ilə maraqlananlardan bizə də müraciət edənlər çox olub. Sonuncu dəfə 1960-1970-ci illərdə Dağıstandan bizim kəndimizə Aşiq Soltan adlı bir nəfər tez-tez qonaq gəlirdi. O, özü ilə gətirdiyi sazda aşiq havaları çalar, Molla Cümənin şəninə müxtəlif qoşmalar ifa edər, dastanlardan parçalar danışdı. Buna görə yerli adamlar Aşiq Soltanı böyük məmnuniyyətlə qonaq edirdilər. Aşiq Soltan beləliklə yerli camaatın hörmətini qazanmışdı. Atam deyirdi ki, Aşiq Soltan tez-tez Molla Cümənin vətəni sayılan bu və digər qonşu kəndlərə gələr, gəzər, yerli camaatdan Molla Cüməyə aid məlumatlar və əlyazmalar toplayardı. Artıq camaatın hörmətini qazanmış aşiq Soltan onların etibarından istifadə edərək yerli əhalidə olan əlyazmaları nəşr etdirəcəm, - deyərək yığıb aparmışdır. Mən özüm də belə bir hadisənin şahidi olmuşam. Belə ki, aşiq Soltan bizim ərazilərdə olan kəndlərə səyahətlərindən birində gecə bizdə qalmışdır. Atam Molla Cümənin bizdə olan əlyazmalarını Aşiq Soltana verdi. Mən o vaxt APİ-də (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda) oxuyurdum, Molla Cümə yaradıcılığı ilə çox maraqlanırdım. Ancaq ərəb qrafikasını yaxşı bilmədiyimdən onun əlyazmalarını oxuya bilmirdim. Odur ki, atamdan xahiş etdim ki, Aşiq Soltan əgər mümkünsə bu dəftərlərdən bizə şeirlər oxusun. Aşiq Soltan da öz növbəsində məmnuniyyətlə atamın xahişini yerinə yetirirdi. (Bu vaxt mən təəssüf edirdim ki, 1400 il dədə-babalarımızın ərəb əlifbası ilə yazdıqlarını oxuya bilmirdim). Aşiq Soltan dəftərlərdən 32 şeiri çevirdi, mən isə məmnuniyyətlə həmin şeirləri öz bloknotuma yazdım. Bizdə olan dəftərləri isə aşiq Soltan nəşr etdirəcəm, - deyərək atamdan alıb apardı. Dəftərlərin dəqiq sayı yadımda deyil. Hazırda həmin əlyazmalardan qalmayıb. Ancaq əlimdə olan bu 32 şeirdən ibarət bloknot qalıb. Molla Cümənin tədqiqatçısı olduğunuza görə halallıqla onun 32 şeirindən ibarət bu şəxsi bloknotumu sizə bağışlayıram. Mən də onun əsərlərinin tədqiqində maraqlıyam. Bilirəm ki, əllərdə onun nəşr olunmayan çox sayda əsərləri var. Onları tapmaq və nəşr etdirmək, gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq bizim hamımızın vicdan borcumuzdur” deyərək, fikirlərini yekunlaşdırdı. Osman müəllim bloknotu bizə təqdim etdi.*

Əldə edilmiş bloknot tərəfimizdən araşdırılaraq müəyyən edildi: Bloknotun ölçüləri- eni 9 sm. uzunluğu 13 sm.-dir. Cildi laminasiya üzvlüklü adi qalın pres kağızdandır. Bloknot şairin həmyerlisi, Şəki rayonu Göynük mahalı Hacı İlyas kənd sakini Osman Abdurəhmanovdan əldə edilmişdir. Bloknot 70 vərəqdən ibarətdir. Molla Cümənin şeirləri 24 vərəqdə yazılmışdır. Həmin şeirlər Aşiq Soltan tərəfindən ərəb əlifbasından çevrilmiş, Osman müəllim tərəfindən Kiril əlifbası ilə köçürülmüşdür.

Bloknota aşağıdakı şeirlər daxil edilmişdir:

- Müxəmməslər: Belə gəl, Əziz, Eylədi, Gəlin (hərf üstə), Cəlal (hərf üstə), De, Gəlin, Küstürmüşəm, Nigar, Dilbər, Ay dost, Bacına, Alagöz, Gözəl, Fələk, Tez-gec, Ələ düşməz, Həsən, Gəlirəm;

- Qoşmalar: Bu gecə, Ölsəm, Tutmuş, Döndü (2 şeir), Geri dön, Yazığam, Gözlər, Düymələr, Olurmu?;

- Deyişmə: Qizla gəlinin bəhsi.

Göründüyü kimi, Molla Cümənin bloknota köçürülmüş ümumi 30(otuz) şeirindən 19(on doqquzu) müxəmməs, 10(onu) qoşma, 1(biri) deyışmədir.

Söhbət əsnasında Osman müəllimdən Molla Cüməyə aid yeni bir şeirin bloknotta olub-olmadığını soruşanda o, cavabında belə bir şeirin olduğunu dedi. Biz ondan həmin şeiri söyləməyini xahiş etdik. Osman müəllim böyük məmnuniyyətlə Molla Cümənin digər mənbələrdəki nəşrlərində rast gəlinməyən **“Düşdü”** rədifli qoşmasını söylədi. Şeirin mətnini aşağıda təsvir edirik:

Bir gözəl görmüşəm əsil-nəsilli,
Faytondan gəlibən kilsəyə düşdü.
Geyinib qütəbbəl al-yaşıl donu,
Elə bil gün doğub səmaya düşdü.

***

Çevrilib üzünə baxdım bircə loy,
Eşqindən başımdan qalxıbdır aloy.
Allahı çağırıb eylədim zaloy,
Kor olmuş gözlərim tək aya düşdü.

***

Cumanın nəyisən, yaradan qəni,
Təxsirkar eyləmə bu işdə məni,
Dinnərdə əladı Məhəmməd dini,
Nə üçün gözəllik İsayə düşdü.

Bu şeir tərəfimizdən təkrar araşdırıldı və həqiqətən də onun indiyədək heç bir yerdə nəşr edilmədiyini təsdiqini tapdı. **“Düşdü”** rədifli bu qoşmada şair gözəlliyinə valeh olduğu, vurulduğu qızın xristian olmasından, həmin qızla aralarında dini fərqlərin olduğundan şikayətlənir, taleyindən narazı olduğunu bildirir.

Molla Cümə istənilən mövzuda əsər yaradarkən fikirlərini oxucuya sadə dildə, axıcı və oxunaqlı formada çatdırdığı bacaran sənətkar olmuşdur. Şair xristian qızına aşiq olduğunu bu şeirində desə də, müsəlman olduğu ilə fəxr etdiyini bildirməyi unutmur.

Bundan başqa, bloknotta Molla Cümənin bu günə kimi işıq üzü görməyən **“Cəlal”** rədifli yeni bir müsəddəsi olduğunu müəyyən etdik. Şeirin mətni belədir:

CƏLAL

Əlif – Allah versin ömür, çatım tək yüz yaşa, Cəlal,
be – bəxtinin kəvakibi asimanda oynama, Cəlal,
te – tərlən balasısan, misali – huma quşu, Cəlal,
se – sani loğmana, həm dosta, həm sirdaşa, Cəlal,
cim – Cəlil cəsədini yıxmasın atəşə, Cəlal,
hey – həkimsən, hikmətin düşünübüdür raz daşə, Cəlal.

xe – xudam xəlq eləmiş nə gözəl əxlaqı sənə,
dal – deyir əqli olan məclislər çıraqı sənə,
zal – zəlil binəvalar basırlar ayağı sənə,

rey – rəbbim həzrətləri versin ömir baqi sənə,
ze – zaval yetirməsin aləmlər xəllağı sənə,
sin – səni tuş etməsin bədəməl gəllamə Cəlal.

şin – şəfa xəstələrə, həm dərdlərin davasısan,
sad – salıban sayəni misli – cənnət havasısan,
zad – zərif xuy – xaslətin Adəm ata həvəsisən,
ta – dalıb dəryalara bəhri – mühit qəvvasısan,
za – zülmət tək qəblərin bəxt fərəh pərvasısan,
eyn – Ömər, Osman, Əli götürsün yoldaşa, Cəlal.

ğeyn – qərbə, şərqə əziz salmışam dastana adın,
fe – fələk faş eyləmiş küllü Gürcüstana adın,
ğaf – Qutais, Tiflis, Gəncə, Şəkistanə adın,
kaf – keçibdir Bakıya, Quba, Dağıstana adın,
lam – Lətif Əbdül Haşım döndərmiş bustinə adın,
mim – Mirzə Məhəmmədi yetişsin boy – başa, Cəlal.

nun – Nəzir Məhəmmədi Xuda yetirsin yüz yaşa
ha – hamı əhli - əyalın ilə belə çıxsın başa.
vav – varıb otağına eyləmişəm xub tamaşa,
la – layiqdir içində kef çəkəcəksən həmişə.
yey – yazıb bu naməni bizə, büküb zər – qumaşa.
Göndərib Molla Cuma sən kimi qardaşa, Cəlal.

Şairin bloknota köçürülmüş “**Düymələr**” rədifli məlum şeirinin də indiyə qədər bizə nə məlum olan iki bəndi vardır. Şairin “Molla Cümə. Əsərləri” adlı külliyyatında, Paşa Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmiş variantda “**Düymələr**” adlı şeirin üç bəndi yazılıb. İndi məlum olur ki, bu şeir beş bənddən ibarətmiş. Əlimizdəki əlyazmada Paşa Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmiş variantda olmayan, haqında danışdığımız əlyazmadan götürdüyümüz iki bəndin mətnini təqdim edirik:

Gəzəndə döşdə siz, otursa qucda,
Soltanlıq elərsiz bu təxtü tacda.
Apardınız əqlim kuyinə səcdə.
Beş yol etdim bir namaza, düymələr.

Sakini -Təzəkənd, ismi Salatın,
Saldız yaraşığa əyin xalatın,
Şirincə söhbətin, xoş ixtilatın,
Həqq nəсіб eyləmiş sizə düymələr.

Bloknotta olan əksər şeirlərlə nəşr edilmiş şeirlər əsasən məzmun və formaca üst-üstə düşür. Ancaq, şeirləri diqqətlə oxuyaraq sözlərini müqayisəli təhlil edərkən bəzilərinin yazılışında bir sıra fərqlər görünməkdədir. Bu isə müəlliflərin həmin şeirlərini müxtəlif mənbələrdən götürdüyü, ya da müasir əlifbaya fərqli şəkildə köçürüldüyü anlamına gəlir. Ya da, ola bilər ki, oxşar məzmunlu əsərlər müxtəlif dəftərlərdə yazılmışdır. Eyni zamanda, ola bilsin ki, bəzi məqamlar şifahi dildən fərqli eşidilib, fərqli də yazıya alınıb. Belə nümunələr çoxdur. Məsələn:

Sallanıban gedən ay nazik bədən,
Maral tək ovundan (P.Ə. Ceyrantək ovçudan) qaçma, yazığam.

Aç könlüm qaradan, sən o (P.Ə: ol) yaradan,
Bir dayan, bərədən keçmə, yazığam.

Oxşarsan ceyrana, çıxdın (P.Ə.- çıxma) seyrana,
Sən şəm, şamdana mənəm pərvanə,
Düşmüşəm , hicrana (P.Ə. -böhranə), oldum divanə,
Dərdi, qəmi cana (P.Ə.- bu cana)) qoşma, yazığam.

Cumayam, dərd işim (P.Ə.-dərvişəm,) çoxdur təşvişim,
Bilginən sirdaşım, eşq (P.Ə. eşqə) atəşim,
Dizinə al başım, axıtma yaşım,
Düşməne bu işim açma, yazığam.

Başqa şeirlərdə də fərqlərə rast gəlinir. Bloknotdakı şeirləri şairin şeirlərinin digər nəşrləri ilə müqayisə etdikdə oxşar və fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. Bəzi yazılış fərqlərinin məna fərqlərinə gəldiyini görürük. Belə ki, bloknotdakı “*maral tək ovundan qaçma, yazığam*” misrasındakı “**maral tək ovundan**” sözləri Paşa Əfəndiyevin variantında “**ceyrantək ovçudan**” qaçma kimi getmişdir. Həmin misranı P.Əfəndiyev belə vermişdir: “*Ceyrantək ovçudan qaçma, yazığam*”. “Aç könlüm qaradan, sən o (ol) yaradan” misrasının bloknot variantında “*sən o yaradan*” deyən şair tanrıya işarə edir, yəni sən Allah, səni Allaha and verirəm. P.Əfəndiyevin “Sən “ol”” qeyri-təbii səslənir, dilimizə də belə müraciət yoxdur. Bizə də elə gəlir ki, bu, düz deyil. Düzgün variant əlyazmadakını hesab edirik:

“*Aç könlüm qaradan, sən o yaradan*”.

Başqa bir misal:

Cumayam, *dərd işim* (P.Ə.dərvişəm), çoxdur təşvişim.

Burada da “dərd işim” bir məna, “dərvişəm” tamam başqa məna kəsb edir. Məntiqi cəhətdən yanaşdıqda görürük ki, əslində, P.Əfəndiyevin variantında olduğu kimi Molla Cümə burada özünü dərvişə bənzədir.

Bloknotda olan digər şeirlərin bəzi digər yerlərində də şairin nəşrləri ilə müqayisədə ciddi fərqlər olduğu görünməkdədir. Molla Cümə əsərlərinin yenidən nəşri və tədqiqi zamanı, onların yeni əldə edilmiş əlyazmaları da nəzərə alınacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Molla Cümə. Əsərləri./Tərtibçi:Paşa Əfəndiyev. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 648 səh.
2. Azərbaycan qeyri-maddi-mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. Azərbaycan aşığı yaradıcılığı. 9-cu cild. Bakı. Çarşıoğlu-2011. 293 s. (154-175);
3. Bəkirov Novruz. Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri və Molla Cümə yaradıcılığı. Bakı, “Nafta-Press”, 2018.
4. Molla Cümə “İsmi-Pünhan”./ Tərtibçilər: Məhərrəm Qasımlı, Elman Əzizov. Azərbaycan Aşıqlar birliyi. Bakı. 2016

H.Бекиров.

О нововыявленном блокноте - сборнике стихов молла джумы
Резюме

Словесный репертуар Моллы Джумы, как поэта, и хаваджата как ашуга очень богат и разнообразен. Несмотря на то, что Молла Джума, чей период расцвета творчества приходится на конец XIX и начало XX веков, был лириком, он также посвящал стихи

некоторым актуальным и важных проблемам своего времени, и писал свои произведения на простом, читаемом и понятным читателю языке. Сборник стихов поэта публиковался несколько раз, но многие его произведения все еще хранятся у некоторых людей в форме рукописей, а некоторые в памяти людей. Блокнот, в котором собраны стихи Молла Джумы, является одним из интересных источников его литературного наследия. Здесь мы находим несколько публикаций мастера, чьи стихи были переписаны на арабском алфавите. Кроме того, обнаружены различия в написании отдельных слов в ряде стихов, имеющих в блокноте. В будущем, при публикации безукоризненного сборника стихов Молла Джумы, необходимо собрать все рукописные копии произведений поэта, хранящиеся в домах отдельных лиц, и составить сравнительный текст.

Изучение, исследование литературного наследия Молла Джумы, известного сегодня как новаторского мастера-ашыга и писателя в азербайджанском обществе, сбор и выявление всех его произведений является важной задачей, стоящей перед исследователями.

Ключевые слова: Молла Джума, ашыг, творчество, рукопись, стихотворение, блокнот

N. Bakirov

About revealing the notebook, mola juma's works collected
Summary

Molla Juma's word repertoire as a poet, havajat repertoire as an ashug, is very rich and diverse. Molla Juma, whose productive period of activity was coincided to the later of the XIX centuries and earlier of the XX centuries, dedicated poems to the some actual, important problems of his time, as he was mainly lyrical poet, wrote his works to the wide readership by legible simple fluent language. Though poet's collection of poems was printed for some times, woe-fully, some of his works was kept on various people as manuscript and someone's memory. The notebook, on which Molla Juma's poems was collected, is one of the interesting sources about his literal heritage. Herein, we meet some poems, copied off by Arabian alphabet in some master's publications. Moreover, there is variety in the writing forms of the separate words in some poems. While publishing the perfect collection of Molla Juma's poems in the future, comparative text should be revealed by collecting all the manuscript copies of his works, kept on separate people's houses.

Learning, investigating Molla Juma's literal heritage, was known as innovative Master ashug, poem in the Azerbaijanian society, revealing all his works in a complete form, is one of the important duties of the investigators.

Keywords: Molla Juma, ashug, activity, manuscript, poem, notebook

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.11.2019

Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

YEGANƏ ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan dillər Universiteti
y.abdullayeva68@gmail.com

BRİTANIYA POSTMODERNIST ROMANINDA TARİXİN İNTERPRETASIYASI

Martin Emisin “Zamanın oxu” romanı əsasında

Xülasə

Postmodernist təhkiyə bədii representasiyaya müraciət edib uydurma və gerçəkliyin birliyindən yeni roman janrının yaranmasına təkan verdi. Belə romanlarda tarixlə hekayə arasında sərhədlər silinir və postmodernist roman janrında yeni tarixi hadisələri əks etdirən süjet yaranır.

Böyük Britaniya postmodernist romanının əsas xüsusiyyətlərindən biri də öz keçmişi ilə bağlı tarixə yenidən baxmaq, yeni şəkildə interpretasiyalar etmək və ya bəşəriyyətin keçmişi ilə əlaqəli yeni tarixi “ekskurs”lardır. Postmodernist estetik konsepsiyaya görə bütün mətnlər kimi tarix də subyektivlikdən yoxdur və bu üzdən onunla da interpretasiyalar etmək məqbuldur. Tarixə belə şəkildə, postmodernist tərzdə yanaşmanı biz Martin Emisin “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanında görə bilirik.

Müəllif ironiyası tarixi hadisələrə yenidən baxır, tarixin interpretasiyasını yeni şəkildə canlandırır və oxucuya yeni tarixi şərait təqdim edir. Bunun üçün müəllif real və uydurma arasında yerləşən atmosfer yaradır, tarixdə baş verən faciələrə yenidən baxır, yeni tarix yaratmaqla keçmişi dəyişməyə cəhd edir.

Açar sözlər: postmodernist roman, Martin Emis, «Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti», tarixin interpretasiyası

Məlumdur ki, metanəsr öz mahiyyəti etibarilə ziddiyyətlidir və postmodernistlərin “tarix uydurulmuş zamanın forma və məzmununun yenidən işlənməsidir” (L.Hatçen) ideyası da məhz belə nəsr əsərlərində qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Əgər tarix keçmiş haqqında biliklərin mənbəyidirsə, postmodernist təhkiyədə o incəsənətin təsviri xüsusiyyətləri ilə birləşərək tarixi faktlara şübhə yaradır. Postmodernist təhkiyə bədii representasiyaya müraciət edib uydurma və gerçəkliyin qarışığından yeni roman janrının yaranmasına təkan verdi. Belə romanlarda tarixlə(history) hekayə(story) arasında sərhədlər itir və beləcə, postmodernist romanın süjeti yaranır[8;197]. Rus tarixçisi Mixail Qeferin də mülahizələri maraqlıdır. O, yazır ki, “tarix danışılarda vasitəçi kimi çıxış edir”[5]. Başqa sözlə, L.Hatçenin “tarix, keçmiş böyük narrativdir” ifadəsini təsdiqləyir[8;125]. Keçmişlə əlaqəli postmodernist roman yeni tip tarixi roman - tarixi metaromandır. Postmodernist paradigmlər tarixə yenidən nəzər yetirən, tarix və ədəbiyyat arasında sərhədləri silən romanlarda öz əksini tapır. Postmodernist romanlarda tarix lokal zəmində təkrar təsvir edildiyi kimi, qlobal zəmində də yenidən “yazılır”. Tarixi faktlara guya ki, “saymazyanə” baxış, məlum tarixi hadisələrə alternativ baxış bucağı sərgiləmək, tarixə müəllif nəzərləri ilə yanaşmaq cəhdini Culian Barnsın “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə”, Martin Emisin “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanlarında izləyə bilirik. Bu həmçinin də onunla bağlıdır ki, Böyük Britaniya postmodernist yazıçıları bəşər nəslinin gerçəkliyi qavramasında insanın özünün dünyaya baxış bıçağının məhdudluğu ilə bağlıydılar. Ümumiyyətlə, insanın dünyanı obyektiv deyil subyektiv görməsi ideyası onların keçmişdə baş verənlərə münasibəti dəyişir və bu üzdən postmodernist yazarlar düşüncədəki istehzanı, ironik münasibəti roman dünyasına “daşıyırlar”.

Bu tip romanlarda yazıçılar keçmişin təsvirini əxlaqi dəyərlər kimi deyil, epistemoloji tarixi kəşiddə, müəyyən diskurslarla yenidən yazır. Başqa sözlə, Culian Barnsın, Martin Emisin adı çəkilən romanları keçmişin bədii əksini maddi və mənəvi-mədəni dəyərlərdən əxlaqi dərs almaq kimi təsvir etmir, əksinə, yeni tarixi “faktlar”dan yazır, yeni tarix sərgilənir və bununla da tarixdə sonsuz sayda nəsnələrin gizləndiyindən söz açır. Oxucuya tarixin elə bir “yazılmamış” və “deyilməmiş” tərəflərini açıb göstərirlər ki, belə tarixdən onun xəbəri olmasın. Belə tarix əxlaqi dəyərləri əsas götürərək “rəsmi” tarixdən “deyilməmiş” tərəfləri çıxarmışdır. Postmodernistlərin belə yanaşması Con Bartın postmodernist roman haqqında fikrini də başa düşülən edir. O, yazır: “Postmodernizmin ideal romanı hansısa formada realizmlə irrealizmin, formalizmlə “məzmunçuluğun”, təmiz sənətlə ənənənin, elitarla kütləvi nəsrin qarşıdurmasından imtina etməsindədir”[3].

Belə ortaq nöqtəni seçən, tarixi qlobal zəmində yenidən əks etmək cəhdini biz Böyük Britaniya postmodernist romanında izləyə bilərik. Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ingilis romanı özünün fəlsəfəyə meyilliyi ilə seçilirdi və bu üzdən Böyük Britaniya postmodernist romanının əsas xüsusiyyətlərindən biri də tarixə yeni baxış nəyinki öz keçmişi ilə bağlılığa söykənir, bəşəriyyətin keçmişi ilə də əlaqəli idi. Böyük Britaniya nəsrində tarixin postmodernist konsepsiyası bütün mətnlər kimi onun da subyektivlikdən yoğurulduğu ideyasına söykənir. Tarixi yenidən yazmaq istəyi bu halda mətnin tekstuallığı ilə əlaqəli yeni məna kəsb edir və narrativ prinsipinə müraciətə yol açır. Umberto Eko “Oxucunun rolu. Mətnin semiotikasının tədqiqi” əsərində J.P.Sartra istinad edib yazır ki, “keçmiş bizim olduğumuzun, mahiyyətimizin daima çoxalan totallığıdır”[4]. Ardınca da böyük mütəfəkkir əlavə edir: “bizim azadlığımızın və məsuliyyətimizin müzakirəsinin əsas istinadı belə süjetlərin müvəqqəti strukturudur”[4]. Başqa sözlə, gələcəyə doğru irəlilədikcə, unutmaz ki, insan öz keçmişiyə əlaqəli, hətta onun özüdür, çünki o, keçmişsiz mövcud deyil. Elə bununla bağlı təhkiyə bu gündən keçmişə doğru hərəkət edir. Lakin bu hərəkət tarixdə baş verənləri yenidən yazmaq, yeni şəkildə yazmaqla bağlı mövzular postmodernist təhkiyədə yer alır. Görünür U.Ekonun “müvəqqəti struktur” ideyası da elə postmodernist romanın əhatə dairəsinə əsaslanır. Böyük Britaniya postmodernist romanlarında tarixin qlobal zəmində təkrar dəyərləndirilməsi insanın varolması, mövcudluğu prosesini yenidən təsvir etmək cəhdidir. Xatırlama, yada salma nəql etmənin əsas əlamətləri kimi postmodernist romanda əsas prioritetə çevrilir. Yaddaş tarixin, keçmişin saxlanma yeri olmasıyla bərabər eyni zamanda da keçmişini yenidən dərk etmək deməkdir. Bir qayda olaraq postmodernist nəsrə keçmiş interpretasiyaya məruz qalır, tarix mifə çevrilir və yenidən improvizərlə nəql edilir.

Müəllif reallığının roman sərhədlərində labüdlüyü personajlara keçmiş və tarix haqqında yeni interpretasiyalara yol açır, digər tərəfdən isə yeni uydurmalar yaradır. Postmodernist romanda uydurma reallıq qədər gerçək, realıq isə uydurma qədər mifikdir. Postmodernizmin poetikasında uydurma mətnin bütün mərhələlərində özünü bürüzə verir və ənənəvi dəyərləri “dəyərsizləşdirir”, oxucunun həqiqət kimi qəbul etdiyi keçmiş “alt-üst” olur, başqa sözlə, M.Baxtinin də ibarəsi ilə deyilsə dünyanın altını üstünə çevirir (karnaval estetikası).

Tarix “uydurma”, “gümanlar” isə reallıq kimi təsvir edilir. Karnavallaşma postmodernist romanın mahiyyətinə çevrilir və narrativ prinsip kimi roman boyu oxucunu müşayiət edir. Belə təsvir üsulunu biz Böyük Britaniya postmodernist romanının ünlü nümayəndəsi Martin Emisin “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” (“Time’s Arrow, or the Nature of the Offence”) əsərində izləyə bilərik.

Martin Emisin postmodernizmin bədii prinsiplərini özündə daşıyan “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanı bütün böyük hadisələrin və bəşər sivilizasiyasının keçdiyi dəhşətlərin keçmişdə qaldığını təsvir edən tarixi metaromandır. Qeyd etdiyimiz kimi tarix və insanın tarixlə qarşılıqlı əlaqəsi Böyük Britaniya postmodernist romanının aparıcı problemlərindəndir. Belə romanlarda tarixi proses yenidən təftiş olunur, yenidən dəyərləndirilir, tarixi hadisələr “dəyişməzlik” funksiyasından çıxır, müasir nəzərlərlə obyektiv təhlilə çəkilir. Postmodernist yazıçıların keçmişə baxışları məlum tarixi hadisələr formasında təsvir olunur və tarix mədəni yaddaşa söykənərək indinin bir hissəsinə çevrilir, ənənə və davamlılığı qorumağa xidmət edir. Postmodernist romanlarda tarix uydur-

ma və gerçəklik kimi oxucunun maraq dairəsinə çevrilir. Elə bu üzdən yazıçı Şekspirin “Hamlet” faciəsindən: “Mərhəmət hissindən mən qəddar olmalıyam” (Şekspir. Hamlet. III akt, 4 səhnə) ifadəsini perifrəz edir və əsərin ikinci başlığını “Mərhəmətdən qəddar olmaq lazımdır”[6;38] adlandırır.

Postmodernist romanlarda, xüsusilə postmodernist tarixi metaromanlarda tarix müasir dünyanın bələdçisi kimi çıxış edir. Başqa sözlə tarix bələdçiyə çevrilir və müasir dünyanın keçmişindən bəhs edir. Böyük Britaniya postmodernist romanı çox vaxt tarixi təftiş edir və şübhəsiz, bu sıraya Martin Emisin “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanını aid etmək olar. Əsər reallığı yenidən yazmaq cəhdi, başqa sözlə Britaniya “qara yumor”uyla yazılmış metaməndir. Martin Emisin roman dünyasında “qara yumor”un izlərini araşdıran A.Mərdanov yazır: “İnsan münasibətlərinin son mərhələsindəki deqradasiyasını və planetin özünün son durumunu təsvir etmək üçün müəllif gülüşə və istehzaya müraciət edir. Bu da öz növbəsində reallığın absurdluğuna və qroteskinə məntiqi reaksiyadır”[2;23]. Böyük Britaniya postmodernist nəsrində keçmişdən “qırılma” hissi böhran, başqa sözlə keçmişlə indi arasındakı əlaqəsizlik “dünyanın sonu” mənasını daşıyır. Bu səbəbdən, postmodernist nəsrə keçmiş bu günün nəzər nöqtəsindən təsvir etmək, yeni təhkiyə yollarının aranmasına gətirib çıxardı. Belə təhkiyədə onlar müasir insanın anlaşılmazlıqlardan doğan həyəcanlarını və özünü tam “itirilmiş” hiss etməsindən bəhs edir. Realist narrativin xronoloji əksi onsuz da keçmiş kimi indi də qeyri-müəyyən görünən müasir insana uyğun gəlmirdi. Bu üzdən XX əsrin bənzərsiz nasirlərindən biri İtalo Kalvini yazır ki, “zamanın ölçüləri dağılmışdır” və roman artıq dünyanın bədii əksini “fragmentlər şəklində” göstərə bilər: “İndi yazılan romanlar ziddiyyətli görünür: zamanın ölçüləri dağılıb, biz zaman fragmentlərindən kənarında sevib və ya düşünə bilmərik, hər kəs öz trayektoriyasında gedir və o dəqiqədə itir” [7].

Holokost və Osvensimlə bağlı olan, nasist hərbi cani, həkim Tod Frenkli öz dəhşətli keçmişindən “qopmaq” istəyir. Lakin romanın təəccüb doğuran təhkiyəsi elə qurulub ki, Tod Frenkli öldüyü gündən doğulduğu günə – geriyyə hərəkət edir.

Bir çox tədqiqatçılara görə əsər keçmiş Auşvist məhbusu, nasist əsir düşərgəsində olmuş Primo Levinin sui-qəsdinin representasiyasıdır. Digər tərəfdən “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanında bir çox tarixi şəxslər də yer almış, lakin əsərin istehzasında triksterlərinə çevrilmişlər.

Ölümündən doğuluşuna qədər yol gedən Tod Nyu-Yorkdan Vatikana, oradan isə Osvensiuma qayıdır. Təhkiyəçi sanki homunkulus kimi qəhrəmanın beynində yerləşib və baş verən dəhşətlərdən, zamanın geriyyə dönüşündən bixəbər şəkildə olanları nəql edir. O, yalnız bir şeyi bilir – hansısa dəhşətli sirtin açılmasına doğru irəliləyir. Təhkiyəçilə birlikdə oxucu da zamanın geri çəkilməsini anlaya bilmir, niyə Tod qadınlarla münasibətini əvvəlcə qışqırıqla, sonra bir-birlərinə xəyanət ittihamları, daha sonra sevgili, ardınca sadəcə görüşlər və ayrılıqlarla bitirir. Zibilyğanlar zibilləri küçələrə səpələyir, şəhər sakinləri isə onları yerdən yığır. Cərrah xəstəni yaralayır və yaranan kəsik sağalmır. Tod Frenkli də xəstələri şəfa verməkdənsə, ağrı hissilə onları tərk edir. Bir sözlə, hadisələr əks istiqamətdə inkişaf edir və adi həyatda baş verənlər öz triksteri ilə əvəz edilir: “Biz 1948-ci il Avropa tərəfə, müharibəyə üzürdük. Mən “biz” deyirəm, düzdür o zaman Con Yanq mənsiz də çox yaxşı dolana bilirdi. Qopmalar təqribən 1959-cu illərdən yaranmağa başladı, bəlkə də daha erkən. Mən həmişəki kimi onun içində sakitcə yaşayırdım, öz düşüncələrimlə baş-başa idim. O düşüncələrimlə ki, sərbəst şəkildə zamanı adlayırdım”[6;14].

Görünür, hadisələrin maksimal təhkiyə effektini yaratmaqdan ötrü müəllif məsum və xəbərsiz narratorun varlığına ehtiyac duyur və elə bununla bağlı o müasir tarixdən bixəbər geriyyə dönr. Tarixi hadisələrdən xəbərsiz təhkiyəçi “özünü” yaxşı tanımır, hadisələri başa düşmədən özgə, yad adamın baxışları ilə nəql edir. Təhkiyəçi hadisələri elə təsvir edir ki, sanki Osvensium elə bir yerdir ki, dünya mənalı, məntiqə uyğun olmuşdur. Təhkiyəçinin ətraf aləmdə baş verənlərin heç bir məntiqə sığmaması səbəbindən artıq dünya məna kəsb edir. Osvensiuma qədər böyük uşaqların əllərindən oyuncaqları alır, sanitariya-epidemioloji stansiyadan gələnlər hamıya zibil paylayır, insanlar yenicə gəldiyi məkanlar üçün darıxır, eləmədiyi işlərin təəssüfünü çəkir, sağollaşmaq əvəzinə isə salam deyirlər.

Romanda zaman geriye dönür və müəllif tarixi faktları dəqiqliyi ilə yenidən canlandırır, lakin hadisələr bir-birinin ardınca deyil, əksinə inkişaf edir və beləliklə, nəql edilənlərin mahiyyətini dəyişir. Qəhrəmanın “daxili səsi” məsumcasına baş verən tarixi faciəni özü başa düşdüyü kimi nəql edir və beləcə, nasistlərin insan qırğınına bəraət qazandırır, faciənin əsasında yaxşı niyyətin olduğundan söz açır. Başqa sözlə, müəllif istehzası İkinci Dünya müharibəsində baş verən tarixi fəlakətin, tarixi faciənin zamanla unudulması və müasir dünyada özünü reabilitə etməsinə eyham vurur, müasir dünyanın dəyər prinsiplərini ələ salır.

Əsərin baş qəhrəmanı Tod Frendli eyni zamanda Con Yanq, Hamilton de Suzadır. Tod Frendli İkinci Dünya müharibəsi illərində tarixdə “Ölüm mələyi” adını almış, minlərlə yəhudi ölümünə səbəb olmuş həkim Yozef Mengelin prototipi, əkizidir. Bu onunla bağlıdır ki, alman dilində ölüm sözü “tod”, ingilis dilində isə “friendly” dostcasına mənalarını verir, başqa sözlə müəllif ölüm və dostcasına sözləriylə də oyun effekti yaradır, qəhrəmanın adı onun həyatına təsir edir, ölüm dostcasına insan qırğınlarına rəvac verir, ölüm və həkim(şəfa verən) oppozisiyasında olduğu kimi ölüm və dostcasına sözləri də əksliklər yaradır.

Həkim Todun şüuru onun bütün həyatını geriye yaşayır, onun uşaq məsumluğu hadisələrə olduğu kimi şərh və qiymət verə bilmir. Görünür belə yanaşmayla M.Emis oxucu reaksiyasını nəzərə alır, şərh və izahları onun öhdəsinə buraxır. Müəllifin “postmodern vəziyyət”i (Liotar) oxucunu istehza məkanına salır, başqa sözlə təhkiyə strategiyası və metafiziki imkanlar baxımından mənəvi məqsəd güdülür. Müəllif inversiyası nasistlərin əxlaq inversiyasına tam uyğun gəlir. Nə vaxtsa baş verən tarixi hadisələrin rekonstruksiyası tarixi təftiş edir, tarixi yenidən yazmaq cəhdi fantastik elementlərin istifadəsinə rəvac verir. Heç nədən xəbərsiz təhkiyəçi öz bədənindən, özündən kənarada hadisələrə qiymət verir və beləliklə, tarixdə baş vermiş yəhudi qırğını yenidən “yazılır”, özünün yeni versiyasını “qazanır”. İnsanların arxadan önə hərəkətləri onların danışdıqlarında, etdikləri hərəkətlərində təsvir edildikcə yeni interpretasiyalara yol açır. Təhkiyəçisi olanları gerçəklik kimi qəbul edir, yəhudi genosidinin baş verdiyi tarixi zaman kəsiyindən geriye, onun ilkin mərhələsinə qədər geri çəkildikcə faciəni birdəfəlik tarixin səhifəsindən silir. Təhkiyəçinin şüurunda səbəb və məqsədin dərki geridən önə gəlir və beləcə, gördüyünü düzgün qiymətləndirə bilmir. Nasist ölüm düşərgəsində işlədiyi vaxtları xatırlayarkən o, ən dəhşətli hadisələri, minlərlə insan qırğını müqəddəs, görünməmiş şücaət kimi qəbul edir. Hadisələrin geriye təkəri onda belə bir fikir oyadır ki, sanki o, həyatı məhv etmir, əksinə yaradır.

Zamanın geriye trayektoriyası əsərdə xəbərsiz təhkiyəçinin dilində inversiyaya məruz qalır. Xəstələr üzərində iş onların sağlığında deyil, cəsədləri üzərində aparılırdı ki, ağrının, əzabın qarşısı alınsın. Daha sonra cəsədlər “Sprinkle room” deyilən otaqda həyata yenidən qaytarılırdı. Tarixdə baş verən qanlı cinayət inversiya şəklində yenidən yaşanır və indi nasistlər yəhudilərə kömək edir, cəsədlərdəki qızıl dişlər sökülür və beləcə, onları olacaq əzablardan qoruyurdular. Faşist Almaniya-sının yaratdığı irqi qanunlar ləğv olunur, yəhudilərin vətəndaş hüquqları bərpa olunur. Elə bu məcrada da əsər sona yetir: nasist həkiminin yaddaşı ölümə deyil, doğuluşla, eyni zamanda da yəhudilərin yenidən həyata qayıtması, yəhudi millətinin dirçəlişi ilə əvəz olunur. Elə bu üzəndən əsərin başlığı müəllif istehzasında “Əgər mən şəfa verənəmsə, demək nə etsəm şəfa verəcək”[6;49] ifadəsi şəklində səslənir.

Təhkiyəçinin təəccübünə ən çox həkimlər və xəstəxanada baş verən hadisələr səbəb olur. Dünyaya övlad gətirmiş ana uşağını doğum evinə qaytarır, xəstənin əvvəl əli sarğı ilə bağlanır, sonra isə əzilir. Osvensiumda hər şey öz qaydasında və məntiqə uyğun baş verir. Qətlər geriye sürət alır, həyat yeni məna kəsb edir. Kül topasından yəhudilər yığılır, onlara yeni vücut verilir. Elə bununla bağlı, təhkiyəçi həkimliyə ali sənət kimi baxır, onu ilahi missiya kimi başa düşür, o, belə hesab edir ki, Osvensiumda həkimlər möcüzə yaradır, ölümü məhv edir, görünməmiş humanizmin əsasını qoyurlar. Bu həmçinin, onunla da bağlıdır ki, Tod öz keçmişini yaddaşın dərinliyində gizlətməmiş, onun barəsində heç vaxt danışmır və bu üzəndən yaddaşdan xəbərsiz təhkiyəçi hər şeydən xəbərsizdir. Tod öz keçmişini haqqında kimsə ilə bölüşməyə də, təhkiyəçi hansısa sirin ondan gizlənməsindən şübhəlidir. Bu yalnız onun yuxularında özünü büruzə verir, təhkiyəçi Todun qorxuların-

dan xəbərdar olsa da onların izahını verə bilmir. Düzdür, o, bilir ki, Tod nəyisə gizlədir, lakin sirri bilmək üçün gözləyir. Romanın istehzası da elə ondan ibarətdir ki, təhkiyəçi baş verən hadisələri doğru-düzgün anlamır, Todun həyatını geri qaytardıqca Osvensium ona görə ən uyğun gerçəkliyə dönür.

Hər şey geriye hərəkətdədir, Tod arxadan önə hərəkət edir, yeməyi qusur, ərzaqları marketə geri qaytarır, digərləri ilə dialoqu əks istiqamətdə başlayır. Onun oxuduğu məktublar ya kominədən, ya da zibil yeşiyindən götürülür, qarışqa yuvası yoldan keçən insanların ayaqları altında canlanır, zavod və fabriklərdə hazır mallar xammala çevrilir və ilkin mənbəyinə yollanır. Oxucu sondan əvvəl gedən yolda Tod Frenklinin həyat hekayəsini öyrənir, ölümündən ana bətninə qayıtmasının tarixçəsini izləyir, təhkiyəçinin dilindən olanların olmamış kimi danışdığının şahidi olur, başqa sözlə yenidən Tod Frenklinin tarixçəsini, əslində isə yeni tarixin yazılmasını görür: “Mən sonuncu cəhdimi etməliyəm ki, məsələləri aydınlaşdırım və məni düzgün başa düşsünlər. Son olaraq məni yalnız zaman problemləri qayğılandırır – onun bəzi hissələrinin davamlılığı əsasdır”[6;59] – deyən əsərin qəhrəmanı keçmişlə indi arasında bağlar qurur, suallarına cavab ayyarır.

M.Emis əsərin təhkiyəsində postmodernistlərin tarix anlayışına yenidən baxır, tarixiliyin interpretasiyasında yaddaş və mənəvi böhran probleminə özünəməxsus reaksiya verir. Başqa sözlə yazıçı fərdi yaddaşla kollektiv yaddaşə yenidən baxır, obyektiv gerçəkliyi təhlil etməklə tarixə subyektiv yanaşır. Bunun üçün müəllif real və uydurma arasında yerləşən atmosfer yaradır, tarixdə baş verən faciələrə yenidən baxır, yeni tarix yaratmaqla keçmişə dəyişməyə cəhd edir. Keçmiş isə keçmiş olaraq qalır deyə onu dəyişmək cəhdinin özü də istehzaya çevrilir: “Sıfır üstünə sıfır gələndə onsuz da sıfır olacaq”[6;63]- deyir əsərin qəhrəmanı.

Müəllifin tarixi “anesteziya effekti” ilə təftiş etməsi onun yeni interpretasiyasına yol açır. Sondan əvvələ yol əslinə qayıdışa çevrilir və günahlar içində yaşayan, müharibədən sonra daima “tanınmaq” qorxusu ilə yaşayan insanın sonda “təmizlənməsində”, ilkin, məsum körpəliyinə və ondan sonra “yoxluğa” dönməsinə şərait yaradır. Tod kimdir və nə üçün o, da alman xalqı kimi nasist idealizminin “qurbanına” çevrilib. Tarix müəllif təhkiyəsində bədii əsərin sərhədlərində yenidən yazılır, İkinci Dünya müharibəsində törədilən insan qırğınları elə insanın özünün yaratdığı bəşəri fəlakət kimi təqdim edilir və bu fəlakətin reallığı “qara yumor”un və acı ironiyanın, qroteskin əhatə dairəsinə keçir. Həyatı vacib məsələlər tərs-avand şəkildə öz ilkin mənasını itirir və yeni məna alır. Təhkiyəçi Tod getdikcə cavanlaşır və belə dəyişmə onu sevindirir, qocalığını yadına saldıqca cavanlıq onda məmnunluq hissi yaradır. Lakin cavanlığını da əlində saxlaya bilmir və əsərin sonunda uşaqlığına qədəm qoyanda zamanı saxlamaq istəyir: “İndi mənim üç yaşım var, mən kifayət qədər sıxılmış şəraitdə şəhərkənarında yaşayıram..... Tezliklə mən də doğulacam. Bax, bu ev mənim doğulduğum ev olacaq...Daha sonra bizim aramızda cərrah qayçısının köməyiylə cismani birlik yaranacaq”[6;87].Romanda tarixin “postmodernist vəziyyət”i (Liotar) zaman kəsiyində “donub” və onun gələcəyi yoxdur. “Gələcək” tarixin “anesteziya effektiylə” yenidən “yazılır”. Başqa sözlə, yazıçı ədəbiyyatın öhdəsinə götürə biləcəyi və özü bildiyi şəkildə, tarixi “təmizləyərək” yenidən yazmağa cəhd edir. Bəşər tarixinin ən qorxunc və faciəvi zaman kəsiyi olan Holokost qırğınına gələcək nəsillərə başqa şəkildə nəql edir. Romanın bir yerində o, yazır: “Probably human cruelty is fixed and eternal. Only styles change.” “Görünür, insan qəddarlığı daimi və əbədidir. Dəyişən yalnız üslublardır”[6;101]. Bu üzdən yazıçı tarixi müxtəlif şəkildə, müxtəlif baxış bucağından nəql etməyi əsas prinsip kimi qiymətləndirir və əsərin başlıqlarından birini belə adlandırır: “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”[6;120] Liotar “Postmodern vəziyyət” əsərində tarixi “böyük narrativ” adlandırmaqla tarixin postmodernist refleksiyə şəkildə reallaşmasına işarə edir[1].

F.Ceymsən isə “tarixi roman artıq tarixi keçmişə təsvir etmir, o sadəcə stereotipləri və bizim keçmiş haqqında təsəvvürlərimizi obrazlarda “oyadır”... realist effekt olsa belə, o bizim stereotipləri tədricən dərk etməyimizlə və müasirlik haqqında biliklərimiz üzərində düşüncələrimizlə bağlıdır və bu da öz növbəsində bizə populyar obrazları – tarixin simulyakrlarını dikrə edir”[9;3] – deyir. Bu üzdən postmodernizmin tarixi refleksiyası tarixin əlçatmaz olması, onun sadəcə narrativ forma kimi ənənəvi tarixi təhkiyəni parodiya etməklə təhkiyəçinin obyektivliyinə şübhə yaradır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, M.Emisin “Zamanın oxu və ya cinayətin təbiəti” romanında tarixin təkrar interpretasiyası narrativ forma kimi tarixi “anesteziya effektiylə” yenidən yazmaq cəhdidir. Elə bununla bağlı əsər təhkiyəçinin: “ Hansısa anda o, donub qalır. Yalnız bir anlıq. Onun zamanı artıq böyük arakəsmələrlə ölçülmür. O, yalnız uşaqlığı davam etdikcə hərəkət etməlidir. Nə qədər ki, onun dalınca gəlib, onu aparmayıblar o, hərəkət etməlidir. Amma onlar gələcək... Odilo gözlərini yumur və mən geriye uçan oxu görürəm. Sürətlə irəliləyir. Təəssüf, amma o zaman... Biz yenə də meydan üzərinə atılırıq. Odilo Unferdorben və onun döyünən ürəyi. İçəridə isə – zamanında gəlməyən mən: ya həddindən artıq erkən, ya da həddən artıq gec gələn mən”[6;170] - düşüncələri ilə bitir.

Əsərin sonunda zamanın oxu öz istiqamətini alır və irəliyə doğru hərəkət edir. Təhkiyəçi oxucudan fərqli olaraq bunu heç cür anlamır və bu üzdən sona qədər həyatını geriye yaşayır, başqa sözlə tarixi zaman kəsiyini yaşayır, həyatını real zamanda müşayiət edir. Təhkiyəçi məsumcasına zamanın oxunu geriye döndərməklə öz davranışlarına bəraət istəyir. Onun da digər insanlar kimi ağrı və həzz hisslərinin birgə mövcudluğunda yaşadığını, keçmiş və indi arasında qalan insan faciəsi ilə bağlılığından bəhs edir. Lakin keçmiş birmənalı olaraq bizim indiki həyatımızda danılmaz iştirakçısıdır.

Oxucu tarixdə baş verən faciələrin zaman baxımından sözün həqiqi mənasında “dondugunu”, hansısa şəkildə “dayandığını” görür. Tarix ona görə “donub” ki, gələcəyə bu mənəviyyatla keçmək olmaz, müəllifə görə mənəvi dəyərlər və onun əsasları dağılmışdır. İndiyə qədər anlayıb başa düşdüyümüz, sözün həqiqi mənasında tarixin pozitiv inkişafını əsaslandırان təməl biliklər “çökmüş”, böhrana uğramışdır. Zamanın oxu “qırılmışdır”, geriye isə yol yoxdur. Müəllif bu yolu “anesteziya effektindən” istifadə edərək gedir, tarixi təkrar “yazır”, insanın qurtuluşunu onun mənəvi-ruhi mövcudluğunun təmali olan məsumluğu və təbiiliyi ideyasında görür.

Ədəbiyyat:

1. Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна. "Институт экспериментальной социологии". Пер. Н.А.Шматко, Москва Издательство "АЛЕТЕЙЯ", Санкт-Петербург, 1998, 102с.
- 2.Марданов А.А. Разрушительный потенциал нарастающей энтропии в творчестве Мартина Эмиса //Вестник Полоцкого Государственного университета. Серия А, 2014, 22-26с.
- 3.Эко У. Заметки на полях «Имени розы» // Постмодернизм, ирония, занимательность <http://www.rospisatel.ru/hr-eko.htm>
- 4.Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. М., 2005<http://culturca.narod.ru/eco1.htm>
- 5.Хатчеон Л. Историографическая метапроза: Пародийность и интертекстуальность истории// Гефтер. <http://gefter.ru/archive/8455>
- 6.Amis Martin. Times's Arrow. Publisher: Vintage, New York City, 1992, 176p.
- 7.Calvino Ítalo <http://www.columbia.edu/~ey2172/calvino.html>
- 8.Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. Taylor & Francis e-Library, 2004 268 p.
- 9.Jameson F. Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press, 1991. 103p.

Yegana Abdullayeva

Interpretation of History in an English Postmodern Novel

(based on Martin Amis's novel "Time's Arrow")

Summary

The postmodern narrative through appeal to artistic representation served as an impetus for the creation of a new kind of novel, combining reality and fiction. In such novels, the boundaries between history and narrative are blurred, and a plot arises that reflects new historical events.

One of the main features of the English postmodern novel is the appeal to the history associated with its past, historical “excursions” related to the past of humanity, new interpretations of the past. According to the aesthetic concept of postmodernism, history, such as all texts, comes from subjectivity and thereby it is permissible to make interpretations. Such appeal to history, in a postmodern style, can be found in the novel “Time's Arrow: or The Nature of the Offense” by Martin Amis.

In this novel, author's irony considers history in a new way, reproduces the historical interpretation in a new form, and presents the reader with new historical conditions. For this purpose a space is created between reality and fiction, a new look is presented at the tragic historical events, an attempt is made to change the past by creating a new history.

Key words: Postmodern Novel, Martin Amis, “Time's Arrow”, Interpretation of History

Е.Абдуллаева

Интерпретация истории в английском постмодернистском романе
(на материале романа Мартина Эмиса «Стрела времени»)

Резюме

Постмодернистское повествование путем обращения к художественной репрезентации послужило толчком к созданию нового вида романа, соединяющего в себе реальность и вымысел. В таких романах стираются границы между историей и повествованием, и возникает сюжет, отражающий новые исторические события.

Одними из главных характерных черт английского постмодернистского романа являются обращение к истории, связанной со своим прошлым, исторические «экскурсы», связанные с прошлым человечества, новые интерпретации прошлого. Согласно эстетической концепции постмодернизма, история так же, как и все тексты, идет от субъективности и в связи с этим допустимо делать интерпретации. Подобное обращение к истории, в постмодернистском стиле, можно встретить в романе Мартина Эмиса «Стрела времени».

В данном романе авторская ирония рассматривает историю по-новому, воспроизводит историческую интерпретацию в новой форме и представляет читателю новые исторические условия. С этой целью создается пространство между реальностью и вымыслом, представляется новый взгляд на трагические исторические события, путем создания новой истории делается попытка изменить прошлое.

Ключевые слова: постмодернистский роман, Мартин Эмис, «Стрела времени», интерпретация истории

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.11.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Qorxmaz Quliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LATIFA AHMADOVA

Aghjabadi branch of

ADPU

ehmedovaletife64@gmail.com

THE MAIN SOURCE OF JOHN MILTON'S WORKS

Summary

The most striking figure in the 17th century English literature is Milton. The article explores John Milton's creativity. Compared to the poetry and publicity of Milton in the 60s and 70s, his creativity in Cambridge and Corton's works is relatively insignificant. At the same time, in these works, the poet seems to be interested in political events. Many of those times seemed to have won for a long time. Various religious societies, sects, and mystical tendencies were common in the English society of the 60s. The events were explained religiously. The victory of Irtysh itself was regarded as the result and punishment of the sins and mistakes of the English people. Fighting the barracks was considered a religious hero. Cromwell's defeat of the masses by cursing on the levelers and diggers, the loss of public confidence in the victorious bourgeois republic, and its political immaturity led the opposition to the Reformation government in the form of religious movements. All of this left a deep impression on Milton's creativity.

The most brilliant work written by Milton in the 60s is the "Lost Paradise" poem. The idea of this work, created in 1658-1667, was related to puritan religious art. The "Lost Paradise" poem has been regarded as one of the most important monuments of world literature, not only in its own time, but also in the centuries that followed it. Bourgeois literary scholars try to characterize it as more of a religious epopee. It is also wrong to think of the poem as a complete parallel to the revolutionary events of the 40s. The poet makes great generalizations through biblical myths, confirming that humanity is progressing in difficult, painful ways.

Keywords: John Milton, english literature, revolution, bourgeoisie, poetry, political fighting

The most striking figure in the 17th century English literature is Milton. Milton, a thinker and revolutionary poet, creates an anthem for a warrior who is moving forward, seeking truth through suffering and error. His works highlight the most important events of the seventeenth century, analyze the events and summarize the general results. The baroque romance in his poetry, as well as the classicalism embodied in the ideas of citizenship, was a manifestation of the great events taking place in the life of society, an attempt to understand them.

During this period, he appears to be in a hostile position with metaphysical poets in Latin and English poems, poems, and stage works. In the poem "November 5," the poet expresses concern over King Yakov's failure to assist the German Protestants in his poem "The Death of Jungle," as an enemy of feudal Catholicism and the pope. The new human problem is at the forefront in Poetry's Poetry and Poetry poems. The poet creates a living, serious, literate humanist scholar, unlike the corrupt and dreamy heroes of feudal noble literature. Her hero does not escape the questions of life, he tries to solve them. Milton's heroes, as in the works of John Don, do not turn into a toy in the hands of fate, but accept the cohesion of consciousness with the supremacy of mind (1,105).

Milton's psyche is different from the rebellious mind of the Renaissance. The mind that Milton sang is the law of nature. During this time, Milton has pantheistly regarded nature and accepted it as a manifestation of God.

In the middle of his career, Milton's life is in intense political struggle. He fights with feudalism, gains rich life experience, and becomes a fiery, humanist writer as a publicist. Milton's

treatises, articles, and studies in this period are rich in fiction, and are written in a figurative language. Due to these features they attract the attention of the most important monuments of the 17th century English literature. As a poet, scientist, politician and publicist, Milton's prose is an invaluable treasure to explore and understand the historical and cultural features of the British bourgeois revolution. It exposes the Anglican Church based on the history of early Christianity and European religious movements, and calls for the destruction of the bishopric.

In the second half of the 50s, Milton is moving away from political struggle, working on a large-scale treatise on Christian teaching. In this work, the contradictions of the philosopher Milton appear more vividly, he seeks to reconcile religion with scientific thought, taking God as a being scattered and embodied in the material world. Contrary to the script, he tries to prove that Adam's sin was not a predetermined event.

After Cromwell's death, Milton re-writes and writes his last treatises in order to save the living republic. In 1660, he commented on his plan for a new state structure in the tract "The True and Easy Way to Build a Free Republic." The poet considers the restoration of royal power the greatest evil, a disaster for the English people, and urges the people not to do so. Many lines of this treatise sound like a requisition for freedom. Although he could not understand the reason why the masses were indifferent to the destruction of the republic, he warned the people about the consequences of this indifference. In a treatise written on the eve of Irtika's triumph, Milton once again expressed his conviction that the principles he was fighting for would win.

After the restoration of independence in 1660, Milton's life began to be the heaviest, most brilliant of his creation. The poet's Presbyterian enemies rejoice that blind Milton and his colleagues are always out of sight. Milton only survives death and fines at the expense of a large fine. On August 13, 1660, by the decision of the House of Commons and the King's decree, books on "The Icono Enemy" and "Protecting the English People" were burned.

The events were explained religiously. The victory of Irtys itself was regarded as the result and punishment of the sins and mistakes of the English people. Fighting the barracks was considered a religious hero. Cromwell's defeat of the masses by cursing on the levelers and diggers, the loss of public confidence in the victorious bourgeois republic, and its political immaturity led the opposition to the Reformation government in the form of religious movements. All of this left a deep impression on Milton's creativity (1,107).

The most brilliant work written by Milton in the 60s is the "Lost Paradise" poem. The idea of this work, created in 1658-1667, was related to puritan religious art. The "Lost Paradise" poem has been regarded as one of the most important monuments of world literature, not only in its own time, but also in the centuries that followed it. The poet makes great generalizations through biblical myths, confirming that humanity is progressing in difficult, painful ways. Poema connects with the description of the defeat of angels who rebelled against God. The rebellious angels, especially the devil, rebelled against the authority of heaven. Now, because they are defeated in battle, they must leave the heavens forever and live in the flames of hell. But the Devil and his friends are not here to defeat themselves, but to continue to fight against the divine influence (2,35). The devil wants to direct his blow against the best that God has ever done, the world in which the first humans lived. The devil is more than eager to take the first humans out of his hands, to subdue them with their rebellious, proud nature.

God speaks to Adam and Eve about the devil's intentions and calls them to be cautious. His messenger Rafael talks about the rebellion and defeat of the Devil and teaches them how to be successful. The Devil can deceive Eve and break the law of God, and he will reap the benefits of evil and the fruit of the tree of understanding. Adam does the same, and he eats the fruit of the cognitive tree. However, he does so not only because he lied to the Devil, but also because of his companionship in sharing his punishment. By the decision of the Divine Court, Adam and Eve will be expelled from Paradise, their dead bodies will be turned into men, and they will be subjected to torture

and torture. Before God sent Adam and Eve out of Paradise, God's angel foretold that the angel would come to earth. The purpose is to inspire and guide him.

The vast and horrific scenery of human history goes before Adam's eyes. The joys, misfortunes, wars of the nations are overlooked by the wise man, through his sins. The poet's work, which creates colorful scenes of human life, is characterized by special love. These units are cheerful and optimistic.

Michael explains to Adam that in the future, the human race will atone for the sins of his great-grandfather. As if cleansing from these sins will come with the spread of Christian doctrine, showing people the path to spiritual perfection and the path to true Paradise. Poema ends with a depiction of Adam and Eve's paradise scene. They are handcuffed and move away from Adam. Flame and smoke tongues grow on man. Adam and Eve are not waiting for a peaceful paradise, but a history filled with the problems and deprivations of the human race (3,51).

According to the poet, even though a person's way of life is difficult, he will move forward and improve upon me. This was also the main result of Milton's recovery from the events of the 40-50's and the defeat of the English bourgeois revolution. In the face of the power of his divine authority, Milton emphasizes the weakness of the rebellious Devil and the rebellious people, and calls for the spiritual and moral evolution of the forces of rebelliousness to come together. But his poem, as Belinsky puts it, "sounds like a triumph of rebellion against influence."

The poem's revolutionary Paphos is more clearly expressed as the Devil. Despite the defeat of the rebellious and proud Devil, he continues to seek revenge on God. The devil appeared to be the most attractive of all the pictures in the poem. Though the poet expresses the idea of moral perfection, his poem has been welcomed as a work calling for war, struggle, and rebellion. The work reflected the hatred of the masses in the feudal order.

Milton's poem has a certain sense of history and spontaneous dialectic. While his human heroes live a careless life until they are expelled from Paradise, they act as thoughtful, hardworking, growing, and thriving people who, after their departure, enter a new phase of their lives. The peculiarities of Milton's creations, and the contradictions in his outlook, are evident in the presentation of individual copies. Milton believes that free will, acting under the guidance of the mind, will be his closest assistant in the most accurate and objective solution to the historical tasks facing human beings, and with his help, he will lead mankind to justice and happiness. Although Milton was inconsistent in his views on free will and could not save himself from puritanical encounters, he was portrayed as a powerful force to move mankind forward. In this regard, he was opposed to puritan religious beliefs, which regarded man as a toy in the hands of the god of wisdom and cruelty. She portrayed Eve as a charming woman who was distinguished by her poetry, beauty, kindness, and gentleness. His attitude to Adam, his love is sincere and pure, is kind and considerate with him, and he shares his joy and sorrow with Adam (4).

As we know, Adam is sinful and the Devil, but Adam is sinning because of the love he has for someone else. Here Adam's actions are humanistic. True, he is also an authority over authority, but his devotion and rebellion are not the same as the devil's, but his pride is because of his ambition and jealousy. Both actions are sinful and sinful in terms of Puritanism. Milton takes a different approach. When he curses the Devil, he describes Adam. Adam is also weak and helpless in comparison with the Devil. While talking to the angels, he only questions, asks, or stops. He becomes a slave to the messengers of God, declaring his willingness to accept and even justify any unjust rule of divine power. Milton, to some extent, limits the possibilities of the human mind and sets limits for it. When he listens to Adam's bold questions about creation, Raphael reminds him that he is only human. He cannot even dream of penetrating many secrets of the universe.

Such a presentation of Adam's copy makes the poet's puritanical views more vivid. Here, the man of Milton looks more helpless and smaller than the man-made figures of the Renaissance.

Milton portrays angels as unimaginable creatures. According to the poet, they have no passion. They are illuminated with the same light of the same mind. Though they bruise and rejoice, this

is only a veil, and these actions are not the result of any feeling or passion. Milton's seemingly human-like angels are inhuman, they are not alive, they are repeating each other by expressing the same idea. In this way, the antihumanist essence of puritanism was manifested in this presentation of the world of angels. This aspect leads to the singing of a despot god who brutally punishes people for their courageous actions. There are also contradictions concerning Milton's creativity: the defeat of the Devil's armies; The victory of the merciless puritan hymns over their enemies was the expression of the poet's firm belief that the restored Stuart government would be overthrown and that their supporters would be punished. The lightning of the sky does not only fall on man, but the "snake," "dragon" sparks fire on the Devil and his lords.

The most interesting copy of the poem is, of course, the Devil. He is determined by his determination and irrevocability. Hatred, jealousy, envy, arrogance and fear nestled in the heart of this giant who was fighting God. Behind his gigantic face are hidden feelings of despair and regret. He has lost the inner peace of mind that exceeds the privileges of the master of hell. In the present moment of moral suffering, he is longing for the days of spiritual peace. It turns into a snake and a dragon suffering. His hopeless and arrogant stance engages the reader, and the reader is reluctant to ignore the brutality of the divine authority that refuses to forgive the Devil. The complex inner world of the devil is also reflected in his outward portrait. It resembles a giant whale thrown to the ground in the flames of hell. The devil is sometimes the commander, the presiding over the council as the ruler, and he enters the guardian angel to enter Eden. In the latter case, his dimensions are shrinking, he approaches the human dimensions, but at the same time his haughty face and ambitious personality do not disappear. The warlike individualism of the devil leads to his destruction. He causes death, he does evil, he destroys.

In the face of the devil, the poet created an image of a selfish individualist. The Devil, who is the center of the universe, the size of everything, thinks that he can do anything. The place of feudal occupation occupies a lonely selfishness, and Arcadia becomes a state of the merchants, Utopia a pirate colonial. Milton's opposition to bourgeois individualism was a completely popular move. But in his criticisms and attacks on bourgeois personalism in the 17th century, puritan theology also manifested itself. This aspect limited those criticisms and attacks (4).

"Lost Paradise" is a work that reflects the fighting spirit. According to him, he chose a more important, more heroic plot than his predecessors. Although the poet himself did not personally participate in the battles, he described the horrors of war, the horrible and bloody battles, the heroic confrontation, the bravery and mastery of his contemporaries within the bounds of the epos. And Milton is not content with the heroic epic portrayals of space-scale battle scenes, and is more inclined to show the psychology and spiritual realities of people.

In 1666, Milton wrote and published a poem "The Return of Paradise." If "Lost Paradise" consisted of 12 songs and 11,000 verses, the poet's new work consisted of 4 songs and two thousand verses. Here is the Christian myth that the Devil cannot deceive Jesus. The spirit of rebellion, the triumph of rebellion, inherent in Milton's first poem, is not here. Therefore, this poem has been welcomed in recent times as one of the last words in the "Lost Paradise" poem.

If sin is also shown in "Lost Paradise," the new work will take away sins. If Adam and Eve are deceived and led astray, their successor, Jesus, is victorious over the devil and his salvation, and he will save mankind from hellfire. The fact that Poema has such religious content makes it clear that her idea is different from "Lost Paradise". At the same time, "The Return of Paradise" demonstrates Milton's development as a poet. The poet creates a sharp political political work under religious content. Though his hero depended on the sources of the gospel, Jesus was opposed to the Stuart rule, the English nobility that the poet hated. The devil is not here a leader and a rebel who has rebelled against authority. He is already a prince, a ruler of people and hell, a dictator with land. It shows symptoms of insecurity, anxiety, hesitation and concern.

The devil is still the lord of the great world. There is an inseparable connection between his passions and the passions of this world. His lusts of power were passed on to the commanders and

emperors, and his ambition led the whole human race into ruin. The falsity of his art, his thoughts, has not vanished. The notions of heroism, fame and honor are nothing but the fabrications of the Devil themselves. However, the distrust, anxiety, and the anger that comes from the weakness of the Devil's existence tell us that the Devil and the world he represents are doomed to destruction (2,37).

In many ways, Jesus' copy resembles puritanism. He is the embodiment of the conquered mind. Unlike the first poem, the interest in the spiritual realm of man, the conflicts within him, living within him, gives his place to the religious authorities. The poem "The Return of Paradise" has greatly strengthened its tendency to meet the requirements of the classicist aesthetic. The nature of the pictures differed greatly from one another. If the devil is first and foremost a creature, then Jesus is a deceived person. All the other spiritual qualities were subject to this fundamental feature. The plot of the poem also contains compactness, restraint, lyrical rhetoric, and all the episodes that go beyond the mainstream.

As we have seen, in the poem "Return of Paradise", Milton reflects the realities of modern English, its movements and thinking. The poet's reference to religious topics for the most important ideas and ideas was related to the ideological level of his time, and that religious views were deeply rooted in the minds and daily lives of the masses. The most vivid reflection of Milton's creations, especially the works of his revival period, are the events of the English bourgeois revolution of the 17th century. In these works, the mood, hatred, and anger of those who fought, conquered, defeated, despised and believed. Religious themes and themes have failed to overshadow the relevance and modernity of the poet's works.

Literature

1. A. Yusifli. XVII əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı . Bakı, 2012
2. Ə.Sultanlı. Xarici ədəbiyyat tarixi. Orta əsrlər və İntibah dövrü, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958
3. İ Şıxlı. XVIII əsr Avropa ədəbiyyatı, Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1967
4. <https://www.coursehero.com>

L.Əhmədova

Con Miltonun əsərlərinin mövzu qaynağı

Xülasə

XVII əsr ingilis ədəbiyyatının ən parlaq siması Miltondur. Məqalədə Con Miltonun yaradıcılığı araşdırılmışdır. Miltonun 60-70-ci illər poeziyası və publisistikası ilə müqayisədə yaradıcılığının Kembric və Qorton dövründə yazdığı əsərlər nisbətən az əhəmiyyətlidir, bunlarda şairin sonrakı əsərlərində görəcəyimiz ümumiləşdirmələr, poetik orijinallıq çatmır, onlardakı böyük tematika görünür. Bununla yanaşı artıq bu əsərlərdə şairin siyasi hadisələrə ciddi maraq göstərdiyi sezilir. Bu zamanlar bir çoxlarına elə gəlirdi ki, irtica uzun müddətə qələbə çalmışdır. 60-cı illərin ingilis cəmiyyətində müxtəlif dini cəmiyyətlər, təriqətlər, mistik cərəyanlar geniş yayılmışdı. Baş verən hadisələr dini şəkildə izah olunurdu. İrticanın qələbəsi özü də ingilis xalqının günahlarının və səhvlərinin nəticəsi, cəzası kimi qiymətləndirilirdi. Bərpaya qarşı vuruşmaq dini qəhrəmanlıq sayılırdı. Kromvelin levellər və diggerlərə divan tutaraq xalq kütlələrini məğlub etməsi, qalib gəlmiş burjuva respublikasına xalqın inamını itirməsi və onun siyasi cəhətdən yetkin olmaması bərpa hökumətinə qarşı müxalifətin dini hərəkətlər şəklində təzahürünə gətirib çıxarmışdı. Bütün bunlar hamısı Miltonun yaradıcılığı üzərində dərin izlər buraxmışdır.

Miltonun 60-cı illərdə yazdığı ən parlaq əsər "İtirilmiş cənnət" poemasıdır. 1658-1667-ci illərdə yaradılan bu əsərin ideyası puritan dini incəsənəti ilə bağlı idi. "İtirilmiş cənnət" poeması nəinki

öz dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə İngiltərədə və onun xaricində böyük maraq doğurmuş, dünya ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli abidələrindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Burjua ədəbiyyatşünasları onu daha çox dini epopeya kimi səciyyələndirməyə çalışırlar. Poemanı 40-cı illərin inqilabi hadisələrinin tam paraleli kimi anlamaq da doğru deyildir. Şair bibliya əfsanələri vasitəsilə böyük ümumiləşdirmələr aparır, bəşəriyyətin çətin, əzablı yollarla inkişafa, tərəqqiyə doğru getdiyini təsdiq edir.

Açar sözlər: Con Milton, ingilis ədəbiyyatı, inqilab, burjuaziya, poeziya, siyasi mübarizə

Л.Ахмедова

Основной источник работ Джона Мильтона

Резюме

Самая яркая фигура в английской литературе 17-го века - Милтон. Статья исследует творчество Джона Мильтона. По сравнению с поэзией и публичностью Милтона в 60-х и 70-х его творчество в работах Кембриджа и Кортонна относительно невелико. В то же время в этих произведениях поэта, похоже, интересуют политические события. Многие из тех времен, казалось, выиграли в течение длительного времени. Различные религиозные общества, секты и мистические тенденции были распространены в английском обществе 60-х годов. События были объяснены религиозно. Победа самого Иртыша была расценена как результат и наказание за грехи и ошибки английского народа. Борьба с казармами считалась религиозным героем. Поражение масс Кромвелем, ругаясь на выравнителей и копателей, потеря общественного доверия к победоносной буржуазной республике и ее политическая незрелость привели оппозицию к правительству Реформации в форме религиозных движений. Все это произвело глубокое впечатление на творчество Милтона.

Самым ярким произведением, написанным Милтоном в 60-х годах, является стихотворение «Потерянный рай». Идея этого произведения, созданного в 1658-1667 годах, была связана с пуританским религиозным искусством. Поэма «Потерянный рай» считается одним из важнейших памятников мировой литературы не только в свое время, но и в последующие столетия. Буржуазные литературоведы пытаются охарактеризовать его как более религиозную эпопею. Также неправильно думать о поэме как о полной параллели с революционными событиями 40-х годов. Поэт делает большие обобщения через библейские мифы, подтверждая, что человечество прогрессирует трудными, болезненными путями.

Ключевые слова: Джон Милтон, английская литература, революция, буржуазия, поэзия, политическая борьба

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəridə Məmmədova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA RZAYEVA
Aghjabadi branch of
ADPU

leylarzayeva68@gmail.com

**ENGLISH LITERATURE IN REVERSE YEAR
(1660-1688)**

Summary

The restoration of independence in England in 1660 was not accidental, it was a consequence of the situation in the last years of the republic. After Cromwell's death, the bourgeoisie and the new nobility led to the revival of the Stuart dynasty and the rise of the royalists to power. The restoration led to the launch of the royalist terror against the true revolutionary forces. Royalist immigrants and the Presbyterians with them began to censure the forces they disliked. The opposition movement was also strengthened by the growing dissatisfaction of the masses. Opposition forces skillfully used the failure of Stuart's foreign policy to depend on their French independence. Since the 1660s, a number of influential poets and writers, sponsored by the palace environment and feudal noble circles, have sought to strengthen their authenticity through literary means. John Rochester, Charles Bakherst, Yentworth Roskommon and George Eterec were the most prominent representatives of the noble literature of the time. Let us also note that the revival of absoluteness is due to the development of bourgeois relations in England, and it is becoming more and more capitalist, and as Hobbs explains, they have gained a deeper understanding of the science of oppressing the masses and oppressing the masses. In the works of poets and playwrights the glorious heroic singing was widely received.

Keywords: England, absoluteism, restoration, literature, palace, feudal, noble, power

In 1660, the restoration of independence in England was not accidental, it was the consequence of the situation in the last years of the republic. After Cromwell's death, the bourgeoisie and the new nobility led to the revival of the Stuart dynasty and the rise of the royalists to power. The restoration led to the launch of a royalist terror against true revolutionary forces. Royalist immigrants and the Presbyterians with them began to censure the forces they disliked. The restored bourgeoisie and the relations of the new dynasty were not so friendly and sincere. Feudal noble circles and the bourgeoisie sought to weaken the parliament and strengthen the royal power. The opposition movement was also strengthened by the growing dissatisfaction of the masses. Opposition forces skillfully used the failure of Stuart's foreign policy to depend on their French independence. Tori and wiki political names emerge during the restored anti-absolutist struggle. The Tories were a party of large landowners who advocated the restoration of the absolute, trying to weaken the parliament. The vigils expressed the interests of the bourgeoisie and the new nobility, and opposed Jacob II. In the late 1680s, Jacob II wanted to take action with a series of measures that could lead to the strengthening of Catholicism in England, relying on the help of the Torahs and the French palace.

Referring to the interests of the bourgeoisie and the new dwarfism, the measure caused dissatisfaction and concern among the general public. The possibility of a revolutionary rise in the country takes a real picture. The Tories and the Wigs stand in the face of such an agreement and make a palace revolt. Yakov is thrown into the throne and his backpacker Wilhelm Oranli is removed. In these events of 1688-1689, the ruling classes that actually fought each other agreed to jointly attack the masses (1, 102).

Since the 1660s, a number of influential poets and writers, sponsored by the palace environment and feudal noble circles, have sought to strengthen their authenticity through literary

means. John Rochester, Charles Bakherst, Yentworth Roskommon and George Eterec were the most prominent representatives of the noble literature of the time. Let us also note that the revival of absoluteness is due to the development of bourgeois relations in England, and it is becoming more and more capitalist, and as Hobbs explains, they have gained a deeper understanding of the science of oppressing the masses and oppressing the masses. In the works of poets and playwrights the glorious heroic singing was widely received.

The most striking figure in the 17th century English literature is Milton. Milton, a thinker and revolutionary poet, creates anthems to a warrior who is moving forward, seeking truth through suffering and error. His works highlight the most important events of the seventeenth century, analyze the events and summarize the general results. The baroque romance in his poetry, as well as the classicalism embodied in the ideas of citizenship, was a manifestation of the great events taking place in the life of society, an attempt to understand them. Compared to Milton's poetry and publicity in the 60s and 70s, his creativity in Cambridge and Corton's works is relatively insignificant. At the same time, in these works, the poet seems to be interested in political events. During this period, he appears to be in a hostile position with metaphysical poets in Latin and English poems, poems, and stage works. In the poem "November 5," the poet expresses his concern for the fact that King James was not helping the German Protestants in his poem "The Death of Jungle," as an enemy of feudal Catholicism and the pope.

During the third period of his career, between 1640 and 1660, Milton's life went through intense political struggles. He fights with feudalism, gains rich life experience, and becomes a fiery, humanist writer as a publicist. Milton's treatises, articles, and studies in this period are rich in fiction, and are written in a figurative language. Due to these features they attract the attention of the most important monuments of the 17th century English literature. As a poet, scientist, politician and publicist, Milton's prose is an invaluable treasure to explore and understand the historical and cultural features of the British bourgeois revolution. It exposes the Anglican Church based on the history of early Christianity and European religious movements, and calls for the destruction of the bishopric.

Milton creates heroic scenes of the Civil War, accusing his countrymen of pursuing lucrative pursuits. The poet believed that the English people would not have been saved by Cromwell if he had not acted in a timely manner.

JHON DRYDEN (1631-1700)

C. Dryden is known as a poet, playwright, critic and theorist. His creations are more powerful than classics. At the same time, as a transitional artist, he feeds on the achievements of the Renaissance and maneuvering, strives to exploit their successes, combines the features of the spoken language with the magnificent image of the language, and substitutes rhymed, white poetry with double rhyme. He studied at the University of Cambridge and was known as the Dramatist of the Renaissance.

The teary-eyed poet ("Heroic Stations") in honor of Cromwell's death in 1659 welcomed Carl II's return to London with the "Red Star" chamber. During his recovery, Dryden became the first English poet to win, the first palace playwright and official historian. When the Hanover dynasty came to power in 1688, Dryden refused to recognize them and spent the last ten years of his life in need. Dryden's poetry is distinguished by its playfulness and elegance. The poet creates an unprecedented agility and expressiveness to the English poem, and creates a satirical poem like "Mac Flekno", writes poems "Aveßlam and Axi-Tüfeyl", "Deer and Babir" and many other poetic works. But Dryden is widely known as a prolific playwright in the English literature of the 60s and 70s. John Drayden tried to create a new type of spectacle based on the artistic views of his noble circles and created a genre called "heroic drama." He commented on this in his preface to his "The Experience of Heroic Drama", which he wrote in "The Siege of Granada." Drawing on the traditions of the 17th-century French theater, the playwright viewed the genre of "heroic drama" as "a miniature imitation of heroic poems." Therefore, rather than

acting, it is a manifestation. The "heroic drama", which is alien to the traditions of the English theater, gained a fame during Dryden's era, but could not survive (1,104).

The superficiality and the exaggerated appearance of the playwright prevented the development of the serious and important themes of the play. He talks about the slaughter of the American Indians by the Spaniards ("The Indian Emperor", 1668), the emergence of the ancient states that collapsed in the face of Western European feudalism (Aurang-Zibi, 1676), but does not attempt to penetrate the issues and substance of the events; nor did he. In fact, her heroes, represented in the West, the East, and antique names and costumes, were courtesy nobles.

Dryden's hero often thought of fame, lust, and power. The heroes of his plays are some kind of idealized aristocratic ladies and masters. The luxurious, pseudo-pathetic language of Dryden's works reaffirms this aspect. He also refers to the cosmopolitan palace culture of the 17th century with the themes of Dryden's works. He does not take away the themes of drama and poems from English life, and tries to avoid national life in their form and plot. Translations from Bocaccio, Ovid, Horace, and a number of lineage satires show that Dryden is a highly talented artist. But he became the ruler of the judiciary and destroyed his talent. In the comedies of the Renaissance, the English realism is reflected in a broader and more nuanced way. The life of the city and village, the bourgeois and noble circles is enlivened by ridiculous, harsh, unpleasant scenes, and their morality and dignity are shown.

WILLIAM UICHER (1642-1716)

The most famous representative of English comedy of the Reconstruction is U.Uicerli. The protagonist of his comedy is cold-blooded, selfish, self-centered, but aspiring to fulfill his own passion. Whether he is a priest or a large bourgeoisie, he is a hateful, lowly, immoral creature. The playwright's comedy "Village Wife" is unique in this respect. The hero of the work is a corrupt man. The heroine of his love adventures in London comes to the village where he begins to have fun with his neighbors. The comedy is packed with rough, blatant scenes. The playwright is trying to attract the attention of the audience in such a light, non-artistic way.

The English comedy of the Renaissance is usually content to fall in love with, but here human emotions are greatly exaggerated. Writers who supposedly materialized human beings were, in fact, killed. They mistakenly attributed all the English people to the abuses of the modern English aristocracy. At the same time, the success of the English comedy of the 1970s and 1980s cannot be underestimated. An important event in the development of English theater and the English literature as a whole, the comedy of the restoration period created a gallery of colorful types of English reality, revealing the moral poverty, immorality and greed of the ruling circles. The seventeenth-century comedy has given a powerful impetus to the satirical tendencies in English literature and has created effective examples for the educated realist literature of the eighteenth century (2, 13).

JOHN BENYAN (1628-1688)

The popular dissatisfaction with the feudal imperialism in the 60-70s of the 17th century was reflected in the work of artists like C. Benyan and Milton. John Benyan was born into a poor peasant family. From a very young age he enlisted in the army for profit and participated in the civil war. In 1649, Benjamin fired his military service and tinned. Later, he became a member and pastor of one of the numerous sects. During his recovery period he was arrested and arrested for his anti-slavery ministry. During the twelve years he has spent in prison, he decides to write his next sermon. As soon as he was released, Benjamin resumed his missionary activity and was arrested three years later, but this time he was only six months in prison. According to the legend, this time it is time to write the "Visitor's Way" story. The value of this book, published in 1678, is a reflection of the broader critique of the English society of the seventeenth century.

The author shows real human types of English realism under allegorical names that carry special meanings. Such names as Mr. Bosbogaz, Azinamli, Dagilgandabad, Sadiq, Hope,

and Life clearly illustrate the tendency of the writer to separate copies. The protagonist of the work is Christian, his family, friends, teachers, evangelicals, and his constant companions, the adherents of the faithful and the supporters of the Hope. The writer identifies the supporters of the restored absolutism as bitter, cowardly, ignorant, hangman, cruel(1,106).

The city of Fame in the narrative, the flamboyant amateur fair at its center, features special visibility and vibrancy of the representatives of the English ruling circles here. No matter how thin Benyan paints are, they are distinguished by their expressiveness and the ability to clearly show the types. Two hundred years later, V.Teckerez's name is derived from the story of Benjamin in his novel "The Fair of Fame" to a new heights of criticism of the bourgeois society. It should also be said that the religious symbolism of Benyan's work greatly reduces its critical power and undermines the threat. Benjamin's second narrative, "The Life and Death of Mr. Bedmen," is fueled by the criticism of the bourgeoisie.

The work creates an oblique copy of seventeenth-century English businessmen. The writer's main criticism is the "naughty man." The word "Bedmen" means "a bad man" and "a bad man." In his novel *The Holy War*, published in 1681, Benyan wrote about the civil war of the 40s and the absolute victory of the revolutionary army. A clear Calvinistic tendency greatly reduces the artistic value of this work.

SEMUEL BUTLER (1612-1681)

S. Butler is also one of the critics who critically criticize the revival of the satire of his creative work. Known as the greatest satirical poet of the era, Butler was born into a farmer's family and worked in many positions. Clerk, court officer, etc. The poet, who worked for the post, was about fifty when he wrote the poem "Gudibras". S. Butler served for some time with the family of Colonel Luke, a Cromwell Army officer. It is thought that Sir Luke was the main protagonist of the comic hero of the poet when he created the image of the puritan Gudibras. Following the poet Cervantes' story, Gudibras and his cousin Ralphon described the strange adventures and controversies.

Through the controversies and arguments of Gudibras and Ralphon, the poet laughed at the presbyterians' struggle for independence. In the face of the poet Gudibras, the Presbyterians turn the satirists in the face of Ralphon into satire. Ralphon's controversies and battles often start with ridiculous and stupid reasons, but that doesn't stop them from becoming friends. The poet deliberately caricatures the paintings of the participants of the revolution, revealing the true defects of puritanism. He criticizes the hypocrisy of the Puritan aristocracy. The moral nature of the Puritan aristocracy is more evident in their actions against the hated masses. The Puritan knight and his gunman are trying to obstruct the public cheerfully. Gudibras and Rolfo are defeated and taken captive in the face of the cheering crowd, and their hands and feet are shattered daily.

The wealthy widow is rescued from the sun by a wealthy widow and her servant. Gudibras, who is in love with a widow's state, says that she has feelings for him. Fake and hypocritical Gudibras has long been hiding his purpose (3, 83). But the servants and servants of the woman enter the Gates of the Witchcraft and enter into the bed of Gudibras and learn the truth. The Puritan knight is again beaten up with his gunman, disgraced and expelled. Butler, as separated from his comic heroes, turns into a patriotic poet, talking about the disasters of the civil war, the destruction of the people in the struggle between parties. It speaks of the fact that the bourgeoisie and the nobility are trying to deceive and portray themselves as defenders of the people. Butler considers the victory of the royalists as a pre-revolutionary reconstruction, and therefore points to the absurdity of human history, the idea that he returns to the stage. For this reason, the poem is regarded as a work written against the republican structure defeated in feudal noble circles, as an expression of the author's royalistic encounters.

Karl and the aristocrats express their admiration for the work and give the poet a monetary reward. He becomes a fashionable poet. But the fame of the palace poet does not attract Butler

much. He writes a series of satirical poems against the restored absolutism, and targets the aristocratic society, palace circles, and scholars of the Stuart dynasty.

Poetry and hopelessness are constantly increasing in the creativity of the poet, who has lived a poor life for the last years of his life. This was due to the loss of the poet's confidence in both the English bourgeoisie and the restored Stuart. None of the ruling circles that fought for power attracted S. Butler. Butler's realist tendencies link him with the eighteenth-century enlightenment realism, especially Swift's creativity, and the "Quidibras" Swift's books (4).

Literature

5. A. Yusifli. XVII əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı . Bakı, 2012
6. Ə.Sultanlı. Xarici ədəbiyyat tarixi. Orta əsrlər və İntibah dövrü, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958
7. İ Şıxlı. XVIII əsr Avropa ədəbiyyatı, Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1967
8. <https://www.coursehero.com>

L.Rzayeva

Mütləqiyyətin bərpa illərində ingilis ədəbiyyatı (1660-1688)

Xülasə

1660-cı ildə İngiltərədə mütləqiyyətin bərpa edilməsi təsadüfi olmayıb, respublikanın son illərində yaranan şəraitin qanunauyğun nəticəsi idi. Kromvelin ölümündən sonra burjuaziyanın və yeni dvoryanlığın liderləri arasında hakimiyyət uğrunda didişmələr və royalistlərin fəallaşması Stüartlar sülaləsinin bərpa olunmasına və II Karlın hakimiyyət başına gəlməsinə səbəb oldu. Bərpa əsl inqilabi qüvvələrə qarşı royalist terrorunun başlanmasına gətirib çıxardı. Royalist mühacirlər və onlarla həmrəy olan prisviterianlar xoşları gəlməyən qüvvələrə amansız divan tutmağa başladılar. Xalq kütlələrinin get-gedə artan narazılığına əsaslanan müxalifət qüvvələrinin hərəkəti də güclənirdi. Müxalifət qüvvələri Stüartların xarici siyasətindəki uğursuzluqlardan, onların fransız mütləqiyyətindən asılı düşməsi faktından məharətlə istifadə edirdilər. 1660-cı ildən başlayaraq saray mühiti və feodal zadəgan dairələri tərəfindən himayə olunan bir sıra mürtəce şair və yazıçılar ədəbi vasitələrlə mütləqiyyətin möhkəmlənməsinə çalışırlar. Con Roçester, Çarlz Bakherst, Yentvort Roskommon və Corc Eterec bu dövrün saray zadəgan ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndələri idi. Onu da qeyd edək ki, mütləqiyyətin bərpası İngiltərədə burjua münasibətlərinin inkişafına zadəganlığı, özü də get-gedə daha artıq kapitalistləşir, Hobbson şərh etdiyi kimi hakim dairələrin varlanması və xalq kütlələrinin əzişdirilməsi elminə daha dərinləndirildi. Şair və dramaturqların əsərlərində zadəgan qəhrəmanlığının tərənnümü geniş vüsət aldı.

Açar sözlər: İngiltərə, mütləqiyyət, bərpa, ədəbiyyat, saray, feodal, zadəgan, hakimiyyət

Английская литература в обратном году
(1660-1688)

Восстановление независимости в Англии в 1660 году было не случайным, а следствием ситуации в последние годы республики. После смерти Кромвеля буржуазия и новая знать привели к возрождению династии Стюартов и приходу к власти роялистов. Восстановление привело к запуску террора роялистов против настоящих революционных сил. Роялистские иммигранты и пресвитериане вместе с ними начали осуждать силы, которые им не нравятся. Оппозиционное движение было также усилено растущим недовольством масс. Оппозиционные силы умело использовали провал внешней политики Стюарта, чтобы зависть от их французской независимости. С 1660-х годов ряд влиятельных поэтов и писателей, спонсируемых дворцовым окружением и феодальными дворянскими кругами, стремились укрепить свою подлинность литературными средствами. Джон Рочестер, Чарльз Бахерст,

Йентворт Роскоммон и Джордж Этерек были самыми яркими представителями благородной литературы того времени. Отметим также, что возрождение абсолютности связано с развитием буржуазных отношений в Англии, и оно становится все более и более капиталистическим, и, как объясняет Хоббс, они получили более глубокое понимание науки угнетения масс и угнетения масс. В произведениях поэтов и драматургов получило широкое признание славное героическое пение.

Ключевые слова: Англия, абсолютность, реставрация, литература, дворец, феодал, дворянин, власть

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəridə Məmmədova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

YADULLA ƏLƏKBƏROV
Bakı Avrasiya Universiteti
yadullaelekberov2@gmail.com

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA XEYIRYARADICI MEDIATOR VƏ HAMI-XILASKAR FUNKSIYALI CEYRAN-QIZ OBRAZLARI

Xülasə

Azərbaycan nağıllarının sehrli personajlarından biri ceyrandır. Bu obraza təkcə nağıllarda deyil, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, dastanlarda da çox rast gəlinir. Folkorda ceyran, keyik və maral eyni funksiyaları yerinə yetirməklə vahid bir obraz kimi çıxış edir.

Yəni bir mətndə eyni hadisə ceyrana, o biri mətndə marala, başqa bir mətndə də keyikə aid ola bilər. Azərbaycan nağıllarındakı ceyran-qız obrazları daha çox mediator funksiyasını daşıyırlar. Ceyran-qızların özlərinə ər axtarmaları bu obrazların qadın başlanğıcını təmsil etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, onların ərə getdikləri qəhrəmanların qayğısına qalması bu personajların simasında həm də hami-xilaskar obrazını görməyə imkan verir.

Lakin nağıllarda qadın başlanğıcını təmsil edən bu personajların mediator funksiyası daha qabarıq əks olunmuşdur.

Qeyd edək ki, “Ceyranın nağılı” adlı mətndə ceyran qız yox, oğlandır. Dərviş onu tilsim vasitəsilə yaratmışdır (3, 30-54). Lakin bu ceyran-oğlanın epik-mifoloji xarakter baxımından ceyran-qız obrazları ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Açar sözlər: folklor, nağıl, mifik personaj, fantastik personaj, mifik predmetlər, ceyran, ceyran/qız

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan nağıllarının sehrli personajlarından biri ceyrandır. Bu obraza təkcə nağıllarda deyil, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, dastanlarda da çox rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, folkorda ceyran, keyik və maral eyni funksiyaları yerinə yetirməklə vahid bir obraz kimi çıxış edir. Yəni bir mətndə eyni hadisə ceyrana, o biri mətndə marala, başqa bir mətndə də keyikə aid ola bilər. Maraqlıdır ki, qədim türk dastanlarında daha çox keyikə, əfsanələrdə marala, nağıllarda isə ceyrana rast gəlirik.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd Azərbaycan nağıllarında xeyirya-radıcı mediator və hami-xilaskar funksiyalı ceyran-qız obrazlarının mifik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Ceyran/keyik/maral folklor mətnlərində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Lakin bu vəzifələr bir-biri ilə bağlıdır. Mediatorluq bu obrazın bütün funksiyalarını birləşdirən ümumi cəhətdir. Mətnlərə nəzər saldığımızda görürük ki, ceyran/keyik/maralın mediatorluğu mifik ənənə ilə bağlıdır. Türk alimi Bahaəddin Ögəlin verdiyi əfsanədə deyilir ki, qədim hun ovçuları ova çıxmış, bataqlığın dərinliklərinə doğru getmiş və burada yolu itirmişlər. Bu zaman qabaqlarına bir dişi keyik çıxmış, ovçular onu vurmaq üçün keyikin dalınca düşmüşlər. Keyik bu qayda ilə onları bataqlıqda qalıb məhv olmaqdan xilas etmiş və özü dərhal yox olmuşdur” (6, 578).

Qısa məzmununu verdikimiz bu əfsanədə keyikin üç cəhətini görürük: a) O – adi keyik yox, sehrli biliklərə malik bilicidir: bataqlıqdan necə çıxmağın yolunu bilir, sehrli şəkildə peyda olduğu kimi, sehrli şəkildə də gözəgörünməz olur. b) O – hami-xilaskardır: ovçuların gözünə görünməkdə məqsədi onları məhv olmaqdan qorumaq, xilas etməkdir. c) O – mediatorudur: ovçuların düşdüyü ölüm dünyası ilə həyat dünyası arasında mediasiya edir, yəni əlaqə yaradır.

Maraqlıdır ki, türk alimi Murat Uraz türk folklorunda keyik-maralla bağlı inancları budizmlə əlaqələndirmişdir (7, 233). Biz şəxsən bu mülahizə ilə razı deyilik və eyni zamanda

M.Urazın “keyikə, marala olan inamları bir çox kənar (qeyri-türk) dini etiqadlarla bağlamaq cəhdlərini... səhv nəticələr” adlandıran Rövşən Əlizadənin də mövqeyini (4, 119) haqlı hesab edirik. R.Əlizadə bu obraz haqqında yazır: “Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan-türk mifoloji təsəvvürlər sistemində keyik-ceyran və maral obrazlar kultlaşmış, inisiasiya aktları ilə əlaqələnməmişdir” (4, 124).

Müəllifin ceyran/keyik/maralı **inisiasiya** ilə əlaqələndirməsi diqqət çəkir. İniasiya – ölüb-dirilmə ilə bağlı keçid mərasimidir. Q.A.Levinton yazır ki, iniasiya fərdin bir statusdan o birsinə keçidi və bu keçidi formalaşdıran mərasim deməkdir (12, 543). Əgər fərd iniasiya mərasimində bir statusdan o biri statusa keçirsə, demək onun görkəmi də dəyişə bilər. Bu isə çevrilmə/metamorfoza yolu ilə baş verir. Çevrilmənin iniasiya ilə bağlılığı ceyran-qız obrazının ritual-mifoloji mənə dərinliklə malik olduğunu göstərir.

İndi isə ceyran obrazının mifoloji xarakteristikasına nağıllar əsasında nəzər salaq. “Tilsim padşahının qızı” nağılında deyilir ki, padşahın üç oğlu olur. O ölərkən vəsiyyətdir. Padşahın böyük oğlu vəsiyyəti yerinə yetirmək üçün səfərə çıxır və yolda bir ceyrana rast gəlir. Ceyran özünü axsaqlığa vurur, oğlan da onu vurmaq üçün qovmağa başlayır. Ceyran axsaya-axsaya onu bir şəhərə gətirib, gözdən itir. Oğlan bir qarıya qonaq olur. Qarı ilə oğlanın arasındakı söhbət ceyranın əsil kimliyini üzə çıxarır: “Qarı bükəlib, bazardan yeməh-ışməh alıb gətirdi. Yeməh-ışməh əsnasında qarı ondan xəbər aldı:

– Oğul, nəçisən, nəkarəsən?

Oğlan dedi:

– Mən filan padşahın oğluyam, bir ceyran qovub sizin şəhərdə itirmişəm. Onnan ötrü gəlmişəm, tapa bilmirəm.

Qarı dedi:

– Ay oğul, o, ceyran deyil. Ceyran donu geymiş tilsim padşahının qızıdır. Sənin kimi çoxlarının başına belə işlər gətirib. Belə şərt kəsib, kim onu dindirə bilsə, ona ərə gedəcəh. İndi onu dindirə bilsən, sənə ərə gedəcəh. Bilməsən, zindana salacax” (2, 142).

Bu qayda ilə padşahın iki böyük oğlu zindana düşür, axırda kiçik oğlan gəlib qızın qoyduğu şərti yerinə yetirərək, onunla evlənir və qardaşlarını xilas edir.

Göründüyü kimi, nağıldakı ceyran adı ceyran yox, ceyran-qızdır. O, tilsim padşahının qızıdır, ona görə də ceyran cildinə düşə bilər. Qızın bu cilddəyişməsi folklorşünaslıq elmində **çevrilmə**, yaxud **metamorfoza** adlanır. Lakin burada çox mühüm bir sual meydana çıxır: **Nağıldakı qızın əsli, kökü, ilkin halı ceyrandır, yoxsa insan?**

Bu suala nağıl əsasında cavab vermək asandır. Belə ki, nağıldakı ceyran əslində qızdır, ancaq ceyran cildinə düşə bilər. Lakin qız cildini dəyişə bilsə, demək, o, bir sehrli varlıq, mifoloji obrazdır. Tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, çevrilmənin kökləri mifologiya ilə, mifik inanclarla bağlıdır. L.Vinoqradova yazır ki, çevrilmə – canlı varlığın, yaxud əşyanın öz cildini, zahiri görkəmini, ipostasını dəyişmə qabiliyyəti, başqa sözlə, digər bir varlığa, bitkiyə, əşyaya, daşa və s. çevrilmə imkanı haqqında xalq inamlarının əks olunduğu folklor motividir (8, 67).

V.V.İvanov da yazır ki, “metamorfozlar – mifologiyada müəyyən varlıq, yaxud əşyaların başqalarına çevrilməsidir (11, 147).

Türk dilində “başqalaşmaq” mənasında olan metamorfoza/çevrilmə başqa bir varlığa dönmək, dəyişmək, fərqlilik qazanmaq, eləcə də forma dəyişmək, “istihalə etmək” mənasındadır (1, 2).

M.Kazımoğlu çevrilmənin mifik semantikasını izah edərək yazır: “Özünü gizlədib başqa dona girməyin ən arxaik mənası qəhrəmanın dəyişib o dünya sakinlərinin görkəminə uyğun bir görkəm alması inamı ilə bağlıdır. O dünya sərhədinə çatan qəhrəman o dünyanın eybəcər sakinlərinin görkəmini qəbul edir ki, təhlükədən qoruna bilsin. Zahiri görünüşün, o cümlədən geyimin magik gücünə inam xalq arasında bu gün dəyəşməyə qədərdir (5, 11).

R.Kamal (Rəsulov) da çevrilmənin miflə, ritualla bağlı olduğunu göstərmişdir: “Çevrilmə (metamorfoza) folklor düşüncəsinin universal kateqoriyasıdır. Personajlarla bağlı baş verən çev-

rilmələr eposunun arxaik təbiətindən xəbər verir. “Dədə Qorqud” poetikasının bu xüsusiyyəti, haqlı olaraq, dastanın mif-ritual qaynaqları ilə izah olunur (14).

F.Bayatın sehrli nağılların strukturdan bəhs edən namizədlik dissertasiyasının ikinci fəslində nağıllarda çevrilmələr (metamorfozlar) və onların formalarına həsr olunmuşdur. Müəllifə görə, çevrilmə situativ xarakter daşıyır, yəni vəziyyətdən asılıdır və onların dörd forması var:

1. Arxik çevrilmələr;
2. Cəza olaraq baş verən çevrilmələr;
3. Xilas vasitəsi olan çevrilmələr;
4. Çevrilmənin başqa növləri (10, 15).

F.Bayatın arxaik çevrilmələri birinci olaraq qeyd etməsi bu motivin mifik köklərlə bağlı olduğunu təsdiq edir. Miflərdə isə heyvan obrazı insan obrazından daha qədimdir. Miflərin bu qanunauyğunluğuna əsaslanıb ehtimal edə bilərik ki, nağıldakı ceyran-qız obrazının kökü, ilki elə ceyrandır.

S.Y.Neklyudovun bir fikri bizim qənaətimizi təsdiq edir. O yazır: “**Dönərgəlik** – mifologiyada personajın öz görkəmini sehrli (magik) şəkildə dəyişməsidir. Bu, əksəriyyət hallarda, daha sonra qayıtmaq şərti ilə ilkin (əsil) görkəminə müvəqqəti çevrilmədir” (13, 234).

Müəllifin dönərgəliyi “ilkin (əsil) görkəminə müvəqqəti çevrilmə” adlandırması ceyran-qız obrazının üzərinə gur işıq salır. Çevrilmələrdə obraz öz ilkin, əsil, qədim görkəminə müvəqqəti olaraq çevrilir. Nağılda da tilsim padşahının qızı ceyran obrazına müvəqqəti olaraq düşür: bu, ona oğlanları özünə cəlb etmək üçün lazımdır. S.Y.Neklyudova əsaslanaraq, bu müvəqqəti görkəm (ceyran) qızın ilkin (əsil) görkəmidir. Yəni nağıldakı qız obrazı öz əsli, ilki, mifik kökləri etibarilə elə ceyrandır.

Obrazın funksiyasına gəlinə, biz onu bu nağılda daha çıx mediator kimi görürük. O, qardaşları öz ardına salaraq, bir məkandan başqa bir məkana (öz şəhərinə) gətirir.

“Qaradağın sirri” nağılında da ceyran-qızla qarşılaşırıq. Bu nağılda da padşahın üç oğlu var. O da ölərkən oğlanlarına vəsiyyət edir. Vəsiyyətində onlara Qara dağ deyilən bir yerə səfər etməmələrini tapşırır. Lakin oğlanları bu vəsiyyəti unudurlar. Atasının yerinə padşah olan böyük oğlan Qara dağa səfər edir və burada bir ceyrana rast gəlir. Ceyran qaçıb bir qalaçaya girir, oğlan da onun dalınca oraya daxil olur. Qalaçada pərdənin arxasından bir səs gəlir: “Əhməd, mənim imarətimə daxil olma!” Əhməd bi səsi eşidən kimi, qorxudan ürəyi partlayıb ölür. Ortancıl qardaş Hümmət də eynilə böyük qardaşı kimi həlak olur. Kiçik qardaş Məhəmməd qalaçaya təkbaşına daxil olur və pərdənin arxasından gələn səsdən qorxmur. Səsin sahibi olan üzünüqablı adamla vuruşub, onu məğlub edir. Həmin adam Məhəmməddən aman istəyir, lakin Məhəmməd ona qardaşlarının qatili olduğunu söyləyir (2, 190-191).

Bu nağılda da ceyran Qara dağla qalaça arasında mediasiya edərək, qardaşları bir məkandan o biri məkana gətirir. Bu ceyran-qızların ərə getdiyi oğlanları sonradan təhlükələrdən qoruması onları həm də hami-xilaskar mediator adlandırmağa imkan verir.

“Ceyran” nağılında da padşahın vəsiyyəti, onun oğlanlarının ceyran-qıza rast gəlmələri “təkrar olunur” (2, 361-365).

“Simanın nağılı”nda Siman bir çəmənlikdə ceyran rast gəlir və kəmənd ataraq onu tutur. Başını kəsmək istəyəndə ceyran bir qaruya çevrilir. Siman bunun tilsim olduğunu başa düşür. Qarını öldürmək istəyəndə qarı ona gözəl bir qız şəkli göstərir (2, 218).

Ceyran-qarı haqqında bu fikirləri söyləmək olar: a) Ceyra-qarı personajı da əvvəlki ceyran-qız personajları ilə birlikdə qadın başlanğıcını təmsil edir. Burada kişi-qadın münasibətlər modeli var. Ceyran nağıllarda qadın tərəfini təmsil edir. b) Ceyran-qarının Simana Pəriduz xanımın şəklini göstərməsi mediasiya funksiyasıdır. O, bununla Simanla qız arasında vasitəçilik (mediatorluq) etmiş olur.

“Sehrli alma” nağılında da Dönməzin ovda rast gəldiyi ceyran çevrilib gözəl bir qız olur (2, 257).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Beləliklə, Azərbaycan nağıllarındakı ceyran-qız obrazları daha çox mediator funksiyasını daşıyırlar. Ceyran-qızların özlərinə ər axtarmaları bu obrazların qadın başlanğıcını təmsil etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, onların ər getdikləri qəhrəmanların qayğısına qalması bu personajların simasında həm də hami-xilaskar obrazını görməyə imkan verir. Lakin nağıllarda qadın başlanğıcını təmsil edən bu personajların mediator funksiyası daha qabarıq əks olunmuşdur.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan nağılların poetikasına ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə nağılların tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

Ədəbiyyat

1. Almalı M. Eski Uygur Türk Metinlerinde Metamorfoza / ACTA TURCICA. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi. Yıl IV, Sayı 2-1, Temmuz 2012.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild. Nağıllar I kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 2006, 400 s.
3. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VIII cild. Nağıllar VIII kitab / Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 400 s.
4. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 176 s.
5. Kazımoğlu M. Folklorlarda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.
6. Ögel B. Türk Mitolojisi. Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. 1. cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
7. Uraz M. Türk mitolojisi. İstanbul: 1967, 244 s.
8. Виноградова Л.Н. Превращение. Из словаря “Славянские древности» // Славяноведение. № 6, 2004, с. 67-709.
10. Гезалов Ф. Структура азербайджанских волшебных сказок / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тошкент, 1990, 23 с.
11. Иванов В.В. Очерк «Метаморфозы» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 147-149
12. Левинтон Г.А. Очерк «Инициация и мифы» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 543-544
13. Неклюдов С.Ю. Очерк «Оборотничество» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 234-235
14. Расулов Р.К. Мифоритуальные превращения в поэтике «Книги моего Деда Коркуда» – <http://jurnal.org/articles/2009/fill55.html>

Goodness-making mediator in Azerbaijani tales and gazelle-girl characters with the function of common –rescuer

Summary

One of the magic actors of Azerbaijani tales is gazelle. This character could be found not only in the tales, as well as, in the legends, narrations and epos. Fulfilling the same functions, deer and gazelle perform like the unified character. The same event could be referred to the deer in one text, referred to the gazelle in other text.

Gazelle-girl characters markedly play the role of mediator in Azerbaijani tales. Seeking the husbands by the gazelles-girls demonstrate the feminine soul of these characters. On the other hand, care of gazelle-girl characters for their husbands allows us to see the character of rescuer-patronage. The mediator function of these characters, representing the feminine source in the tales, is shown more apparent.

Note that in the text "The Tale of Ceylon" the gazelle does not steal a girl. Dervish made it through the tongue (3, 30-54). But this gazelle-boy has nothing to do with the gazelle-girl characters in terms of epic-mythological character.

Key words: folklore, tale, mythic character, fantasy character, mythic subjects, gazelle, gazelle/girl.

Я.Алекберов

Образы джейрана-девочки, с функцией медиатора добродетеля и мецената-спасителя в азербайджанских сказках

Резюме

Джейран является одним из волшебных персонажей азербайджанских сказок. Этот образ встречается не только в сказках, но и легендах, преданиях, эпосах. В фольклоре джейран, гейк и олень выступают единым образом, исполняя одинаковые функции. То есть в одном тексте одинаковое событие может иметь отношение к джейрану, в другом тексте – к оленю, в другом же тексте к гейку. Образы джейрана-девочки в Азербайджанских сказках больше всего несут функцию медиатора. То, что джейраны-девочки ищут себе мужей, показывает, что эти образы представляют женское начало. С другой стороны, то, что они заботятся о героях, за которых они выходят замуж, позволяет увидеть в лице этих персонажей образ мецената-спасителя. Однако, в сказках более выпукло отражена функция медиатора этих персонажей, представляющих женское начало. Обратите внимание, что в тексте «Сказка о Цейлоне» газель не крадет девушку. Дервиш сделал это через язык (3, 30-54). Однако этот газель-мальчик не имеет ничего общего с персонажами газели-девушки с точки зрения эпос-мифологического характера.

Ключевые слова: фольклор, сказка, мифический персонаж, фантастический персонаж, мифические предметы, джейран/девочка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.11.2019

Filologiya elmləri doktoru İslam Sadıqov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

РЕНА АЛИЕВА
ADU

Рашида Бейбутова 60
Азербайджанский Университет Языков
irena4363@mail.ru

ИМАМЕДДИН НАСИМИ – ПОЭТ И МЫСЛИТЕЛЬ ВСЕХ ВРЕМЕН

Резюме

Статья посвящается исследованию поэзии великого поэта, Имамеддина Насими. Имамеддин Насими - один из великих мастеров слова азербайджанского народа. Он является символом богатого культурного и духовного богатства Востока. Имамеддин Насими создал чрезвычайно ценные художественные жемчужины. Своей высокой умственной и нравственной культурой, с глубокими поэтическими мыслями Насими завоевал заслуженный авторитет на Ближнем Востоке. Это особая веха в истории азербайджанской литературы, с ее древними корнями и многовековыми традициями, которые стали ярким выражением научного и философского мышления того времени. Насими всегда восхвалял человеческое достоинство. Он неустанно агитировал человеческую любовь и личную свободу в своих замечательных работах. Поэт играет неоценимую роль в обогащении своих гуманистических идей. Также он составляет важную роль в развитии нового содержания и художественного стиля. Насими, яркий стиль источника народного духа. Он отражает значение средневекового азербайджанского языка с его полнотой и разнообразием. Творчество художника оказало мощное влияние на развитие художественной и общественной мысли ряда народов. Имя Имамеддина Насими, является символом героизма во имя свободы мысли и веками остается в памяти народов Востока.

Ключевые слова: Насими, хуруфизм, рукописи

2019 год согласно распоряжению президента Ильхама Алиева объявлен в Азербайджане «Годом Насими», в честь основоположника традиции письменной поэзии на азербайджанском языке Сеида Имамеддина Насими. В документе, подписанном главой Азербайджана, подчеркивается, что «богатое наследие поэта-мыслителя Имамеддина Насими, оставившего глубокий след в обладающей многовековыми традициями художественной и философской мысли азербайджанского народа, и сегодня имеет важное значение в духовно-нравственном совершенствовании людей». В распоряжении отмечается также, что творчество Насими, занимающее присущее ему достойное место в сокровищнице культурных богатств народов Востока, на протяжении многих лет находится в центре внимания научно-литературной мысли. Много веков его имя превозносится, как символ мужества, непоколебимой воли, верности своим убеждениям, о нем создают легенды и пишут художественные произведения. В 2019 году исполняется 650 лет со дня рождения Насими.

Насими родился в 1369 году. Место рождения Насими точно неизвестно: в качестве предполагаемых мест рождения называются Шемахы, Тебриз, Диярбакыр, Бурса, Алеппо, Багдад и Шираз. Брат Насими поэт Шахандан (Шахиде-хандан)

предположительно похоронен на кладбище Шахандан в Шемахе. Азербайджанский исследователь Салман Мумтаз также отмечал, что кладбище Шахандан в Шемахе связано с именем брата Насими Шахандана. На основе этого Мумтаз приходил к выводу о том, что Насими родился в Шемахе. Немецкий тюрколог Герхард Дёрфер считал, что Насими происходил из Азербайджана, а не Анатолии или Хорасана.

Поэтический псевдоним поэта «Насими» предположительно является производным от арабского слова «несим» (лёгкий ветерок). По мнению ряда авторов, Насими имел туркоманское происхождение. То, что поэт носил титул «сеид», указывает на возможное арабское происхождение его родословной от пророка Мухаммеда, о последнем говорит также сам Насими в некоторых своих стихотворениях.

Согласно советскому тюркологу Афрасиябу Векилову, азербайджанский был родным языком Насими. Поэт Насими писал стихи на азербайджанском, арабском и персидском языках. Насими считается отцом азербайджанского дивана (около 15 тысяч строк), кроме того, он создал диван на персидском языке (около 5 тысяч строк); ряд стихов Насими написал на арабском языке. Насими создал первые шедевры азербайджанской поэзии, заложив основы азербайджанского литературного языка.

Насими вырос среди ремесленников; изучал математику, астрономию, логику и теологию. В начале своего творчества Насими, подобно его учителю Наими, стоял на позициях суфизма и был последователем знаменитого суфийского шейха Шибли.

Поэт носил титул «сеид», который указывал на происхождение его родословной от пророка Мухаммеда. Этот факт, в свою очередь, подтверждал и сам Насими в некоторых своих стихотворениях. Некоторые исследователи придерживаются мнения, что поэт выступал против ислама, что не совсем верно. Насими порицал деспотизм, невежество, которые проявляли средневековые правители. Ведь жизнь и творчество поэта совпали с нашествием орды Тамерлана в Азербайджан. Тимуриды проповедовали ислам, но в то же время отличались жестоким отношением к местному населению. Это привело к тому, что народ стал испытывать ненависть к владычеству тимуридов, а идейным выражением протеста масс стало движение «Хуруфи». Его представители смело разоблачали догматы ислама, считая, что священная книга «Коран» - это чудесный образ Аллаха, явленного пророку. Учение Хуруфи признавало тождество человека с божеством, а знаменитая фраза «Аллах - это я!» имела огромное распространение по всему Ближнему Востоку и Азербайджану. Насими, разделяя народную ненависть к господствующей знати, увлекся идеями хуруфитов и стал одним из горячих приверженцев движения. Приверженность поэта философским воззрениям хуруфитов позволила ему выстроить собственную онтологическую и аксиологическую систему, где такие основные понятия, как время и пространство, были переосмыслены в ином ракурсе. В его произведениях гуманизм и любовь к человеку приобретают характер долженствования. Восхищение от возможностей человека и красоты мира в целом — то, что вдохновляло Насими и являлось главным лейтмотивом его творчества. И сами идеи, и поэтическая форма, в которую они облечены, приобрели форму возвышенной наррации, где красота и сила человеческого духа и красота всего бытия в целом репрезентируют прекрасное во всех его проявлениях. В произведениях Насими упоминаются Джалаладдин Руми, Саади, Ибн Сина, Фаридаддин Аттар. В творчестве поэта заметно влияние классиков персидской литературы Руми, Низами Гянджеви и Шейха Аттара. В Шемахе Насими создал общество ученых (меджлис-ул-улема) и музыкантов (муганнилер), в которых объединились талантливые люди. После казни Наими Насими покинул пределы Ширвана и отправился в Багдад, посещал другие города Ирака, а также Турции, где он продолжал распространять идеи хуруфизма. За это поэт неоднократно подвергался гонениям и был брошен в темницу. Насими отправился в Сирию и остановился в городе Алеппо. Из-за обвинений, выдвинутых духовенством, Насими был приговорён к смертной казни и

должен был принять мученическую смерть. В ожидании казни Насими написал ряд стихотворений под общим названием «хабсие» («тюремные»), где выразил свои горестные размышления о несправедливости властей, невежестве и продажности судей, осудивших его, и бунтарские по характеру мысли человека, остающегося до конца верным своим убеждениям. Египетский Султан Муайад приказал содрать с него кожу и выставить его тело в Алеппо на всеобщее обозрение. Поэт был похоронен в Халебе, на общем кладбище. Потомки Насими были похоронены там же.

Насими был первым поэтом в истории азербайджанской литературы, писавшим любовные лирические стихи — газели на азербайджанском языке. Начало творчества Насими совпало со временем распространения в Азербайджане идей хуруфизма. Насими стал последователем главы хуруфизма Наими. Творчество Насими и огромное число его последователей в Анатолии стали причиной быстрого распространения хуруфизма в этом регионе. [С.Озтурк, 2011, с. 136] Самым полным списком среди стамбульских рукописей является Диван Имадеддина Насими, хранящийся в Байязидской библиотеке под No 3353. В этом недатированном «Диване» представлены 1 месневи, минаджат, на'т, 582 газели, 4 мустазада, 3 терджибенда, 302 туюга поэта. В Институте рукописей в Баку хранится недатированный список рукописи «Диван-и Насими» под шифром М-227. По палеографическим данным рукопись относится к XVI веку. На полях имеются многочисленные пометки, которые появились в результате сличения с наиболее старинным списком. В Институте имеется также рукопись «Диван-и Насими» под шифром М-188. Список переписан в 1700 году на территории Азербайджана в районе Белокан переписчиком Мирзаханом Ибн-Мелик Шейх Буняд Салбани. Произведения Насими на азербайджанском языке хранятся в Матенадаране (Армения). Здесь находится рукопись «Диван-и Сеид Имадеддин Насими». Эта рукопись также была переписана на территории Азербайджана (переписчик Хусейн-али бин Сафарали). Рукопись «Диван-и Насими» хранится в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана под шифром Р-1794. Список переписан в Бухаре в 1877 году (переписчик Мир Хасибуллах Бухари). Рукопись Диван-и Насими хранится в Институте восточных рукописей РАН под шифром В-4019. Список переписан в Бухаре в 1793 году. История публикации произведений Насими, написанных на азербайджанском языке, начинается с середины XIX века. Впервые «Диван» поэта был издан в 1844 году в Стамбуле. В этом издании собраны месневи, касиды, газели (общее количество 265), рубаи и туюги (общее количество 167), написанные на азербайджанском языке, 2 арабские газели, а также один терджибенд, газели и касиды (25) на персидском языке. [Каграманов, 1973, с. 170] До начальной части «Дивана» Насими в настоящем издании помещаются персидские стихотворения турецких поэтов Рефии, Хашими и др. В конце книги содержатся поэтические отрывки из турецких поэтов XIX в., приветствовавших настоящее издание. «Диван» составлен в классическом стиле. В Турции произведения Насими были изданы дважды — в 1871 и в 1880 году. Стамбульские издания осуществлены на основе одной и той же рукописи. Кроме этих изданий, отдельные неопубликованные произведения поэта, напечатанные в журналах, вошли в литературные хрестоматии. В 1926 году в Баку азербайджанским библиографом Салманом Мумтазом был издан «Диван» Насими, содержащий почти две трети произведений поэта. В нём 277 стихотворений различных жанров (или четыре тысячи бейтов) и сто шестьдесят пять туюгов (четверостиший) поэта. Сюда не входят пятьдесят четыре персидских стихотворения Насими, которые вошли в «Диван» в составе азербайджанских его произведений. [Акрем Джафар, 1973, с. 95] Мумтаз дополнил опубликованный в 1880 году в Стамбуле «Диван» Насими за счёт имевшихся в его распоряжении отдельных фрагментов из произведений поэта. С. Мумтаз включил в своё издание дополнительно одну азербайджанскую и 15 персидских газелей поэта. Однако, в отличие от стамбульских изданий, в данном издании стихотворения поэта

расположены на основе начальных букв по арабскому алфавиту. Отсутствие данных о рукописях Насими сказалося и в бакинском издании. Следовательно, как в стамбульских, так и в бакинских изданиях текстологических работ не проводилось (они охватывают только часть азербайджанских стихотворений Насими)

В лирике Насими был мастером таких жанров, как газель, рубаи, туюг. Поэтическое наследие Насими содержит ряд лирико-философских стихов, отражающих широту и гуманизм его воззрений. Он наделяет человека богоподобными качествами:

В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь.

Я — суть, я не имею места, и в бытие я не вмещусь.

Всё то, что было, есть и будет — всё воплощается во мне.

Не спрашивай. Иди за мною. Я в объяснения не вмещусь.

Природа, красота окружающего мира были источником вдохновения поэта на его пути к познанию жизни и вселенной:

Если хочешь ты скрытые тайны узнать,

Если хочешь проникнуть в ничто,

Ароматы цветов пусть расскажут тебе о начале миров и вещей,

Если хочешь, о внеплучий, чтобы сейчас всё на свете открылось тебе,

Ты, мелодию взяв, отыщи в глубине все законы движения в ней.

Обращаясь к образу возлюблённой, он ставит её вровень с божеством, что само по себе являлось в глазах духовенства святотатством и богохульством.

Кто, словно ангелу, тебе не поклонился, идол мой,

Тот будет зваться сатаной, безбожьём душу умертвит.

Насими считал, что желающий постичь истину, должен стремиться понять человека, его побуждения и стремления к красоте и добру. Ибо человек для Насими — центр мироздания, его венец:

О ты, что сокровищ, искал средь камней и металлов,

Ценней человека сокровищ ещё не бывало!

Гуманизм Насими связан именно с его пониманием высокого назначения человека, ощущением безграничности его возможностей.

Мир не стоит, так пусть твои придут в движенья дни.

Мир блеском, мишурой покрыт-обманчивы они.

Не станет время ждать тебя, оно уйдёт вперёд.

О прозорливый, в этот мир поглубже загляни.

Богатство всей земли-тщета, пойми, о господин!

Все блага мира от себя с презреньем отними!

Но если любишь — за неё, избранницу души,

Хоть палачу отдай себя, хоть сам казни.

Творчество Насими носило бунтарский характер, оно призывало к борьбе с социальной несправедливостью, насилием над личностью, тиранией и жестокостью правителей. Его стихи воспевали красоту и разум человека, служили освобождению личности от всякого рода условностей, отказу от аскетизма, фанатизма и религиозных догм.

Библиография

1. Акрем Джафар. Метрика поэзии Насими // Имадеддин Насими : сборник статей. — Б., 1973. — С. 95.
2. Каграманов Дж., Имамеддин Насими: Сборник статей-Баку, 1973.
3. Said Öztürk. «Ottoman History: Misperceptions and Truths». IUR Press, 2011
4. Википедия : Жизнь и творчество Насими

R.Aliyeva

“İmameddin Nasimi-Poet and Thinker of All Time”

Summary

Imameddin Nasimi is one of the great masters of the word. He built upon the rich cultural and spiritual wealth of the East. Nasimi created the most valuable pearls of art. The united literary heritage of the philosopher's philosophical views has deep poetic thoughts. His distinctive literary heritage has become a clear expression of the scientific and philosophical thinking of the era. Nasimi constitutes a special milestone in the history of Azerbaijani literature with ancient roots and old traditions.

He has always glorified human dignity, human love and personal freedom in his remarkable works, one of the most perfect examples of the world poetry. The poet has an invaluable role in enriching his humanistic ideas, new content, style and artistic boards.

The vivid style of Nasimi's source of folk spirit reflects the meaning of the medieval Azerbaijani language with its fullness and diversity. The creativity of the artist has had a powerful impact on the development of artistic and social thought of a number of peoples.

Keywords: Nasimi, Hurufi ideas, manuscripts

Rəna Əliyeva

“İmaməddin Nəsimi-əslərin şairi və mütəfəkkiridir”

Xülasə

Məqalə ümumbəşər şair İmadəddin Nəsiminin poeziyasının təhlilinə həsr edilmişdir. İmadəddin Nəsimi Azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustalarındandır. O, Şərqi zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri üzərində ucalmış bir şaidir. İmaməddin Nəsimi bədii söz sənətinin son dərəcə qiymətli incilərini meydana gətirmişdir. Mütəfəkkir şairin dərin poetik fikirlərlə fəlsəfi görüşləri hər zaman vəhdətdə olub. O, dövrün elmi-fəlsəfi düşüncəsinin aydın ifadəçisinə çevrilmişdir. Şairin müstəsna əhəmiyyətli ədəbi irsi qədim köklərə və çoxəsrlik ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir.

Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutmuşdur. Şair əsrlərində daim insanın əzəmətini, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzii və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır. Nəsiminin mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin məna imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. İmadəddin Nəsiminin adı həqiqətə naminə, fikir azadlığı yolunda qəhrəmanlığın rəmzi kimi əbədiləşib. Şair əsrlərdən bəri Şərqi xalqlarının yaddaşında yaşamaqdadır.

Açar sözlər: Nəsimi, Hürufilik təlimi, əlyazmalar

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Səmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NÜBAR ŞAHMALIYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Xarici dillər kafedrasının müəllimi
nsahmaliyeva@amu.edu.az

THE EFFECTS OF MODERN METHODS AND STRATEGIES OF TEACHING AND LEARNING

Key words: teacher-centered methods, student-centered method, student-centered method, class participation demonstration, recitation, memorization

Abstract

Education is a fundamental mutual procedure of learning and teaching information, skills and positive approaches toward a certain issue peculiar to determined age groups. The major purpose of education is not only confined to transfer cultural heritage and human experiences to the new generation, but also to establish desired changes in approaches and in human behaviour. In the cutting edge universe, contemporary and active methods have captured the attention of numerous scholars and teachers. University educators deal with investigation and implementation of new approaches and methods on language teaching and learning process. Their principal objective is endeavouring to achieve the goal of increasing the level of student engagement while maintaining educational quality. The core aim of the current article is to shed light upon the application of teaching methods used in the teaching process and present its effect in language learning. It can be accomplished through generating new ideas and concepts of teaching in accordance with the methods and techniques of the rapidly changing world rather than to be based on only one source of information and to improve the learning acquisition of the students by creating immense interest in the subject and the curiosity to learn and developing the creativity in the students within themselves. The contemporary teaching is shifting from teacher centered to students centered education, which has led to a shift in the role of the teachers as well. The primary goal of the teachers' is to involve students in an active learning process. All the various learning strategies and methods are designed for bearing in mind the preference of learners' and to attract their active participation. The best teaching method helps the students to question their preconceptions, and motivates them to learn. Contemporary teaching methods is the act of using the ideas and philosophies of educators and combine it with one's own ideas and philosophies to form a new way of teaching the next generation. It is the best implementation of knowledge actions which draws students experience in the class.

Types of teaching methods

Teacher-Centered Methods: [1, 42] Under this method, students simply obtain information from the teacher without building their engagement level with the subject being taught. The approach is least practical, more theoretical and memorizing. It does not apply activity based learning to encourage students to learn real life problems based on applied knowledge. Since the teacher controls the transmission and sharing of knowledge, the lecturer may attempt to maximize the delivery of information while minimizing time and effort. As a result, both interest and understanding of students may get lost. To address such specified that teaching should not merely focus on dispensing rules, definitions and procedures for students to memorize, but should also actively engage students as primary participants.

Student-Centered Method: Apparently, majority of scholars today are more inclined to submit more flexible student-centered methods to enhance active learning with the advent of the concept of discovery learning. Following this further, teachers benefit from the pros of applying the student-centered approach such as to promote interest, analytical research, critical thinking and enjoyment among students. The teaching method is regarded more effective since one of the merit of this method is that it does not centralize the flow of knowledge from the lecturer to the student. The approach as well in terms is an impetus for goal-orientated behaviour among students, henceforth the method is very effective in improving student achievement.

Teacher-Student Interactive Method: This teaching method comprises twofold strategies:

a) A strategy used by teacher-centered approach

b) A strategy used by student-centered approach

One of the priority of the method is that it stimulates the students to search for relevant knowledge rather than the lecturer monopolizing the transmission of information to the learners. The subject information produced by the learners is remembered better than the same information presented to the learners by the lecturer. [2, 45] As consequence, research evidence on teaching approaches maintains that this teaching method is effective in improving students' academic performance.

The requirements for good effective teaching

For making teaching effective specific requirements are to put forward. They are itemized as follows: Good teaching method is about substance striving student listing, questioning, being responsive and remembering that each student and class in different. [3,19]

Good method is not only about not being supple, fluid, experimenting and heaving the confidence to reach and adjust to changing circumstance, but also it is a method about caring, nurturing, developing minds and talents.

It is supported by strong, visionary leadership institution support. Good method is composed of mentoring between senior and junior faculty, team work, being recognized and promoted by one peer. The material and methodological step incorporated to carry out the study on have been broadly classified under the following subheads.

1. Class participation demonstration

2. Recitation

3. Memorization

Teachers need to flexible and willing in their decision to adjust their style according to their student, student success in their academic achievement based on effect on effective teaching methods. According to study statistically significant difference teaching strategies of teacher used by the learner and the teacher. For effective teaching to take place, a good method must be adopted by a teacher. A teacher has many options when choosing a style, by which to teach. The teacher may write lesson plan of their own, borrow plans from other teacher, or search online, or within book for lesson plan. When deciding what method to use, a teacher needs to consider student background, knowledge, environment and learning goals. Teacher are aware that student's have different way of absorbing information or demonstrating their knowledge. Teacher often use to techniques which cater to multiple learning style to help students retain information and strength in understanding. A variety of strategies and method are used to ensure that all students have equal opportunities to learn.

The usage of technical materials

Technological advancements in a classroom present high importance. The classroom has marginally evolved throughout the past several decades because of technological advances. The high-tech method to teaching takes advantage of the abundance of digital resources available to aid students in their educational progression. [4, 41]

Teachers predominant aim is to encourage children to use tablets, computers, and the web to further their studies and completion of assignments. Teachers have much more access to obtain assignments from their students and to learn new ideas for their curriculum.

One of the perks of digital education enables teachers and students to be located anywhere in the world, and it sometimes removes the element of having a physical classroom altogether. Online coursework is one of the many high-tech teaching method

Notwithstanding utilizing technology has advantages in the classroom, many teachers opt to stick to traditional approaches to education. Students also have a stronger memory if they take hand-written notes rather than typing them out on an online program.

In case technology isn't as heavily emphasized in a classroom, kinesthetic learners may have a higher likelihood to thrive, since there is more flexibility for movement and interaction during learning exercises. Teachers should not only allow but encourage students to speak and move around the room.

Expeditionary learning, also known as "learning by doing," provides students with hands-on experience and will enable them to better apply what they learn at school to the real world, as opposed to learning a lesson online and in the virtual realm.

Methods for Teaching Engagement

Teachers can apply teaching methods that focus on developing problem-solving skills, such as creating a routine for students to follow that also allows room for students to form their own conclusions on how to execute a task, and emphasizing individual planning in their tasks. [5, 29]

Teachers can observe problem-solving skills developing among their students by encouraging students to do the following tasks:

Plan their own involvement in short- and long-term, as well as in learning activities

1. Apply familiar behaviors in new situations
2. Make and follow multistep plans for completing task

Methods for Teaching Initiative and Creativity

This area of focus within teaching is to encourage independence among individual students and to trigger creative thinking in new situations. [6, 52]

Teachers can support the development of initiative and creativity in their educational atmosphere by offering choices and letting learners take initiative to circulate thought and arrive at a conclusion. Though rewarding achievement is important for students to understand that they have met expectations, it is also beneficial to reward the attempts made by students to think innovatively and outside of the box.

Children who are fueling creativity and initiative will demonstrate the following:

1. Curiosity through asking concrete questions
2. Participation in the classroom and taking on leadership opportunities in group settings
3. Frequently bringing concepts from diverse areas of study together
4. Complex language to connect ideas

The effects of modern methods and
references

1. Svinicki MD. A comparison of some alternative teaching modes. *Alternative Teaching Methods*, Section
2. Gijbels, D., Dochy, F., Van den Bossche, P., & Segers, M. *Effects of problem-based learning: A meta-analysis 2005*
3. Ramsden P. *Learning to teach in higher education*. London, Routledge: Psychology Press 1992.
4. Kumar S, *An innovative method to enhance interaction during lecture sessions*.
5. Ochoa T, Robinson J. *Revisiting group consensus: Collaborative learning dynamics during a problem-based learning activity in education*. *Teacher Education and Special Education*.
6. *Research and development in higher education*, edited by Zelmer A, Canberra

Н.Шфхмалиева

эффекты современных методов и
стратегий преподавания и обучения
Резюме

Непрерывное обучение с четкой целью и связью с реальным миром имеет решающее значение для развития способностей, настроений и навыков, необходимых для участия в жизни общества и решения сложных проблем и изменений. Знания ситуативны, сложны, разнообразны и быстро меняются. Учащиеся связывают понимание между дисциплинами, применяя ключевые концепции и оценивая множество решений в рамках этических норм. Это требует высокого уровня персонализации и сотрудничества. Современное обучение является таким важным аспектом в образовании в наши дни. В настоящее время образование объединяет технологии, привлекая студентов способами, которые ранее были невозможны, создавая новые возможности для обучения и преподавания, повышая успеваемость и расширяя взаимодействие с местными и глобальными сообществами. Молодые люди все чаще живут и процветают в цифровой среде, им удобны виртуальные отношения «от экрана к экрану» и «лицом к лицу». Они могут использовать интерактивные текстовые, аудио и графические технологии для наблюдения и участия в мировых событиях в режиме реального времени. Творчество стало необходимостью в классе и создает новые способы обучения. Таким образом, креативность сохраняет учебную среду интригующей и мотивационной. Поскольку учителя начинают создавать новые способы обучения, на учеников оказывается влияние, чтобы они сами стали творческими. Креативность теперь стала обучающим даром, который продолжает давать. Современное обучение всегда будет основным элементом обучения и преподавания. Появятся новые идеи и философии, и методы обучения изменятся, чтобы изменить каждое поколение того времени. Это самый эффективный способ обучения.

Ключевые слова: методика, ориентированная на учителя, методика, ориентированная на студента, метод, ориентированный на студента, демонстрация участия в классе, чтение, запоминание

N.Şahmalıyeva

Müasir tədris və təlim metodları
və strategiyalarının təsiri

Xülasə

Aydın hədəfin olmağı və real dünya ilə əlaqəli bir ömür öyrənmə istəyi cəmiyyətdə iştirak etmək və mürəkkəb problem və dəyişiklikləri həll etmək üçün lazım olan qabiliyyət, əhval-ruhiyyə və bacarıqların inkişafı üçün vacibdir. Bilik situativ, mürəkkəb, müxtəlif və sürətlə dəyişəndir. Şagirdlər fənlər arasında əlaqəni anlayır, əsas anlayışları tətbiq edir və etik normalar çərçivəsində çoxsaylı qərarları qiymətləndirə bilir. Bunun üçün yüksək səviyyədə fərdiləşdirmə və əməkdaşlıq tələb olunur. Müasir təhsil bu gün təhsildə belə vacib bir cəhətdir. Təhsil hazırda texnologiyayı gəzində cəmləşdirir, tələbələri əvvəllər reallaşması mümkün olmayan üsullarla cəlb edir, öyrənmə və tədris üçün yeni imkanlar yaradır, akademik göstəriciləri artırır və yerli və qlobal icmalarla əlaqəni genişləndirir. Gənclər getdikcə rəqəmsal bir mühitdə yaşayır və inkişaf edir, "ekrandan ekrana" və "üz-üzə" virtual münasibətlərdə rahatlıqla çıxış edirlər. Real vaxt rejimində dünya hadisələrini müşahidə etmək və iştirak etmək üçün interaktiv mətn, audio və qrafik texnologiyalarından istifadə edə bilirlər. Yaradıcılıq bir zərurətə çevrildi və yeni öyrənmə yolları meydana gəldi. Beləliklə, yaradıcılıq öyrənmə mühitini maraqlı və motivasiya saxlamağa xidmət edir. Müəllimlər yeni öyrənmə üsulları yaratmağa başladılar zaman, bu şagirdlərin də yaradıcı olmasına təsir edirlər. Yaradıcılıq indi müəyyən növ tədris mükafatına çevrilib. Müasir təlim hər zaman öyrənmə və tədrisin əsas elementi olacaqdır. Yeni fikir və fəlsəfələr ortaya çıxacaq və bu öyrənməyin ən təsirli metoduna çevriləcək.

Açar sözlər: müəllim yönümlü metodologiya, tələbə yönümlü metodologiya, tələbə yönümlü metod, sinifdə iştirak nümayişi, oxumaq, yadda saxlama

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zemfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNƏB İSAZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəh., R. Behbudov 134
isazadezeyneb525@gmail.com

HÜSEYN CAVİDİN DRAM VƏ POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid XX əsrin 20 və 30-cu illərində represiyalara yaxın olan bir zaman kəsiyində ədəbiyyatda türkçülük ideyalarını heç bir yazıçının ifadə edə bilməyəcəyi şəkildə qoruyub, tarixə ötürə bildi. Rusiyanın işğalı altında olan bütün türkdilli xalqların daim ayıq-sayıq qalmasına və öz soy-kökünü unutmamağa, eləcə də milli düşüncəni qorumağa çağırmışdır.

Eyni zamanda, insanların düşüncələrində sosializm ideyalarını silməyə və türkün öz tarixi və keçmişini yaşatmağa çalışmışdır. Bununla yanaşı ədibin həm poeziyasında, həmdə ki dram əsərlərində türkçülük məfkurəsinə açıq şəkildə rast gəlmək mümkündür. Belə ki Hüseyn Cavidin yaratdığı türk qadın obrazları öz igidliyi, cəsarəti, mərdliyi və qonaqpərvərliyi ilə seçilir. Türk qadını olan “Maral” əsərində Maral, “Ana”da Səlmə xanım “Topal Teymur”da Dilşad, “Uçurum”da Gövərçin “Səyavuş”dakı Firəngiz Hüseyn Cavidin sözün əsl mənasında böyük qəhrəman qadın obrazlarıdır.

Yazıçının digər obrazları olan türk fatehləri, əsgərləri, igid türk oğlanları da öz cəsarəti, vətənə, millətə bağlılığı ilə diqqət çəkirlər. Hüseyn Cavid yaradıcılığı bu baxımdan türklüyün mənəviyyat kitabıdır. Belə ki, türklər hər zaman öz keçmişi ilə fəxr etməli və gələcəyə isə daha parlaq baxmağı öyrənməlidir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, türkçülük, dram, poeziya, Turan

Ədəbi müstəvidə türkçülük ideyası, türkçülük təəssübü türklər üçün beş ortaq abidədə “Orxon-Yenisey” abidələrində, “Kitabi-Dədəm Qorqud”da, “Divani lüğət-it-türk”də, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” poemasında, Xoca Əhməd Yəsəvinin “Divan-i hikmət”ində öz əksini tapmışdır. Lakin türkçülük ideyası ən ardıcıl şəkildə, həm də konkret linqvistik, etnoqrafik, tarixi və folklor materiallarına əsaslanaraq öz əksini Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”ündə tapmışdır.

İlk dəfə türk xalqlarının vahid şəkildə konsuldasiya halında birləşməsinə irəli sürən məhz kırım-tatar yazıçısı İsmayıl Qasıralı 1883-cü ildə dərc etdirdiyi “Tərcüman” qəzetində irəli sürmüşdür. O, həmçinin vahid türk dilinin yaranması fikrini irəli sürmüş və türk dillərində olan ərəb və fars mənşəli sözlərinin dildən təmizlənməsinin vacibliyini dilə gətirmişdir. Ədibin fikrincə, bu dil bütün dünyada vahid türk dili olmalıdır. Bundan sonra türk xalqlarının birləşib həmrəy olmaq ideyaları 1902-ci ildə Qahirədə “Türk” jurnalında çap olundu. Eyni zamanda, ilk dəfə “pantürkizm” elmi teoriya isə Yusuf Akçuranın “Üç siyasət” məqaləsi olmuşdur.

Azərbaycanda türkçülük ideyasının yaranmasına XX əsrin əvvəllərində Birinci Dünya müharibəsi, ikinci burjuva inqilabı və digər hadisələr, eləcə də milli özünüdərk, çar Rusiyasının əsarəti altında olan xalqların azadlıq hərəkatı mühüm təkan vermişdir.

Dünyada baş verən bu hadisələr, milli azadlıq uğrunda mübarizə Azərbaycandakı mütəfəkkir fikirli insanları da azad yaşamaq üçün mübarizəyə sövq etmişdi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının romantizm cərəyanı beş mütəfəkkir ədibin üzərində bərqərar olaraq mütərəqqi ideyali əsərləri ilə cəmiyyətin inkişafına təkan verdi. Bunlar Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Səhhət və Abdulla Şaiqidir. Adlarını sadaladığımız sənətkarlar böyük

romantik olmaqları ilə yanaşı həm də türkçü idilər. Bu ədiblərin yaradıcılığında türk millətinin qlobal inkişaf düşüncəsi ətrafında tarixi fikirlər öz əksini tapmışdır.

XX əsrin Azərbaycan-ədəbi mütəfəkkirlərindən Hüseyn Cavidin (1882-1941) yaradıcılığında türkçülük, islamçılıq ideyası mühüm yer tutmuşdu. Bütün türkçülər kimi islama, mənəvi inkişafa türk-islam sintezindən yanaşan Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində yazırdı ki, «könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir»dir. Onun fikrinə görə, sevgidədir ancaq Allah rızası, sevgisiz bir könül şeytan yuvasıdır. Bu dünya isə kimsəyə qalmayacaq, çünki əsli, əsası çürükdür» (5). Azərbaycan ədəbiyyatının böyük və humanist sənətkarlarından biri olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığında türkçülük, həqiqət ideyası, eləcə də ideyalar uğrunda mübarizə əsas yer tuturdu. Lakin hər bir ədibin yaşadığı zamanda daha çox diqqətini cəlb edən və yaradıcılığında ön sıraya keçən bir ideya mövcuddur. Dövrünün böyük sənətkarı Hüseyn Cavidin isə yaradıcılığına diqqət yetirsək, məhz türkçülük ideyasının əsas yaradıcılıq mayasına çevirdiyini görürük. Türkçülük anlayışı ədibi məşğul etməklə yanaşı, həm də onun yaradıcılıq idealını, dünyaya baxışını və bütünlüklə, kimliyini müəyyən edir. Bu istiqamətdə yanaşdıqda Hüseyn Cavidin ədəbi missiyasının məhz türk qüruru, türk sözü, türkün şanlı keçmişi, eləcə də gələcəyi ilə bağlılığının şahidi oluruq. Hüseyn Cavidin sənəti türk həqiqəti, türk ideali, türk simvolundan kənar təsəvvürə gəlmir.

Hüseyn Cavidin həm poeziya janrında, həm də dram əsərlərində türkçülük ideyasını ana xətt kimi müşahidə edirik, eləcə də yaradıcılığının böyük hissəsini türkçülük, turançılıq, milli müstəqillik, azadlıq düşüncələri əhatə edir.

Hüseyn Cavid 1906-1909-cu illərdə Türkiyədə təhsil almış və türk poeziyasını dərinləndirən öyrənmişdir. Bu amillər onun dilinin inkişafına səbəb olmuşdu. Onun poetik dilində Anadolu şivəsini açıq-aşkar görmək mümkündür. Cavidin İstanbulda təhsil aldığı zaman yazdığı “Rəqs”, “Pəmbə çarşaf”, “Uyuyur”, “Ah, yalnız sən!” və digər şeirlərində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin istifadə olunmasına rast gəlirik. Bu şivə fərqi 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan “Keçmiş günlər” şeir kitabında da rast gəlmək mümkündür. Lakin İstanbul mühitindən ayrıldıqdan sonra zamanla Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin istifadəsi azalmışdır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığına diqqət yetirsək, bir çox dramlarında və poeziyasında türk övladlarına verilən öyüd-nəsihətlərə və tərbiyəvi əhəmiyyətli, dərin mənalı fikirləri diqqəti cəlb edir. Poeziyasında bu nümunəni “Sevinmə, gülmə, quzum!” şeirində görmək olur. Bu şeirdə istifadə olunan “quzum” ifadəsi əsasən şeirin səmimiyyətindən xəbər verir. “Hüseyn Cavid müdrik filosof kimi öz şeiri ilə bütün insanlığa örnək olası dərs verir, həm də bu şeirləri ilə türk övladına gələcək üçün tərbiyə verir. Kimsənin fəlakətinə sevinmək olmaz, çünki bu gün birinin başına gələn faciə sabah başqasının, hətta onun özünün də başına gələn bilər. İnsanın acınacaqlı halını anlamaq üçün hər bir şəxs özünü o insanın yerində hiss etməyi bacarmalıdır. Şair bir ümümləşmə apararaq yazır ki, bir qəlb inciyib küsübsə, ovunsa belə, illər keçsə də, yenə sızlaya bilər. Ona görə də heç kəsin qəlbinə toxunma. Dünya belədir ki, bu gün ağlayan sabah gülə bilər, sabah gülən haçansa ağlaya bilər” (4, s.49).

Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə
 Bu hal, əvət, eyi bir şey deyil, sevinmə, saqın!
 Sevinmə başqasının hali-pürsəfalətinə,
 Toqunma qəlbinə bikəslərin, zavallıların.
 İnan ki, bir acı söz, bir baqış, bir incə gülüş
 Kədərli, sıtmal bir qəlbi tırmalar, yaralar.
 O qəlb avunsa da, aldanma, incinib küsmüş,
 Sağalmaz işdə o, yıllar keçsə də həp sızlar.
 Toqunma ruhum! Əvət, kinlidir fələk, bir gün
 Qızır, həmənin gücənb intiqam alır səndən.
 Bu gün gülən yarın ağlar, saqın öyünmə, düşün!
 Düşündə munis ol! İncitmə, qırma kimsəyi sən!..(1, s.63)

Digər böyük çəkiyə malik şeirlərindən biri də “Qoca bir türkün vəsiyyəti”dir. Ədib burada qeyd edir ki, hər bir türk övladının ilk vəzifəsi türk millətinin uzun əsrlər boyu malik olduğu şöhrətli tarixini, mədəniyyətini və milli-mənəviyyatını öyrənməli və bilməlidir. Bu o deməkdir ki, bizim hər birimiz milli mənsubiyyətimizi bilməli və hər zaman türk olmağımızla fəxr etməliyik. Həmçinin burada yaltaqlıqdan uzaq olmağı, vicdanlı və ədalətli olmağı vacib şərtlərdən biri bilir. İnsanların heç bir zaman zülmə boyun əyməməli olduğunu ifadə edir. Hər bir türk vətəndaşı isə haqsızlığa qarşı cəsarətini nümayiş etdirməkdən boyun qaçırmamalıdır.

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,

Elmas kimi ləkəsizdir, saqın qafil olmayın.

Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağırdır...

Arş irəli!

Qomşular yol aldı, geri qalmayın! (1, s.129)

Burada qoca türkün dili ilə artıq yatma vaxtının olmadığını və bütün qonşu millətlər kimi XX əsrə doğru yol almalı olduqlarını söyləyir. Çünki XX əsrin tələbləri daha böyükdür. Bunu etmək üçün sadəcə türkün tarixini öyrəniş onunla fəxr etməklə tamamlanmır. Hər bir türk övladı elm öyrənməli, yeniliklərə can atmalı və müasir tərəqqidən bəhrələnməli və bu inkişafa töhfələr verməlidir.

Ədibin dramaturgiyasına diqqət yetirdiyimiz zamana xüsusilə türkçülük ideyalarının yüksək bədii səviyyədə ifadə olunduğunu görə bilərik. Diqqət çəkən pyeslərdən biri “Ana” pyesidir. Bu pyesdə Cavid məhz türk ana obrazını ön plana çəkir. Çünki türk qadını mərddir, sözümdən dönməzdir və çox güclüdür. Sənətkarın ilk dram əsəri olan bu pyesdə hadisələr Dağıstan həyatından alınmışdır. Qonaqpərvər ana olan Səlma özü də Cavidin ilk dramaturji obrazlarından biridir. Belə ki, Səlmanın oğlu Qanpoladın nişanlı olduğu İsmətə eyni zamanda Orxan da könül salmışdır. Orxanın varlı olmasına baxmayaraq çərkəz qızı İsmətə Qanpoladı sevir. Orxan bundan qəzəblənərək dostu Muradın vasitəsi ilə Qanpoladı öldürtdürür. Bu zaman Murad xəbəri olmadan oğlunu öldürdüyü Səlma ananın evinə sığınmaq istəyir. Səlma ana oğlunun qatilini tanısa da, onu qorumağa söz verdiyi üçün öz qəzəbinə qalib gəlməyi bacarır. Ananın böyük sarsıntılar və mənəvi iztirablar keçirməsinə baxmayaraq öz qəzəbinə qalib gəlməsi ana obrazını hətta dünyə ədəbiyyatında güclü obrazlar sırasına qaldırır. Başına gələn bu cür müsibətin isə Allahın qismətində görünür və qatili evindən uzaqlaşdırır.

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!

Get, vicdansız kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!

Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul!

Get, çəkil get! Dinsiz, Allahsız xain!

Murdar izin bu torpaqdan silinsin! (2, s.59)

Ümumilikdə dünya ədəbiyyatında heç kim bu qədər güclü ana obrazı yaratmamışdır. Məhz Cavidin poetik təfəkkürü türk qadınını, ana obrazını bu qədər güclü və unudulmaz olaraq yaratmışdır.

Sənətkarın digər bir pyesi olan “Maral” əsərində türkçülük ideyalarının yüksək şəkildə ifadə olunmasına rast gəlirik. Turxan bəyin yanında xidmətçisi olan Bayramın nəğməsinə nəzər salaq:

Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur,

Sinəm, özüm atəş ilə doludur (2, s.62).

Bu misralarda ifadə olunan fikirlərin yüksək əzəmət və qürur hissləri ilə nümayiş olunduğuna şahid oluruq. Əgər bunlar olmasaydı marşdakı fikirlər sadəcə bir xidmətçinin əmək nəğməsi olardı. Lakin bu misralar öz keçmişini, kökünü, mənəvi qüdrətini və gücünü kifayət qədər başa düşə bilən türk vətəndaşının həyat devizi və amalıdır, eləcə də özünüdərək prosesidir.

Hüseyn Cavidin qələmə aldığı pyeslərinin bir hissəsi real həyatdan, bir hissəsi isə əfsanə və miflərdən ibarətdir. Cavid hətta əfsanə və mifik mövzuların daxilində türkçülük ideyasını tərənnüm edirdi. Bu mənada əfsanədən qaynaqlanan “Şeyx Sənan” müsəlman olmasına baxmayaraq öz sevdiyi qıza qovuşmaq üçün hətta şərab içib boynundan xaç asmağa razı olur. Şeyx Kəbir, “Səni anan doğdu Turanda, Yaşadın bir az da İranda” – deyərək ilahi ucalıq yolunu seçən bir insanın, Şeyx Sənanın özünü və bütövlükdə əfsanəni belə türkləşdirir. “Şeyx Sənan” pyesində türk övladı Özdəmirə bir fikrində türkün mənən yüksəlməsini və yenilməzliyini göstərir ki, “güclü gücsüzdən intiqam almaz” (3, s.215). Ədib bu pyesində də türkün mənəvi keyfiyyətlərinin yüksək olmasını və yenilməzliyini göstərir. Türk övladı olan Özdəmir “güclü gücsüzdən intiqam almaz” fikriylə həqiqətən də hər bir türkün nə qədər zəngin mənəviyyata sahib olduğunu və özündən zəiflərə qarşı necə davrandığını göstərmişdir. “Topal Teymur”da da eyni düşüncəni ifadə edir: “Mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir Allah bəlasıyam”.

Tarixin ən güclü fatehi Əmir Teymur haqqında çox əsər yazılsa da, məhz onu əsl türk sevgisiylə təqdim edən Hüseyn Caviddir. Əmir Teymur fatehliyinin xarakterik xüsusiyyətlərini Cavidşünaslar müxtəlif aspektdən təhlil edirlər: “Bu əsərdə Hüseyn Cavid bədii sənətkarlığın dərin qatları ilə türk dünyasında bir dəniz belə bir qırğınlara yol açılmasın deyərək türklüyün vəhdətini din, dil, qan birliyini təlqin edirdi. Əmir Teymurun mənəm-mənəmliyini, mənəvi axsaqlığını, İldırım Bəyazidin könül korluğunu, Uzun Həsənlə Məhmət Fateh (1473), Şah İsmayilla Sultan Səlim (1514) qarşılaşmasına faciəvi şərait yaratdı. Tarixə müraciət etmək ən böyük ibrət mesajı idi. “Böyük filosof-sənətkar XX əsrin əvvəllərində millətlərin, xalqların böyük dövlətlər, əzəmətli imperiyalar qurmağa can atdığı bir dövrdə millətlərin, xalqların böyük dövlətlər, əzəmətli imperiyalar qurmağa can atdığı bir dövrdə türk xalqlarının üz-üzə dayanmasının, getdikcə daha da artıq parçalanmasını görür, hadisələrin tarixi köklərinə enirdi” (4, s.265).

Cavidin Turan fəlsəfəsi məhz “Səyavuş” pyesində daha tarixilik statusu qazanmışdır. Bu əsər 624-cü ildə baş verən hadisələri Firdovsinin “Şəhnaməsi”nə həsr edərək qələmə alınsa da, əslində sənətkar bütün türkçülük ideyalarına sadıq qaldığını sona qədər sübut etmişdi. 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ildə Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, türkçülük ideyasını sosializm ideyası ilə əvəz etmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, Hüseyn Cavid öz tarixinə sadıq qalaraq türkdilli xalqları məhz bu əsərlə oyaq qalmağa sövq etdi. Əsər Firdovsinin minillik yubileyi münasibət ilə yazılsa da, burada yazılanları təkrar etməmiş və daha çox xalqların bir-birinə qarşı olan münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və bu münasibəti əngəlləyən maneələrin aradan qaldırılması ilə ön plana çəkmişdir.

Əsərdə adil hökmdar olan Alp Ər Tonqa türk inkişafının ən parlaq ədalətli nümunəsini ifadə edir. Hüseyn Cavid Alp Ər Tonqa, Səyavuş, Xəyyam obrazları ilə bütün dünya tarixinə əslində türklərin kimliyini tanıtmış və dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini ifadə etmişdir. Lakin bu yüksək ideyaları ədib elə ustalıqla istifadə etmişdir ki, dövrün tənqidçiləri belə bu ideyanı təhlil edə bilmədilər.

Pyesdə Səyavuş obrazı həmçinin müstəqil, azadruhlı türk obrazıdır. Taxt-taca meyli olmayan və daxilən sadə, soydaşlarına qarşı mərhəmət və sevgi ilə yanaşan bir obrazıdır. Bütün düşüncələri hərblə bağlıdır və buna görə də saraylarda yaşaya bilmir, at belində yürüşlərdə olub qəhrəmanlıqda özünü təsdiq etməyə çalışan tarixi türk missiyasının daşıyıcısıdır. Əsərdə Səyavuş yüksək əxlaqlı və mənəviyyatlı olmasına baxmayaraq iki dəfə böhtanla qarşılaşır. Böhtanlardan birinin müəllifi Südəbədir. Lakin Səyavuş onun öldürülməsinə razı olmur. Bir digər böhtana isə dayısı və Südəbə tərəfindən uğrayır.

Əsərdə digər bir obraz olan Alp Ər Tonqa ədalətli türk xaqanı olmaqla oxucunun diqqətini çəkir. Yazıçının dahiliyi ondan ibarətdir ki, o burada Türk-İran münasibətləri və Türk-Çin münasibətlərini Firdovsinin yubileyi adı altında örtərək, türkçülük məfkurəsini yenilədi və insanların yaddaşında olan sosializm ideyalarını az da olsa təmizləməyə nail ola bildi. Keykavusun öz oğluna olan güvəninin itməsi nəticəsində Səyavuş öldürülməmək üçün Turana üz tut-

muşdur. Burada Səyavuşun Turana gəlməsi öz doğma yurduna qayıdış və öz həqiqi nəcabətinə dönüş kimi mənalandırılır. Bu qayıdış türkün özünəqayıdışı kimi dəyərləndirir.

Alp Ər Tonqa obrazı tarixi türk xaqanı olmaqla yanaşı, həm də dünya tarixində mövcud olan ədalətli və adil hökmdarlar sırasındadır. O, Səyavuşla dayı-bacı oğlu münasibətindən başqa daha fərqli bir münasibətlə bir-birilərinə bağlanırlar. Alp Ər Tonqanın igid və eyni zamanda gözəl qızı olan Firəngiz Səyavuşun kimliyini bilmədən sevdiyi qızıdır. Eyni zamanda Firəngiz Səyavuşu ov zamanı yaralamışdır. Hüseyn Cavid Firəngiz obrazının da bir türk qadınının gözəlliyi qədər həm də onun türk igidləri kimi ova çıxmağını ifadə etməklə türk xanımının əvəz olunmazlığından xəbər verir. Səyavuşu yaraladıqdan sonra Firəngiz hətta ona kömək də edir. Səyavuşun bütün yaraları isə Firəngizin sevgi və məhəbbəti ilə sağalır. Bunlara baxmayaraq türk xanımı atasının uydurulmuş yalana inanmasının qarşısını ala bilmir. Səyavuş özdayısı və Südəbəninin böhtanının qurbanına çevrilir.

Hüseyn Cavid bu əsərdə türk xalqlarına məxsus kəndli və saray mühitinin bir-birindən nə qədər fərqli olmasını da məharətlə ifadə etmişdir. Hətta kəndli sədaqətlə yeri gələrsə ölkəsini qorumaq üçün öz canından keçməyə hazırdır. Kəndin havası, suyu kimi onun insanların da saf və təmiz olmasını "Ana", "Maral" "Topal Teymur" və "Səyavuş" pyeslərində ön plana çəkmişdir. "Topal Teymur" əsərində Teymurun kəndlilərlə, eləcə də tabeliyində olan insanlarla münasibəti Cavidin ədalətli dövlət rəhbəri ideyasını oxucuya çatdırır. Səyavuş da həmçinin türk köynünün yetişdirməsidir və Südəbəninin ona eşq elan etməsinə də hiddətlənir. Südəbəninin atdığı böhtan sayəsində Səyavuşun başına gələnlər onun ölümünə səbəb olur. Ədibin bir digər pyesi "Xəyyam" pyesində "Səlcuqların tarixi doğuluşunun və yenicə qurulan dövlətçilik ənənəsinin bədii səlnaməsi verilmişdir. Bu pyesdə Məlikşahın "məhkəmə var, qanun var hökmü səlcuq türklərinin dövlətçilik ənənəsinin əsas prinsip şah damarıdır" (3, s.215). Buradan da aydın olur ki, Hüseyn Cavid bu pyesdə də türkçülük ideyalarını, eləcə də türkün dövlətçilik siyasətini açıq şəkildə göstərə bildirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cavid H. Əsərləri. I cild., Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.
2. Cavid H. Əsərləri. II cild., Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.
3. Əliyev K. Hüseyn Cavid III cild., Bakı: Elm və təhsil, 2018.
4. Vəliyeva S. Hüseyn Cavid sənətinin ədəbi irsinin poetikasını. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019
5. Vəliyeva S. Hüseyn Cavid sənətinin qüdrəti. Bakı, 2019
6. <https://modern.az/articles/28128/1/>

Zeynab İsayadə

Hussein Javid's Turkish Motives in Drum and Poetry Summary

Hussein Javid was able to pass on the history of the Turkic ideas in the literature in the 20th and 30th centuries of the 20th century in a way that no writer could express. He called on all Turkic peoples under Russian occupation to remain vigilant and not to forget their origins and to protect national thinking. At the same time, he tried to eradicate the ideas of socialism in people's minds and to preserve the Turkish history and history. At the same time, it is possible to see the Turkish ideology openly in both poetry and drama. Maral, a Turkish woman, is a heroic figure in the true sense of the word, "Selma" in "Ana" by Dilshad in "Topal Teymur" and "Hussein Cavid in Fireplace" Sayavush.

Other characters of the writer are Turkish conquerors, soldiers and brave Turkish boys who draw attention to their courage, homeland and nation. Hussein Javid's work in this regard is a Turkish spirituality book. Thus, the Turks should always be proud of their past and learn to look to the future more brighter.

Key words: Hussein Javid, turkism, drama, poetry, Turan

Зайнаб Исазаде

Турецкие мотивы Хусейна Джавида в барабане и поэзии

Резюме

Хуссейн Джавид, который был близок к репрессиям в 20-30-х годах 20-го века, смог сохранить и передать тюркские идеи в литературе способами, которые ни один писатель не мог выразить.

Он призвал все тюркские народы, находящиеся под российской оккупацией, сохранять бдительность, не забывать свое происхождение и защищать национальное мышление. В то же время он пытался искоренить идеи социализма в сознании людей и сохранить историю и историю Турции.

В то же время турецкую идеологию можно увидеть открыто как в поэзии, так и в драме. Таким образом, турецкие женские персонажи, созданные Хуссейном Джавидом, отличаются своей храбростью, смелостью, храбростью и гостеприимством. Марал, турецкая женщина, является героической фигурой в истинном смысле слова «Сельма» в «Ана» Дильшада в «Топал Теймур» и «Хуссейн Кавид в камине» Саявуш.

Другими персонажами писателя являются турецкие завоеватели, солдаты и отважные турецкие парни, которые привлекают внимание к своей смелости, родине и нации. Работа Хуссейна Джавида в этом отношении -турецкая духовная книга. Таким образом, турки всегда должны гордиться своим прошлым и учиться смотреть в будущее более ярко

Ключевые слова: Гусейн Джавид, тюркизм, драма, поэзия, Туран

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.11.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru Sona Vəliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTAC RÜSTƏMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov 134
aytaj.rustem@gmail.com

SƏFƏR ALIŞARLININ “MAESTRO” ROMANINDA INTERMEDIALLIQ

Xülasə

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan nəsrinin həm ideya istiqamətində, həm də poetikasında prinsiplial dəyişikliklər baş vermişdir. 80-cı illərdə ədəbiyyata gəlmən Səfər Alışarlı öz əsərlərində sosial - mədəni problemləri əks etdirmiş, həyatımızın hərtərəfli bədii əksini verən hekayələr, povest və romanlar yazmışdır. Mükəmməl xarakterlər, geniş lövhələr yaratmaq, eyni zamanda müxtəlif sosial ictimai məsələlərə toxunmaq və insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etmək kimi vacib və mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi onun yarıdırılığını əsas meyarları sırasındadır. “Maestro” romanında S. Alışarlı həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında, psixoloji təhlildə daha kamillik bir üsula - intermediallığa müraciət edir. “Maestro” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında intermediallıq üsulunda yazılmış ən maraqlı nümunələrdən biridir. Musiqi və ədəbiyyatın vəhdət tapdığı bu ədəbi nümunədə yazıçının həyatı dərk etmə, eybəcərliklər içində yaxşını, işığı, saflığı, təmizliyi tapa bilməsi intermedial lövhələrlə əks olunub. Romanın baş qəhrəmanı olan və hadisələrin mərkəzində çıxış edən İsmayıl obrazı ləyaqəti, zəngin mədəniyyəti, sahib olduğu musiqi ruhu və bu kimi digər keyfiyyətləri ilə oxucunun diqqətini cəlb etməyi bacarır.

Bütün bunlardan əlavə “Maestro” romanını fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də əsərdə təsvir olunan musiqi alətlərinin insan obrazları qədər canlı, qeyri-adi tərzdə göstərilməsidir. Hər kəs musiqini dinləyir, ancaq hər kəs onu ruhən duymağı bacara bilməz. Biz Səfər Alışarlının yaradıcılıq qabiliyyəti sayəsində “Maestro” romanı vasitəsilə buna nail oluruq. İsmayılın hər alətə toxunuşunda hiss etdikləri, özünü bu dünyadan təcrid edib başqa bir aləmdə tapması bizə bunu deməyə əsas verir. Orkestr qurmaq arzusu ilə çırpınan bu gəncin istəyinə nail olacağı anı oxucu böyük həyəcanla gözləyir.

Açar sözlər: İncəsənət. Ədəbiyyat. Musiqi. İntermediallıq. Səfər Alışarlının musiqi dili.

İnsan hissələrini təsvir edən əsas vasitə incəsənətdir. Mədəniyyətin tərkib hissəsi olan incəsənət həmçinin də ictimai şüur növüdür. İncəsənət özündə əks etdirdiyi informasiyanı oxucuya və ya dinləyiciyə müxtəlif formada çatdırmağa bilər. Məsələn qrafika, musiqi, rəqs və s. İncəsənət insanların mədəni fəaliyyətinə aid olduğu üçün onun yaranma tarixi də fərdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı kommunikasiya qurduğu dövrlərə gedib çıxır. Zaman keçdikcə inkişaf etmiş, sərbəst mədəni-estetik prosesə çevrilmişdir. Bəşər tarixinin ən vacib hadisəsi olan incəsənət inkişaf etdikcə zənginləşmiş, nəticədə müxtəlif növləri meydana gəlmişdir. Bu növlər fərqli sahələrdə özünü göstərməsinə baxmayaraq eyni mövqedən çıxış edirlər. Onların hər biri həyatı əks etdirmə üsulu kimi xarakterizə olunur: musiqiçi notlarla, rəssam boyalarla, yazıçı sözlərlə və s. İnsan həyatı müxtəlif cür qavrayır, hər kəs onu özünəməxsus şəkildə mənimsəyir. Bu proses insanda səs, söz, rəng, hərəkət və düşüncələrin ona göstərdiyi təsir nəticəsində meydana gəlir. Fərdlərin fərqli yanaşması nəticəsində də ümumi dünyagörüş formalaşır. Musiqiçi, rəssam və ya yazıçı ayrı-ayrı sənət sahələrində incəsənət nümunələri yaratmaqlarına baxmayaraq, onlar daim bir-birlərindən asılıdırlar. Hər bir sənət növü tamamlanması üçün digər sənət növünün yardımına ehtiyac duyur. Onlar əlaqəyə girərək özləri üçün universal bir dil yaradır və bunun nəticəsində qiymətli sənət nümunəsi yaratmağa nail olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat da incəsənət sahələrindən biridir. Lakin aktual məsələlərdən biri də odur ki, ədəbiyyat digər sənət növlərinə daha çox təsir göstərməklə yanaşı, eyni dərəcədə onları özündə ehtiva edir. Yəni ədəbiyyat digər incəsənət növləri ilə daha çox qarşılıqlı

lı əlaqədə olur. Çünki ədəbiyyat bir rəssamın boyalara canlandırıldığını, musiqiçinin notlarla dinləyicilərə çatdırmaq istədiyi fikirlərini anlamaqda nəinki çətinlik çəkmir, hətta özündə əks etdirməyi də məharətlə bacarır. Zaman keçdikcə isə ədəbiyyatın bu xüsusiyyəti daha da inkişaf etdi və zənginləşdi.

Həm ədəbiyyat, həm də musiqi sinkretizmdən konseptual sintezə qədər uzun yol keçmiş sənət növləridir. Genetik olaraq dəyərləndirdikdə söz və musiqi sənəti bir-biri ilə çox bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatından da bizə məlum olduğu üzrə səs kimi mövcud olan söz sonradan yazıya çevrilib. Eləcə də musiqiyə ədəbi gözlə dəyər vermək və ədəbi əsəri musiqi ruhu ilə dinləmək vacib sayılır. Əsasən ədəbiyyat və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi iki şəkildə, həm sintez yolu ilə, həm də intermediallıq vasitəsi ilə təzahür edir. Bu sənətlərin qarşılıqlı münasibəti artıqca sintezi də inkişaf etmiş və nəticədə dəyişikliklər yaranaraq intermedial münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ədəbiyyat və musiqinin intermediallıq vasitəsilə təzahürü dedikdə ya bədii mətnin musiqinin prinsiplərindən təsirlənərək meydana gəlməsi və ya əksinə musiqinin bədii mətndən təsirlənərək bəstələnməsi nəzərdə tutulur. Muasir dövrdə intermediallıq insan, cəmiyyət və mədəniyyəti öyrənən tədqiqatçıların əsas diqqət mərkəzindədir. “Ədəbiyyatın dialoji xarakterə malik olma imkanları hər şeydən öncə, mədəniyyətlərarası diffuziya, intertekstuallıq və intermediallıq vasitəsilə əks olunur. Qloballaşma prosesinin aktuallığı bu fenomenlərin öyrənilməsini də gündəmə gətirir. Mədəni diffuziya əlaqədə olan müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə müdaxilə prosesi və nəticəsi kimi müəyyənləşirsə, intermediallıq mexanizminin funksionallığı və prosesuallığı sənətlərarası dialoqu əks etdirir.

Sənətlərin sintezi biri digərini tamamlamaq, haqqında daha geniş məlumatla malik olmaqda yardımçı funksiya daşdığı halda, intermediallığın əsasında mətn poetikasının zənginləşməsi prinsipi dayanır. Vizual və verbal sənət sintezinin ən geniş yayılmış növlərindən olan ekfrasis (geniş mənada, əllə yaradılan sənət növünün sözlə rəsmi) - təsviri sənətin bədii ədəbiyyatla intermedial əlaqəsidir” (2).

Müstəqil tədqiqat sahəsi kimi intermediallıq komparativistikanın kontekstində meydana gəlib. Intermediallıq həm dar, həm də geniş mənada izah oluna bilər. Dar mənada intermediallıq incəsənətin müxtəlif sahələrinin bədii əsərdə ədəbi kodlarla qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan məntəxili əlaqələrin xüsusi bir tipidir. Geniş mənada isə intermediallıq mədəniyyətlər sistemində ədəbi məkan yaradılmasıdır. Yəni bütün incəsənət sahələrinin daxilində ədəbiyyat axtarır tapmaq mümkündür.

İncəsənətin istənilən növü çoxdillidir. Ədəbiyyat musiqinin, musiqi rəsmi dili ilə danışır və s. Mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri aparən mütəxəssislərin fikrincə dünyada mövcud yaradıcılıq prosesinin mahiyyətinə dərinləndirilmədən bilmək üçün intermedial əlaqə və proseslərin dərkini ən vacib məsələlərdən biridir. Aydın məsələdir ki, mifologiya ilkin incəsənətin təşəkkül tapdığı ən qədim mədəniyyətlərdən biridir. İlkin intermedial əlaqələr də məhz musiqi və ədəbiyyatla yanaşı həmçinin də mifologiya və heykəltarlıq, mifologiya və rəsm sənətinin qarşılıqlı münasibəti ilə formalaşır. Sonrakı dövrlərdə isə artıq musiqi-rəqs, musiqi-teatr, teatr-rəsm və s. kimi əlaqələr meydana gələrək möhkəmlənməyə başladı.

“Yeni dövrün geniş yayılmış tendensiyalarından biri – bütün sənət növlərinin söz sənətinin analoqu olaraq dəyərləndirilməsi, sənətlər sistemində onun ən əhəmiyyətli rola malik olmasıdır. Hətta daha irəli gedərək bütün sənət növlərini “metafizik morfolojiya” kimi qəbul etmə da xarakterikdir: sözü fonetik formadan dəyişməyə məruz qoyan yazı ədəbiyyatın sənətlər sistemindəki yerini “ədəbiyyat və incəsənət” bölgüsü şəklində müəyyənləşdirdi. Düşüncənin adekvat forması olan ədəbiyyat bütün digər sənət növlərinə təsir etməyə başladı.

Sənətsünas İ.İoffe hesab edirdi ki, sənətlərin müxtəlif sahələrə ayrılması onların öz mahiyyətindən deyil, sosial-tarixi zərurətdən doğub. Morfoloji palitrının iki parlaq rəngi olan ədəbiyyat və musiqi sinkretizmdən konseptual sintezə qədər uzun yol keçmiş sənət növləridir. Genetik olaraq söz və musiqi sənəti bir-biri ilə bağlıdır: ilkin formada səs kimi mövcud olan söz

sonradan yazıya çevrilib. Bu iki sənətin əlaqələrindən bəhs edərkən musiqiyə ədəbi gözlə dəyər vermək və ədəbi əsəri musiqi qulağıyla dinləmək vacib sayılır“ (1).

Amerikalı filosof Suzanna Langer incəsənətlə məna arasındakı əlaqəni müdafiə etmiş, onun əsas məsələsi bu əlaqənin aydınlaşdırılması olmuşdur. Onun fikrincə incəsənətlə musiqi ətrafında günlük danışığı diliylə aydınlaşdırılması çətin olan və daha çox hiss və duyğulardan əmələ gələn simvollar toplusu mövcuddur. Məhz bunu izah edə bilmək üçün yenə də, simvollar əsaslanan fərqli izah yöntəminə ehtiyac vardır. Bunu tapmaq vacibdir. Çünki incəsənətin sirlərini yalnızca digər sahələrə əsaslanan üsullar vasitəsilə aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Suzanna Langer simvolları insan yaradıcılığının əsas elementlərindən biri hesab etmişdir. Onun fikrincə insan beyni daim məşğuldur və məşğuliyyət beynimizdə əmələ gələn təəssuratların simvollarla çevrilməsi ilə bağlıdır. İnsan keçmiş və ya gələcəklə, ətrafdakı ilə,ən əsası özü ilə bağlı gəldiyi qənaətləri,duşuncələri musiqi, poeziya, rəsm və digər sənət sahələrində simvolik şəkildə ifadə olunur. Ədəbiyyatla musiqi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin yaranma tarixi qədim dövrlərə gedib çıxsada, sonrakı dövrlərdə, xüsusilə, romantizmin çiçəklənib inkişaf etdiyi zamanlarda bu iki sənət sahəsinə diqqət xeyli dərəcədə artmışdır. Hər bir sənət sahəsi digər sənət sahələrinə müraciət edərək onun xüsusiyyətlərini mənimsəməyə çalışır, daha sonra isə özünü tapır. Ədəbiyyatla musiqi arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müşahidə edildiyi vaxtdan çoxillik mübahisə və müzakirələrə məruz qalmışdır. Hər bir mütəxəssis və tədqiqatçı da bu münasibətə fərqli yanaşmışdır.

XX əsrdə artıq ədəbiyyat və musiqinin sintezinə maraq daha da artmağa başladı. Bir çox filosof, ədəbiyyatşünas, musiqişünas bu münasibətlə bağlı tədqiqatlar aparmış və maraqlı fikirlər orataya qoyaraq müxtəlif əsərlər yazmışlar. Belə nümunələrdən biri də Kelvin S. Braunun “ Musiqi və ədəbiyyat. Sənətlərin muqayisəsi ” adlı monoqrafiyasıdır. Kelvinin bu monoqrafiyasından bəlli olur ki, o ədəbiyyatı yox, musiqini əsas götürmüşdür. Yəni musiqini model, inspirator adlandırır.

Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında da bu məsələyə yanaşma fərqli şəkildə özünü göstərir. Yalnız musiqi ilə ədəbiyyatın deyil, digər sənət sahələrinin də qarşılıqlı əlaqəsinə daha çox emosional şəkildə yanaşırıq. Nəticədə nəzəri yanaşmaya az yer ayırmış oluruq. Romantikləri bu cəhətdən xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Onlar hər hansı rəsm əsərinə baxdıqları zaman sanki şeir dinləyirlər, bir musiqi dinlərkən sanki rəsm əsərini seyr edirlər. Əlbəttə ki bu daxili duyma, dinləmə və hiss etmə vacib amillərdir ancaq nəzəri yanaşma da eyni dərəcədə önəmlidir.

Sözlə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Dünya ədəbi-nəzəri fikrində aparılan bu tədqiqatlardan məlum olur ki, məsələ daha çox musiqişünaslığın deyil, ədəbiyyatşünaslığın tədqiq obyektinə çevrilib. Məlum məsələdir ki, səsle sözün qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində musiqi və ona bənzər janrlarda musiqili sənət nümunələri meydana gəlib. Ədəbiyyatda xüsusilə də poeziyada musiqinin, musiqidə isə poeziyanın ruhu daim hiss olunur. Bu da o deməkdir ki, əgər söz və musiqi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girməsəydilər bu iki sənət nümunəsi heç vaxt tamamlanmazdı. Opera, balet, romans və s. kimi musiqi formalarının əsasında bədii mətn dayanır.

Evterpa qədim yunan mifologiyasında musiqi və lirik poeziyanın hamisidir, əlində iki nəfəsli musiqi aləti ilə təsvir olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatından da məlum olduğu üzrə qədim dövrlərdə şeirlər musiqinin müşayiəti ilə ifa olunurdu. Mövsüm-mərasim nəğmələri, laylalar, əzizləmələr, karnavallar və s. bütün bunlar söz və musiqinin vəhdətindən əmələ gəlib, eyni zamanda bu qarşılıqlı təsir nəticəsində də onlar bir-birlərinin əhəmiyyətini və təsir gücünü artırır.

Bu baxımdan Səfər Alışarlının “Maestro” romanını da intermediallıq baxımından dəyərləndirmək mümkündür. Səfər Alışarlı adı məişət hadisələrindən, quru torpaqdan valehedici dərəcədə təsirli mənzərələr yaratmağı bacardığı kimi musiqinin, hətta adı bir zümzümənin də qibtəediləsi təsvirini yaratmağa qadir istedadlı bir yazıçımızdır. Məhz onun dərin müşahidə qa-

billiyyəti “ Maestro “ kimi mürəkkəb və ağır bir əsərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Romana yüngüllük, rahatlıq və gözəllik qatan isə sözsüz ki, musiqidir.

Romanın baş qəhrəmanı İsmayıl musiqiçidir və bu musiqiçinin ən böyük arzusu da orkestr qurmaqdır. Lakin İsmayılın enişli-yoxuşlu taleyi bu arzusunu gerçəkləşdirməsinə imkan vermir. Arzular gəmisinin qaranlıq, dalğalı və dəhşətli dənizdə batmaması üçün əlindən gələni etsə də, o buna nail ola bilmir. İsmayılın ətrafında müxtəlif məqsədlərin arzuların sahibi olan çoxlu sayda obrazlar vardır. İsmayılın bütün bu adamlarla eyni şəkərdə yaşamasına baxmayaraq, sanki o heç vaxt bu məkanın sakini olmamışdır. İsmayıl arzusuna çata bilmirsə bu onun zəif və ya bacarıqsız olduğu üçün deyil, əksinə ləyaqətinin, qürurunun və mənəviyyatının nə dərəcə yüksək olması ilə bağlıdır.

“Ümumiyyətlə deyimdə necədir. Bu jurnala gəlib-getməyimə, kiminsə uşağına dərs verməyimə baxmayaraq bizim cəmiyyət bir qaranlıq meşə kimi mənim qarşımda dayanıb. Mən isə doğrusu ora girmək həvəsindən uzağam”(3. səh61).

İsmayılı aid olduğu məkana-Nizaminin “İskəndərnamə” də təsvir etdiyi “xöşbəxtlər diyarı”-na yalnız musiqi apara bilər. Problemləli vəziyyət yarandıqda sevgili yar tək əziz musiqi alətlərini xatırlayır və ifa edir, yalnız özünü deyil həmçinin onu dinləyənləri də bu dünyadan alıb aparır.

Konservatoriyanı qurtarıb buralara qayıdandan sonra o həmişə öz bəstələdiyi musiqiləri ifa etməkdən zövq alır, başqalarının əsərləri artıq ona yorucu görünürdü. Uzun müddət musiqi ilə məşğul olandan sonra özünün nəse yazacağına ümidini itirmişdi. Saksafona keçəndə isə daxilən bütün konkret ölçüləri qarışdırmışdı və necə olmuşdusa özü də bilmədən bu ölçülərdən imtina etmişdi. Elə bil onların mövcudluğunu tamam unudub qəribə bir yüngüllük qazanmışdı. Məhz onda Vaqnerin bütün mozaikası, polifoniyası ona tam aşkar olmuşdu. Bunlar xöşbəxtlikdən keçmişdə qalmışdı. İndi o klassikadan yalnız dərs vermək üçün istifadə edirdi.

Yalnız öz musiqisini köklənmişdi. Musiqini kimlərsə başa düşüb-düşməyəcəyi çoxdan onu maraqlandırmırdı. Bir vaxtlar bu ağır da, yəni səni dünyaya gətirən qadının başa düşmədiyi bir musiqi üstündə həyat qurmaq ağrısı, onu həddindən artıq narahat etmişdi. Ancaq indi hər şey ona qanunauyğun, real, həqiqət kimi açılmışdı. Dünyada hər şey hamı üçün deyil.

İntermediallığı mətnin psixologizmini artıran bədii üsul kimi də səciyyələndirmək olar. Çünki bu kimi əsərlərdə hətta musiqi ilə bağlı olan hər bir hissə də qəhrəmanın duyğu və düşüncələrindən, hisslərindən, mövcud vəziyyətindən xəbər verir. Təhrif olunmuş mənzərəni o öz yaddaşında bildiyi kimi tamamlamaq istəyəndə, yenə saxta notlar açıq pəncərədə yellənən tül pərdələr kimi uzaqdan-uzağa görünür.

“Sənin barmaqların Şopeni Vaqnerdən ayırmağı bacarmalıdır,-o dedi.-Şopeni çalanda barmaqların havada tamamilə çəkisizləşməlidir. Elə bil aşağıda o barmaqlar sədəf dillərə yox, kiminsə açıq ürəyinə toxunacaq...Şopendə hiss çoxdur, başa düşürsənmi, hiss! Amma zərrə qədr də sentimentallıq yoxdur. Burada hər şey yumşaq olmalıdır. Sadəcə olaraq, Avropa, erkən payız, yumşaq günəş, sakit hava və saralmış yarpaqlar ağaclardan səsizcə düşür”(3. səh20).

İsmayıl adı bir musiqiçi deyildi. O, musiqini duymağı, musiqini hiss etməyi bacarırdı. Burada yalnız yer yoxdur. Nötə onun ən yaxın dostlarıdır, buna görə də o hər bir notu analiz etməkdə, onları uyğun zamanda istifadə etməkdə çətinlik çəkmirdi. Ona görə də çətinlik çəkmədən Şopeni və Vaqneri fərqləndirməyi bacarırdı. Barmaqlarını musiqi alətlərinə toxundurduğu zaman o bu dünya ilə əlaqəsini kəsir, səslərin sehri aləmində zamanın necə keçdiyindən xəbərsiz olurdu.

Bu bir adət idi, musiqi alətinin arxasına oturan kimi onun içindən keçən dümdüz bir hiss cərəyanı bütün artıq və lüzumsuz fikir, düşüncə tozcuqlarını maqnit kimi özünə çəkib hərəkətsizləşdirirdi. Onun dırnaqlarından tutmuş, saçlarına nəyi vardsa, hamısını musiqiyə tabe eləyirdi. Əlləri çəkisiz bir şey kimi süzə-süzə dillərə toxunurdu, bəzən o nəçəldiyini eşitmirdi. Bir də köhnə bir yarası-vaxtilə gündə 12 saat alət arxasında oturmaqdan qazandığı kürək ağrısı sızılmağa başlayanda sanki o musiqi ilə məşğul olduğunu xatırlamağa başlayırdı.

O, musiqidə yalnızca yol verməyi bağışlaya bilmirdi. Elə buna görə də İsmayıl Rüstəmin hələ musiqini profesional şəkildə ifa etmək üçün çox kiçik yaşda olduğunu tez-tez unudurdu. O, müxtəlif musiqi alətlərində bacarıqlarını İsmayıla göstərməyə çalışdısa da İsmayıl xırda səhvlərə belə dözümsüzlük sərgiləyirdi. Edilən hər yalnız sanki onun özünə vurulan zərbə idi.

“-Kifayətdir! Bu alət bas deyil, tenordu. İn B, As minus S kvadratı. Ona görə burada qlissando çox təhlükəlidir, tez hiss olunur. Yenə də barmaqlar! Hava yerin dərinliyindən yox, qarından gəlir. Ən başlıcası isə saksın təyinatı ölüdür. Vaxt! Sən çalanda vaxt buradaca, mənim böyrümdə dayanıb çıqqaçla işləyirdi. Vaxt saksın yox, saks vaxtın allahıdır. Bilirsənmi, saks...saks yaralı adamlar üçündür”(3.səh21).

İsmayılın saksafona qarşı olan həssaslığını artıq buradan görmək mümkündür. O saksı özü kimilər üçün həmdəm sayırdı, konsertdə saksafonla ifa etdiyi zaman dinləyicilərin eşidib, amma hiss etmədiyi bir məqam var idi. İsmayıl sadəcə ifa etmirdi, o eyni zamanda həyat hekayəsini danışdı. Şən xətt boyunca gedə-gedə, sona yaxın saksafonu nəsə qəribə bir düyünlü nöqtədə ilişdirəndə, alət heydən düşürdü, altın kölgəsində boğulmağa başlayırdı. Sanki bülbüllə qızılgülün faciəsi gizlədilmişdi.

Ona həmişə elə gəlirdi ki, xalq mahnılarının sözsüz avazından, muğamın zəngülə və boğaz polifoniyasından klassik Avropa musiqisinə mütləq bir kosmik keçid var. Bu keçidin axtarıqlarında o həmişə əvvəli, çıxış nöqtəsini tapmışdı. Ancaq irəli bircə addım gedən kimi büdrəyib yığılmışdı, odur ki, vaxtilə yığılmamaq üçün həmin addımın tələb etdiyi saksafona söykənməkdən başqa çarəsi qalmamışdı. Amma o bilirdi ki, həmin keçid var, əks istiqamətli gedişləri, muğama aparan yolları o, Bizedə, Bethovendə, hətta Raxmaninovda da görmüşdü.

“-O çaldı...”Gecələr”i çaldı. Bu avazın sözü olsaydı, girişində cəmi-cümlətanı bircə sözə yer tapırdı :”gecələr”. Muğam üstündə gəzişən, pardaxlanıb heca-heca təzədən birləşən, doğranıb didilən, sonra yenə də yerdən-göyə, aya, ulduzlara qədər nalə kimi qalxa-qalxa bütövləşən bu söz akkordların bütün ölçülərində doğrana-doğrana özünü öldürürdü, bu söz özünə qəsd edirdi, sonra ən son nəfəsində, gözlənilmədən, qəddini düzəldib yavaş-yavaş qalxırdı, yenə baş alıb yerdən-göydən qaçırırdı-dəli olmuşdu insanları yatmağa çağıran adicə söz. O, bilirdi ki, saksafon təkbəşinə bu gecələrin öhdəsindən gəlir. O bilirdi ki orkestrsiz bu gecələrin soyuq zülmətindən, bu gecələrin ay işıqlı həlim sentimentindən çıxmaq mümkün deyil. Ona görə hərdən qısa fasilələr verib, xəyalən eşidə bildiyi başqa alətləri irəli buraxırdı”(3. səh118).

Romandan gətirdiyimiz bu nümunələrdən aydın olur ki, Səfər Alışarlı qələmi ilə musiqi alətlərinə də həyat vermişdi. Onlar bu personajların gizli qalmış, üstüörtülü duyğularını dilə gətirir, ətrafda baş verən hadisələrə münasibət bildirirdilər. Onların dilini isə yalnız İsmayıl anlıyır, bütün ruhu ilə onları hiss edirdi.

“Azərbaycan xalq musiqisi nəinki yalnız azərbaycanlılar tərəfindən anlaşılıb sevilir, o, Sovet İttifaqının bir çox xalqlarının qəlbinə yol açır. Bu musiqi xüsusilə Zaqafqaziya və Orta Asiya xalqlarına daha yaxındır. Ona görə Azərbaycan musiqi sənətinin əsas məsələlərinin onun qayda-qanunlarının tədqiqi və öyrənilməsinin çox aktual əhəmiyyəti vardır” (5).

Belə bir deyim var: Musiqi ruhun qidasıdır. Muğam isə azərbaycanlıların ruhunu qidalandıran, psixologiyasına müxtəlif istiqamətli təsirlər göstərən ən qədim janrdır. Qədim dövrlərdə Azərbaycan xalqının etnik soy-kökündə özünəməxsus yer tutan tayfaların adının həm də qədim musiqi janrı olan muğamda öz əksini tapması bu xəzinə haqqında lazımi təsəvvür yaradır. Muğam mədəniyyətimiz görkəmli filosof - şairimiz Nizami Gəncəvinin “İqbalnamə” əsərində də öz əksini tapmışdır: ”Mügənni,qədim bir hava çal,muğlar kimi bir muğam havası çal”.

“Kamançada səslənən musiqi güclü müalicəvi təsirə malikdir. O, əsəbləri sakitləşdirir, hal-əhvalı yaxşılaşdırır, qəm-qüssəni aradan götürür. Bu alətin incə səsi insanda lirik əhval-ruhiyyə, müsbət hisslər yaradır. Kamançanın ecazkar səsinə Şərqi mədəniyyətinin incə özünəməxsusluğu əks olunur. Orta əsrlərdə kamança timsalında olan musiqi alətindən bəhs edən Sultan Əli Xorasani «Dəsturül-əlac» (1527) əsərində qeyd edir ki, əsəbləri sakitləşdirmək və yuxusuzluğu aradan qaldırmaq üçün simli alətlərin ifasında yaxşı bir musiqiyə qulaq asmaq lazımdır.

Müasir dövrümüzdə Xalq artisti Həbil Əliyev nəinki Azərbaycanda, bütün Şərqi dünyasında ən məşhur kaman ustası kimi milli musiqi alətimizin şöhrətini bütün dünyaya yaymaqdadır” (4).

Musiqi mədəniyyətimizə yaxşı bələd olan Səfər Alışarlı “Maestro” romanında muğamın ecəzkar gücünü məharətlə göstərmişdir. İsmayıl yalnızca muğama qulaq asmırdı, o tarla kamançanın bir fərd kimi keçirdiyi duyğuları, bir-biri ilə yarışını hiss edirdi, o bizim dinliyib, fərqiində olmadığımız, hiss edib, səbəbini anlamadığımız hər şeydən xəbərdar idi.

“Bu bir muğam üçlüyü idi, tarla kamançanın zil cingiltisi ilk xallarındanca otağın tünd sakitliyinə saplandı. O çoxdan dinləmədiyi muğamın seyrini bilirdi. Hələlik tar qabağa düşüb gedirdi, tar getmirdi, tar tarixi və müəllifi bəlli olmayan, amma hər xanası zərgər dəqiqliyi ilə yerinə qoyulmuş o mürəkkəb “ Şur “ ahəngin tellərini min illik məsafədən asanlıqla qopara-qopara onu öz pərdələrinin arasından keçirib, ana quş balasını yemləyən kimi kamançanın ağzına qoyurdu. Acgöz kamança tarın sərrast dimdiyi altında tələsirdi, aramsız verilən bu yem tikələrini ləzzətlə həzm eləyə-eləyə hərdən sanki aludəçilik nəşəsində başını tardan da yuxarı qaldırmaq istəyəndə, tar növbəti parçanı ustalıqla xırdalayıb hər dəfə qavalın son xəbərdarlıq dinqiltisi ilə onu yenidən öz həddinə enməyə, verilmiş yeni tikəni axırıncı zərrəsinə qədər çeynəməyə məcbur edirdi”(3. səh 118).

Bütün bu epizodlar Səfər Alışarlı qələminin ustalığını bir daha sübut edir. Tarın, kamançanın, qavalın və digər musiqi alətlərinin bədii mətnədə professional şəkildə təsviri intermedial üslubda yazılmış nümunələrin gözəlliyini gözələr önünə gətirir. Ədəbiyyat və musiqinin qovuşduğu bu romanı fərqləndirən və qiymətli edən cəhətlərdən biri də musiqi alətlərinin və onların ifasının insan obrazlarından geri qalmayacaq dərəcədə təsirli və duyğulu təsvir edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Mətanət Vahid. Ədəbiyyat və yeddi not.<<Ədəbiyyat qəzeti>> // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/860-edebiyat-ve-yeddi-not>
2. Mətanət Vahid. Sözlər və rənglər. Elçinin “Qatar. Picasso. Latur. 1968” hekayəsi intermediallıq kontekstində.<< Ədəbiyyat qəzeti >> // <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1743-sozler-ve-rengler-elcinin-qatar-pikasso-latur-1968-hekayesi-intermedialliq-kontekstinde>
3. Səfər Alışarlı. Avqust. Bakı, 2004, 392səh.
4. Təranə Vahid. Ruhumuzun kamani.<<Mədəniyyət>> qəz // <http://medeniyyet.az/page/news/12790/Ruhumuzun-kamani.html>
5. Üzeyir Hacıbəyli. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları // <http://musbook.musiqi-dunya.az/>

A.Rustamova

İntermediality of the Safar Alışarlıs “Maestro” novel Summary

As you know, in the 80s of the last century there were fundamental changes in the direction and poetry of the Azerbaijani prose. In his 80s, Safar Aliyarlı came to literature and wrote stories, novels and novels that reflected social and moral problems in his writings and presented a comprehensive artistic picture of our lives. Performance of such important and complex tasks as perfect character, broad boards, at the same time touching on various social and social issues, and penetrating the depths of human psychology is one of the key criteria for its utility. In the novel "Maestro", S. Allarsari addresses a more perfect method of interpretation in the description and interpretation of life events and human images, and in psychological analysis. The novel "Maestro" is one of the most interesting examples of the Azerbaijani literature written in the interval method. This literary example, where music and literature are united, is reflected in the intermedial boards of the writer's perception of life, finding good, light, purity, and purity within the vices. The character of Ismail, the protagonist of the novel and the centerpiece of the

event, is able to attract the reader with his dignity, rich morality, the spirit of music he possesses and other qualities. Apart from all of this, one of the key features of the novel "Maestro" is that the musical instruments portrayed in the work are vivid and unusual. Everyone is listening to music, but not everyone is able to hear it spiritually. We do this through the Maestro novel, thanks to the creativity of Safar Alvarari. The fact that Ishmael felt the touch of every instrument, isolated himself from this world, and found another world gives us reason to say that.

Key words: Art. Literature. Music. Intermediality. Music language of Safar Alışarlı.

A.Рустамова

Посещение является промежуточным в романе Альварари "Маэстро"
Резюме

Как известно, в 80-х годах прошлого века произошли фундаментальные изменения в направлении и поэзии азербайджанской прозы. В свои 80 лет Сафар Алиарарли пришел в литературу и писал рассказы, романы и романы, которые отражали социальные и моральные проблемы в его произведениях и представляли всеобъемлющую художественную картину нашей жизни. Выполнение таких важных и сложных задач, как совершенный характер, широкие доски, в то же время затрагивающие различные социальные и социальные проблемы, а также проникающие в глубины человеческой психологии, является одним из ключевых критериев его полезности. В романе «Маэстро» С. Алларсари рассматривает более совершенный метод интерпретации в описании и интерпретации жизненных событий и образов человека, а также в психологическом анализе. Роман "Маэстро" является одним из самых интересных примеров азербайджанской литературы, написанной в интервальном методе. Этот литературный пример, где музыка и литература объединены, отражен в промежуточных советах восприятия жизни писателем, поиска добра, света, чистоты и чистоты в пороках. Персонаж Исмаила, главного героя романа и центральной части события, способен привлечь читателя своим достоинством, богатой моралью, духом музыки, которой он обладает, и другими качествами.

Помимо всего этого, одной из ключевых особенностей романа «Маэстро» является то, что музыкальные инструменты, изображенные в работе, яркие и необычные. Все слушают музыку, но не каждый способен ее услышать духовно. Мы делаем это с помощью романа Maestro, благодаря творчеству Сафара Альварари.

Ключевые слова: искусство. Литература. Музыка. Интермедальность.
Музыкальный язык Сафара Алишарлы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosnt Elmira Mustafayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGİZ CABBARLI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəh., R.Behbudov 134
nergizc98@gmail.com

**BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "ŞƏBİ-HİCRAN"
POEMASINDA FÜZULİ OBRAZI**

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının dahi, mütəfəkkir şairlərindən biri olan B. Vahabzadə yaradıcılığı mövzu baxımından çox rəngarəngdir. Fəlsəfilik, fəlsəfi ideyalar şairin bütün yaradıcılığına hakimdir. B. Vahabzadə lirikasının klassik poeziyadan bəhrələndiyini açıq-aydın görmək mümkündür. Xüsusilə Füzuli təsiri, ənənəsi şairin yaradıcılığında aparıcı mövqeyə malikdir. Bu baxımdan səciyyəvi nümunə olan B. Vahabzadənin "Şəbi-hicran" poeması Füzuliyə ithaf olunmuşdur. Bu poema şairin Füzuliyə olan sevgisinin, ehtiramının, hörmətinin bədii ifadəsidir. Poemada tarixi şəxsiyyət olan Füzulinin həm tarixi, həm də bədii obrazı yaradılmışdır. Əsərdə Füzulinin daxili aləmi, fərdi dünyası, xüsusilə "Füzuli qəmi" bədii lövhələrlə oxucuya çatdırılır. Füzulinin həyatının bir çox məqamları poemanın əvvəlindən sonuna kimi bədii lövhələrlə təqdim olunur.

"Şəbi-hicran" poeması on iki fraqment, proloq və epiloq hissələrdən ibarətdir. Hər bir hissə ayrı-ayrılıqda xüsusi ideya, məzmun kəsb edir. B.Vahabzadə poemanın müxtəlif hissələrində Füzuli qəzəllərindən epigraflar gətirmişdir.

B. Vahabzadə bu poemada Füzulini orta əsrlərdən müasir dövrə gətirərək oxucunu "Füzuli obrazı" ilə tanış edir. Klassika ilə müasirliyin vəhdətinə "Şəbi-hicran" poemasında nail olan B.Vahabzadə bu poema vasitəsilə Füzuli sənətinin ölməzliyini vurğulayır.

Açar sözlər: B.Vahabzadə, "Şəbi-hicran", poema, Füzuli obrazı, klassika və müasirlik, məhəbbət.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının dahi, mütəfəkkir şairlərindən biridir. Yaradıcılığının özünəməxsusluğu ilə seçilən sənətkarın lirikasında vətən eşqi, torpaq sevgisi, türkçülük, azərbaycançılıq, xalqına, elinə, obasına sədaqət və bağlılıq əsas aparıcı xətt təşkil edir. Bu baxımdan yanaşdıqda şairin lirikasının - şeirlərinin məzmununu müxtəlif və rəngarəngdir: vətən - vətəndaşlıqla bağlı yazdığı şeirlər, sevgi - məhəbbət şeirləri, həsrət şeirləri, fəlsəfi şeirlər və s. Şairin yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun istər şeirlərini, istər poemalarını, istərsə də pyeslərini oxuduqda aydın olur ki, fəlsəfilik, fəlsəfi ideyalar onun bütün yaradıcılığına xasdır. Bəxtiyar Vahabzadə müdrik şairdir, lakin bu müdriklik onun şeirlərində bədiiliyin, emosionallığın zəifləməsi demək deyil. İstər həyat hadisələri, istər ictimai hadisələr olsun şairin qələmə aldığı mövzuların əksəriyyətində fikirlə hissini vəhdətini görmək mümkündür. "Şairin poeziyasından söz açanda, adətən, belə bir ifadə işlədirlər: "fəlsəfi poeziya". Bəli, Bəxtiyar Vahabzadə filosof şairdir. Həyat həqiqətlərini, gerçəkliyin müxtəlif hadisələrini ali fikirlər məqamından təfsir edən şair hər cür adiliyə, bəsitliyə qarşıdır. Fikri məhz fəlsəfi yozumda oxucuya çatdırmaq, mühakiməyə, düşünməyə meydan açmaq... bu, B. Vahabzadəyə xas olan poetik üsuldur" (5, səh 144).

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının klassik ədəbiyyatdan daha dəqiq desək, klassik poeziyadan bəhrələndiyini onun şeirlərində açıq-aydın görmək mümkündür. Xüsusilə Füzuli irsi şair üçün bir məktəb idi. Müsahibələrinin birində "şeirin-sənətin hansı gizlininin, gözlənilməzliyinin qapısını açmaq istədimsə, qarşımda Füzulini gördüm" deyən B. Vahabzadə Füzulini sənətdə ölçü meyarı hesab edirdi. "Bəxtiyar Vahabzadə dahi Füzulini həm birbaşa sevdi, həm də bizə

doğma olan türk romantiklərindən - Namiq Kamaldan, Əbdülhəq Hamiddən, Rza Tevfiqdən, Tofiq Fikrətdən keçirərək mənimsədi" (3).

1958-ci ildə Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibətilə yazılan ədəbi-bədii əsərlərdə Füzulinin obrazı yaradılır və müxtəlif aspektlərdən təsvir olunurdu. Qeyd edək ki, Füzuli təsiri, ənənəsi XVI əsrdən üzü bəri poeziyamızın aparıcı istiqamətlərindən biri olmuşdur. XX əsr Azərbaycan şeirində Füzulinin romantik ənənələrini davam etdirən sənətkarlardan biri də B. Vahabzadədir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Füzuli izlərini daha qabarıq görə biləcəyimiz əsəri "Şəbi-hicran" poemasıdır. Füzuliyə ithaf olunan bu poema proloq, epiloq və on iki fraqmentdən ibarətdir. Fraqmentlərin hər biri həm mövzu, həm də ideya baxımından ayrı-ayrılıqda dərin məzmun kəsb edir.

"Şəbi-hicran" poemasında Füzulinin uşaqlıq illərindən ömrünün son günlərinə kimi həyatının bir çox məqamları bədii, canlı lövhələrlə təqdim olunur. Əsərdə Füzulinin həyatı ilə yanaşı onun dövrü, əsərləri haqqında poetik dillə danışmaq B. Vahabzadənin nəzərindən yayınmır. Poemanın əvvəlindən sonuna kimi B. Vahabzadə Füzulinin daxili aləmini, fərdi dünyasını, xüsusilə Füzuliyə xas olan qəm-kədər motivini şairin yaradıcılığı fonunda oxucuya çatdırmağa müvəffəq olur:

Lalələr açıldı sinəndə qəmdən,
Əməllər, arzular şairisən sən! (4, səh 7)

Poemanın proloq hissəsində Bəxtiyar Vahabzadənin Füzuliyə olan məhəbbəti, hörməti, ehtiramı özünü qabarıq şəkildə göstərir. Proloqdan bütün poemanın məzmunu, məğzi, şairin toxunacağı mətləblər nəzərə çarpır:

Sən mənim ən böyük ustadım oldun,
Ey ana yurdumun böyük şairi. (4, səh 7)

Poemanın "İki müəllim" adlı hissəsi Füzulinin "Heyrət ey büt..." qəzəlinin ilk beytindən gətirilən epigraf ilə başlayır. Bu qəzəldən aydın olur ki, "İki müəllim"də Məhəmmədin Leylaya vurulmasından, onların məhəbbətindən söhbət açılır. Bu hissədə Füzulinin eşq və məhəbbət təlimi, eşq və aşiq anlayışları, onların mənə və mahiyyəti, Füzuli yaradıcılığında yeri özünəməxsus şəkildə əsaslandırılmışdır. Füzuliyə xas qəm, nisgil artıq poemanın əvvəlindən Məhəmmədin keçirdiyi hisslər fonunda bəlli olur:

Nəçin görən o belə qəmlidir, pəjmürdədir,
Nə düşünür, nə anır, üzündəki qəm nədir? (4, səh 8)

"Məhəmməd" adlı hissədə Məhəmməd öz sevgisi müəlliminə izhar edir, fəqət müəlliminin onu anlamayacağını bilir. Məhəmməd müəlliminin öyrətdiyi elmlə Leylanın öyrətdiyi elmin - eşqin bir-birindən fərqli olduğunu, "ayn", "şin" və "qaf"dan yaranan eşqin həyat ağacı olduğunu deyir. Məhəmmədin eşqi əslində dünyəvi eşqlə ilahi eşqin vəhdətidir. Məhəmmədə dünyanın, həyatın sirlərini Leyla öyrətmişdi:

Sən öyrətdin, sən mənə şəklini bu hərflərin,
Qızınsa üç hərf ilə dünyanın, göyün, yerin,
İnsan duyğularının sirrini açdı mənə.
Eşqimlə vaqif oldum bu dünyanın sirrinə. (4, səh 10)

Poemanın "Can yangısı" fraqmentində mədrəsədə yığışan bir qrup cavanın sənət və sənətkarlıq məsələsi ilə bağlı fikirlərinə toxunulur. Əslində sənət və sənətkarlıq məsələsinə bu cür münasibət Füzulinin və B. Vahabzadənin öz münasibətidir. Əsas surətlərdən olan Əbdül Kərimin dedikləri hər iki müdrik sənətkarın sözügedən məsələyə münasibətidir:

Məncə, can yangısıdır şeir, sənət, əzəldən,
Belə anlayıram mən
Qəlbində eşq olanlar dərk eyliyər sənəti,
İnsan məhəbbətidir yarıdan hər sənəti.. (4, səh 12)

"Bəxtiyar vaxtilə klassik poeziyanı, Füzulini düşündürən əsil şeir, sənət, sənətkarlıq məsələlərini müasir poeziyaya gətirir" (2, səh 478).

Əbdül Kərim obrazı vasitəsilə Bəxtiyar Vahabzadə həm sənət məsələsinə, həm də Çaldıran döyüşünə nəzər salır. Poemanın müxtəlif fraqmentlərində olduğu kimi "Can yangısı"nda da Bəxtiyar Vahabzadənin tarixiliyi gözləməsi - Osmanlı və Səfəvilər arasında baş verən Çaldıran döyüşünün xatırlanması Əbdül Kərimin neylə bağlı danışdığı əhvalatda ustalıqla ifadə olunur. Əbdül Kərim sənəti "Can yangısı" adlandırır. Bunun səbəbi isə neylə bağlı əhvalatda Əbdül Kərimin öz dili ilə izah olunur. Əbdül Kərim ömrünü müharibələrdə keçirmiş döyüşçüdür, o, hər müharibədə neçə-neçə canlar alıb. Lakin bir dəfə rastlaşdığı bir hadisə ona təsir edir və onu düşündürür. Bu müharibələrin, qırğınların səbəbi nədir? Niyə qardaş qardaşın qanını tökür? Əslində Çaldıran döyüşündə düşmənin ona "qardaş" deməsi bu sualları ortaya çıxarır. Düşmənin cibindən yerə düşən neyi ona verir, neyi əlinə alan "düşmən" çalmağa başlayır:

O, neyimi çalırdı, neymi çalırdı onu?

Ürəyinin qəmini, eşqini, arzusunu

Qatdı yetim seğahda o, neyin fəryadına,

Elə bil çağırırdı kimiysə imdadına...

Od çıxırdı elə bil o yanıqlı nəfəsdən

Qana dönmüş ürəyim parçalandı bu səsdən. (4, səh 14)

Neydən qopan bu fəryad əslində hər ikisinin könüllərinin, həmçinin dərdlərinin bir olduğunu Əbdül Kərimə xatırladır. Ürəyini, qəlbini sızladan dərdin, can yangın olmasa, sənətdə fəryad qoparan sənətkar ola bilməzsən:

Sənət can yangısıdır mənim üçün, a dostlar,

Bu dünyanın oduna gərək yana sənətkar. (4, səh 14)

Poemanın "İki hədiyyə" adlı fəslində Məhəmmədə Leylanın söhbəti təqdim olunur. Bu söhbət aşiqlərin məhəbbətini göstərməklə yanaşı, vətənə, ana dilinə məhəbbəti də tərənnüm edir. Leylanın dilindən deyilən misralarda sanki Bəxtiyar Füzulinin kimliyini - türklüyünü bütün dünyaya göstərir:

Ancaq bir şərt ilə; Unutma bir an,

Sən Türk diyarının öz övladısan! (4, səh 18)

Bəxtiyar Məhəmmədin türk olması ilə yanaşı həm də sənətkarın (B. Vahabzadənin) bütün yaradıcılığı boyu şeirlərində hakim olan ana dili məsələsinə də toxunur:

Ancaq o süfrədə ağız ləzzətim

Mənim öz dilimdir, öz lisanımdır.

O dilə bağlıdır arzum, niyyətim,

O, mənim eşqimdir, həyəcanımdır. (4, səh 19)

"Əmi qatili", "İki hökmdar", "Ah, o zalım ovçular", "Leyli və Məcnun" adlı hissələrdə Bəxtiyar Vahabzadə tarixi şəxsiyyətlərin və onlarla bağlı hadisələrin adını çəkir, Füzulinin tarixi dövrün gerçəkliklərinə olan münasibətini bildirir. "Füzuli öz zamanında sözün, sənətin qüdrəti ilə xaqanların gücünü müqayisə edərək sözə, sənətə yüksək dəyər vermiş və özünün simasında sözün, sənətin, sənətkarlığın əbədiliyini təsdiqləmişdir" (1, səh 48). Məsələn, "Əmi qatili"ndə Bağdadda hakimiyyətdə olan İbrahim xanın qardaşı oğlu Zülfüqar tərəfindən öldürülməsindən, "İki hökmdar" adlı hissədə Zülfüqar xanın zülmündən, "Ah, o zalım ovçular"da Şah Təhmasibin Bağdada hücumu və hakimiyyəti ələ keçirməsindən, "Leyli və Məcnun" fraqmentində Sultan Süleymanın Bağdadda hakim olmasından bəhs edilir. Lakin burada tarixiliklə məhəbbət paralel şəkildə verilir, Məhəmməd eşqdən - məşuqəsindən böyük sultan, hökmdar tanıdır:

Deyir: - Belə olar sevənlər, ey xan.

Onun hər kəlməsi eşqin səsidir,

Aşiqin sultanı məşuqəsidir. (4, səh 30)

"Leyli və Məcnun" adlı hissədə Nizaminin "Xəmsə"sinin adı çəkilir. Məhəmməd dostu Kərimin ona hədiyyə gətirdiyi "Xəmsə"ni oxuyur və onun diqqətini daha çox "Leyli və Məc-

nun" poeması çəkir. Lakin poemanın ana dilində yazılmaması Füzulini xeyli pərişan edir. Eyni zamanda Nizami sözünün sehri onu yeni poema yazmağa sövq edir:

Leylamın öz dilində yazam gərək, yazam mən!
Yeni dastan bağlayım nakam məhəbbətimdən!..
Füzuli muğam üstə yazdı "Leyli-Məcnunu",
Gah neyi ağlatdı o, gah ney ağlatdı onu. (4, səh 41)

"Şikayətnamə" fraqmentində sanki B. Vahabzadə Füzulinin "Şikayətnamə" əsərini biza fərqli formada təqdim edir. Füzulinin "Könlüm odu çıxdı yanə-yanə, Ahəngi-şəfəqtək asimanə" (4, səh 45) beyti ilə başlayan bu hissədə Füzulinin zamanədən şikayətindən bəhs olunur. Sultan tərəfindən ona təqaüd kəsilməsinə baxmayaraq, onu ala bilməyən Füzulinin keçirdiyi sarsıntılar xüsusi bədiiliklə ifadə olunur.

"Bir dəstə çiçək" adlı hissə Füzulinin vətən sevgisi, vətən həsrəti fonunda Bəxtiyar Vahabzadənin vətən eşqini, vətən məhəbbətini təcəssüm etdirir. "Füzulinin vətən eşqini, həsrətini, kədərini, göz yaşını, hisslərinin, duyğularının ifadəsini də Bəxtiyar öz məninə qatıb müasir poeziyaya gətirir. Hər iki vətən yanğısını, söz sərrafı maraqlı bir epizodla söz sənəti vasitəsilə canlandırır" (2, səh 480). Xızır obrazı ilə bağlı olan əhvalatda sanki Füzuli vətəninə səyahət edir, bir anlıq vətəni görüb qayıdır. Qonağının əlindəki "Xəmsə"ni görən şair Nizaminin qəbrini ziyarət edir:

Arzular səyriyir şair gözündə,
Qoltuğunda "Xəmsə" Şeyx düzündə
Nizami qəbrinə o, baş endirir,
On ikinci əsrə o, salam verir. (4, səh 52)

Füzuli ona bir dəstə çiçək gətirən qonağına bir loğmanla bağlı rəvayət danışır. Rəvayətə görə hökmdarından inciyən bir loğman vətənə dönməyəcəyini deyir. Hökmdar ona qiymətli hədiyyələr göndərüb, onu geri çağırırsa da, loğman qayıtmır. Lakin bir çobanın ona göndərdiyi yovşan loğmanı vətəninə qaytarır. Hökmdar bir çobanın sözüylə vətəninə dönməyən loğmandan bunun izahını istəyir. "Loğman hökmdara bülbüllü meşələrin, sonalı göllərin, kəklikli qayaların, yoncalı çöllərin, reyhanlı, yarpızlı, başı ağ çalmalı dağların, şır-şır axan bulaqların, çiçəkli güneylərin, qarlı quzeylərin eşqinə vətənə gəldiyini söyləyir" (2, səh 481).

Bir yovşan ətriylə murada çatdım,
Vətənim "gəl" dedi, qürbəti atdım. (4, səh 55)

"Kərbəla səfəri" fraqmentində Füzulinin unudulmaz uşaqlıq xatirələrinin olduğu Kərbəlaya səfər etməsi təqdim olunur. Bu səfərdə onun bir Əntiqfuruşun evində qonaq olması və Əntiqfuruşla söhbəti Füzulinin insan taleyinə olan münasibətini təcəssüm etdirir. Leysan yağışdan qorunmaq üçün Əntiqfuruş Füzulini evinə dəvət edir və ona evindəki çox qiymətli əşyaları göstərir. Lakin Füzulinin bu əntiq əşyalara laqeyd münasibəti Əntiqfuruşu təəccübləndirir. Bu əntiq əşyaların hamısı şairi düşündürür, hər bir əşyada daxili bir məna axtarır:

Ev sahibi cürbəcür əyləncələr, bəzəklər,
Xara şallar, ipəklər,
Kəlağaylar göstərir müsafirə dalbadal,
Qucağında gəzdirir şairisə min xəyal.
Ev sahibi görür ki, öz qəlbinə dalaraq,
Onun dediklərinə fikir vermir heç qonaq. (4, səh 62)

Əntiqfuruş söhbətlərindən onun Füzuli - cildindəki qızılın min dinar qiyməti olan divanın yazarı olduğunu biləndə ona bir medalyon göstərir. Medalyonu bir zamanlar şair öz Leylasına bağışlamışdı. Bu medalyonun içindəki şəkil Leylanın çəkdiyi şəkil idi - Məhəmmədin şəkli. Füzuli orada Leylanın öldüyünü və Fəzli adında bir oğlu olduğunu öyrənir. Leylanın ölümü şairi sarsıdır:

O, ah çəkdi dərindən.

Bu ahdan göy tutuldu, yel əsdi, yer titrədi.

Qara geydi bağçalar, gül-çiçəklər titrədi. (4, səh 67)

Qeyd edək ki, Əntiqfuruşla bağlı olan bu səhnə, qiymətli əşyalarla dolu olan, yeməkləri qızıl qablarda verilən qəsr Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində Nüşabənin sarayını - onun İsgəndərlə görüşünü xatırladır. "Bu da Bəxtiyarın yaradıcılığına klassik ədəbiyyatdan, Nizaminin təsirindən keçmişdir. İnsanın tərbiyə olunması klassik poeziyanın ənənəsi olmuşdur" (1, səh 47).

Poemanın son fəslə olan "Taun"da Füzulinin taun xəstəliyindən dünyasını dəyişməsi, bu ölümün xalq üçün matəm olması, xalqın dərd-qəmi ilə Füzuli kədərini birləşməsi poetik dillə ifadə olunur.

Füzulinin arxasınca gedir hamı bu son dəmdə,

Elin dərdi, elin qəmi birləşibdir bu matəmdə. (4, səh 72)

Əsərin epiloqunda B. Vahabzadə həm yaratdığı Füzuli obrazına, həm də Füzuli şəxsiyyətinə olan heyranlığını, eyni zamanda minnətdarlığını bildirir. Füzuli sənətinin ölməzliyini, bəşəriyyət var olduqca yaşayacağını epik lövhələrlə vurğulayır.

Gələndə Məhəmməd gəldin cahana,

Gedəndə: "Füzuli getdi" - dedilər. (4, səh 75)

Bəxtiyar Vahabzadə Füzulini XVI əsrdən XX əsrə gətirir, klassik poeziyanı müasir oxucuya yeni aspektdə təqdim edir. Klassika ilə müasirliyin mükəmməl vəhdətini yaratmağa "Şəbi-hicran" poemasında müvəffəq olur.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova, P. Bəxtiyar Vahabzadənin "Şəbi-hicran" poemasında gerçəkliyin insan taleyində bədii əksi /Pərixanım Hüseynova //Dədə Qorqud araşdırmaları.- Bakı, 2015.- №4.-S.45-52.
2. Hüseynova, P. "Şəbi-hicran"da sənət, sənətkarlıq məsələləri və vətən sevgisi /Pərixanım Hüseynova //Filologiya məsələləri.-Bakı, 2014.-№6.-S.478-483.
3. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=32401 - gsc.tab=0
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). II cild (poemalar) Bakı. "Öndər Nəşriyyat". 2004. S.320.
5. Yusifli, V. Yanmaq yaşamaqdır... /Vaqif Yusifli //Azərbaycanın Bəxtiyarı: B.Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu /tərt. ed. N.İbrahimov.- Bakı, 1995.- S.143-146.

N.Cabbarli

Fuzuli character in B. Vahabzade's "Shabi-hijran" poem

Summary

Bakhtiyar Vahabzade's – one of genius and thinker poets of Azerbaijan literature – creative works are very colourful from the theme point of view. Philosophy, philosophical ideas prevail in his all works. It is obvious that his lyrics had sourced from classical poetry. Specially, Fuzuli influence and tradition has leading role in the poet's works. The very "Shabi-hijran" poem is dedicated to Fuzuli which has distinctive place in the poet's creative work. Fuzuli's historical and artistic character had been created by the poet in the poem. Fuzuli's inner and individual world, particularly "Fuzuli sadness" is delivered to readers with featured descriptions in the poem. The most important moments of the poet's life are described with poetry from the beginning to the end of the poem.

The "Shabi-hijran" poem consists of 12 fragments, the prologue and the epilogue parts. Each part has its own idea and context. B. Vahabzade brought epigraphs from Fuzuli's ghazals in different parts of the poem.

B. Vahabzade brings Fuzuli to modern time and introduces readers with "Fuzuli character". B. Vahabzade highlights immortality of Fuzuli's art achieving the unity of the classics and modernity in "Shabi-hijran" poem.

Key words: B. Vahabzade, "Shabi-hijran", poem, Fuzuli character, the classics and modernity, love.

Н.Джаббарлы

Образ Физули в поэме Б.Вагабзаде "Шаби-хиджран"

Резюме

Творчество одного из великих поэтов литературе Азербайджана Б. Вагабзаде гораздо красочное. Философия и философские идеи поэта доминируют над всеми другими существами. Можно утверждать, что лирика Б. Вагабзаде взято из классической поэзии. В частности, чувство Физули играет ведущую роль в других творчествах. В этом отношении Б. Вагабзаде, являющийся политической фигурой поэм "Шаби-хиджран" был посвящён Физули. Это поэма является педиатрическим выражением чувства, почтения его любви к другим литературным поэмам Физули. В исторической поэме Физули создан его литературный образ. В поэме внутренний мир Физули, индивидуальный мир, в частности "Горе Физули" доставлено читателю, как художественное искусство. Несколько поэм с его точки зрения доставляется от начало до конца в художественно искусстве.

Поэма "Шаби-хиджран" состоит из 12 фрагментов, пролога и эпилога. Каждая часть из них имеет отдельное особое представление о содержании идеи. Б. Вагабзаде нёс в разных частях своей поэмы эпиграфы из газелей Физули.

В этой Б. Вагабзаде отождествляет читателя с изображением Физули, перемишая Его от среднего века к современному. Классика и мистика поэмы "Шаби-хиджран" подчеркивает бессмертие уникальности мастерства творчества Физули.

Ключевые слова: Б.Вагабзаде, "Шаби-хиджран", поэма, образ Физули, классика и современность, любовь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.11.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosnt Aytən Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ NOVRUZOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Heydər əliyev küç 54
Sabina.novruzova83@gmail.com

İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ NAĞILLARIN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Nağılların tədrisi uşaqların inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu uşaqlarda nitqin inkişafına və ifadə tərzinin gözəl olmasında başlıca amildir. Nağılların tədrisi zamanı uşaqların bilikləri dərinləşməklə yanaşı digər fənlərin tədrisində və daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Nağıllar folklor ədəbiyyatın ən yaxşı nümunəsidir. Nağılların tədrisinə hələ uşaqlar məktəbə getməmişdən başlanılır. Onlar hər dəfə nağılları dinlədikcə, özlərini nağıl qəhrəmanlarına bənzətməyə çalışırlar. Onların dünyaya baxışları dəyişir. Zamanla onlar daha mürəkkəb nağıllar oxumağa başlayırlar, bununla onlar sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə əsaslanaraq, sadə nağıllardan mürəkkəb nağıllara keçirlər. Bu zaman uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınır. Birdən-birə mürəkkəb nağıllarla başlamaq olmaz, mütləq uşaqların yaş səviyyələri nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə də, nağıllar ibtidai siniflərdə daha çox önəmli rol oynayır. Nağıllardan zülmət, əfsun, divlər, əjdahalar, pəri qızları, əcinələr-bütün bu mifik aləm nağılın real varlıqla, həyatla əlaqəli olmadığını göstərir. Onu da qeyd edək ki, nağıllarda təsvir olunmuş hadisələri uşaqlar fantaziya kimi dərk edirlər. Uşaqlar hələ məktəbə gəlmədən bağçada və ailədə kiçik nağıllarla tanış olurlar. Məktəb bu vərdişi daha da möhkəmləndirməyi bacarmalıdır. Müəllim şirin və mənalı nağılı ilə uşaqları düşülməyə, fikir və hadisələri təqdim etməyə, xəyala dalmağa, arzularla yaşamağı öyrədir, onlara bədii duyğu, bədii zövq aşılayır, lovgalığa, acgözlüyə, tənbelliyə qarşı nifrət oyadır. Nağıllardan tərbiyə silahı kimi istifadə edilməlidir.

Açar sözlər: nağıllar, tədris, ibtidai sinif, şagird, təlim prosesi

Müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən təlim prosesi iki tərəfli fəaliyyətdir. Artıq müəllim və məktəb ənənəvi təlimdən fəal təlimə keçməyə çalışır, hər vaxtlə monoloq formalı dərstdən imtina edərək, təfəkkür xüsusiyyətlərinin formalaşması və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə çalışır. Təlim öyrənənləri yalnız mənimsənilən biliklərə, bacarıq və vərdişlərlə tərbiyə etmir. Təlimin bütün cəhətləri, tətbiq edilən qayda və qanunlar, işin təşkili formaları, məşğələ zamanı öyrədən və öyrənən arasındakı münasibəti, öyrədənin şəxsi keyfiyyətləri, onun görkəmli nitqi, düşünmə tərzini və s. cəhətlər öyrənənləri bu və ya digər şəkildə güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Artıq son illərdə təlimə daxil edilən yeniliklərdən biri də şagirdləri həddindən artıq yükləməməkdir. Xüsusilə, dərslərin tədrisində daha çox şagirdlərin nitqinin inkişaf etməsinə daha çox önəm vermək lazımdır. Bunun üçün ilk əvvəl nağılların tədrisinə diqqət yetirməliyik. Nağılların tədrisi xüsusilə ibtidai siniflər üçün daha çox əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, uşaq fəaliyyətinin əsasını oyun təşkil edir. Bunun üçün birincilərlə dərslərini mümkün qədər oyun xarakterli qurmaq lazımdır.

Burada tək-cə elm verməklə kifayətlənməməliyik, eyni zamanda tərbiyəvi və əyləncəli məsələlərdə önəm verməliyik. Birincilər “Əlifba” nı başa vurduqdan sonra oxuya başlayırlar. Oxu şagirdlərdə bədii və yaradıcı təfəkkürünün, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərinin zənginləşməsində, onların fəsillərlə tanışlığında bir sıra mühüm əxlaqi keyfiyyətlərin aşılmasına xüsusi təsir göstərir. İnteraktiv təlim əsasən təfəkkürə əsaslanır. “Ənənəvi təlim” də öyrədən bilik mənbəyi olduğu halda, “Fəal təlimdə” bilik mənbələri müxtəlif düzgün təşkil edilən interaktiv metodlarla şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi və yadda saxlaması daha tez və dərin baş verir. Burada şagirdlərin cüt-cüt, qrup şəklində qarşılıqlı və müəllimin nəzarəti altında idarə edilən

təlim prosesi onlarda tədqiqatçılıq və hər hansı biliyin özünün kəşf etməsi ilə nəticələnir. Şagirdin başa düşmədiyi, düzgün anlamadığı bilik hafizədə möhkəmlənə bilməz. Şagirdlər düşünülmüş, şüurlu mənimsənilmiş bilikləri yaxşı yadda saxlamalıdır. Bunun üçün onların hafizələrini inkişaf etdirən müxtəlif yollardan istifadə edilməlidir. Odur ki, müəllim yeni materialın öyrədilməsi üçün şagirdlərdə qabaqcadan müsbət motivlər və stimullar yaratmalıdır. Yeni işlənmiş təhsil konsepsiyası- interaktiv təlim müəllimin və şagirdin qarşısında geniş imkanlar açır. Bu təlimdə istifadə olunana əyani və texniki vasitələr didaktik oyunlar, tədris diskussiyaları biliklərin möhkəmləndirilməsi formasıdır. Təlimin prinsip və metodlarından düzgün istifadə edən yaradıcı müəllim çox böyük nailiyyətlər əldə edə bilər. Müstəqil Azərbaycanın inkişafı üçün gələcək nəslin düzgün təlim və tərbiyəsi vacibdir. Bu mövzuların hər birinin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün dərsi daha maraqlı və rəngarəng qurmaq olar. Məsələn, ikinci sinifdə tədris olunan "Yalançı Çoban" nağılının tədrisinə həsr olunmuş dərsi nəzərdən keçirək.

Dərsin təşkilində standart olaraq 2 standart götürmək olar. Standart: 1.1.2 Mətni düzgün və şüurlu oxuyur; 1.2.3 Mətndəki əsas fikrə münasibətini bildirir. Böyük qruplarla dərsi təşkil edib, xüsusilə rollu oyun iş üsulundan istifadə etməklə dərsi təşkil etmək olar. [3;316] Motivasiyanı, "Yalan danışmağın nəticəsi nə ola bilər?" sualı ilə başlamaq olar. Təbii ki, şagirdlərin cavabı müxtəlif olacaq. Kimisi deyəcək dostu olmaz, kimisi deyəcək heç kim ona inanmaz, hörməti olmaz və s. Sonra nağılı hissə-hissə uşaqlara oxudub mətnin məzmununu, ideyasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Məsələn, birinci abzasda yazılıb; "Uc qar dağ kəndlərinin birində bir çoban yaşayırdı. O, hər səhər kənd camaatının qoyun-quzusunu yığıb otarmağa aparır, bütün gününü qoyunlarla keçirərdi". Birinci abzası şagirdlər oxuduqdan sonra müəllim sinfə "Çoban harda yaşayırdı? O, nə işlə məşğul idi? kimi suallarla müraciət edir.

İkinci abzasda yazılır; "Bir gün çoban həmişəki kimi sürünü otarırdı. O, çox darıxırdı. Ətrafda kəlmə kəsməyə bir adam yox idi. Qoyunlarda danışa bilmirdi ki, onlarla söhbət eləsin. Axırda çoban qərara gəldi ki, kənd camaatı ilə zarafat etsin. Kənd yaxınlığındakı təpəyə çıxıb, var gücü ilə qışqırdı: - Ay camaat, köməyə gəlin! Sürüyə canavar girib! ". Müəllim yenə sinfə müraciət edir ki, "Bir gün çoban nə qərara gəldi? Çobanın kəndliləri aldatma səbəbi nə idi? Şagirdlər yenə müxtəlif cavablarla sualları cavablandırırlar.

Növbəti hissədə yazılır; "Kəndlilər onun səsinə eşitdilər. Kimisi əlinə yaba, kimisi də balta alıb otlığa tərəf qaçdı. Gəlib gördülər ki, canavar-zad yoxdur. Çoban çomağını əlinə alıb "Aldatdım, aldatdım " deyə-deyə oynamağa başladı. Adamlar başlarını bulayıb narazı halda kəndə qayıtdılar...". [6; 200] Müəllim yenə "Kəndlilər nə etdilər?, Çoban onlara nə dedi?" kimi suallarla sinfə müraciət edir. Beləcə, nağıl hissə-hissə şagirdlər tərəfindən oxunur və təhlil olunur. "Rollu oyun"dan istifadə etməklə mətnin şagirdlər tərəfindən səhnələşdirilməsi, onların nağılı daha yaxşı mənimsəmələrinə gətirib çıxarar. Bu zaman müəllim sinifdə olan şagirdləri nağıldakı rollar üzrə bölür. Şagirdlərdən biri "Çoban" surətini, digərləri isə "kəndli" obrazını icra edirlər.

"Yalançı Çoban" mətnində surətlərin çox olması bu səhnələşdirmədə hər bir şagirdin iştirak etməsi üçün müsbət şərait yaradır. "Çoban" obrazını icra edən şagird özünü eyni mətndəki çoban obrazı kimi aparır və bu zaman yalan danışmağın, yalançılığın acı nəticələrini aydın görür, dərk edir. "Kəndli" obrazını icra edən şagirdlər isə yalan danışan şəxsin sözlərinə inanmağın nəticələrini görür və yalançı insanlardan uzaq durmağı öyrənirlər. Bu cür nağılları rollar üzrə tədris etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Nəticədə uşaqlar "Yalançının evi yandı heç kəs inanmadı" atalar sözünü əsas tutaraq yalan danışmağın nə qədər pis hərəkət olduğunu öyrənirlər.

Ümumiyyətcə, nağılların tədrisi uşaqların inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Nağıllar əsasən "Biri vardı, biri yoxdu..." başlığı altında əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bugününümüzədək gəlib çatmışdır. Bu uşaqlarda nitqin inkişafına və ifadə tərzinin gözəl olmasında başlıca amildir. Nağılların tədrisi zamanı uşaqların bilikləri dərinləşməklə yanaşı digər

fənlərin tədrisində və daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Nağıllar folklor ədəbiyyatın ən yaxşı nümunəsidir. Bundan başqa qeyd etməliyik ki, nağıllarda təhkiyə üsulundan istifadə olunur. Bu isə uşaqlarda şüurlu nitqə yiyələnmələrinə köməklik göstərir. Nağılların tədrisinə hələ uşaqlar məktəbə getməmişdən başlanılır. Onlar hər dəfə nağılları dinlədikcə, özlərini nağıl qəhrəmanlarına bənzətməyə çalışırlar. Onların dünyaya baxışları dəyişir. Zamanla onlar daha mürəkkəb nağıllar oxumağa başlayırlar, bununla onlar sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə əsaslanaraq, sadə nağıllardan mürəkkəb nağıllara keçirlər. Bu zaman uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınır. Birdən-birə mürəkkəb nağıllarla başlamaq olmaz, mütləq uşaqların yaş səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

Dədə-babalarımızın yaratdığı, əsrlər və qərinələr boyu qoruyub saxladığı və nəsil-dən-nəsilə ötürərək dövrümüze gəlib çıxan folklor nümunələrini məktəblilər böyük maraqla sevə-sevə öyrənirlər. Buna görə də heç təsadüfi deyil ki, folklor nümunələri dərsləklərin əsas və aparıcı mövzularına çevrilməkdədir. Xüsusilə də, nağıllar ibtidai siniflərdə daha çox önəmli rol oynayır. Belə ki, milli-şüuru, ləyaqəti əks etdirən nağılların, dastanların, bayatıların, atalar sözlərinin, yanılmacların, laylaların və s. nümunələrin məktəblərdə ətraflı tədrisinə geniş imkanlar yaranır. Folklor nümunələrinin dərsləklərdə rəngarəng verilməsi ilə məktəblilər vətənin keçmişini, tarixini, xalqımızın adət-ənənəsini və s. öyrənir, onlarda lüğət ehtiyatı zənginləşir, nitq inkişafı üçün əlverişli imkan yaranır. Nağıl oxuyan və ya dinləyən zaman uşaqlarda rəbitəli nitq formalaşır, hadisə haqqında düzgün fikir söyləməyə, şifahi nitqi inkişaf etdirməyə müsbət təsir göstərir. Nağıllara bəzən uydurma əfsanə kimi də baxırlar. Nağıllardan zülmət, əfsun, divlər, əjdahalar, pəri qızları, əcinələr-bütün bu mifik aləm nağılın real varlıqla, həyatla əlaqəli olmadığını göstərir. Onu da qeyd edək ki, nağıllarda təsvir olunmuş hadisələri uşaqlar fantaziya kimi dərk edirlər. Bunlara baxmayaraq, nağıllarda təsvir olunan hadisələr cəmiyyətin tarixi keçid mərhələlərində reallığa çevrilmişdir. Məsələn, uçan xalça-təyyarə, danışan sandıq-radio, tel danışığı-telefon və s. nümunələri göstərmək olar. Bəzi nağıllarda fantastik fikirlər hələ də mövcuddur ki, onlar hələ bu gün də açılmaz bir sirr kimi qalmaqdadır. Məsələn, “alt dodağı yer, üst dodağı göy süpürür”, “bir gecədə şəhərin salınması”, “süfrənin öz-özünə açılması və istənilən xörəklərin öz-özünə orada olması”, “sel kimi dərələrdən, yel kimi dağlardan uçanlar” və s. göstərmək olar.

Məktəbdə nağılların tədrisində diqqətli olmaq lazımdır. Bu əfsanəvi, mifik surətlərin yaranmasının həqiqi səbəbini şagirdlərə yaxşı başa salmaq, nağılların, xüsusən sehirli-tilsimli nağılların bizdən olduqca uzaq zamanlarda yarandıqlarını, burada ibtidai insanların həyata baxışlarının əks olunduğunu göstərmək lazımdır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, ibtidai insanlar təbiətin sirri və qanunlarını bilmir və təbiəti özlərinə tabe etməyi bacarmırdılar. Fantastik nağıllarda çox zaman uçan xalça, qanadlı at, gözə görünməyən papaq və s. bəhs olunur. Bunlardan danışarkən şagirdlər bilməlidirlər ki, insanlar, hakim qüvvələrə üstün gəlmək, onları yox etmək arzusu ilə yaşayırdılar. Nağıllarda dilin sadə və cazibəli olması, hadisələrin əcaib surətdə bir-birinə bağlanması, uşaqların görmədikləri, onlara tanış olmayan bir aləmdən bəhs olunması, müxtəlif heyvan və quşların insan kimi danışması və hərəkət etməsi, xeyrin şərə, işığın qaranlığa, haqqın, ədalətin zülmə qalib gəlməsi, bunlar hamısı nağıla əsrarəngiz bir xüsusiyyət verir. Nağıllar gənc nəsilə vətənpərvərlik duyğularını qüvvətləndirmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nağıllar geniş kütlələrin istək və arzularını əks etdirir. Onlarda xalqın tərənnümü etdiyi qəhrəman xalqın səadəti və azadlığı uğrunda qara qüvvələrə qarşı vururşur. Heç bir çətinlikdən qorxmur və qalib gəlir.

Bundan başqa, folklarla, xüsusən nağılla tanışlıq uşaqlarda təxəyyülün, fantaziyanın, uydurmaların qüvvətlənməsinə səbəb olur, gənc nəslin fəal, mübariz, qəhrəman, mətin, cəsarətli və təşəbbüskar olmasına yardım edir. Məsələn, “Dostluğun sirri”, “Vəfalı at”, “Padşahla pinəçi [2;235] və s. kimi nağılları tədris etdiyimiz zaman şagirdlər bu tipli tərbiyəvi nağıllardan özləri üçün dostluğun önəmini, heyvanların vəfalılığını götürmüş olurlar. Adlarını qeyd etdiyimiz nağıllar orta məktəb dərsləklərində yoxdu. Sinifdən-xaric oxunun tədrisində bu nağılları ibtidai si-

nif şagirdlərinə, xüsusilə də, IV siniflərə tapşırmaq olar. Qeyd etdiyimiz kimi, nağılları seçərkən uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bu tipli mürəkkəb nağılları yuxarı ibtidai siniflərdə tədris etmək daha məqsədəuyğundur. Şagirdlər nağıllardakı mərd, mübariz, ağır vəziyyətdən qorxmayan, min müsibət və əziyyətdən sonra şər qüvvələrə üstün gələn qəhrəmanları sevir, onlara rəğbət bəsləyir, onlar kimi olmağa çalışırlar.

Uşaqlar hələ məktəbə gəlmədən bağçada və ailədə kiçik nağıllarla tanış olurlar. Məktəb bu vərdişi daha da möhkəmləndirməyi bacarmalıdır. Müəllim şirin və mənalı nağıl ilə uşaqları düşməyə, fikir və hadisələri təqdim etməyə, xəyala dalmağa, arzularla yaşamağı öyrədir, onlara bədii duyğu, bədii zövq aşılayır, lovgalığa, acgözlüyə, tənbelliyə qarşı nifrət oyadır. Nağıllardan tərbiyə silahı kimi istifadə edilməlidir. Nağıllarla tərbiyə müsbət nəticə əldə etməyə imkan yaradır. Nağılın əhəmiyyətini, uşaqların tərbiyəsində oynadığı rolu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. I sinifdə tədris olunan “Yetim İbrahimin nağılı” şagirdlərdə qorxmaz, doğrucu, xeyirxah, çalışqan olmaq istəyi yaradır. Bu nağıl şagirdlərdə müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, şəkillər üzrə nağılların oxusuda kiçikyaşlı uşaqların fikirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. I sinifdə “Qoğal” nağılının şəkillər üzrə verilməsi şagirdlərin marağına səbəb olur, onlarda təxəyyülün inkişafına gətirib çıxarır. Bunun üçün sinifdə müəllim dərslər təşkilini elə qurmalıdır ki, şagirdlər nağılın məzmununu, ideyasını tam mənimsəmiş olsunlar. Bəzi müəllimlər dərslər prosesində biliklərin möhkəmləndirilməsinə çox az yer verirlər ki, bu da təlim üçün mənfə haldır. Birinci sinifdən başlayaraq, şagirdlərdə keçmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün müəllimlər onların diqqətini qavrama qabiliyyətini inkişaf etdirməlidirlər. İntellektual hissələr yaradıcılıq prosesi ilə üzvi surətdə bağlı olduğundan onların dinamikasında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Buna görə müəllimlər dərslər prosesində biliklərin möhkəmləndirilməsinə geniş yer verməlidirlər. Şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsi üçün ilk növbədə onların zehni fəallığını artırmaq lazımdır. Bunun üçün müəllim və şagird arasında fəallıq nisbəti olmalıdır. Öyrədən və öyrənən arasında bağlılıq olmalıdır. Beləliklə, danışq dilində ifadələrin daha canlı, sərrast və təsirli olması üçün nağıllardan geniş istifadə etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları 5cildə, Vcild, Bakı: 2006, 272s
2. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr) Şərq-Qərb, Bakı: 2005, 359s
3. Cəfərov. N İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası Dərslük, I cild, Bakı: 2016, 403s
4. Kərimov. Y.Ş Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı: Nasir, 2003, 520s
5. İsmayılov. R, Orucova. G, Xəlilov. Z, Cəfərova. D Azərbaycan dili (I sinif üçün dərslük) Bakı: Altun Kitab, 2012, 160s
6. İsmayılov. R, Orucova. G, Xəlilov. Z, Cəfərova. D Azərbaycan dili (II sinif üçün dərslük) Bakı: Altun Kitab, 2018, 207s

S. Novruzova

Importance of fairy tales in primary schools

Summary

Teaching fairy tales is very important in children's development. This is a key factor in the development of speech and speech in children. Teaching fairy tales helps children to learn and master other disciplines as well. Fairy tales are the best examples of folklore. Teaching fairy tales begins with the children not attending school. Every time they listen to fairy tales, they try to make themselves look like heroes of fairy tales. Their outlook on the world is changing. Over time, they begin to read more sophisticated tales, thus shifting from simple fairy tales to

complex fairy tales. In this case, the age of children is taken into account. You can't just start with complex tales, you have to take into account the children's age. In particular, fairy tales play a more important role in the elementary grades. Dark tales, spells, divas, dragons, fairy tales, monsters - all this mythical fairy tale shows that life has nothing to do with reality. It should also be noted that children understand the events described in fairy tales as fantasy. The children are still familiar with the little tales in the garden and family before coming to school. The school should be able to further strengthen this habit. With a sweet and meaningful tale, the teacher teaches children to think, present thoughts and events, to imagine, to live up to their dreams, to give them artistic feelings, to artistic pleasure, and to hate hatred, greed and laziness. Fairy tales should be used as training tools.

Key words: fairy tales, teaching, primary school, student, learning process

С. Новрузова

Важность преподавания сказок в начальных классах

Резюме

Обучение сказкам имеет большое значение в развитии детей. Это главный фактор развития речи и красивого стиля выражения у детей. Во время обучения сказкам дети углубляют свои знания, а также помогают в преподавании других предметов и лучше усваивают их. Сказки-лучший пример народной литературы. Обучение сказкам начинается еще с того, что дети не ходят в школу. Каждый раз, когда они слушают сказки, они пытаются сделать себя похожими на сказочных героев. Их взгляд на мир меняется. Со временем они начинают читать более сложные сказки, тем самым переходя от простых сказок к сложным сказкам, опираясь на правильный принцип простоты. При этом учитывается возраст детей. Нельзя начинать сразу с сложных сказок, обязательно нужно учитывать возрастные уровни детей. Особенно сказки играют большую роль в начальных классах. Из сказок темнота, заклинания, дивы, драконы, Девы феи, иностранцы-весь этот мифический мир показывает, что сказка не связана с реальным существом, жизнью. Отметим также, что описанные в сказках события дети воспринимают как фантазию. Дети знакомятся с маленькими сказками в саду и в семье, еще не приходя в школу. Школа должна уметь еще больше укреплять эту привычку. Учитель учит детей мечтать, представлять мысли и события, мечтать, жить с мечтами, прививает им художественные чувства, художественные вкусы, вызывает ненависть к похоти, жадности, ленивости. Сказки следует использовать в качестве воспитательного оружия.

Ключевые слова: сказки, обучение, начальный класс, ученик, учебный процесс

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 02.08.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namazova Flora tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

KÖNÜL ƏMRAHOVA
ADU Rəşid Behbudov 134
konul.emrahova96@gmail.com

**CƏMIYYƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜTƏSDİQ PROBLEMINİN BƏDİİ İFADƏSİ
(Nəriman Əbdülrəhmanlının “Yalqız” və Herman Hessenin “Yalquzaq” romanlarının
müqayisəsi əsasında)**

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünütəsdiq probleminin bədii ifadəsi Nəriman Əbdülrəhmanlının “Yalqız” və Herman Hessenin “Yalquzaq” romanlarının müqayisəsi əsasında araşdırılmışdır.

“Yalqız” romanı insanlardan uzaq qaçan, öz aləmi olan tənha insanın gündəliyindən ibarətdir. Cəmiyyət tərəfindən haqqı tapdalanan, bəxti gətirməyən, bütün bunlar qarşısında tənhalaşan insanın ömrüdür. Həmçinin, “Yalquzaq” romanı da tənha insanın həyatını əks etdirir.

Hər iki roman ölümünü gözləyən, həyatla ölüm arasında mübarizə aparan, həyatdan küsən insanların taleyi haqqındadır.

Cəmiyyətdə şəxsiyyətin özünütəsdiqi, özgələşməsi problemi hər dövr üçün aktualdır. Bu, ali varlıq, şəxsiyyət kimi özünüdərk prosesi keçirən insanın həm özündən, həm də cəmiyyətdən uzaqlaşması prosesidir. Nəticədə cəmiyyətdən, ətrafındakı insanlardan dəstək almayan, onlar tərəfindən anlaşılmayan bu insan yalqızlığı, tənhalığı seçir. Belə insanlar yaşadıkları ədalətsiz cəmiyyətə uyğunlaşa bilmirlər. Buna görə də bu yolu seçməyə məcbur olurlar.

Əsərdəki qəhrəmanlar daim öz-özlərinə düşünürlər. Tənhalıq, insan olmaq problemi barədə düşüncələr onları narahat edir. Mənasını itirmiş insan həyatına yeni bir məna vermək həsrəti onları bürüyür. Həyatla ölüm arasında mübarizə aparırlar. Nə yaşaya bilirlər, nə də ölə bilirlər.

Bu qəhrəmanların tənhalığı dünyanın, həyatın mənasızlığını dərk edən insanın tənhalığıdır. Buna görə də yalqızlığı, tənhalığı özlərinin azadlığı hesab edirlər. Lakin tənhalıq onları boğmağa başlayır. Bu sakit, soyuq tənhalıq onları ölümə sürükləyir.

Cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməmək, təcrid olunmaq, kimsəsizlik onların intiharının başlıca səbəbləridir. İntihar həvəsi onların varlığından, canından irəli gəlir.

“Yalqız” romanında qəhrəmanın sonda intiharı seçdiyini görürük. “Yalquzaq” romanında isə qəhrəman intihar barədə düşünsə də, sonda həyatı, yaşamağı seçir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, tənhalıq, cəmiyyət, özünütəsdiq, intihar

Nəriman Əbdülrəhmanlı ədəbi prosesdə yazıçı, publisist, kinossenarist, tərcüməçi, tədqiqatçı kimi tanınır. Ədəbiyyatımızın 80-ci illər ədəbi nəslinə mənsubdur. 80-ci illərdə hekayələri, 90-cı illərdə povestləri, 2000-ci illərdə romanları işıq üzü görüb. O, 80-ci illərin axırlarından kinopublisistika və kino tarixi ilə də məşğul olub. Eyni zamanda 80-ci illərdən bədii tərcüməylə məşğul olmuş, gürcü, rus və türk dillərindən dünya ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə tərcümə etmişdir. Əsərləri türk, rus, ərəb, gürcü, bolqar, fransız və ingilis dillərinə də tərcümə olunub.

Nəriman Əbdülrəhmanlı ədəbiyyatın bir çox janrlarında qələmə aldığı dəyərli nümunələrlə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Yaradıcılığının ana xətti bədii nəsrdir. “Yelçəkən” (povest və hekayələr) (2004), “Yalqız” (roman və hekayələr) (2006), “Könül elçisi, yaxud Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti” (roman, 2006), “Yolsuz” (roman, 2011) “Yolçu” (roman, 2013), “Qurban” (roman-xronika, 2014) “Dönəlgə” (hekayələr, povest, roman, 2015) “Taclı” (roman-triptix, 2017) və s. onlarla kitabı dərc olunub.

Nəriman Əbdülrəhmanlı yaradıcılığında tarixə özünəməxsus münasibət vardır. “Könül elçisi, yaxud Xuan de Persia - Oruc bəy Bayatın hekayəti”, “Yolçu”, “Qurban”, “Taclı” romanları bu baxımdan səciyyəvidir.

Yazıcının əsərlərindəki qəhrəmanlar həyatla mübarizədə olan, cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən insanlar, tarixi şəxsiyyətlərdir. Hekayələrində, “Yolsuz”, “Yalqız” kimi romanlarında qəhrəmanlarının psixoloji məqamlarını ustalıqla işıqlandırır.

Nəriman Əbdülrəhmanlının “Yalqız” romanı şəxsiyyətin özünü təsdiqi, özgüləşməsi, özünüdərk problemi baxımından səciyyəvi əsərdir.

f.f.d Vahid Ömərov yazır: “Özgüləşmə - insanı həm özündən, həm başqalarından, ətraf mühitdən uzaqlaşdıran, onun ali varlıq kimi təyinatının reallaşmasına imkan verməyən, mövcud olduğu mühitdə qarşılıqlı hörmət və etiraf, ünsiyyət tellərini qıran, müxtəlif növ destruksiyalara yol açan bir hadisə prosesidir” (4). Özgüləşməyə verilən bu tərif əsər boyu hadisələrdə, qəhrəmanın düşüncələrində özünü göstərir.

Roman insanlardan uzaq qaçan, öz aləmi olan tənha insanın gündəliyindən ibarətdir. Uğursuzluqlara düşər olan, cəmiyyət tərəfindən haqqı tapdalanan, bəxti gətirməyən, bütün bunlar qarşısında tənhaləşən insanın ömrüdür. Yalqızın ömrü düşünmək, daxilində başqaları, öz-özülə hesablaşmaqla keçir. Bu ölümünü gözləyən, həyatla ölüm arasında mübarizə aparan, həyatdan küsən insanın taleyidir.

Əsərdə insanın həyatını cəhənnəmə çevirən mühit təsvir edilir. Cəmiyyət - işlədiyi yerdəki insanlar onu çıxılmaz salır, qısnayır. Yalqız haqqını ala bilmir, mübarizə də apara bilmir. Yalqızın üsyanı, etirazları içindədir, bu yalnız onun özünə əzab verir. Yalqız cəmiyyətdəki ədalətsizliklərə, çirkinliklərə qarşı mübarizə apara bilmir və “qismət belə imiş” - deyib barışır. Cəmiyyətə qarşı etirazı, üsyanı kimi isə intiharı seçməsi mənasızdır. Çünki bu insanları intihara elə, cəmiyyət özü gətirib çıxarırsa, bu intihar cəmiyyət üçün məna kəsb etmir. Cəmiyyətin həqiqətləri ilə Yalqızın həqiqətləri üst-üstə düşür: “...öz iş yerimin birində üç aylığa xaricə eza miyyətə gedən müdiri əvəz elədim: canıma cəfa basıb, işi elə qurdum, dedim, müdir qayıdanda üzümə söz gəlməsin. Üstəlik, bütün işimin nəticəsi əvvəlkiləri xeyli arxada qoydu, fikirləşdim, müdir də, ondan yuxarıda oturan da işimdən razılıq eləyəcəklər; amma başımın ağası gələndə məni başa saldı, bəs, qətiyyətlə idarəçilik qabiliyyətim yoxdu, olsaydı, aşağıdakıların dərini çəkməzdim, hər gün zəng eləyib yuxarılara nə lazım olduğunu öyrənərdim, istəklərini canla-başla yerinə yetirərdim, aşağılar birtəhər öz başlarının çarəsini qılarlar; ...rəhmətlik nakam dostum yarızarafat-yarıcıddim deyirdi, cəhənnəmdə birinci ol, idarədə ikinci olma: ya gərək aftafa daşıyasan, ya da rədd olub gedəsən...” (1, s.87).

Yalqızın həyatda bəxti gətirmir. Bu bəxtsizlik onu həmişə düşündürür. Ona qarşı olan ədalətsizlik, laqeydlilik ona daxilən əzab verir, üsyan edir: “ niyə məktəbdə ildə bir dəfə atasız uşaq kimi yardım (özü də nə yardım!) eləməliydim, niyə hamıdan yaxşı oxuya-oxuya bir dörd yazdılar (bədən tərbiyəsindən!) – qızıl medala düşmədim, niyə universitetdə başıma eyni oynu açdılar – fərqlənmə diplomu almadım, niyə şəhərdə qalmağa haqqım ola-ola üç illiyə ucqar bir rayona sürgün elədilər, niyə sonradan işlədiyim yerlərdə məni tərifləyə-tərifləyə başqalarını irəli çəktilər. Niyə ev növbəsində çoxundan qabaq ola-ola lap axırda, üstəlik, məşəqqətlə mənzil aldım – sonrasından da az-çox xəbəriniz var; mən Allahın verdiyi ömrü bütün bu ağrı-acılara xərcləyəcəkdimsə, özümə məxsus olan həyatımı kefim istəyən kimi yaşamayacaqdımsa, ümumiyyətlə, var olmağın mənası vardı mı; hərə haqqımdan imkanı çatan qədər götürmüşdü, – bir az tale, bir az məktəb müəllimlərim, bir az universitet müəllimlərim, bir az əllərinin altında işlədiyim müdirlərim – özümə azacıq bir şey qalmışdı, ona da şeytanın aldadıb evləndirdiyi, ilyarım yastığa baş qoyduğum o binəva yiyə durmağa çalışırdı, olan-qalanı da güzəştə getsəydim, gərək özüm özümün fatihəmi oxuyaydım, şair demiş, guya, cahanda bu adda, bu nişanda adam yoxmuş...” (1, s.22).

Romanda qəhrəman “Yalquzaq” əsərini oxuyur və oxuduqca əsərdəki qəhrəmanla bənzərliyi onu vahiməyə salır. Bu vahimə ona əsəri sona qədər oxumağa imkan vermir: “...bir neçə

kərə bekarçılıqdan götürüb vərəqləmişdim, amma nədənsə iki səhifədən artıq oxuya bilməmişdim, bunun da səbəbi hövsələsizlik filan deyildi, sadəcə, oxuduğum o iki səhifənin vahiməsi məni bürüyürdü, elə bil əsl yalquzaq kimi, uzaqdan təhlükəni duyurdum, oxuduqlarımdan özümdən nələrsə tapacağımdan qorxurdum; demirəm ki, rəhmətlik mənim barəmdə yazıb, məni tanıyıb eləmir ki, heç bu kitabı yazanda, mən dünyaya da gəlməmişdim, amma hər halda, bu boyda oxşarlıqdan özümü pis hiss eləyirdim, hətta bir neçə kərə az qalmışdım, kitabı pəncərədən bayıra vızıldadam...” (1, s.23).

Bəs yalquzaq nədir? “Yalquzaq” sözü tək gözən, sürüsü olmayan canavar mənasındadır. Lakin hər tək gözən canavar yalquzaq hesab olunmur. Çünki bəzən sürünün fərdləri də qida axtararkən sürüdən ayrılı bilirlər. Amma həmişə aid olduqları sürüyə qayıdırlar. Reallıqda isə, yalquzaqlar deyildiyi kimi üstün fərdlər yox, tam əksinə sürüdən qovulan fərdlərdir. Sürüdən qovulmanın bir neçə səbəbi ola bilər. Ən çox sürüdən qovulanlar qoca fərdlər, gənc erkəklər, xəstə canavarlar olur. Bu vəziyyətdə, onlar qoşulmağa yeni sürü axtarır, əgər uğursuz olarlarsa tək yaşamağa məcbur olurlar. Harri Haller və Yalqız da sürüdən – cəmiyyətdən təcrid olunan fərdlərdir,

“Yalquzaq”lıq cəmiyyətdən təcrid olunan bir insanın daxili ziddiyyətləridir. Bu, ziddiyyətlərlə şəxsiyyət kimi formalaşan insanın təşəkkül prosesidir. Bu məqamda insan özünü, ətraf aləmi dərk edir. Belə insanların cəmiyyətə yadlaşmasının, insanlardan uzaqlaşmasının səbəbi də özünüdərk prosesi keçirən insanın özü ilə daxili mübarizəsidir. Harri Haller də, Yalqızın da yaşadığı mühitə uyğunlaşa bilmədiyini görürük: “Ah bizim yaşadığımız həyatda, həddən artıq razı, həddən artıq meşşan, həddən artıq mənəviyyətsiz zəmanədə, belə arxitekturalı mənzərələrin, belə alverin, belə siyasətin, belə insanların arasında həmin müqəddəs cıdırı tapmaq çətin məsələdir! Bir dünyanın ki, heç bir işinə qarışmayasan, heç bir sevincini bölüşməyəsən, orada yalquzağa, tükü tökülmüş bir abdala dönməyə bilərsənmi? Nə teatrına, nə kinosuna dözü, nə qəzetini, nə müasir kitablarını oxuya bilirəm. Heç başa düşürəm ki, bu insanlar ağzına kimi dolu vağzallarda, otellərdə, sönlük, zəhlətökən musiqilərin başına götürdüyü qəhvəxanalarda, varyetələrdə, beynəlxalq sərgilərdə, bayram şənliklərində, elm-savad tamarzıları üçün oxunan mühazirələrdə, iri idman meydanlarında hansı həyat həvəsini, hansı sevincini axtarır?! Minlərlə adamın əldən-ayaqdan getdiyi bu sevincləri mən nə anlayır, nə bölüşürəm” (2, s.13).

Bu mühitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün də Harri özünü yalquzaq adlandırır: “Əgər bütün aləm düz eləyirsə, qəhvəxanalardakı musiqi, kütləvi əyləncələr, aza qane olan amaerikansayağı adamlar haqlıdırsa, demək, onda mən haqsızam, mən dəliyəm, demək, mən elə doğrudan da, tez-tez dediyim kimi, yalquzağam, yolunu azıb tanımadığı, bilmədiyi, duymadığı bir aləmə düşən, özünə yurd-yuva, yemək-icmək tapmayan heyvanam” (2, s.13).

“Yalqız” əsərindəki tənhalıq dünyanın, həyatın mənasızlığını dərk edən insanın tənhalığıdır. Həmçinin bu tənhalıq azadlıqla əlaqələndirilir. Ədəbi qəhrəmanın nakam dostu bu tənhalığın səbəbini azadlığa cəhdə mənalandırır: “...sən evləndə mənə təəccüblü, həm də gülməli gəlmişdi; çünki özümün halımı fikirləşmişdim, sən də ruhunda azadlıq var, belə adamlar ki-minləsə bir dam altında yaşaya bilməz, heç başqasının əlinin altında işləməyi də özünə sığışdırılmaz, ona görə də ömrünün axırına qədər tək qalmalıdır, işsiz olmalıdır, əzab içində yaşamalıdır; dedi, sən gələcəyini ovcumun içi kimi bilirəm...” (1, s.117).

Yalqız öz azadlığını hər şeydən, hamıdan üstün tutur. Onun arvadından ayrılmasının əsas səbəbi uşaq olmaması, arvadının xəstəliyi, xasiyyəti deyil, azadlığının ondan alınmasıdır. O kiməsə bağlı yaşaya bilməz: “...başqasını sevmək özündən imtina etməkdə, öz haqqının böyük bir hissəsini tapdalamaqdı, ömrün boyu qorxa-qorxa, çəkinə-çəkinə, güzəşt eləyə-eləyə yaşamaqdı; əgər başqa bir adam sənə ilə iç dünyanın arasına çəpər çəkməyə çalışırsa, sən necə yaşamalını bildiyini diqtə eləyirsə, buna ayrı nə ad vermək olar...” (1, s.17).

Harri üçün də tənhalıq azadlıqdır: “Tənhalıq sərbəstlikdir - elə bunu da arzulayırdım və uzun illərdən sonra qismət oldu. O, soyuq idi, bəli, həm də sakit. Sakitdən də sakit və ulduzlar sayrısan soyuq, sakit kəhkəşan kimi böyük!” (2, s.16).

Lakin onların bu sakit, soyuq tənhalığı ölümdür: “Ancaq Harri axtardığı sərbəstliyi tapanda qəflətən hiss etdi ki, bu sərbəstlik ölümdür. Tamam yalnız qalıb, bütüb dünya ondan üz döndərib, cəmi insanlara, hətta özünə də biganəlişib, ayrılığın, tənhalığın getdikcə seyrəkləşən havasında yavaş-yavaş boğulur. Təklük, müstəqillik daha onun arzusu, məqsədi yox, taleyinə, qismətinə dönmüş, tilsimli bir arzuya çevrilmişdi, geri durmaq da olmazdı və nə qədər qollarını geniş açıb xoş niyyətlə, həsrətlə insanlara qaynayıb-qarışmaq istəsə də, xeyri olmurdu, heç kimi yaxın buraxmırdı” (2, s. 21).

Bu tənhalıq onları elə boğur ki, ölümdən başqa çarə bilmirlər: “...onun üçün də ölümün qapısının hər an açıqlığı fikri yalnız gəncliyə məxsus kövrək xəyalpərvərlik deyildi, əksinə, o, bu fikirdə özü üçün təsəlli, dayaq tapırdı. Bəli, bütün bu tipli adamlarda olduğu kimi hər bir sarsıntı, hər bir ağrı, başına gələn hər bir müsibət Harridə də yalnız ölüm yolu ilə onlardan yaxasını qurtarmaq həvəsi oyadırdı” (2, s.21).

“Yalqız” romanında qəhrəmanı intihara sürükləyən səbəblərdən biri və ən əsası imkansızlıqdır, bunlar isə onda dərin mənəvi-psixoloji sarsıntılara gətirib çıxarır: “İndi beynimdəki yalnız tələm-tələsik canımı evə çatdırmaq, yatağa girib başımı bürüməyiydi, amma yadıma düşdü, yeməyə də bir şey almalıyam, ona görə də istər-istəməz, fikrimdə olan-qalan ərzağımı hesabladım: yağ iki-üç gün bəs edər, kartof yoxdu, iki kilo almaq lazımdı, soğan da bir-iki baş qalıb, yarım kilo da soğan, beş yumurta, iki çörək – bəlkə, səhər evdən çıxasam olmadım – vəssalam, bir az yol pulu da saxlamalıyam, beynimdəki siyahıyla yazdıqlarımı evin yanında olan dayanacaqdakı dükən-köşkdən almağı qət elədim, hər halda, dükənçi tanışdı, bəlkə, birdən ağıma gəldi, nisyə bir “yarım” da götürəsi oldum...” (1, s.9).

Romanda seçilən obrazlar sırasında ən əsası Ana obrazıdır. “Yalqız” romanını “Yalqız”dan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də ana obrazı, ailə institutu məsələsidir. Ana çətinliklə dolansa da, gücü çatandan oğluna hər dəfə bağlama göndərir. Oğlu yetkin yaşa çatsa da, ana bağlama göndərməkdə davam edir. Bu bizim mentalitetə xas xüsusiyyətdir.

Oğlu da anasının əziyyətini, sevgisini yüksək qiymətləndirməyi bacarır. Lakin özünü günahkar hesab edir ki, anasını heç nəyi ilə sevindirə bilmir. Oğlu intihara sürükləyən səbəblərdən biri də, anasına sevinc bəxş edə bilməməsidir, öz bəxtsizliyi ilə anasını da üzməsidir: “... bütün bu qoxuların asta-asta qalxıb, darağac mənşildəki subaylıq, yalqızlıq qoxusunu necə üstələdiyini duyurdum, o qoxular burnumdan keçib beynimə vuranda gözlərim qaraldı, ağımlı qarışdı, hönkürtdüm, necə deyərlər, ərsə bülənd oldu: hönkürə-hönkürə də səsimi qısırdım, qonşular eşitməsin. Məni yel apardı deyirdim, ay ana, yel apardı, aparıb çıxılmazlığa saldı, indi ha əlləşirəm, o çıxılmazlıqdan çıxma bilmirəm, burulğana düşən kimi, elə yerindəcə fırlanıram. Ölüb canımı qurtararam, sənə yazığım gəlir, umudlarını pələsəng elədim, nə könlünü sevindirdim, nə qucağını. Ölümüm də bir tərəfdən amanını kəsəcək, məni yel apardı, a ana, yel apardı...” (1, s.14).

Yalqız ziddiyyətli obrazdır. Gah həyatından gileylənilib şikayət edir, gah da bütün bunlara razı olub qismətilə barışır. Bəzən həyatını yenidən qurmaq haqqında düşünür, sonra bu fikrindən daşınır: “...vəzndə ağır, çəkidə yüngül nəyim var götürüm, qalanına da od vurum, çıxıb gədim kəndə, yəqin, mənə bab bir Allah bəndəsi tapılar, baş-başa verib yaşayarıq, müəllimlik eləyərəm, uzaqbaşı mal-heyvanla, bağ-bağatla məşğul olaram, heç olmasa, yazıq anamın qarşısında son borcumu verərəm; amma buna iqtidarım çatacağına özümü inandıra bilmirdim, çünki dəyişəsi adam olsaydım, elə şəhərdə də dəyişərdim...” (1, s.86).

Harri Haller də Yalqız kimi təzadlıdır, yurd-yuva həsrətindədir, lakin həm də buna nifrət edir: “...gizli bir yurd-yuva həsrəti məni nahaq yerə köhnəlmiş səfeh yollara çəkir. Əslində, özümün də bu təzaddan xoşum gəlir: tənha, məhəbbət üzü görməyən, həmişə qısqanan, səliqə-sahman tanımayan həyatım belə bir ailə, meşşan mühitə qarşı durur. Pilləkəndəki bu sakitlik, səliqə-sahman təmizlik, ləyaqət, mütilik ətrini qoxlamaqdan xoşum gəlir, meşşanlığa nifrət etsəm də, bunlar qəlbimi rıqqətə gətirir, qapımın astasına çatan kimi hər şey qurtarır, buradan o yana kitab qalaqları, siqaret kötülükləri, şərab şüşələri, səliqəsizlik, pintilik, baxımsızlıq başlayır, hər

şey - kitablar da, əlyazmaları da, xəyallar da tənhalığın, insan olmaq probleminin, mənasını itirmiş insan həyatına yeni bir məna vermək həsrətinin dumanına bürünür” (2, s.12).

Yalqızın da, Harri Hallerin də evlərindəki səliqəsizliyin, pıntiliyin səbəbi düşüncələrinin dağılıq olması, ümitsizlik, hər kəsdən, hər şeydən əl üzmləridir.

Bu obrazların məhvinin bir səbəbi kimsəsizlik, insanlarla münasibət qura bilməmələrinədir. Lakin Harri sonda Yalqızdan fərqli olaraq intihar etmir. Bunun səbəbi ümitsizlik bataqlığı içində olan Harrinin Hermine ilə qarşılaşmasıdır. Hermine onu bu bataqlıqdan çıxarır, Harri də buna səy göstərir, çalışır. Harrinin səyi olmasaydı, əlbəttə ki, Hermine heç nə edə bilməzdi. Yalqızda isə düşüüyü ümitsizlikdən çıxmaq üçün bir səy görmürük, sonda intiharının şahidi oluruq. Harri də əsər boyu intiharı planlayır, onun xəyalıyla yaşayır, lakin sonda həyata qayıtmasını görürük.

Görkəmli psixoloq-psixiatr və filosof Viktor Franklın qeyd edir ki, insan, hətta çıxılmaz situasiyanı qələbəyə çevirə bilər, iztirabın özündə də məna imkanı vardır. Yalqız isə bunu bacarmır və intiharı seçir.

Yalqız intiharı özünün haqqı sayır: “...deyirlər, bəndənin təkcə başqa bəndələrə yox, özünə də əl qaldırmağı günahdı, Allahın işinə qarışmaqdı, əgər belədirsə, məndən ötrü daha yaxşı, məni bu cür yaratdığına, alınma bu cür yazdığına murazımı gözümdə qoyduğuna görə, bir bəndə kimi, Allaha asi (əstəğfirullah) olmağa, özümə əl qaldırmağa haqqım var...” (1, s.145).

Yalqızı bəxti gətirməyəndə, hər yerdən əli üzüləndə, ümitsizliyə düçar olanda taleyə, Tanrıya üsyan etdiyini görürük: “...həyat olumla ölüm arasındakı fərqi, bu fərq də bilinmirsə, qalmaqdansa getmək məsləhət deyilmi. Əlbəttə, “Allah bilən məsləhətədi, Allahın işinə qarışmaq olmaz” kimi sözlər söyləmək olar, amma Allahın gözündən uzağamsa, niyə onun dediyilə oturub-durmalyam; bir də ki, onda nə günah, verdiyi ömrü düzgün yaşayamam, heç o gözəgörməz özü də rəhmə gəlib, düzgün yaşamağıma kömək eləmədi, qolumdan tutmadı, düzgün yol göstərmədi, yoluma qaytarmadı, daha bizim aramızda nə haqq-hesab ola bilər - o boyda işni-gücünü buraxıb mənim dərdimi azarımı çəkən deyil ki...” (1, s.142).

Yalqız gününü gileylənməklə keçirir, günahı ətrafındakı insanlarda, mühitdə, cəmiyyətdə axtarır. Bu vəziyyətdən qurtulmaq üçün cəhd eləmir. Lakin Nəriman Əbdülrəhmanın “Yolçu” romanında isə bu düşüncələrə əks olan fikirlər vardır: “Əlbəttə, qismətə boyun əymək zəiflik əlamətidir; güclü adamlar ikinci, üçüncü dəfə cəhd göstərirlər, lap güclü olanlarsa məqsədlərinə çatanaqad inadlarından əl çəkmirlər...” (3, s.328).

“Yolçu” romanının qəhrəmanı Mirzə Yusifin yeddi yaşı olanda ailəsi qətl olunur, ömrü yollarda keçir, vətən həsrəti ilə yaşayır, dəfələrlə ölümlə üzləşir. Lakin həmişə taleyinə boyun əyir, şükür edir, ümitsizliyə qapılmır, başına gələn hadisələr ömrünün sonuna qədər yaddaşında, qəlbində yara kimi qalsa da, baş verənlərin müsbət tərəflərini də görməyə çalışır: “Əgər o faciə baş verməsəydi, ola bilsin, ya Şeytanbazardakı dükanlardan birində kasıbçılığımı eləyəcək, ya da Şah Abbas məscidində axund olacaqdım; bəlkə də Züleyxayla evlənilib bir dəstə övlad sahibi olacaqdım - bu artıq tamam başqa, əksərin bəxtinə düşən adi bir ömür olacaqdı. Belə çıxırdı ki, mən Allahın sevimli bəndəsiydim ki, bu qədər əzablardan keçirsə də, ağlagəlməz hadisələrin şahidi olmağı, tarixi dəyişdirən şəxslərlə üz-üzə gəlməyi məsləhət bilmişdi” (3, s.416).

Mirzə Yusif ömrünün sonlarında kor olur, lakin gözlərinə çökən zülmət ruhuna çökmür, bu zülmət sanki, daxili aləminin işığı artmışdı. Yalqızın isə zülmət ruhuna ruhuna çökmüşdü: “...işığın yanib-yanmayacağına fərqi yoxdu, çünki onsuzda içimə qaranlıq çöküb, bu dünyanın işığının məna köməyi dəyməz, çölün işıqlanmağıyla da artıq uzun illərdi, maraqlanmıram, çox vaxt bu laqeydliyimə özüm də heyrlənirəm: belə çıxır ki, adamın üz-gözünü nura qərq eləyən çölündəki yox, içindəki işığıymış...” (1, s.143).

Bu zülmətin səbəbi özünüdərək prosesi keçirən insanı cəmiyyətin, insanların anlamamasıdır, bunun nəticəsində onların yalqızlığı, tənhalığı seçməsidir.

Yalqızlıq xəstəlikdir, insanın öz-özüylə olum-ölüm mübarizəsidir. Lakin xəstəliyin dərmanı da həmin insanın özüdür. İnsanı yalqızlığa məhkum edən ən əsas səbəb onun özü, düşün-

cələridir. Əsərdəki qəhrəman bütün gün bir otağın içində qalır, başına gələnləri, dünənini, keçmişini, gələcəyini, münasibətdə olduğu insanları, ətraf aləmi düşünür. Amma dünəni və gələcəyi arasında itir. Özünə yer axtarır. Keçmişdən, gələcəyə gedib gəlir.

İnsan ən çox andadır, yaşadığı dəqiqədə, saniyədədir, onun da fərqi varmır. Əlindəki çiçəklərin qoxusunu almır, çünki o zehində, əlinə batan tikanlara üzülür. İnsanın həmişə şükür edəcəyi şeylər vardır. Məsələn, sabah uyandığı üçün təşəkkür etməz, çünki gün boyu yaşayacağını zənn etdiyi sıxıntılara üsyan edər. İnsan keçmişdən gələcəyə səyahət edər, amma anda, yaşadığı gündə qalmağı bacarmaz. Keçmişdən gələn uğursuzluqlar zehnimizdə boşluqlar əmələ gətirir və onları sahib olub, görmədiyimiz nemətlər doldurmur. Nəyə sahib olduğumuzdan daha çox, onlarla neynədiyimiz önəmlidir. “Yalqız” əsərindəki qəhrəman həyatını yenidən qurmaq üçün nəsə etmir, özü özünü yalqızlığa, ölümə məhkum edir.

Ədəbiyyat

1. Əbdülrəhmanlı Nəriman “Yalqız”. Roman. Bakı: “Əli və Nino”, 2010.
2. Hesse Herman. “Yalqızaq”. Roman. Tərcümə edəni Vilayət Hacıyev. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı”, 2013 .
3. Əbdülrəhmanlı Nəriman “Yolçu”. Roman. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı”, 2013.
4. Qloballaşma, özgələşmə və yeni nəsillərin hüquq və azadlıqları (2017), <http://sesqazeti.az/news/kivdf/602438.html> (last visited 29.10.2019).

K. Əmrahova

Проблемы самоидентификации в обществе на основе сравнения романов Наримана Абдулрахманли «Одинокий» и Германа Гессе «Степной волк».

Резюме

В статье исследуется художественное выражение проблемы самоидентификации в обществе на основе сравнения романов Наримана Абдулрахманли «Одинокий» и Германа Гессе «Степной волк».

В романе «Одинокий» рассказывается о дневнике одинокого человека, который убегает от людей и чувствует свой мир. Это жизнь человека, которого попирает общество, не приносит счастья и остается один на один со всем этим. Также роман «Одинокий» отражает жизнь одинокого человека.

Оба романа о судьбе людей, которые ждут своей смерти, борются между жизнью и смертью и потеряли свои жизни.

Проблема самоидентификации и самоидентификации в обществе актуальна для каждого периода. Это процесс отделения человека, который осознает себя как высшее существо, как личность, от себя и общества. В результате этот человек, который не получает поддержки общества и окружающих его людей и которого не понимают, выбирает одиночество и одиночество. Такие люди не могут приспособиться к несправедливому обществу, в котором они живут. Поэтому они должны выбрать этот путь.

Персонажи в работе всегда думают сами за себя. Их беспокоит одиночество и идея быть человеком. У них есть стремление придать новый смысл жизни тех, кто потерял смысл. Они борются с жизнью и смертью. Они не могут ни жить, ни умирать.

Одиночество этих героев - это одиночество мира, человека, который понимает бессмысленность жизни. Поэтому они чувствуют себя одиноко и одиноко. Но одиночество начинает их душить. Это тихое, холодное одиночество доводит их до смерти.

Отсутствие безопасности, изоляция и одиночество являются основными причинами самоубийства в обществе. Стремление к самоубийству проистекает из их существования и души.

В книге «Одинокий» мы находим, что герой в конечном итоге выбирает самоубийство. В книге «Степной волк» герой решает покончить жизнь самоубийством, но в итоге решает жить.

Ключевые слова: личность, одиночество, общество, самоутверждение, самоубийст

К. Амрахова

Artistic expression of the problem of self-identity in the society based on the comparison of Nariman Abdulrahmanli's novels "The Lonely" and Herman Hesse's "Steppenwolf".

Summary

The article explores the artistic expression of the problem of self-identity in the society based on the comparison of Nariman Abdulrahmanli's novels "The Lonely" and Herman Hesse's "Steppenwolf".

The novel "Lonely" is about the diary of a lonely man who runs away from people and is his own world. It is the life of a person who is trampled on by society, does not bring happiness, and is left alone in the face of it all. Also, the novel "Lonely" reflects the life of a lonely man.

Both novels are about the fate of people who are waiting for their death, struggling between life and death, and those who have lost their lives.

The problem of self-identification and self-identification in society is relevant for every period. It is the process of separation of a person who is self-conscious as a higher being, as a person, from both himself and society. As a result, this person, who does not get the support of society and the people around him, and who is not understood, chooses loneliness and loneliness. Such people cannot adapt to the unjust society they live in. So they have to choose this path.

The characters in the work always think for themselves. They are worried about the loneliness and the idea of being human. They have a longing to give a new meaning to the lives of those who have lost their meaning. They are fighting life and death. They can neither live nor die.

The loneliness of these heroes is the loneliness of the world, the man who understands the meaninglessness of life. Therefore, they feel lonely and lonely. But loneliness begins to choke them. This quiet, cold loneliness drives them to death.

Insecurity, isolation, and loneliness are the main causes of suicide in society. The desire for suicide stems from their existence and soul.

In the book "Lonely," we find that the hero eventually chooses suicide. In the book "Steppenwolf", the hero decides to commit suicide, but ultimately chooses to live.

Keywords: identity, loneliness, society, self-assertion, suicide

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Roya Mürşüдова tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA “ALP QADIN” OBRAZLARI VƏ “ANIMUS” ARXETİPİ

Xülasə

Ümumtürk ədəbiyyatının ən köklü dəyərlərindən olan “Kitabi Dədə Qorqud” eposu bu günə qədər çox sayda araşdırmaların tədqiqat obyektinə olmuşdur. Sözügedən məqalədə isə bir çox tədqiqatlardakı fikirlərə istinad gətirilmiş və digər yöndən psixososial anlayışlar əsas götürülmüşdür. Bu nöqteyi-nəzərdən “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu”nun ön plandakı qadın obrazları təhlilə cəlb olunmuşdur. Təhlilə cəlb olunan hər üç boyda da qadınlar kişi kimi at minir, ox atır, qılınc quşanır və yeri gəldikdə düşmənlə vuruşur. Biz burada bioloji cinsiyyət fərqlərinin ictimai mühitdə aradan qalxdığının şahidi oluruq.

Tədqiq olunan boylardakı əsas qadın obrazlarına “alp qadın tipi” kontekstindən yanaşılmış və onlarda “animus” arxetipinin izləri araşdırılmışdır. Demək olar ki, qadın dünyaya gözünü açar-açmaz ilkin olaraq ata, qardaş anlayışının canlı obrazları ilə qarşılaşır, daha sonra isə həyat yoldaşı, oğul və tanıdığı ikinci dərəcəli başqa kişi obrazları qadının “animus”unun formalaşmasında önəmli rola sahib olurlar. Araşdırma zamanı bir çox tədqiqatçıların qadın obrazlarının psixososial semantikaları ilə bağlı bölgüləri təhlil olunaraq, “Kitabi Dədə Qorqud” eposu ilə əlaqələndirilmişdir. Əlaqələndirmə zamanı eposda təsvir olunan hər üç qadın obrazlarının istər ağır coğrafi şərtlərə, istərsə də yaşadığı dövrün sosial münasibətlərinə sadıq qalmaları, qadının cəngavərliyini, qorxmazlığını sübut etmələri və “alp tipi qadın”dakı “animus” anlayışının xarakterik cəhətlərini əks etdirmələri əsas götürülmüşdür. Həmin boylardakı qadın obrazlarının əsas xüsusiyyətləri, məruz qaldıqları sosial təsirlər, formalaşdıqları sosial-mədəni mühitin necəliyini əks etdirmək məqalənin əsas istiqamətlərindəndir. Tədqiqatda qadın obrazlarının araşdırılması zamanı iki anlayış əsas götürülmüşdür:

1. Eposda “alp qadın tipləri”nin əsas xüsusiyyətləri;

2. Eposda “animus” arxetipinin əsas xüsusiyyətlərini daşıyan “alp qadın” obrazlarının xarakterik cizgilərinin müəyyənləşdirilməsi.

Son olaraq, qeyd etmək istərdik ki, mövzunun ardı olaraq növbəti tədqiqatlarda eposun ikinci dərəcəli, yəni arxa fonda olan qadın obrazları bu aspektdən təhlil olunacaqdır.

Açar sözlər: alp qadın tipi, animus arxetipi, Burla xatun, Banıçiçək, cəngavər qadın, Selcan xatun, ideal qadın obrazı.

Giriş. Ümumtürk xalqlarının ən dəyərli abidəsi “Kitabi Dədə Qorqud” dövrünün sosial-mədəni quruluşundan xəbər verən, boylardakı qadın obrazlarının etnik psixologiyası və onların cəmiyyətdəki mövqeyini aydın şəkildə təzahür etdirən yazılı mətnlərindən biridir. Boylarda təsvir olunan hadisələr, qadın və kişi obrazlarının aydın şəkildə təcəssümü türk mədəniyyətinin zənginliyini günümüzə ötürən informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Dits tərəfindən Drezdendə (müqəddimə və on iki boy) və E.Rossi tərəfindən Vatikanda (müqəddimə və altı boy) aşkara çıxarılan iki əsas nüsxəsi vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanı təşkil edən boylar bir bütün halındadır və bu boylarda iş-tirak edən qadın qəhrəmanların müəyyən qədər fərqlilikləri olsa da, onlar assimilyasiya olunmuş orta xüsusiyyətlərə sahibdirlər.

Qadınların xüsusiyyətlərinə görə bölgüsü elə məhz dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilir: “Qarılar dörd cür olur: Birisi solduran soydur, birisi dolduran toydur, birisi evi dağıdandır, birisi necə söyləsən, bayağıdır” (5,9).

Daha sonra isə Dədə Qorqud bu bölgüdə olan qadınların xüsusiyyətlərini izah etməyə başlayır:

“*Evin dayağı* o qadındır ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gələndə, kişi evdə olmasa da, onu yedirdib, içirdər, əzizlər, yola salar. O, Ayişə, Fatimə nəslindəndir. “Solduran soydur” odur ki, səhər yerindən durur, əl-üzünü yumadan doqquz fətirə bir küpə qatıq yeyər və deyər: “Bu evi xaraba qalsın, ərə gedəndən bəri qarnım doymayıb, üzüm gülməyib, ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görməyib”.

“*Dolduran toydur*” odur ki, yerindən durur, əl-üzünü yumadan obanın o başından girib, bu başından çıxır, səhərdən günortaya qədər gəzir, günortadan sonra evə gəlib görür ki, oğru köpək, yekə dana evi bir-birinə qatıb, toyuq omasına, mal tövləsinə döndəribdir.

O ki qaldı “*necə söylərsən, bayağıdır*”: evinə çöldən-bayırdan bir abırlı qonaq gəlsə, kişi evdə olsa və desə ki, dur çörək gətir yeyək, qonaq da yesin. Arvad deyir: “Neyləyim? Bu yıxılmış evdə un yox, ələk yox! Dəvə də dəyirmanı gəlməyib. Nə gəlicə, mənə sağrıma gəlsin deyib, əlini belinə qoyur, üzünü o tərəfə arxasını ərinə çevirir, ərinin sözlərini nəzərə almır. Min söz desən məhəl qoymur. O, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndir” (5, 9-10).

Dədə Qorqudun xarakterləri bu cür ustalılıqla təsviri önəmli mahiyyət daşıyır. Yəni sırf bu bölgü əsasında istər “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda, istərsə də hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə “qadının məişətdə rolu”, “qadının sosial əhəmiyyəti”, “qadının psixososial mənası”, “qadının özünü nümayiş potensialı”, “qadının ətrafındakıları qane etmə və ya etməmə bacarıqları” haqqında fikir yürütmək mümkündür.

“Alp qadın” obrazı və “animus” arxetipi

Mehmet Kaplan “Kitabi Dədə Qorqud” adlı məqaləsində yaşadığımız dövrlərə görə türk ədəbiyyatında qadını bu cür dəyərləndirir:

1. İslamiyyətdən öncə və köçəri dövrdə, o, bu dövrün ideal kişi tipi olan Alp tipinə yaxınlaşır. Kişi kimi o da ata minir, qılınc tutur və düşmənlə qəhrəmanca çarpışır.

2. Oturaq mədəniyyətdə və İslami mədəniyyət çərçivəsinə daxil olduqdan sonra qadın kişi kimi və kişidən daha artıq passiv bir xarakter əxz edir. Torpaq və din, insanları özlərindən üstün təbiət və ya təbiəüstü qüvvələrə bağlayır. Bu dövrdə qadının qəhrəmanca vəsflərini itirdiyi, bir həzz və eşq mövzusu olduğu görülür.

3. Qərb mədəniyyəti təsiri altına girdikdən sonra qadının ilk olaraq ədəbiyyatda, sonra həyatda bəşəri haqları müdafiə edilir və tamamilə kişi ilə bərabər səviyyəyə gətirilir (4, 39).

Bütün bu xarakter bölgülərini, tədqiqatçıların istinadlarını və digər psixososial anlayışları nəzərə alaraq, məqalədə “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”, “Qanlı qoca oğlu Qanturalının boyu”ndakı əsas qadın obrazları təhlilə cəlb edilmişdir. Həmin obrazlara “alp qadın tipi” kontekstindən yanaşılmış və onlarda “animus” arxetipinin izləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, sözügedən boylardakı qadın obrazlarının əsas qadınlıq xüsusiyyətləri, məruz qaldıqları sosial təsirlər, formalaşdıqları sosial-mədəni mühit təhlil edilmişdir. Boyların təhlili iki əsas anlayış üzərində qurulmuşdur:

1. Eposda “alp qadın tipləri”nin əsas xüsusiyyətləri;

2. Eposda “animus” arxetipinin əsas xüsusiyyətlərini daşıyan “alp qadın” obrazlarının xarakterik cizgilərinin müəyyənləşdirilməsi.

“Alp qadın tipi”nin ən aydın izahı Akyüz tərəfindən belə verilmişdir: “Xüsusilə türk dastanlarında təsviri ilə rastlaşdığımız Asiya mərhələləri, buradakı çətin iqlim şəraiti, tez-tez yenilənən savaqlar və süqut edib yenidən qurulan dövlətlərin gətirdiyi köçəri həyat tərzini də qəhrəmanlığı və cəsarəti yaratmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu təbii münasibətlər zəminində insanların özünü gücləndirmək və təkmilləşdirmək məcburiyyətində qalması nəticəsində “alp tipi” meydana gəlmişdir”(3, 172).

Frieda Fordhama istinad edən Kürşat Öncülün “Dədə Qorqud hekayələrində savaşıq qadın tipi və animus anlayışı” məqaləsində qadındakı “kişilik gücü”nü psixanalizlə əlaqəli şəkildə açıqladığını görmək olar: “Yunq insanlarda kollektiv xarici şüuru meydana gətirən əcdaddan keçmə tərzlər cəmi olduğunu müdafiə edir və kişilərin kollektiv şüuraltındakı dişi tərəfini “*anima*”, qadınların şüuraltındakı kişi tərəfini isə “*animus*” olaraq adlandırır. Qadındakı cəsarət və müdafiənin təməlini bu quruluşla açıqlayaraq bu anlayışı qadına miras qalan kişinin kollektiv imicinə, həyatı boyunca kişilərlə olan münasibətlərindən qaynaqlanan və içindəki gizli kişi mənşəyinə əsaslandırır” (8, 576).

“**Qazan bəyin oğlu Uruzun dustaq olduğu boy**” Boydakı diqqət mərkəzində olan və nəzərə çarpan əsas məsələ Qazan xanın oğlu Uruzun o yaşına qədər igidlik göstərməməsi və Qazan xanın bundan xəcalət çəkməsidir. Qazan xan oğlunun düşməndən qorxaraq qaçdığını düşünərək deyir: “Bəylər! Allah mənə fərsiz oğul verib. Gedək, anasının yanından götürək, qılıncla doğrayaq, altı yerə bölüb yol ayırıcına buraxaq” (5, 75).

Halbuki Uruz qorxub qaçmamış, kafirlərə əsir düşmüşdür. Hadisələrin bu cür gedişatından sonra Boyu uzun Burla xatun yeganə oğlunun yoxluğunu duyaraq bir ana kimi sarsılır və hətta “göz açıb gördüyü, könül verib sevdiyi, bəy igidi Qazan xan”a belə qarşı çıxmaq cəsarətini tapır:

“Tək oğul xəbərin, Qazan, de mənə!

Deməsən yana-yana qarğaram sənə!” (5,77).

Daha sonra Burla xatun Mehmet Kaplanın “Kitabi Dədə Qorqud” adlı tədqiqatında bəhs etdiyi alp tipinə yaxınlaşan qadın obrazlarında olduğu kimi “kişi kimi o ata minib, qılınca tutub və düşmənlə qəhrəmanca çarpışmaq gücü”nü özündə tapır. Burla xatunun sözlərindən də bunu görmək mümkündür:

“Bir oğul axıtdınsa, de mənə, sularını qurudaram,

Azğın dinli kafirlərə bir oğul tutdurdunsa, de mənə,

Xan atamın yanına mən gedim.

Böyük qoşun, bol xəzinə alım.

Azğın dinli kafirlərin üstünə gedim.

Yaralanıb Qazlıq atımdan enməyincə,

Ətəyimlə al qanımlı silməyincə,

Bircə oğlumun xəbərini almayınca

Kafir yollarından dönmərəm” (5, 77-78).

Beləliklə, bu misralardan Burla xatunun bir qadın kimi hətta həyat yoldaşına belə ehtiyac duymadan övladının arxasınca getmək istəyi, özünə inamı, qadın mərdliyinin necə aydın təzahür olduğunu göstərir. Boyun irəliləyən hadisələrində söylənənlərin əyani şəkildə təzahürünü Burla xatunun silahlənaraq düşmənlə üzərinə getdiyi epizodda görmək olar: “Boyu uzun Burla xatun oğlunu yada saldı, qərarı, səbrli qalmadı, qırx incəbelli qız-oğlanla qara ayğırın dardırdı, mindi, qara qılınca taxtı” (5, 83).

Boyun sonunda isə Burla xatun qadın olmasına baxmayaraq, Oğuz igidlərinin görəcəyi işi öz üzərinə götürərək düşmənlə bayrağını qılınclayır, yerə salır: “Sağ tərəfdən Qaratikan məliklə Dondar qarşılaşdı, qılıncladı, yerə saldı. Sol tərəfdən Buğacıq məliklə Qarabudaq qarşılaşdı, yerə salıb, başın kəsdi. Boyu uzun Burla xatun qara bayrağın qılınclayıb, yerə saldı” (5, 86).

Burla xatun həm ana, həm də həyat yoldaşı kimi sosial-mədəni statusları özündə cəm edən qadın obrazlarındandır. Burla xatunun təsvirini nəzərdən keçirəndə onun həm ictimai, həm də fiziki “güç” sahibi olduğunu görürük. Umay Günay “Dədə Qorqud hekayələrində xarakterlərin təhlili” adlı məqaləsində qeyd edir: “Boylar arasında dərin çarpışmaların yaşandığı və dastan dövrünün təməl xüsusiyyətlərini qəbul edən kollektiv düşüncə prinsipinin hakim olduğu bu dönmədə igidlik, savaş, və güc fərdin özünü, ailəsini və içində olduğu cəmiyyəti qoruması üçün ən önəmli ünsürdür” (3, 54). Yəni demək olar ki, dastandakı qadın obrazlarının kişilər kimi hərəkətli olması məcburiyyətdən doğan bir hal olmuşdur. Burla xatun həm oğlunun, həm həyat yoldaşının dustaqlığına şahid olmuş, eyni zamanda evlərinin yağmalanması zamanı əsirlik təcrübəsi ya-

şamışdır. Onun bu hadisələr qarşısında aciz qalmamasının, zəif bir qadın kimi çəkilib kənarı durmamasının təməlinə “məcburiyyətdən doğan güc” prinsipi durur. Buradakı “məcburiyyətdən doğan güc”ü Burla xatunun təmsalında aydın görə bilərik. O, rastlaşdığı çətinliklərə sinə gərməklə kifayətlənməmiş, passiv bir mövqedə dayanmamış, hərəkətə keçərkən “animus arxetipi”nə söykənmiş və “alp qadın tipi”nin əsas xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirmişdir.

“*Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyu*” – “Dədə Qorqud” dastanında qadın və kişilər arsında kəskin bir cinsi ayrım nəzərə çarpmır, hətta övladı olmayan bəylər qız övladının doğulması üçün Tanrıya yalvarır, qızları ilə başqa Oğuz bəylərinin oğlan övladlarının gənclik dövrlərinə qədər birlikdə böyüməsinə, qızlarının ailə qurarkən həyat yoldaşlarını sınamasına mane olurlar. Bu sadalanan ictimai xüsusiyyətlər “*Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyu*”nda daha aydın nəzərə çarpmır.

Boyun qısa məzmunundan aydın olur ki, Baybura bəy Oğuz igidlərinə baxıb kədərlənir, oğuldan dayağının olmadığını, öldüyü zaman yurduna sahib çıxacaq birinin əskikliyinə görə övlad həsrətinə düşür. O zamanlar bəylərin alqışları alqış, qarğışları qarğış olardı. Onlar Tanrıya əl açıb dua edirlər, duaları qəbul olunur və Baybura bəyin oğlu doğulur. Baybecan bəy üçün edilən dua ilə də Tanrı ona qız övlad nəsib edir. Bəylər arasında olunan sözlə Baybura bəyin oğlu Beyrəklə Baybecan bəyin qızı Banıçığək arasında göbəkəsmə olur.

Bir gün Beyrək ovda olarkən Banıçığəyin çəmənləkdə olan qırmızı otağına yaxınlaşır. Qızlarla sorğu-sual etdikdən sonra Banıçığək bu igidin öz adaxlısı olduğunu öyrənərək onu yaxından tanımaq istəyir: “Hey, hey dayələr! Atam mənə, mən səni üzün niqablı Beyrəyə vermişəm – deyərdi. Olmaya, bu ola? Çağırın gəlsin, bir xəbərleşəyim!” (5, 43). Banıçığəyin bu epizodda təsvir olunan mədəni cəsarəti elə ilk andan onun haqqında fikir formalaşdırmağa yardımçı olur.

İki gəncin söhbəti zamanı Beyrək öz niyyətini bəyan edir və Banıçığək üçün gəldiyini deyir. Banıçığək öz gələcək yoldaşını yoxlamaq üçün deyir: “O qız elə adam deyildir ki, sənə görünənə. Amma mən Banıçığəyin dayəsiyəm. Gəl indi sənənlə ova çıxacaq. Əgər sənənin atın mənənim atımı keçsə, onun da atını keçər. Həm sənənlə gülüşək. Məni yıxsan, onu da yıxmış olarsan.

İkisi də atlandı, meydana çıxdılar. At sürdülər. Beyrəyin atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrəyin oxu qızın oxunu keçdi. Qız dedi:

– Ay igid, mənənim atımı kimsənin atı keçməyib, kimsənin oxu mənənim oxumu keçməyib. İndi gəl, sənənlə qurşaq tutaq!

Beyrək atdan endi. Gülüşməyə başladılar. İki pəhləvan kimi bir-birinə sarmaşdılar. Beyrək götürüb qızı yerə vurmaq istəyəndə, tez qız onu yerə vurmağa çalışdı. Beyrək fikirləşdi: “Bu qıza basılısam Qalın Oğuz içində başıma qaxınc, üzümə rişxənd olacaq” (5, 44).

Sonda isə Beyrək qıza qalib gələrək onun Banıçığək olduğunu öyrənir və gəclər öz aralarında nişanlanırlar. Hadisələr elə cərəyan edir ki, Beyrək on altı il kafirə dustaq olur və nəhayət Beyrəyə aşıq olan kafir qızının köməyi ilə dustaqlıqdan xilas ola bilir. Banıçığəyin toy günü özünü yetirib bacıları ilə görüşür, sonda isə toy çadırına yaxınlaşın Banıçığəyi görməyə gələrək deyir:

“Beyrək gedəli Bambam tərə başına çıxdınmı, qız?!”

Boylanıb heç dörd yanına baxmısanmı, qız?!”

Qarğı kimi qara saçını yoldunmu, qız?!”

Qara gözdən acı yaşı tökdünmü, qız?!” (5, 64).

Aralarında olan uzun dialoqdan sonra Banıçığək nəhayət bu gəncin sevgilisi Beyrək olduğunu öyrənir.

Metin Ekicinin “Dədə Qorqud” kitabında qadın tipləri” adlı məqaləsində başlıca olaraq iki sual əsasında qadın obrazları təhlilə cəlb olunur:

1. İdeal qadının xüsusiyyəti və yeri nələrdir?

2. İdeal qadın tipləri kimlərdir? (9, 2)

“*Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyu*”ndakı əsas qadın obrazı Banıçığəkdir ki, onu dövrün və məkanın “ideal qadın” qəlibinə yerləşdirmək olar. O, boydakı hal və hərəkətləri, heç kəsdən

çəkinməməyi, hətta öz göbəkədisini sınaması, sevdiyi kişinin illərdir yoxluğuna baxmayaraq sədaqət göstərməsi kimi cəsarət tələb edəcək xarakterə malikdir. Obraz haqında ən dolğun fikirlərdən biri Metin Ekiciyə məxsusdur: “Banıçığək obrazı köklü bir ailəyə mənsub, igidliyi və alplığı simvolizə edən, qismətinə rahatca baş əyməyib, onu öz arzusu halına gəyirən bir qızıdır. Savaşçı və köçəri cəmiyyətin yaratdığı Banıçığək obrazı aktiv bir tip olub, məskunlaşmış həyatın sabit xüsusiyyətlərinə tərəf sürüşmənin ilk göstəricilərini də sərgiləyən bir tipdir”(9, 8).

Banıçığək “alp qadın” tipinə məxsus, müqəddimədə Dədə Qorqudun dilindən deyilən tərifləyiq qadın obrazlarından olub, ideal qadın xüsusiyyətlərini və kimliyini özündə cəm edə bilmişdir. Sadalanan epizodlardan sonra danılmaz həqiqətdir ki, Banıçığək “alp qadını”nın ən doğru nümunəsidir. “Animus” arxetipi Banıçığəyə hansı xüsusiyyətləri aşılayır?” sualı ilə obrazın əsas cəhətlərini açmaq mümkündür. “Animus – qadın şəxsiyyətinin qeyri-şüuri kişi tərəfidir. Yunqun fikrincə, animusla eynilik qadını sərt, özünəinamlı və mübahisəsevər edir. Müsbət mənada qadının animusu onda hər şeydən əvvəl kişi xüsusiyyətlərini aşkar edir”(10, 2).

Qeyd olunanları əldə əsas tutsaq demək olar ki, Banıçığək animusun ona verdiyi bütün xüsusiyyətləri müvəffəqiyyətlə daşıyır. Beyrəyə boyun əyməməyi, onunla mübahisəyə qoşulmağı, ondan çəkinməyib döyüşə bilmək cəsarəti alp qadınında animusun real təzahürüdür.

Mehmet Açıanın fikri ilə yanaşılsa, *“Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu”* arxaik mahiyyət daşıyan boylardan biridir (1, 17). Belə ki, Qanlı Qoca oğlu olan Qanturalını evləndirmək istəyir və bu fikrini oğluna deyir. Bu zaman boyda Qanturalının dilindən onun istədiyi qadının əsas xüsusiyyətləri verilir ki, bu da birbaşa dastanın müqəddimə hissəsində təsvir olunan güclü qadın obrazı ilə eyniyyət təşkil edir: “Ata mən yerimdən durmamış o durmuş olsun. Mən qaraqoç atıma minməmiş o minmiş olsun. Mən qanlı kafir elinə getməmiş o getmiş olsun, mənə baş gətirmiş olsun”. Bu tələbin qarşısında Qanlı Qocanın oğluna verdiyi cavab maraqlı doğurur: “Oğul, sən qız istəməzsənmiş, bir igid, bahadır istəyirsənmiş, onun qazandığını yeyəsən-içəsən, gününü xoş keçirəsən” (5, 96).

Demək yanlış olmaz ki, Qanturalının evlənmək istədiyi qız tamamilə “alp qadın tipi”nə aiddir. Hadisələr elə cərəyan edir ki, Qanturalı nə İç Oğuzda, nə də Dış Oğuzda ürəyi istəyən kimi bir qız tapmır, nəhayət, öyrənir ki, onun arzusunda olduğu qız Trabzon Təkurunun qızı Selcan xatundur. Selcan xatunu almaq üçün onun atasının şərtinə əməl edib, igidlik göstərüb buğa, dəvə, aslanla mübarizə aparıb onları məğlub edir. O, istəyinə çatıb sevgilisi ilə vətənə qayıdanda qızını verdiyi üçün peşman olan Trabzon Təkurunun ordusu ilə üz-üzə gəlmək məcburiyyətində qalır. Selcan xatunun igidliyi bu hadisə zamanı meydana çıxır: “Qanturalının yuxusu gəldi yatdı. Yatanda qız ürəyində dedi: “Mənim aşıqlarım çoxdur. Birdən hiyləgərcəsinə gəlməsinlər, tutub igidimi öldürməsinlər? Mən pak gəlini tutub atam-anam evinə çətdirməsinlər! Qanturalının atını gizləncə tutdu, zireh geyindirdi, özü də paltar altdan zireh geyindi. Süngüsünü əlinə aldı, yüksək bir yerə çıxdı, gözlədi” (5, 105).

Düşmən gəlib onlara çatdı, Selcan xatun yatan igidini oyadıb hadisədən agah etdi. “İgidim, üzərinə yağdı. Oyatmaq məndən, vuruşuban hünər göstərmək səndən”(5, 105).

Selcan xatun mərdliklə düşmənin qarşısına çıxır: “Selcan xatun at tərətədi. Qanturalının qabağına keçdi. Qanturalı soruşdu: “Gözəl, hara gedirsən?” – dedi. O da cavab verdi: “Bəy igid, baş sağ olsa, papaq tapılmazmı? Bu gələn kafər çox kafərdir. Vuruşaq, döyüşək, ölənimiz ölsün, diri qalanımız çadıra gəlsin”, – dedi. Burada Selcan xatun atı sürdü, qarşındakılara yetdi. Qaçanı qovmadı. “Aman” deyənini öldürmədi” (5, 106). Qanturalı hadisələri görüb, döyüşənin onun düşmənlərini əlindən alıb onlara aman verməyənini kim olduğunu bilmək istəyir:

Qalxıban yerindən duran igid, sən kimsən?

Yalı böyük Qazılıq atına minən igid, sən kimsən?

Qəfildəncə başlar kəsən,

İcazəsiz mənim yağımaya girişən igid, kimsən?

İcazəsiz, yağmaya girişmək bizim əldə eyb olur (5, 107).

Bu sözlərlə “alp qadın” obrazının xarakterik cəhətləri öz əksini tapır, lakin boyun sonrakı hissəsində bir məqam diqqəti çəkir. Belə ki, Selcan xatun döyüşün sonunda Qanturalını atının tərəfinə alıb meydandan çıxarır. Qanturalı Selcan xatunun bu hərəkəti ilə gələcəkdə öyünəcəyini düşünür. Bu zaman isə Selcan deyir:

“Bəy igid öyünürsə, igid öyünsün-aslandır!

Öyünməklilik arvadlara nöqsandır!

Öyünməklə arvad ər olmaz” (5, 108).

Metin Ekici Selcan xatun obrazı haqqında yazır: “Selcan xatun, alp tipi kişiyyə uyğun, ideal alp tipi qadındır. Həyat yoldaşı ilə bir səviyyəyə sahib, onunla bərabər və onunla ailəsini tamamlayan bir tipdir. Bu tip, evlənen gənclərin özlərinin bir ailə fərdi, yeni bir ailə olduqların, artıq ana və atalarından tamamilə asılı olmayan olmamaları lazımlığını göstərən bir xarakter və sevgili tipidir” (9, 8).

Ekicinin fikrinə əsasən, Selcan xatun və Bançıçəyin ideal sevgili və güclü qadınları təmsil ediyini, ancaq aralarında yeganə fərqi bir Oğuz, digəri düşmən elindən çıxmaları olduğunu demək olar. Köçəri bir cəmiyyət həyatının məcburən formalaşdırdığı bu qüvvətli insan tipinə olan ehtiyac həm kişilər, həm də qadınlar üçün keçərli olmuşdur.

Yunqa görə qadının “animus”una üç müxtəlif səviyyəli komponent daxildir:

1. Kollektiv kişi obrazı;

2. İnsanın kişi keyfiyyətləri barədə fərdi şüuru;

3. Qadının daxilində gizlənmiş kişi xarakteri.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”ndakı əsas obrazlarından Selcan xatunda bu üç prinsipin də əks olduğunu görmək mümkündür. O, düşmənin gəldiyini sezərək tədbir görməsi, Qanturalı ilə birgə bir cəngavər kimi eyni cəbhədə vuruşması, sonda bu cəsarət tələb edən hərəkətləri müqabilində öyünmək yerinə təvəzökar davranmağı ilə Selcan xatun Yunqun “animus” arxetipindəki üç başlıca prinsipə sadıq qaldığını sübut edir.

Mehmet Qaplana görə, “müxtəlif yöndən köçəri cəmiyyətdə kişinin qadını, qadının da kişini qüvvət və cəsarət baxımından yoxlaması bunun üçün çox əhəmiyyətlidir” (4, 43). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu hal həm alp tipli qadının, həm də alp tipli kişinin ortaq xüsusiyyətlərindən biridir.

Nəticə. Təhlilə cəlb olunan bu üç boyda da qadınlar kişi kimi at minir, ox atır, qılınc quşanır və yeri gəldikdə düşmənlə vuruşur. Biz burada bioloji cinsiyyət fərqlərinin ictimai mühitdə aradan qalxdığının şahidi oluruq. Bu fikri Yasemin Koçun “Bioloji cinsiyyəti təbiət müəyyən edərkən, ictimai cinsiyyəti mədəni quruluş müəyyən edir” (6, 570) fikri ilə gücləndirə bilərik. Onu da qeyd etməliyik ki, “alp qadın” tipinə məxsus xüsusiyyətlər islamdan sonra həmin dinin qadına uyğun gördüyü “qadınlaşma xüsusiyyətləri” ilə uyğunluq təşkil etmir. Bu səbəbdən, hər üç boyun da arxaik mahiyyət daşıdığı qənaətinə gəlmək olar.

Demək olar ki, qadın dünyaya gözünü açar-açmaz ilkin olaraq ata, qardaş anlayışının canlı obrazları ilə qarşılaşır, daha sonra isə həyat yoldaşı, oğul və tanıdığı ikinci dərəcəli başqa kişi obrazları qadının “animus”unun formalaşmasında önəmli rol sahib olurlar. Bununla da qadındakı savaşa anlayışı, hücum və qoruma faktorları bu sosial-mədəni münasibətlərdə ortaya çıxır. “Türk mədəniyyəti tərəfindən yaradılmış və yaşadılmış arxetiplər ilə milli kimliyə dair çox nişan bu kitabda özünə yer tapmış və gələcəyə ötürülmüşdür” (7, 148). Sırf bu səbəbdən təhlili “animus” anlayışı istiqamətində ələ alsaq, demək olar ki, dastandakı Bançıçək, Boyu uzun Burla xatun, Selcan xatun digər qadın obrazlarından bu nöqtəyi-nəzərdən fərqlilik təşkil edir. Eposda təsvir olunan hər üç qadın obrazı istər ağır coğrafi şərtlərə, istərsə də yaşadığı dövrün sosial münasibətlərinə sadıq qalaraq qadının cəngavərliyini, qorxmazlığını sübut etmiş və “alp tipi qadın”dakı “animus” anlayışının xarakterik cəhətlərini gözlər önünə sərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aça M. "Köne Epos" (Arkaik destan) Kavramı ve Türk Halk Hikayelerindeki "Aşıklara Mahsus Evlilik" Konusunun Kaynaklarından "Alplara Mahsus Evlilik". Milli Folklor dergisi, 2000, 6-cı say, 11-21 s.
2. Akyüz Ç. Manas destanında alp kadın tipi. Mukaddime, 1-ci say, 2010, 169-180 s.
3. Günay U. "Dede Korkut Hikayelerindeki Karakterlerin Tahlili-I. Ankara:Türk Kültürü Araşdırmaları, 1989, 39-55 s.
4. Kaplan M. Dede Korkut Kitabında kadın. Türk edebiyatı üzerine araştırmalar I. İstanbul: Dergah yayınları, 2004, 39-50 s.
5. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı:Elm nəşriyyatı, 1999, 167 s.
6. Koç Y. "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Ters Yüz Eden Edebi Metinler Olarak "Kadınlar Ülkesi" ve "Tersine Dünya" Üzerinden Türk Dünyasında Kadın Algısını Okumak. Türk Dünyasında Kadın Algısı. Celal Bayar Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 2-ci cild, 2016, 569-576 s.
7. Koç Y. Banu Çiçekten Gülcemale Alp Kadın Tiplerinin İzleri. Journal of Turkish Language and Literature, 3-cü say, 2017, 147-154 s.
8. Öncül K. Dede Korkut Hikayelerinde Savaşçı Kadın tipi ve Animus Kavramı. Turkish studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2-ci say, 2008, 574-581 s.
9. https://www.academia.edu/5626042/Dede_korkut_Kitab%C4%B1nda_Kad%C4%B1n_Tipleri (Ekici M. Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri).
10. <https://www.yumpu.com/xx/document/view/36926348/kqyunqun-analitik-psixologiyasanda-cinsin-teyin-olunmasa> (Mövzu 3. Yunqun analitik psixologiyasında cinsin təyini).

A.Алиева

«Альпийский женский образ» и архетипа «Анимус» в эпосе
"Китаби Дада Горгуд"
Резюме

Эпопея "Китаби Дада Горгуд", одна из важнейших ценностей тюркской литературы, была предметом многочисленных исследований и по сей день. В этой статье приводятся мнения многих исследований, а с другой стороны, психосоциальные соображения. С этой точки зрения, передовые женские образы "Сын Казан бея Уруз бей заключен в тюрьму", "Байбура сын Бамси Бейрек", "Кровавый старый сын Гантуралы". Во всех этих трех анализах женщины едут на лошадях, стреляют стрелами, мечами и сражаются с врагами, когда они падают на землю. Здесь мы видим, что различия в биологической сексуальности устраняются в социальной среде.

Основные женские изображения в анализах были взяты из контекста «альпийского женского типа» и исследовали следы архимета «анимус». Почти как только женщина открывает глаза на мир, она сначала сталкивается с яркими образами понимания отца и брата, а затем супругов, сыновей и других второстепенных мужских персонажей, которые играют роль в формировании женского вражды. В ходе исследования были проанализированы многие части исследователей, которые были связаны с эпопеей «Китаби Дада Горгуд». Эта связь основана на том факте, что все три персонажа женского пола, изображенные в эпосе, являются приверженцами как географических условий, так и социальных связей того времени, а также свидетельством женского героизма и бесстрашия и отражают особенности понятия «анимус» в «альпийской женщине».

Основное внимание в статье уделяется характеристикам женских образов этих возрастов, социальным эффектам, которым они подвергаются, и анализу их социокультурного окружения. В исследовании две концепции были основаны на изучении женских образов:

1. Основные черты «альпийских самок» в эпосе;

2. Определение характерных рисунков персонажей «альпийской женщины», несущих основные черты архетипа «Анимус» в эпосе.

Наконец, мы хотели бы отметить, что в следующем исследовании второе изображение эпоса будет проанализировано в этом контексте.

Ключевые слова: альпийский женский тип, анимус архетип, буква Бурла, мясник, рыцарь, буква селькан, идеальный женский образ.

A.Aliyeva

“Alpine female image” and archetype of the “Animus” in the epic “Kitabi Dada Gorgud”

Resume

The epic "Kitabi Dada Gorgud", one of the most important values of the Turkic literature, has been the subject of numerous researches to this day. This article cites the views of many studies, and on the other hand, psychosocial considerations. From this point of view, the front-line female images of "Kazan bay's son Uruz bey are imprisoned", "Baybura's son Bamsi Beyrek", "Bloody Old's Boy Ganturali". In all three of these analyzes, women are riding horses, shooting arrows, swords, and fighting the enemy when they come to the ground. We see here that the differences in biological sexuality are eliminated in the social environment.

The main female images in the analyzes were approached from the context of the "alpine female type" and explored the traces of the "animus" archetype. Almost as soon as the woman opens her eyes to the world, she first encounters vivid images of father and brother understanding, and then spouses, sons, and other secondary male characters who play a role in shaping the female animus. During the study, many researchers' portions were analyzed and linked to the "Kitabi Dada Gorgud" epic. The connection is based on the fact that all three female characters portrayed in the epic are adherent to both geographical conditions and social relationships of the time, as well as evidence of female heroism and fearlessness, and reflecting the characteristics of the concept of "animus" in the "alpine woman". The main focus of the article is on the characteristics of female images of those ages, the social effects they are exposed to, and the analysis of their socio-cultural environment. In the study, two concepts were based on the study of female images:

1. The main features of the "Alpine female species" in the Epic;

2. Determination of the characteristic drawings of the characters of the "alpine woman" that carry the main features of the "animus" archetype in the Epic.

Finally, we would like to point out that in the following research, the second image of the epic will be analyzed in this context.

Keywords: alpine female type, animus archetype, Burla khatun, Banychickek, woman of genius, Selcan khatun, ideal female image.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Almaz Hüseynova dosent tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОЕННЫХ МОТИВОВ В ТВОРЧЕСТВЕ К. СИМОНОВА: ОТ
ЖАНРОВ «МАЛОЙ ПРОЗЫ» – ДО ЭПОПЕИ «ЖИВЫЕ И МЁРТВЫЕ».****Резюме**

Настоящая статья написана на острую тему. Несмотря на то, что 9 мая 2020 года в России и отчасти в Азербайджане будут торжественно отмечать 75-летие Победы над фашизмом, до сих пор некоторые аспекты этой болезненной темы находятся в поле зрения русских и азербайджанских филологов.

Не становится исключением и представленная статья. Её цель – установить, какие темы и мотивы военной хроники в видоизменном виде перешли от очерков, заметок, путевых записок, рецензий и корреспонденций в трилогию Симонова «Живые и мёртвые». На наш взгляд, статья опирается как минимум на три существенных момента, которые следует зафиксировать как строго установленный и непреложный факт. Во-первых, такие трансформации вполне логически возможны, так как К.С. Симонов до своего главного романного творчества был превосходным журналистом, работал как полевой командир и вместе с тем издатель боевых листков в военное время. После войны стали выходить один за другим его лучшие повести и среди них знаменитая трилогия «Живые и мёртвые». Так что связь публицистики с романами очевидна. Во-опыт работы в газете Симонову очень пригодился, и это выделено в данной статье. В-третьих, есть реальная основа – единый материал, связанный с войной. Это тот идейный стержень, на который нанизываются все факты. Из материалов статьи следует, что правду жизни можно тоже трактовать по-разному. Органично, что от одного очерка или заметки до других есть в основном скупые факты от Информбюро. Но в «Живых и мёртвых» они приобретают поистине грандиозный масштаб. Перо Симонова в трёх объёмных книгах становится жёстче, оно приобретает особую остроту. Привлекает некоторое количество новаторских мыслей по избранной автором теме.

Ключевые слова: Отечественная война, творчество Симонова, очерк-беседа, рассказы, заметки, путевые записки, корреспонденции, военные эпизоды, сцены баталлий.

Творчество Константина Симонова – значительнейшее явление не только русской (бывшей советской), но и мировой литературы середины XX столетия. Наследник лучших традиций критического реализма, безупречно правдивый художник и блестящий стилист, К. Симонов в течение нескольких десятилетий стоял в первых рядах прогрессивной национальной литературы. Он проявил своё огромное дарование в самых различных литературных жанрах, выступив как романист, а также опытный очеркист, новеллист, издатель, корреспондент нескольких газет, один из выдающихся русских публицистов. Его стихией была прежде всего военная проза, но и она давала о себе знать как в малых жанровых формах, так и в крупных эпических полотнах. Прославился он, главным образом, колоссальной по объёму трилогией – героической эпопеей «Живые и мёртвые».

Однако свой творческий путь он начал не с этого произведения. С самых первых дней войны Симонов писал рассказы, очерки и корреспонденции, которые впоследствии составили большой цикл под названием «От Чёрного до Баренцева моря». Эти публикации оказались настолько популярными, что вскоре распространились по линиям всех фронтов. А там, в свою очередь, их переиздавали неоднократно в газетах «Правда», «Красная звезда», «Письма из «Чехословакии», в «Югославских тетрадах» и т.д. Примечательно, что

эти небольшие по объёму сочинения «малых жанров» стали не только первыми серьёзными образцами Симонова-публициста. В недалёком будущем они уже представляли собой пёструю движущуюся панораму войны. В дальнейшем в настоящей статье мы будем манифестировать мысль о том, что именно целый ряд содержательных по своей фактуре рассказов, очерков, заметок и корреспонденций становятся предтечей будущих военных романов Симонова. Иными словами – это своеобразные этюды, яркая и достоверная иллюстрация к широким эпическим полотнам.

Вся малая проза замечательного русского художника отличается большим стилистическим разнообразием. Но показательно, что их можно подразделить на несколько жанровых подгрупп. Например, очерки-боевые эпизоды; портреты, очерки-беседы, дискуссии, путевые заметки и т.д. Кстати сказать, Симонов в этом отношении был вовсе не одинок. Скажем, к очеркам-боевым эпизодам или путевым запискам в годы войны обращались и некоторые другие писатели: В. Гроссман, В. Вишневский, А Сурков, М. Шолохов, Н. Тихонов, И. Эренбург. Но, в отличие от перечисленных писателей и корреспондентов военных газет, публицистический очерк Симонова резко отличался от рассказа. Позднее многочисленные эпизоды, разработанные им в «малых жанрах», легли в основу «Живых и мёртвых».

К примеру, дискуссия – это всегда беседа двух или более лиц. Но у Симонова она построена по более усложнённой схеме; очерк-беседа – это не только разговор автора с героем, но подлинно драматургический, очень напряжённый диалог, который, как правило, сопровождается репликами и ремарками в сторону. Такого рода очерковые диалоги стали основой в трилогии («особенно в начале первой части второй книги – «Солдатами не рождаются»). Так, достаточно вспомнить диалоги Бережного, Батюка и Серпилина (6, с. 20-22). Страстные, насыщенные болевыми проблемами, диалоги его героев выходят за пределы субъективного жизнеощущения, представляя полномочную форму бытия личности. В исключительных условиях военной трагедии они определяют судьбы всех героев. У Симонова – и этот факт отмечено в критической литературе – напрочь отсутствуют «пустопорожние» разговоры – черта очеркиста и полевого корреспондента, прообразом которого становится в романе Синцов. Диалоги в очерках и трилогии даны автором чаще всего ради показа многостороннего процесса жизни, вмещающего истинное и ложное. В самых оптимальных случаях они выступают в качестве естественного, непреднамеренного указания, как бы намекают на сущность боевой жизни. В принципе же человек Симонова не сводится ни к высказанным им мнениям, ни к мыслям или идеям, порожденным только его сознанием. В диалогах героев – очерках и трилогии одновременно – они всегда шире их.

Таковы путевые записки «Краснодар», «Вчера в Калинин», «Земля моя», «Декабрьские заметки», «Предатель», «Шпионка». В них, как и в трилогии, каждая форма человеческого, личностного или общественного существования, каждый феномен бытового плана и всякое духовное проявление героев подвергаются у Симонова иерархической оценке. Иными словами, они через диалоги соотносятся с высшим смыслом бытия. Но этим страстная полемика на военные темы отнюдь не ограничивается. Вместе с тем каждому реальному явлению, включенному в рамки изображения, находится художественно целенаправленное обоснование, ставящее реальное в связь с сущностным. Динамика военных событий (а их очень много в «Живых и мёртвых») словно размыкает один день человека до вечности, не лишая его при этом конкретности, поднимая быт над обыденностью, сознание над «рассудочностью», внося в него общечеловеческий смысл: борьба за освобождение всех угнетённых народов из-под ига фашизма. Эстетика, таким образом, при трансформации военных мотивов от «малых жанров» к трилогии выражает бытийную и нравственную целесообразность.

Но, конечно же, не только диалоги, какими бы страстными он не были, переносит Симонов из рассказов, очерков и корреспонденций в романы. Тематическим модификациям подвергаются и некоторые другие слои из ранних его публикаций. А именно, конкретные военные эпизоды, сцены баталий. К примеру, наполовину затопленный мост в очерке «Шпионка» подаётся как случайное событие и с дальнейшими авторскими рассуждениями оно не связано. А в повести «Пантелеев» в цепи других фактов автор уже говорит о непростительной ошибке командования, такой серьёзной небрежности, которая может быть в буквальном смысле приравнена к преступной халатности.

Далее, в конце первого тома «Живых и мёртвых» обстоятельно показана некоторая неопытность генерала Серпилина, которому никак не удаётся взять станцию «Воскресенское». «С каких только сторон он не подходил: и справа, и слева пробовал, но не мог. И, к сожалению, долго ещё бросал батальоны в лобовые атаки, в глубокие обходы» [2,463]. Станция в «Живых и мёртвых» – по сути дела есть понтоны из очерков и рассказов. И в романе рассуждений на тему взятия «Воскресенского» уже очень много; здесь прямая тематическая связь.

Вообще надо отметить, что в войсках генерала Прянишникова во время Курской битвы тоже случались лобовые атаки. Но один из героев Проценко уже выработал тактику – не бить в лоб и не тратить раньше времени резервы. Если Серпилина с Прянишниковым связывают многие детали его биографии – участие в Сталинградской битве, отказ от отпуска в Москву к родным во время боев, равнодушное отношение к повышению в звании и новой форме, то с Проценко больше всего роднит Серпилина его солдатская честность. Как Серпилин не спешит докладывать о взятии Воскресенского, так и Проценко не хочет этого делать: «Как же не взяли, товарищ полковник? - горячился офицер связи.- Уже на окраинах.

Окраины – это еще не город,- сказал Проценко. Я уже краснел один раз год назад: донес раньше времени – по сводке взяли населенный пункт, а потом три дня его еще брали. Ничего, пусть потерпят в штабе армии: не в сегодняшней сводке донесут во фронт, а в завтрашней, не беда. Главное, товарищ майор, взять. А если сводка будет завтра, так это ничего» [3,304].

Это назидательное рассуждение со стороны Проценко из рассказа в видоизменённом виде вошло в трилогию. Во второй книге, посвящённой Сталинградской битве стало совершенно очевидным, что битва идёт не за город в целом (это конечная стратегическая задача), но за каждый дом и улицу [ежечасные тактические ходы]. Это та же окраина, которая самим городом ещё не является. Здесь немцы походным маршем, как по площадям Парижа, пройти не могли. И выясняется что это, как и у Проценко в рассказе, принципиальная позиция Серпилина, который не хочет давать заранее сведений о взятии ещё не освобожденного от фашистов города.

Но если в рассказе «Зрелость» не показано, во что обошелся Проценко этот его поступок, то в романе «Солдатами не рождаются» Серпилин поплатился за это тем, что его отстранили от командования дивизией и он чуть, не попал под суд. Так от «малых жанров» до трилогии постепенно углублялась и заострялась мысль писателя.

И таких примеров можно привести очень много. В очерке «Москва» есть массовое скопление людей, именуемое народным ополчением. Но народ в ней не персонифицирован. Точно такое же ополчение выведено в «Живых и мёртвых», но сцена показана с грандиозным масштабом. В романе это уже батальон под командованием соратника Серпилина – Малинина. Это тот батальон, в котором дрался и другой центральный герой – Синцов. Два последующих по хронологии очерка – «Дорога на Запад» и «Июнь – декабрь» вообще почти полностью входят в первую книгу симоновской трилогии. Оно и понятно: события охватывают период от начала войны вплоть до конца 1941-го года.

В том и другом случаях правдиво описан самый, пожалуй, тяжёлый – I-ый год войны. Очерки послужили важной документальной основой для романа. Но у Симонова-публициста была специфическая задача: отразить непосредственно факты героизма. В двух названных публикациях писатель сам признавался, что ставит перед собой цель «подбодрить бойцов, вселить в них уверенность в скорой победе» [5,179-180]. Вот почему герои этих очерков, главным образом, люди удачливые, с юмором относящиеся к любым трудностям. Судьба словно сама хранит их, и они порою находят лёгкие выходы из создавшихся сложных ситуаций. Ярким примером может служить лётчик Коваленко из очерка «Истребитель истребителей» или Даниловы в очерке «Однофамильцы».

По-иному расставлены акценты в трилогии. В огромной книге трудно найти хотя бы страницу, в которой сквозил бы юмор солдат. Для этого не было никакого повода. Даже проблема удачи на войне подвергается разумному сомнению: фаталистически настроенные бойцы теряют связь с реальностью. Скажем, совершенно случайно («нежданно-негаданно») от взрыва погибает генерал Орлов, сослуживце и Серпилина. Трусливый приспособленец Баранов, пытавшийся «заговорить свою судьбу», убит при странных обстоятельствах. В трилогии, таким образом, всё более информативно и предельно жёстко.

Такое положение нетрудно объяснить: существо дела заключается в том, что в очерках о «Человеке, вернувшемся оттуда», «Смерти за смерть», «последней ночи» и других в основном оказана трагедия мирных жителей, которые попали в фашистские застенки. Но в публицистике нет трагедии солдат, попавших в окружение, практически ничего не говорится об армии, которая в первые годы войны несла особенно ощутимые потери. И лишь в таких путевых записях, как «Июнь – декабрь», «Земля моя», «Дорога на Запад» и «Декабрьские заметки» подлинно трагические стороны войны, обогатившись новыми фактами, легли в основу «Живых и мёртвых».

Когда мы говорим о трансформации военных мотивов из «малых жанров» в трилогию, то можем отметить некоторые сугубо внешние тематические параллели. Например, больной Проценко из «Зрелости» и лечащийся генерал Кузьмич. Их внешне роднит общая черта, связанная с пребыванием в военных госпиталях. Во второй книге трилогии выведен образ ординарца Птицына, который манерами своего поведения очень напоминает нам героя в том же воинском звании (ординарец) Петра у Сабурова (очерк «Полковник Сабуров»). У некоторых мы видим явно схожие судьбы: с одной стороны, директор завода из рассказа «Никольский и Маркушев»; с другой стороны – Малинин, который после тяжёлого ранения остался работать в тылу на военном заводе. Эту работу Симонов считал не менее важной, чем пребывание на фронте.

Итак, в аспекте темы настоящей статьи приходим к мнению, что вполне возможны элементарные совпадения художественных деталей, нюансов на уровне внешнего (метонимического, выражаясь лингвистическим языком) сходства. Однако, как подчёркивала в своё время знаменитый исследователь творчества Симонова Т.С. Глебова, «при внимательном прочтении как публицистики, так и «Живых и мёртвых», имеется более глубокая – внутренняя связь. Так, в «Июне – это декабре» появляется прототип Серпилина – полковник Кутепов. А в книге «Каждый день» показана встреча автора с Кутеповым, и она практически дословно воспроизводит встречу генерала с Синцовым. Во время этой встречи полковник Кутепов может поддержать моральный дух своих солдат. Серпилин же в свою очередь – это первый человек, встречающийся на пути Синцова, который готов скорее умереть, чем отступить» [1,335]. Хочется к словам известного учёного лишь добавить, что эти внутренние связи зримо напоминают нам «композиционные своды» Л. Толстого, который он мастерски применял в «Анне Карениной». В самом деле, некоторые тематические параллели, на наш взгляд, держатся именно на этих внутренних связях. Разумеется, они более глубоки.

В своем обширном публицистическом и романном творчестве одновременно Симонов стремился к отражению всей правды войны, борясь против облегченного её изображения, против замалчивания ее трудностей. Наиболее остро правда войны звучит в очерке «День, в который ничего не произошло». В основу очерка положена газетная сводка, в которой сказано, что в этот день на фронте ничего существенного не произошло. Читатель может подумать, что на фронте в этот день было затишье, но всем ходом художественного повествования Симонов доказывает иное: в этот день шли кровопролитные бои, но не было взято ни одного населенного пункта. Бой шел за безымянную рощу, название которой – Дубовая ли, Березовая или Черепаха даётся командиром полка только для ориентира во время боя, и оно снова забудется, когда войска уйдут дальше, оно не будет значиться ни на одной карте и не попадет ни в одну сводку. И нигде не будет зафиксировано, как советские войска ломали глубоко эшелонированную оборону фашистов, как шли многодневные, не прекращающиеся ни днем, ни ночью бои за укрепленные немецкие траншеи. Но это нигде не будет отражено, потому что это всего лишь будни, рядовое событие войны, хотя и на этих безымянных высотах иной раз требовали не меньшего напряжения сил, не меньших потерь, чем при взятии больших населенных пунктов.

Названный очерк вырастает в документ большого художественного значения, название его – «День, в который ничего не произошло» говорит о буднях войны, между тем для сводки нужны были существенные результаты, название города или района, а не безымянная роща. Такую сводку Симонов называет «скромной», а в очерке «Части прикрытия» - «скупой». Оба очерка начинаются и заканчиваются этой сводкой, словно открывается и закрывается газетная полоса, но читатель должен за этой «скромной» и «скупой» сводкой видеть, что за ней скрывается.

Факт оставался фактом, и он словно переходил из очерков, заметок, корреспонденций в романы. Однако интерпретировать их можно по-разному. Отсюда и расходящиеся по разные стороны в публицистике и романах подходы к ним. Во-первых, следует нам напомнить, что позиция творца любого произведения выражена непосредственно в структуре их изображения, сочетании элементов повествования, а также в сюжете и композиции. Вряд ли можно верно понять и оценить образы Серпилина и Синцова – а они центральные на протяжении всех трёх книг «Живых и мёртвых», если опустить в исследовании форму подачи исканий этих героев. Как не близки по характеру Серпилин и Синцов автору, в романе они оба, словно в связке единой, выступают уже как «другие люди», как некое отстранённое, «чужое сознание». Это литературные герои, включённые в сложные, а порою и противоречивые отношения с остальными персонажами романа, как образы, представляющие собой сущее явление

Вспомним, к примеру, неадекватное отношение Синцова к Люсину за его малодушие, шкурничество, или старшему лейтенанту Крутикову – самовлюбленному приспособленцу. А сколько выдержки и самообладания надо было иметь генералу Серпилину, чтобы сообщить вдове Баранова «святую ложь». Баранов, как мы знаем, был трусом и предателем. Но, не зная всей правды, за него шёл мстить сын. Не должен же, в правильном восприятии характера Серпилиным, сын мстить за такого человека. Вот и приходилось лгать во имя истинных целей борьбы с фашизмом.

Во-вторых, о том, как отражали газеты военные события, Симонов будет говорить почти в каждом своем художественном произведении. И вслед за очерками в романах высказывается неоднократно мысль о том, что положение у русских солдат, судя по газетам, иногда кажется гораздо благополучнее, чем на самом деле. Такое положение неоднократно возмущало, скажем, Левашова, Артемьева, Синцова и Серпилина: «Несколько дней подряд в газете из номера в номер немцев как сено косили, а наши все целы. Для кого это пишется? говорит Серпилин Бастрюкову. А солдаты бой знают, и когда

в газете сплошь и рядом про кровь – скороговоркой, про потери тоже скороговоркой, сам подвиг цены лишается, ему верить перестают» [6,210].

Но, с другой стороны, Симонов устами других своих героев объясняет и оправдывает причины неточностей в газетных сводках. В повести «Дни и ночи» Проценко не хочет сообщать о новом немецком прорыве к Волге, чтобы «не огорчать всю Россию». В архиве Симонова (ЦГАЛИ) хранится вычеркнутый им из последнего варианта повести спор Сабурова с Ваниным. В нём речь шла о газетных сводках в момент наиболее тяжелого положения в Сталинграде, когда немцы захватили почти весь город, а советские войска обороняли только узкую полосу на берегу Волги.

«За то время, что Сабуров был в госпитале, у Ванина вдруг обнаружилась ранее отсутствовавшая способность добродушно иронизировать.

— Газеты принесли,— сказал он.

- Ну?

— Так вот все пишут про нас: «Бои в районе Сталинграда». Как будто немцам и носа не удалось сюда сунуть. Зачем это? По-моему, это неправильно.

— А по-моему, правильно,— возразил Сабуров.

— Почему?

— Потому что, если написать сейчас, что на самом деле немцы заняли уже полгорода, то людям, которые здесь не были никогда, покажется, что все пропало. Когда газеты пишут, что бои идут в районе Сталинграда, то где-нибудь в тылу это звучит даже более страшно, чем то, что мы на самом деле знаем с тобой, находясь здесь. Понимаешь?

Ванин пожал плечами.

— Может быть,— сказал он» [8].

Итак, какой же вывод можно сделать из отмеченного в архиве Симонова? Скупые, сдержанные (как в принципе и требовалось) сводки советского Информбюро писатель противопоставляет хвастливости немецко-фашистских газет (См. очерки «На Рыбачьем и Среднем», «Последняя ночь» и некоторые другие).

Повесть «Дни и ночи» заканчивается «как всегда сдержанной сводкой Информбюро», из которой еще никто не мог узнать о совершившейся победе в Сталинграде. И в романе «Товарищи по оружию» во второй редакции Симонов говорит о лаконичных и сдержанных газетных сводках, посвященных событиям на Халкин-Голе.

Внимательно вчитываясь в текст «Живых и мёртвых», начинаешь ясно осознавать, что по сравнению с краткими очерками, заметками, путевыми записками, рецензиями и корреспонденциями (никоим образом, не принижая их художественных достоинств) тем не менее в романах всё серьезней смотрят на войну герои Симонова, научившиеся мыслить, правильно ориентироваться и даже предсказывать ход военных действий и то, как поведет себя противник. Так, беседы Серпили-на с солдатами, Кузьмича с бойцами, генерала Захарова с шофером, Жукова с шофером – все они говорят о проницательности рядовых солдат, научившихся разбираться в происходящих событиях. Эту способность бойцов мыслить в масштабах всего фронта Симонов показал еще в очерке «Третье лето» (см. беседу генерала Прянишникова с моряком).

Уже во 2-й книге очерков Симонова на смену герою-удачнику приходит герой, тяжело переживающий отступление Красной Армии (Шуклин «Единоборство») и потери (Школенко «Солдатская слава», Ткаленко «Бой на окраине», Козлов «Честь командира»). Появляется герой, замечающий недостатки в военной тактике («Третье лето», «Зрелость», «Перед атакой»), персонаж, жалующийся на неправильное формирование войск, на то, что раненые никогда не возвращаются в свой полк («Восьмое ранение», «Перед атакой»). И все критические мысли, высказанные Серпилиным Сталину о раненых, отрывааемых от своих однополчан, и т.д., содержались уже в военных очерках Симонова и повести «Дни и ночи». Таким образом, послевоенные романы Симонова явились прямым продолжением его

очерков и рассказов периода войны, не скрывавших правды войны, ее трудностей. Рассеянная в разных очерках и рассказах, эта правда войны получает в романах Симонова новое художественное осмысление. Если раньше Симонов подмечал многие недостатки, часто не зная их причин, то в своих романах все эти вопросы он углубил и заострил, подошел к ним уже не эмпирически, а как подлинный художник-исследователь.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.

1. Глебова Т.С. Ранняя военная проза К. Симонова в связи с его последними романами // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка, 1967, том XXVI, выпуск 4. Июль – август, с. 333-343.
2. Симонов К.С. Живые и мёртвые. Трилогия. Книга первая. М.: Художественная литература, 1976, 512 с.
3. Симонов К.С. От Черного до Баренцева моря. М.: Просвещение, 1944, кн. 3, 444 с.
4. Симонов К.С. Последнее лето. М.: Художественная литература, 1977, 561 с.
5. Симонов К.С. Рассказы. М.: Просвещение, 1946, 316 с.
6. Симонов К.С. Солдатами не рождаются. М.: Художественная литература, 1976, Главы первая – двадцать вторая, 335 с.
7. Симонов К.С. Солдатами не рождаются. М.: Художественная литература, 1977, Главы двадцать третья – сорок третья, 385 с.
8. ЦГАЛИ. Архив К.С. Симонова. Фонд 1814, опус 1, ед. хр. 305, листы 15-16.

Açar sözlər: İkinci Dünya müharibəsi, Simonovun yaradıcılığı, oçerk-söhbət, hekayələr, qeydlər, səyahət qeydləri, yazışmalar, hərbi epizodlar, döyüş səhnələri.

Key words: Patriotic War, Simonov's creativity, essay-conversation, stories, notes, travel notes, correspondence, military episodes, battle scenes.

Ü.Əsədova

K. Simonov yaradıcılığında hərbi motivlərin transformasiyası: "kiçik nəsr" janrlarından "dirilər və ölümlər" epopeyasınadək.

XÜLASƏ

Bu məqalə kəskin bir mövzuya həsr olunub. 9 may 2020-ci ildə Rusiyada və Azərbaycanda faşizm üzərində qələbənin 75 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd ediləcəyinə baxmayaraq indiyə qədər bu həssas mövzunun bəzi aspektləri hər iki ölkənin filoloqlarının diqqət mərkəzindədir.

Məqsəd Simonovun "Dirilər və ölümlər" trilogiyasına hərbi xronikanın hansı mövzu və motivlərinin müəllifin oçerklərindən, yol qeydlərindən, resenziyalarından şəkli dəyişmiş formada keçməsinə müəyyən etməkdir.

Fikrimizcə, məqalə minimum 3 vacib və əhəmiyyətli məqama istinad edir ki, bunları ciddi müəyyən olunmuş və dəyişməz fakt kimi vurğulamaq lazımdır. Birincisi, bu cür transformasiyaların olması məntiqi cəhətdən mümkündür. Çünki K.S.Simonov romançılıq fəaliyyətinə qədər yaxşı jurnalist olub, səhra komandiri işləyib, həmçinin müharibə dövründə döyüş vərəqləri nəşr edib. Müharibədən sonra K.S.Simonovun məşhur "Dirilər və ölümlər" trilogiyası da daxil olmaqla gözəl povestləri nəşr olundu. Ona görə də onun publisistikası və romanları arasında əlaqə aydın sezilir. İkincisi, qəzətdə uzun müddət çalışması və bu sahə əldə etdiyi təcrübə Simonov üçün xeyli faydalı olub. Bu cəhət məqalədə xüsusi vurğulanır. Üçüncüsü, Simonovun yara-

dıcılığında müharibə kimi həqiqi və vahid təməl mövzusu var. Bu, onun yaradıcılığında bütün faktları özündə birləşdirən əsas ideoloji xətdir.

U.Asadova

Transformation of military motives in the work of k. simonov: from the genre of "small prose"
– to the epic "the alive and the dead".
summary

This article is written on a sharp topic. Despite the fact that on May 9, 2020 in Russia and partly in Azerbaijan will solemnly celebrate the 75th anniversary of the Victory over Fascism, so far some aspects of this painful topic are in the view of Russian and Azerbaijani philologists.

The submitted article is no exception. Its purpose is to establish which themes and motives of the military chronicle in a modified form have passed from essays, notes, travel notes, reviews and correspondence to Simonov's trilogy "The Alive and the Dead". In our opinion, the article is based on at least three significant points, which should be recorded as a strictly established and irrevocable fact. First, such transformations are quite logically possible, as K.S. Simonov before his main novel creation was an excellent journalist, worked as a field commander and at the same time publisher of combat leaflets in wartime. After the war his best stories began to appear one after another and among them was the famous trilogy "The Alive and the Dead". So the connection between journalism and novels is obvious. The experience of working in the newspaper was very useful for Simonov and this is highlighted in this article. And thirdly, there is a real basis - a single material related to war.

This is the ideological core on which all the facts are based. Thus, the article is precisely structured. The author of the work on a number of examples (thematic parallels between different essays and trilogy) shows what the mechanism of transformation of military motives is. It follows from the materials of the article that the truth of life can also be interpreted differently. In the "The Alive and the Dead" they take on a truly grand scale. Simonov's pen in three volume books becomes tougher, it takes on a special acuity. Some innovative thoughts on the topic chosen by the author is attractive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Sahibə Qafarova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏNİRƏ ABDULLAZADƏ

ADU

Rəşid Behbudov 134

qenireabdullazade9@gmail.com

“BİR GƏNCİN MANİFESTİ” POVESTİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİNƏ QARŞI MÜBARİZƏNİN BƏDİİ İNİKASI

Xülasə

Azərbaycan nəsrində özünəməxsus yer tutan, bütün ruhu, varlığı ilə milli məfkurəli şəxs olan Mir Cəlal sənətə başladığı gündən milli ideal axtarışlarında olmuşdur. Mir Cəlalin özünün milli düşüncəyə möhkəm bağlılığı əsərlərinə, obrazlarına da təsir göstərir. Hər bir obraz müəllifin bir amalına xidmət edir. "Bir gəncin manifesti" romanı da bu baxımdan səciyyəvidir.

Biz bu məqaləmizdə "Bir gəncin manifesti" əsərində Mir Cəlal ideallarının bədii əksi, xalqın haqsızlığa, zülmə qarşı mübarizəsi, obrazların bu mübarizədə yeri, milli irsə sahiblik baxımından araşdırdıq. Romandakı hadisələr gərgin, mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə baş verir. XX əsrin əvvəllərində ölkədə baş verən gərgin hadisələr bu hadisələrin insan talelərinə, ümumilikdə xalqın həyatına təsiri dolğun bədii lövhələrlə romanda öz əksini tapmışdır. Əsərdə müstəmləkə rejiminə kəskin tənqidi münasibət əks olunmuşdur. Müəllif repressiyanın tüğyan etdiyi bir dövrdə qələmə aldığı bu romanında böyük cəsarət nümayiş etdirərək öz ideallarına sadıq qalır. Bu ideallarını Sona, Mərdan, Bahar obrazının timsalında əks etdirir. Sona Azərbaycan qadınlarının mübarizliyini, mərdliyini, əyilməzliyini, Bahar zamanənin acınacaqlı şərtlərində solan, məhv olan uşaqların acı taleyini, Mərdan isə haqsızlığa, özbaşınalığa qarşı mübarizə aparən, vuruşan gənclərin ümumiləşmiş obrazlarıdır. Milli irsə sahib çıxan, mübarizə meydanında öz oğlu ilə çiyin-çiyinə vuruşmağa hazır Sona, haqsızlığa boyun əyməyən, mübarizə əzmi ilə seçilən gənc Mərdan müəllif ideyalarının əsas daşıyıcılarıdır. Həmçinin əsərdə Sona bir ana obrazı olaraq ana vətəni təmsil edir. Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə nifrəti, müqaviməti Sona obrazının timsalında əks olunur. Sonanın "itə ataram, yada satmaram" qənaəti xalqın işğalçılara olan nifrətini, mübarizəsini göstərir.

Açar sözlər: Mir Cəlal, tədqiqat, Azərbaycan ədəbiyyatı, vətənpərvərlik, milli ideal

Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatında zirvədə dayanan sənətkarlardan biridir. Biz Mir Cəlali yazdığı əsərlər, yaratdığı obrazlar vasitəsilə ədəbiyyatımızda ölməz yazıçı, dahi sənətkar kimi "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" dərslisi ilə böyük ədəbiyyatşünas alim kimi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu və Bakı Dövlət Universitetində göstərdiyi müəllimlik fəaliyyətinə görə nüfuzlu pedaqoq kimi tanıyıırıq.

Ədibin çoxsaylı əsərləri ədəbiyyatımızın inciləri olmaqla yanaşı, həm də sənətkara ölməz yazıçı statusu qazandırmışdır. XX əsrin 30-cu illərindən sonra Azərbaycan nəsrinin gəldiyi çətin yolu, inkişaf və ideya-bədii istiqamətlərini müəyyən etmək baxımından Mir Cəlal nəsrinə zəngin material verir.

"Badam ağacı", "Vətən yaraları", "Anket Anketov", "Vicdan mühakiməsi", "Ərik ağacı", "İclas qurusu", "Həkim Cinayətov" və digər əsərlərində bir çox mətləblərin, yazıçının düşündürən və dövrün aktual məsələlərinin təhlilini eyni zamanda tənqid və ifşasını görürük. Həmçinin bu hekayələrdə müəllifin vətənə, millətə bağlılığını göstərən xarakterlər də dəqiqliklə işlənmişdir.

Bu əsərlər ilə yanaşı oxucuya ədibin altı romanı da məlumdur. Bu romanları tarixi hadisələrdən və müasir hadisələrdən bəhs edən romanlar kimi qruplaşdırsaq, birinci kateqoriyaya "Di-

rilən adam", "Bir gəncin manifesti", "Yolumuz hayanadır" romanlarını ikinci kateqoriyaya isə "Açıq kitab", "Yaşlılarım", "Təzə şəhər" romanlarını aid edə bilərik. Bu romanların hər birində əks olunan dönmədə xalqın üzləşdiyi tarixi hadisə və proseslər, mənəvi-psixoloji yaşantılar incə detallara işlənmişdir.

"Bir gəncin manifesti" əsəri hər baxımdan Mir Cəlal yaradıcılığının zirvəsində dayanır. "Mübaligəsiz demək olar ki, "Bir gəncin manifesti" əsərinə görə Mir Cəlal Azərbaycanın klassik yazıçıları ilə bir sırada dayanmaq haqqını qazanmışdır" (2, s.121). Görkəmli sənətkar 1938-ci ildə qələmə aldığı "Bir gəncin manifesti" əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkədə baş verən hadisələrdən, xalqın birliyindən, mübarizə əzmindən, balacasından tutmuş böyüyünə qədər milli düşüncə, milli varlığa bağlı xarakterlərin həm həyat mübarizəsi, həm azmış sahibkarlara, həm də yadellilərə qarşı mübarizəsindən, müstəmləkəçilik siyasətinə olan kin və nifrətdən bəhs edir. "Romanın qəhrəmanı müstəqil bir etnik-mədəni toplum olaraq tarix səhnəsinə çıxıb özünün milli mənliliyini təsdiq etməyə çalışan, bu mübarizələrdə hər cür maneələrlə üz-üzə gələn Azərbaycan xalqıdır" (1, s.83). Belə bir əsər ancaq xalqına, millətində bağlı sənətkarın qələmindən çıxma bilərdi. Həqiqətən də Mir Cəlal bu əsər vasitəsilə göstərir ki, o, "sovet yazıçısı" deyil. Bütün ruhu, mənəviyyatı ilə milli varlığa söykənən xalqına bağlı, xalqın dərini, kədrini, faciəsini öz faciəsi kimi canı-qanı, bütün ruhu ilə hiss edən sənətkardır.

"Bir gəncin manifesti" əsərində inqilabi həyat və həqiqətdən danışılır. Müəllif əsəri bu inqilabdan 19 il sonra qələmə alsada, hadisələri olduqca dolğun və canlı dildə oxucuya çatdırır. Romanda Mir Cəlal təkcə ayrı-ayrı xarakterlərin deyil, ümumilikdə xalq kütlələrinin mübarizə ruhunu, əzmini, işğalçı siyasətə boyun əymədiyini aydın şəkildə təsvir etmiş, mübarizədə zəfərin, qələbənin də məhz milli birlikdən keçdiyini göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, "Bir gəncin manifesti" romanında hadisələr olduqca gərgin, ziddiyyətli, mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrin geniş vüsət aldığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə baş verən hadisələri əks etdirir. Mir Cəlal romanında tarixi həqiqətləri olduğu kimi əks etdirməyə çalışmışdır. Romanı oxuduqca tarix səhnələri bir-bir gözümüzün önündə canlanır. Tarixdən də bizə məlum olduğu kimi ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarına daxil olması yeni yaranan Milli hökumətin müstəqilliyini təhlükə altına alır Azərbaycan hökuməti müstəqilliyi qorumaq üçün müxtəlif siyasi tədbirlər görür. Tezliklə bu tədbirlər öz bəhrəsini verir. İngilis hərbi komandanlığı siyasi güzəştə gedib müstəqil Azərbaycan hökumətini tanıyır. Lakin tarix bununla yanaşı həmin illərdə ingilislərin ölkə iqtisadiyyatına vurduğu ziyanı, ölkəni çapıb talamasını da bizlərə göstərir. Xalqımızın sərvətinə göz dikən ingilislər bir neçə ay ərzində Bakıdan 113 milyon manat dəyərində neft aparırlar. Məhz bu tarixi həqiqətlər bütün incəlikləri ilə romanda yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Bu tarixi həqiqətləri, xüsusilə "Gecənin hökmü" və "Sonanın cavabı" hissələrində Sonanın ingilislərə qarşı mübarizəsində açıq-aydın görmək mümkündür. Burada AXC dövründə Azərbaycana daxil olmuş ingilislərin, onların hərbi komandanlığının özlərini müstəmləkəçi ağalar kimi aparması öz bədii əksini tapır. Bu ağalığ insanların həyatına, taleyinə birbaşa təsir göstərir. Kişi qeyrətli Sonalar ingilislərin özbaşınalığı qarşısında aciz qalmırlar. Mir Cəlalin təsvir etdiyi ingilis Azərbaycanda ağalığ edir. Yerli hakimlər ingilis komandanlığı ilə hesablaşmağa məcburdur. İngilis komandanlığı öz gücünü xalqımızın sərvətlərini mümkün qədər mənimsəməyə yönəldir. Yusif-Züleyxa xalçası, ceyran Azərbaycanın milli sərvətini metaforik şəkildə əks etdirir. Romanda bu sərvətlərin ingilislər tərəfindən acgözlüklə mənimsənilməyə çalışması tarixi həqiqətlərlə üst-üstə düşür. Mir Cəlal ingilislərin müstəmləkəçilik siyasətinin iç üzünü açıq-aşkar göstərir. Onlar təkcə Azərbaycanın neftinə göz dikməyib, vətən torpağının şirəsini, xalqın qanını sormayınca bu torpaqlardan getməyəcəklər. Bütün bunlar ingilislərə qarşı kin və nifrəti daha da artırır. Xalq artıq bilir ki, ingilislər öz xoşluğu ilə bu torpaqları tərk etməyəcək. Sonalar, Mərdanlar, Yaqublar Yəhyalar, Bağırılar artıq mübarizə meydanında tək deyil, yüzlərlə gənc bu sıralarda birlikdə mübarizə aparır.

"Gecənin hökmü" fəslində görürük ki, "Vağzal ingilisi" Sonanın son beşiyi olan Baharın həyatda yeganə ümidi, qardaşından sonra tək sevinci olan heyvana-ceyrana göz dikir. Sona

dərdli-dərdli düşünür ki, necə oğlunun son təsəllisini ingilislərə versin. Bu ceyranı Azərbaycana qarət üçün gələn ingilislər öz uşaqlarını əyləndirmək üçün aparırlar: "O uşaqların hər şeyi vardı, ceyranları da olmalıdır. Baharın heç nəyi yoxdur, ceyranı da olmamalıdır" (5, s.341). Lakin Sona bununla barışa bilməzdi. O, öz-özünə söz verir ki, ceyrana ingilis əli dəyməyəcək. Mübarizə meydanında tək olan Sona öz təkliyindən qorxmur, sonadək mübarizəsini davam etdirir. Metaforik səciyyə daşıyan ceyranı – xalqının milli sərvətini təkbaşına mühafizə edir, yadlara, ingilislərə qismət olmasın deyərək ceyranı sükuta qər q olmuş çölün dərinliklərinə buraxır.

"Sonanın cavabı" fəslində də yenə ingilis – Sona qarşıdurması özünü göstərir. Belə ki, Sona ana Mərdanın toy günü üçün 20 ildən artıq yük yerində saxladığı, qiymətli "Yusif-Züleyxa xalçasını həftəbazarına satmağa aparır. Sona bir ana kimi xalçanı satmağa məcburdur: "Uşaqlarına çörək pulu, namərd əlində qalmış Mərdana – dustaq oğluna xərclik, rüşvət pul tapmaq üçün son ümidini xalçanı satmalıdır" (5, s.363). Budur xalçanı da ceyran kimi böyük ehtirasla mənimsəmək istəyən ingilis buradadır. İngilis "Yusif-Züleyxa" xalçasını əldə etmək üçün 100 qızıl saymağa hazırdır. Sona xalçaya qiymət qoymaqda çətinlik çəkir, yeganə təsəllisini əlləri ilə ingilise vermək Sonaya ağır gəlir: "...xalçaya bağlı bütün şirin, müqəddəs arzularını selə-suya verəcəyini duyurdu" (5, s.365). Bütün məhrumiyətlər, oğlanlarına qovuşmaq, birini dustaqlıqdan, digərini nökrəçilikdən qurtarmaq üçün Sona artıq ovcunu açmışdır. Qızıl pullar əlinə dəyəcək, Sona düşünür ki, "qəlbi qəfəsdəki quş kimi çırpınıb, köksünü yarıb uçmaq istəyir" (5, s.366). Bu başına gələn təkcə onun müsibəti deyil, başına yığışan adamların hamısına üz verən müsibətdir. "Neçəyə desə alacaqlar", "verin, verin aparsın, fahişələrə fərş eləsin! Qoy onu toxuyanlar quru yerdə qalsın", "Cavan fəhlənin bu sözləri Sonanın qulaqlarında bir çağırış kimi səsləndi" (5, s.366). Sanki bütün bunlar Sonanı dərdli fikirlərdən oyatmaq, yanlış yoldan qaytarmaq üçün səslənən nidalar idi. Hər kəs Sonanın verəcəyi cavabı maraqla gözləyirdi. Sona özlüyündə düşünür ki o, qul deyil və ingilisin qızıl pullarına boyun əyməyəcək. "Satmıram əfəndi! Bunu dediyi ilə ovcundakı pulları yerə səpdiyi bir oldu" (5, s.367). Xalqa məxsus sərvətin, mədəniyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsi hər zaman Azərbaycan xalqının ictimai təfəkküründə aktual məsələ kimi özünü göstərir. "Gecənin hökmü" fəslində olduğu kimi burada da Sona xalqının sərvətini yadlara vermir. Mir Cəlal Sonanın dili ilə deyir: "...itə ataram yada satmaram" (5, s.368). Bu tarixi həqiqətlər fonunda Sonanın xarakteri, milli duyğularla döyünən qəlbi, bizi düşündürür. Necə olur ki, bir çoxlarının bacarmadığını Sona bacarır. Müəllif həm bu hissələrə qədər həm də bundan sonra Sonanı müxtəlif sınaqlardan keçirərək dəyişdirmişdir. Həyat özü Sonanı mübarizə meydanına atılmağa məcbur edir. Başına gələn fəlakətlərdən, evinin xarabaya çevrilməsindən, Bahar və Mərdanın yoxluğundan eyni zamanda şəhərdə olduğu müddətdə sürətli inkişafı öz gözləri ilə görməsindən sonra sanki Sona yüzillik bir yuxudan oyanır. Romanın əvvəllərində biz, əgər Sonanı öz acizliyi, kimsəsizliyi ilə barışan, başına gələn haqsızlıqlara etiraz səsinə ucaltmağa gücü və düşüncəsi yetməyən obraz kimi görürüksə, romanın sonuna doğru Həcər kimi mübarizə meydanında vuruşan Sonanı görürük. Müəllif həmçinin Sona obrazında xalqımızın vətənpərvərlik, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə əzmini simvolik şəkildə göstərmişdir.

Sonanın özü kimi oğlanları da mərddir. Biz hələ romanın ilk fəslində bunu görürük. Romanın balaca qəhrəmanı Bahar varlı balası Ağaməcidə sözünü deməkdən çəkinmir. Bahar uşaq ağıllı ilə dərk edir ki, bu Hacı oğlu adamın atasını yandırar. Amma nə karə Bahar öz gücünə deyil, öz haqqına güvənirdi nə olsun ki, o, kasıb bir quzuotarandır: "Düş sənə deyirəm! Karsan? – Sənin tutundur? – Düş deyirəm, düş o budaqdan. – Ehsan ağacıdır" (5, s.285).

Müəllifin böyük sənətkarlıqla və sevgi ilə qələmə aldığı Bahar obrazı, təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatında da yaradılmış uşaq obrazları içərisində öz acı taleyi, bədii-estetik səciyyəsi dözümlülüyü ilə seçilir. Bahar dünyaya gəldiyi gündən ehtiyac və əzab içində böyüyür. Adı Bahar olsa da taleyi heç də belə olmur: "Sən bir qarın çörək üçün səhərini çöllərdə açır, axşamını dağlarda qaraldırdın. Lakin qapılarda sənün üzünə gülən, qabağına süfrə açan, bir mehriban dindirən yox idi..." (5, s.475). Müəllifin Mərdanın dili ilə dediyi bu sözlər

Baharın qısa – 10 illik ömrünü necə yaşadığını göstərir. Bahar öləndə də ehtiyac və əzab içində ölür. Mir Cəlal Baharın acınacaqlı taleyi fonunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin acı taleyini göstərməyə çalışır. Bahar obrazı 23 aylıq qısa bir ömür sürmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin acı taleyini əks etdirir.

Biz Baharı romanda bəzən mübarizə apararı, qardaşına güvənib əlinə ağac alıb düşmənin üstünə getməyə tələsən, bəzən isə dövrün şərtlərinə boyun əyən görürük. Bir tikə çörək üçün nökrçilik edən, balaca, sısqı bədəni ilə xırmana gedən, tövlədə yatan Bahar öz həyatını xoşbəxt insanların həyatı ilə müqayisə edir. "Ağacda yarpaq, budaqda bir quş olmaq" istəyir (5, s.333). Qardaşının da evdən getməsi Baharın dərdirinin üstünə dərd gətirirdi. Qardaşından sonra bütün meylini meşədə tutduğu ceyrana salan Bahara onu da çox görürlər. Ceyranı itirdikdən sonra qoltuğunda qardaşının əmanəti "qardaşlıq kağızı" ilə şəhərə qağasını tapmaq ümidilə gəlir. Amma Məşədi Abbaskimilər onu burda da rahat buraxmır, Baharın faciəsini gətirirlər. Şübhəsiz ki, Baharın ölümü əsərin ən faciəli səhnəsidir. "Onun cırıq papağı qar üstündə qaralırdı, o da yiyəsi kimi kimsəyə lazım deyildi" epiqrafı hər bir oxucunun ürəyini dağlayır. Daim ehtiyac içində yaşayan Bahar öləndə də ehtiyac və əzablar içərisində də ölür. 1 manat puldan ötrü heç bir kasıba rəhm etməyən quduz Məşədi Abbaslar, Hacı İbrahımlər, Yassarlar sinfinin mənəvi puçluğu bu hissədə qabarıq formada əksini tapır. Müəllif Baharın tımsalında yüzlərlə körpənin faciəli həyatına işıq salır. Qəlbimizdə onların faciəsinin səbəbkarlarına olan kin və nifrəti artır. "Bir gəncin manifesti" Baharın acınacaqlı aqibətindən sonra bütün nəzərləri Mərdanın mübarizəsi üzərində cəm edir. Baharın uşaq qəlbının arzularını Mərdan həyata keçirir, Bahar özü bu xoş günləri görməsə də Mərdan təhsil alan minlərlə uşağın simasında balaca, tıfıl qardaşını görür. Mərdan tək-cə ailəsini deyil, Güney kəndini qaranlıqlardan qurtarmağa çalışsan, Azərbaycan kəndlisinin ən gözəl sifətlərini özündə birləşdirən bir obrazdır. O, mübariz ruhlu, elinə-obasına bağlı, açıq fikirli bir gəncdir. Mərdan ilk əvvəllər ailəvi məhrumiyyətlərdən qurtulmaq üçün mübarizəyə başlasa da, getdikcə onun mübarizəsi genişlənilir. Bu mübarizənin ilk mərhələsi "ehsan ağacı"ndan tut yediyinə görə döyülən, təhqir edilən paltarları əlindən alınan Baharın intiqamını almaqla başlayır: "Mərdan Hacıni təpik altına alıb yumşaltdıqca intiqam hissilə dolu qəlbə də yumşalırdı"(5, s.292). Bu intiqam tək-cə Baharın deyil, illərin intiqamıdır. Zülmə, haqsızlığa doyan Mərdan başa düşürdü ki, Hacı ilə olan söhbətdən sonra onu bir dəqiqə də rahat buraxmayacaqlar, həbs edəcəklər. Çıxış yolu kimi Mərdan Surenlə birlikdə şəhərə gedir. Şəhər mühiti, ətrafında baş verənlər Mərdanın şüurunun yavaş-yavaş oyadır. Mərdan mübarizəsinin əsl mahiyyətini dərk etməyə başlayır. "- Suren, mən ölü, sən diri, görərsən, bu işlər uzun getməz, yox ağlım belə kəsir ki, getməz. İndi ayrı zamandır. Kişilər var, papaq altında oğlanlar var ki, düşünür-lər, daşınırlar, götür-qoy edirlər. Dünyanın ağzı belə qalmayacaq! Bu ölkənin camaatın yiyəsi bir gün fürsət tapıb işi əlinə alacaq". Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, yoldaş Yəhya və "komsomol yığıncağındakı" fəhlələr ilə tanışlıq Mərdanın mübarizəsinə bir istiqamət verir. Dəyişən, yeni mənəvi keyfiyyətlər qazanan Mərdan artıq kənddəki sadədil, haqsızlığı, ədalətsizliyi görüb buna etiraz səsinə ucaltmaq iqtidarında olmayan Mərdan deyil. Artıq başa düşür ki, haqsızlığa boyun əyməklə, güzəştə getməklə ya da bir-iki sahibkarı, xalqın qanına susayanları döyməklə iş düzələn deyil, gedişatı kökündən dəyişmək lazımdır. Mərdan istismarın köklərini axtarır, hüquqları müdafiə etməyin yollarını öyrənir. Bu yol mübarizədən keçir. Yoldaş Yəhyanın sıralarına qoşulan Mərdan mübarizədə ölümünü də gözə alır. O, mübarizəyə, inqilaba çoxdan hazırdır. Yəhya da bunu çox yaxşı dərk edir, onun cavan fəhlələrə Mərdan haqqında dedikləri də bunu sübut edir: "Mərdan əti-qanı ilə zəhməti və həyatı ilə bizə inqilaba bağlı oğlandır, ana-dangəlmə bizim adamdır. Mərdan inqilabın indiyə qədər yetim, sahıbsız qalmış oğludur"(5, s.328).

Mərdan da, Yəhya da, Yaqub da bilir ki, xalqı bütün bu fəlakətlərdən qurtaran yenə xalqın özü olacaq. Sadəcə xalqı oyatmaq lazımdır. Hələ "Həqiqət müsafiri" adlanan hissədə Mərdan şahdan mərhəmət uman İran rəiyyətilə söhbətində deyir: - özünüzdədir, iş sizin özünüzdədir, qardaş! El gücü, sel gücü. Siz istəsəniz xanın da konsulun da öhdəsindən gələrsiniz" (5, s.412).

"Halal mal" fəslində isə bunun davamını görürük: "Mərdanı Güney kəndinə qayıtmışdır" (5, s.441). O, çox gözəl dərk edir ki, onun doğulub böyüdüüyü kənddə igid oğullar az deyil. Amma onları öz sıralarına qoşmaq, mübarizəyə səsləmək üçün hərəkətə gətirmək lazımdır. Şəhərdə mübarizə işlərində bərkiyən Mərdan öyrəndiklərini sadə dildə, alovlu nitqlə kəndlilərə çatdırır. Zalımların zülmündən bezmiş kəndlilər Mərdanı, bu gələcəyə ümid vəd edən yetim gənci maraqlı baxışlarla dinləyirlər. Mübarizəsinə Hacı İbrahimi döyməklə başlayan Mərdanın bu mübarizəsinin ən pik nöqtəsi kəndliləri oyatmaq üçün apardığı təbliğat işləri idi. Çünki Mərdan da bilir ki, xalq bir olduqdan sonra hər cür qələbə qaçınılmaz olur. Romanın sonunda da bunu görürük. Mərdan, Suren, Yəhya, Mövlam ümumilikdə bütün xalq qələbə sevincini yaşayır. Mərdanın mübarizəsi zahirən bolşevik mübarizəsi olsa da, müəllif burada da sətiraltı mənalardan istifadə edərək əsl məramını ortaya qoymuşdur. Mərdan bolşevik hökumətinin qurulmasına yox, xalqın maddi və mənəvi əzablardan xilas uğrunda mübarizə aparırdı. Müəllif həm özünün, həm də Mərdanların əsl vətəndaşlıq duyğularını məhz bu priyomlardan istifadə edərək ifadə etmişdir. Eyni zamanda müəllif göstərmişdir ki, bu gün haqsızlığa, ədalətsizliyə dözməyib mübarizə meydanına atılan xalq sabah da dözməyəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Mir Cəlalin milli idealları. Bakı, 2018.
2. Eminov A. Mir Cəlalin poetikası. Bakı: Araz, 2011.
3. Əhmədov T. Mir Cəlal: həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pedaqoji fəaliyyəti. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2005.
4. İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2018.
5. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2005.
6. Salamoğlu T. Mir Cəlal nəsri və müasirlik. Bakı: Orxan nəşriyyatı, 2018.

Г.Абдуллазада

Художник Борьбы С Политической Политикой Резюме

Мир Джалал, национальный идеолог со всем своим духом и существованием, занял особое место в азербайджанской прозе и находится в поиске национального идеала с момента своего создания. Сильная приверженность Мир Джалала к национальной мысли также влияет на его работы и образы. Каждое изображение служит одному из авторов. В каждой из своих работ, от небольших рассказов до крупномасштабных романов, автор написал свои идеи, патриотические чувства с большим умением метафорических образов и подсознания. Роман Манифест молодого человека также уникален в этом отношении. Роман находится на вершине творчества Мир Джалала во всех отношениях. В этой статье мы также рассмотрели художественное отражение идеалов Мир Джалала в «Манифесте молодого человека», борьбу с несправедливостью, притеснение, место изображений в этой борьбе и национального наследия. События в романе происходят в период Азербайджанской Демократической Республики, которая богата сложными, сложными общественно-политическими событиями. Драматические события, которые произошли в стране в начале двадцатого века, отражены в романе с мемориальными досками, полными воздействия этих событий на человеческую судьбу и жизнь людей в целом. Работа отражает критическое отношение к колониальному режиму. Автор демонстрирует большое мужество в этом романе, написанном во времена репрессий, и остается верным своим идеалам. Отражает идеалы Соны, Мардана, Бахар.

Готовая сражаться плечом к плечу со своим сыном на поле битвы, Сона является основным носителем идей автора для молодого, трудолюбивого молодого Мардана. Сона также представляет свою родину как материнскую фигуру. Ненависть и сопротивление азербайджанского народа колониализму отражены в образе Соны. Заявление Соны «Я не даю это собаке и не продаю ее» показывает ненависть людей и борьбу с захватчиками.

Ключевые слова: Мир Джалал, исследование, азербайджанская литература, патриотизм, национальный идеал

G.Abdullazade

Artist Borgi S Politic Politics
Summary

Mir Jalal, who is a national ideologue with all his spirit and existence, has taken a special place in the Azerbaijani prose, and has been in the search for a national ideal since his inception. Mir Jalal's strong adherence to national thought also influences his works and images. Each image serves one of the authors. In each of his works, from small stories to large-scale novels, the author has written his ideas, patriotic feelings with great skill in metaphorical images and sub-sense. The novel "Manifesto of a Young Man" is also unique in this regard. The novel is at the top of Mir Jalal's creativity in every respect. In this article, we have also explored the artistic reflection of Mir Jalal's ideals in the "Manifesto of a Young Man", the fight against injustice, oppression, the place of images in this struggle, and the national heritage. The events in the novel occur during the period of the Azerbaijan Democratic Republic, which is rich in complex, complex socio-political events. The dramatic events that took place in the country at the beginning of the twentieth century are reflected in the novel with plaques full of effects of these events on the human fate and the lives of the people as a whole. The work reflects a critical attitude towards the colonial regime. The author demonstrates great courage in this novel, written during a time of repression, and remains true to its ideals. It reflects the ideals of Sona, Mardan, Bahar. Sona is the struggles, bravery, resilience of Azerbaijani women, Bahar is the bitter fate of the children who are left in the miserable conditions of time, and Mardan are the generalized images of young people fighting for injustice and selfishness. Ready to fight shoulder-to-shoulder with his son in the battlefield, Sona is the main bearer of the author's ideas for a young, hard-working young Mardan. Sona also represents her motherland as a mother figure. The hatred and resistance of the Azerbaijani people to the colonialism are reflected in the image of Sona. Sona's statement, "I don't give it to the dog or sell it" shows the people's hatred and the fight against the invaders.

Key words: Mir Jalal, research, Azerbaijani literature, patriotism, national ideal

Redaksiyaya daxil olma tarixi:08.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi:12.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nurlana Mustafayeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY HƏSƏNOVA
AMEA Folklor İnstitutu
İçəri şəhər Maqamayev dongəsi
gunay_yusifzade@mail.ru

ƏNƏNƏVİ FOLKLORDAN VIRTUAL FOLKLORA KEÇİD PROSESİNDƏ PRİNİPLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ BU PRİNİPLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Ənənəvi folklorun mövcud olan bir çox xüsusiyyətlərinin virtual folklorlarda da təzahür etməsi diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. Məqalədə hər iki folklorla xas olan xüsusiyyətlərin özünəməxsus tərəfləri açıqlanmaqla yanaşı, ənənəvi folklorlardan virtual folklorlara keçid zəminində folklorun hansı xüsusiyyətlərinin dəyişikliyə uğraması və ya yeni situasiyada hansı formada özünü biruzə verməsi əks etdirilmişdir. Sözügedən məqalədə hər iki folklorun xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlərə istinad gətirilmiş və folklorun bir neçə xüsusiyyətinə dair fikirlərə konkret nümunələrlə şərh verilmişdir. İnternet mühitində yayılan atalar sözlərindən nümunələr verildikən, virtual folklorlarda ənənəvi folklorun izləri araşdırılmış və internet mühitində yaranan atalar sözləri ənənəvi folklorlarda mövcud olan ekvivalenti ilə əlaqələndirilmişdir və hansı dəyişikliyə məruz qalması izah edilmişdir. Folklorun şifahlilik, kollektivçilik, anonimlik, ənənəvilik, varislik, çoxvariantlılıq və tarixilik prinsiplərinin hər birinə ayrı-ayrılıqda aydınlıq gətirilmiş və təqdim edilmiş nümunələrlə hər iki folklorla aid bu prinsiplərin təzahür etməsi aydınlaşmışdır. Məqalədə daha çox internet mühitində Albert Eynşteyn obrazından istifadə etməklə təqdim edilən nümunələrə daha çox yer ayrılmışdır.

Məqalədə müasir dövrdə folklorun dərk olunması və araşdırılması nöqtəyi-nəzərindən virtual folklorlarda mövcud olan ənənəvilik prinsipinin daha çox qabardılması məqalənin əsas istiqamətlərindəndir. Kollektivə məxsus olan hər hansı fikir, düşüncənin yazıya alınması, internet resurslarında yayılması və ya internet mühitində formalaşmasının onun folklorik təbiətinə xələf gətirə bilinməməsinin müəyyənləşdirilməsi məqalədə əsas götürülmüşdür.

Folklorla aid prinsiplərin həm ənənəvi, həm də virtual folklorlarda özünü göstərməsi ilə bağlı fikirlərdə məqsəd hansı prinsipin mövcud olub-olmaması deyil, sadəcə folklorun milli düşüncənin yetişməsi olaraq, gəncləri tərbiyə etmək, folkloru yaşatmaq, digər nəsələ ötürmək və kollektivin birlik və bərabərlik duyğusunu inkişaf etdirməkdir.

Açar sözlər: internet folkloru, virtual folklorun xüsusiyyətləri, ənənəvilik prinsipi, atalar sözləri.

Giriş. Məlumdur ki, hər bir şifahi folklor nümunəsi yaranarkən folklorun şifahlilik, kollektivçilik, anonimlik, ənənəvilik, varislik, transformativlik, tarixilik və s. prinsiplərinin süzgəcindən keçir, cilalanır, bədii formaya düşür, bunlardan sonra qeydə alınıb janlaşmaya məruz qalır (1,16). İnternet mühitində yaranan, formalaşan yeni nümunələrə də diqqət etsək, onlara da folklorun bu xüsusiyyətlərinin siraət etdiyinin şahidi olarıq. İstər ənənəvi, istərsə də virtual folklor nümunələrində bu xüsusiyyətlərin olması onların hər ikisinin xalqa məxsus olmasını, xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşü ilə bağlı olmasını bir daha təsdiq edir. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz folklorun prinsiplərinin həm ənənəvi, həm də virtual folklorlarda təzahür etməsini daha çox virtual mühitdə yaranan müasir atalar sözləri, deyim və ifadələri ənənəvi nümunələrlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməklə əmin olmaq olar.

Folklorun yaranması və yayılmasında əsas rol oynayan şifahlilik xüsusiyyəti hər hansı bir əsərin, məhsulun nəsilən-nəslə, təbii yaddaş vasitəsilə ilə ötürülməsi kimi xarakterizə olunur.

Bu ötürülmə ənənəvi folklardan fərqli olaraq, virtual folklarda şifahi yolla deyil, informasiya və kommunikasiya xidmətləri və texnologiyalarından istifadə imkanı vasitəsilə, internet mühiti və ya social şəbəkələr, bloqlarda reallaşır. Hər hansı bir folklor mətninin daha çox şəxsə ötürülməsi ənənəvi folklardan fərqli olaraq virtual folklarda daha sürətli ötürülmə tezliyinə malikdir. Məlum olduğu kimi bu gün informasiyanın yayılmasında internetin əvəzolunmaz rolu vardır. Hazırda informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin ölkəmizdə dinamik inkişafının müasir folklorun inkişafı baxımından müstəsna rolu vardır.

Bronnerin qeyd etdiyi kimi internet ənənələrin meydana çıxdığı və ya yarandığı ayrıca bir məkan və ya sahə kimi özünü göstərir. (2,22)

Bu gün internetin populyarlaşması və müvafiq olaraq internet istifadəçilərinin sayının çox sürətlə artması, eləcə də texnoloji sferada yeni imkan və resursların ortaya çıxması və bunların gündəlik məişət həyatına təsiri insanların həyat rejiminə dərinlən siraət etməyə başlamışdır. İnsanlar üzübüz ünsiyyətdən online kommunikasiyaya keçməyə başlamışlar. Real, üz-üzə ünsiyyətə əsaslanan ənənəvi folklor yaradıcılığı proseslərindən fərqli olaraq, virtual folklor proseslərinin faktoloji bazası daha çox sosial medianın hesabına ödənilir. (3,5)

Bu gün internet istifadəçiləri arasında gənc nəslin üstünlük təşkil etməsi, müasir folklor nümunələrinin də daha çox onlar tərəfindən yaranmasını şərtləndirir. Belə ki, virtual folklor proseslərini, yaradılan müasir atalar sözləri, deyimləri, yalnız internet resurslarından aktiv istifadə etməklə, xüsusən sosial şəbəkələrə üzv olub, forum və bloqları izləməklə müşahidə edə bilərik. Sosial şəbəkələrdə yeni yaranan müasir atalar sözlərinin və ya folklor nümunələri kimi qəbul edilən mətnlərin mütəmadi olaraq paylaşıldığı xüsusi səhifələr (instagram: @mırt dahilər, @atalar yaxşı deyib, @müasir atalar sözləri) mövcuddur. Bu səhifələrə üzv olan istifadəçilərin sayının çoxluğu gənclərdə xalq müdrikliliyinə sevgi və marağı artırmağa kömək etməklə, eyni zamanda hikmət xəzinəsinin bariz nümunələrinin unudulmaq təhlükəsini zərərsizləşdirir.

Çox qədim tarixə malik olan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, hikmət xəzinəmizə, şifahi poetik xalq yaradıcılığımıza daxil olan hər bir janr nümunəsi, hətta şifahi nitqdə yaranan hər bir söz kollektivçilik xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Kollektiv tərəfindən yaradılan folklor nümunələrinə kollektivə məxsus olan düşüncə tərzii, dünyagörüşünün hopması onlarda ümumilik xassəsinin formalaşmasına təkan verir. Hər bir folklor nümunəsinin ağızdan-ağıza yayılması, bir fərddən digər fərdə ötürülən zaman məzmun və ya mətn hissəsinin dəyişikliyə uğraması, əslində birbaşa kollektivçiliklə bağlı olan məsələdir. Çünki hər bir folklor mətni söyləndikcə kollektivin görmək istədiyi, arzu etdiyi şəkllə düşüb, yayılır. Kollektivçilik xüsusiyyəti internet mühitində yaranan, formalaşan müasir folklor mətnləri üçün də xarakterikdir. Aktiv folklor proseslərinin baş verdiyi sosial şəbəkələrdə mövcud olan səhifələri, bloq və forumları izləyərkən yaradılan müasir atalar sözləri, deyim və folklor mətnlərində kollektivçilik xüsusiyyətinin xas olduğu əsas məqamlardan biri bu ifadələrin məşhur obrazların dili ilə yazılı şəkillərlə təqdim olunmasıdır. Azərbaycandilli virtual məkanda Albert Eynşteynin kollektivin düşüncə və duyğularını təcəssüm etdirən obraz kimi özünü göstərməsi diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhətlərdən biridir. Qeyd etmək zəruridir ki, şifahi mətnlərə xas olan anonimlik, folklor mətnlərinin kim tərəfindən yaradılmasının naməlum olması məhz kollektivçilik xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Ənənəvi folklorun meydana gəlməsi üçün zəruri təbii şərt olan üz-üzə ünsiyyət modeli, virtual mühitdə onlayn kommunikasiya ilə əvəz olunmuşdur. Bu isə internetin özünün folklor təbiətli olduğunu deməyə imkan verməklə bərabər, folklorun yaranması, ifası, öütürülməsi, yayılması, variantlaşması, kollektiv reaksiya – fikir modelində ortaya çıxması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Əgər hər hansı bir fikir, münasibət və ya baxış kollektiv reaksiyaya, qəlibləşmiş münasibətə, ənənəvi model və mexanizmə əsaslanırsa, o artıq folklorikdir, yəni xalq biliyinin, kollektiv yaddaş mexanizminin təcəssümüdür. Müəyyən bir qrup və ya kollektivə məxsus baxış ifadə olunur (, 269)

İnternet mühitində yayılan atalar sözlərinə diqqət yetirdikdə görünür ki, fikrin təsir gücünü artırmaq üçün virtual folklor nümunələrində Albert Eynşteyn obrazından istifadə olunur. bu

obraz vasitəsilə təqdim edilən fikir və ifadələr hər birimiz üçün çox tanış və doğma ifadələrdir. “Gedənlərin əli bala batdı, qaldı sən”, “Sənnən xeyir gəlməyib gəlməyəcək də”, “And olsun Seyid Lazım Ağanın cəddinə, mən elə sözlər deməmişəm”, “Qapını bağla, açarı palazın altına qoy”, “Yay gəlsəydi şortik geyinənlərə pis baxardıq”, “Anasına bax qızın al, atasına bax vecinə alma”, “Hava soyuyub e bala, aqlın yaya getməsin, eynivi qalın geyin, forsdanma! özünü kimə göstərirsen”, “Dur çıx çölə, bir də mənim dərsimə girmə”, “O arxada danışan məndən çox bilir” kimi nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Demək olar ki, hər birimizin rastlaşdığımız, eşitdiyimiz və hətta paylaşdığımız bu fikirlərin folklorik mahiyyəti məhz onun milli koloritə və davranışlara əsaslanmasıdır. Bu ifadələrin hər birinin danışmaq üslubunda olması onların kollektiv düşüncənin məhsulunun olmasını təsdiq edən. Maraqlı məqamlardan biri isə bu ifadələrin hər birində Albert Eynşteyn müdrik bir ağsaqqal kimi çıxış edərək atalar sözü səviyyəsində hökm irəli sürür və ya müəllim statusunda təsəvvür olunur. Real həyatda hər bir situasiyaya aid ifadələrin nə ilə bağlı olduğu və ya hansı məqamda deyildiyi bəllidir. Lakin virtual məkanda belə ifadələrin Albert Eynşteynlə əlaqələndirilməsi yeni bir tendensiya olaraq diqqəti cəlb edir. Bir sözlə qeyd etmək zəruridir ki, müəyyən bir informasiyanın, biliyin folklorik mahiyyəti onun forması ilə deyil, məzmunu, kollektiv emosiya və reaksiyaya söykənməsi ilə bağlıdır.

Hər bir folklor nümunəsi tarixilik xüsusiyyətinə əsaslanır. Çünki hər bir folklor nümunəsi konkret bir dövrdə yaranır, inkişaf edir və yayılır. Şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarında olduğu kimi, xalq deyimlərində də elə nümunələri təqdim etmək olur ki, onların məzmunu birbaşa olaraq yarandığı tarixi dövrlə bağlıdır və ya xalq deyiminin yaranma tarixi birbaşa məzmunundan bəlli olur. Məsələn, “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” xalq deyimi Azərbaycan şairi, məşhur siyasi və ictimai xadim Molla Pənah Vaqifin yaşadığı illərdən sonraya təsadüf edir.

Folklor söyləndiyi zamanın məhsuludur, çünki keçmiş xatirə, gələcək isə məchuldur. Dili, üslubu. hətta bir çox halda mövzusu da icra edildiyi ana, zamana aiddir. Keçmişdən, mifoloji zamandan bəhs olunsa da bu, folklorun çağdaş olmasına mane olmur, çünki mövzu, məzmun formada, yəni indinin içində təqdim edilir. Mifik anlatı, mifoloji motivlər, mifologemlər, keçmiş tarixi hadisələr məzmun planında özünü göstərir. İcra ortamı, söyləmə şəkli, dinləyici tərkibi, dil, üslub indini, müasirliyi təmsil edir (4, 48). Məlumdur ki, hər bir tarixi hadisə mətnə təsir edir, onun məzmununa və formasına dəyişiklik gətirir. İnternet mühitində də yaranan bir neçə forma və ənənə nöqtəyi nəzərindən dəyişikliyə məruz qalan atalar sözləri vardır ki, onları nəzərdən keçirdikdə, hansı vaxta və ya zamanda baş verən tarixi hadisə ilə bağlılığını müəyyən etmək olur. “Keçəl dərman bilsə, öz başına sürtər” atalar sözünün müəyyən dəyişikliklə “Keçəl dərman tapsaydı, səhiyyə naziri həbs olunmazdı” kimi yaranmasına Azərbaycan siyasətində baş verən bir hadisə səbəb olmuşdur. Belə ki, internet resurslarında yer alan bu müasir atalar sözü vasitəsilə, 2005-ci ildə sabiq səhiyyə naziri Əli İsanovun həbs edilməsini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Çoxvariantlılıq yeni bədii şifahi mətnin yaranmasında mühüm rol oynayır. Hər bir folklor mətni ağızdan-ağıza yayılıb digər nəslə ötürüldüyü üçün onun kim tərəfindən yaradılması bəlli olmadığı kimi, hər dəfə söyləndikcə də müəyyən dəyişikliyə, variantlılığa səbəb olur. Çoxvariantlılıq şifahi mətnin əsas xüsusiyyətidir. Ənənəvi folklorlarda olduğu kimi virtual folklorlarda da çoxvariantlılıq xüsusiyyəti mövcuddur. Sosial şəbəkələrdə istənilən sayda səhifələr mövcuddur, bu səhifələrdə istənilən şəxs hazır şəkildə mövcud olan folklor mətnini bu və ya digər şəkildə dəyişdirə və yenidən yarada bilər. Bu isə virtual folklorlarda bir mətnin bir neçə variantının yaranmasına səbəb olacaqdır. Instagram sosial şəbəkəsindən “dahilərdən mırt kəlamlar” adlı səhifədə Albert Eynşteynin şəkillə profilləri ilə bir ifadənin bir neçə variantına rast gəlmək mümkündür. Rast gəlinən bir neçə fakta diqqət yetirək: “Qılınc yarası sağalar, amma mən səni dost kimi görürəm yarası sağalmaz”, “Qılınc yarası sağalar, amma söz yarası kredit kimidi bitmək bilmir” kimi iki variantda təqdim edilən bu ifadələr əslində “Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” kimi əsrlərdən bəri sınaqdan çıxıb yazıya alınmış atalar sözünün müəyyən forma

dəyişikliyinə uğramış variantdır. Xalq arasında geniş yayılmış “Bir qızın ən böyük cehizi onun abır-həyası, namus-qeyrətidir” kimi deyiminin internet resurslarında formaca dəyişmiş “Bir oğlanın ən böyük cehizi, onun stress çarxı fırlatmamış barmaqlarıdır” və ya “Bir qızın ən yaxşı cehizi kredit açılmamış adıdır” kimi bir neçə variantına rast gəlinir. Təbii ki, internet resurslarında yer alan bu ifadələrin hər birində həmin zaman üçün aktual olan mövzu prinsipialdır və bu ifadələrdə kredit məsələləri ilə bağlı etiraz təcəssüm olunmuşdur. Təbii ki, bu tipli nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, variantlılıq funksiyası folklorun varislik, ənənəvilik funksiyaları ilə bağlıdır.

Varislik şifahi yaradıcılığın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Şifahi yaradıcılıqda varislik köhnənin üzərində yaranan yeni mətnin forma və məzmun xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Unudulmuş mətnlərin əvəzinə yaranan yeni mətn köhnənin varisinə çevrilir, ancaq onu təkrar etmir, hətta köhnə mətni izah edə bilir, köhnə məzmunu yeni şəkllə salır, yeni zamanın ruhuna uyğunlaşdırır. Təbii ki, internet resurslarında yer alan hər bir folklor mətni də varislik prinsipi əsasında yaranır, köhnə qəlib üzərində formalaşır, lakin köhnə məzmunu yeni məna bəxş edir.

Nəticə. Virtual folklorlarda mövcud olan hər bir folklor mətni bu və ya digər şəkildə köhnə forması yəni ilkin qəlibi ilə şərtləşir. Təbii ki, forma və ya eyni zamanda müəyyən məzmun dəyişikliyinə uğrasa da folklorun bir çox xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılır. Konkret nümunələrlə izah verildiyi kimi, həm virtual, həm də ənənəvi folklorlara xas olan elə xüsusiyyətlər vardır ki, biri digərini mütləq şəkildə şərtləndirir. Kollektiv düşüncə tərzinin məhsulu olan bir folklor mətnində istər internet mühitində formalaşmış yaransın, istərsə də qədim zamanlardan bu günə kimi gəlib çıxmış ifadələr olsun, onların hər ikisində folklorlara xas olan ortaq xüsusiyyətlər mövcuddur. Kollektivçilik, ənənəvilik, varislik hətta tarixilik xüsusiyyəti belə ortaq funksiya olaraq hər bir folklor mətnində mövcuddur. Onu da qeyd etməliyəm ki, virtual folklorun sürətli yayılması və ötürülməsində internetin əvəzsiz rolu vardır. İnternetin insanın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olması, ənənəvi folklorlardan virtual folklorlara keçidi sürətləndirmişdir.

Heç bir folklor mətni, sadəcə, estetik baxımdan mükəmməl olması, dinləyicidə ancaq zövq yaratmaq funksiyası daşması ilə təyin edilməz. Folklor ən azından gəncləri yetişdirmək, tərbiyə etmək, kollektivin birlik və bərabərlik duyğusunu inkişaf etdirmək, passionar ruhu qaldırmaq və ən əsası, xalqın tarix, ictimaiyyət, təbiət, biologiya, ov, heyvandarlıq və dini biliklərini yaşatmaq və gələcək nəsillərə ötürmək üçün söylənir. Folklor həm də milli düşüncənin yetişməsidir, hadisələrə ayıq, tənqidi, etiraz baxımından yanaşmaqdır (4, 51).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Ramil Əliyev, Müasir aktual problemlər, Bakı-2014, 350 (16-21)
2. Bronner, Simon J. Digitizing and Virtualizing Folklore. Folklore and the Internet. Utah State University Press, Logan, Utah, 2009, 290, (21-66).
3. Folklorun funksional strukturu, multidissiplinar kontekst, Sərxan Xavəri, Hikmət Quliyev, Səfa Qarayev, Bakı-Elm və təhsil, 2016, 496 (191-350)
4. Müasir folklorun bəzi məsələləri, Füzuli Bayat, Dədə Qorqud. 2017/I, 196 (46-53)
5. @mirdahiler, @atalar yaxşı deyib, @müasir atalar sözləri (instagram, facebook)

Принципы перехода от традиционного фольклора к виртуальному фольклору
и проявление этих принципов в пословицах

Резюме

Основные моменты существующих традиционный фольклор также проявляются в виртуальном фольклоре. В статье объясняются особенности фольклора, которые являются переходом от традиционного фольклора к виртуальному фольклору, которым они проявляют себя в новой ситуации. В этой статье приводятся идеи, связанные с характеристиками обоих фольклора, и приводятся конкретные примеры идей о некоторых их особенностях. Приводя примеры пословиц, циркулирующих в Интернете, были исследованы следы традиционного фольклора в виртуальном фольклоре, и пословицы в интернет-среде были связаны с их эквивалентом в традиционном фольклоре и объясняют какие изменения произойдут. Принципы фольклора, коллективизма, анонимности, традиционализма, правопреемства, многоженства и истории были прояснены и проиллюстрированы примерами, представленными обоими фольклорами. В статье большее внимания уделяется примерам, представленным с использованием образа Альберта Эйнштейна в интернет-среде.

Основное внимание в статье уделяется большей склонности традиционалистских принципов к виртуальному фольклору с точки зрения понимания и изучения фольклора в современную эпоху. Статья основана на том, что любые мысли, идеи, принадлежащие коллективу, не могут быть нарушены его фольклорной природой.

Идея о том, что принципы фольклора могут быть выражены как в традиционном, так и в виртуальном фольклоре, заключается не только в том, какой принцип существует, но и в том, чтобы обучать молодежь, привносить фольклор, передавать фольклор, а также развивать коллективизм и равенство.

Ключевые слова: интернет-фольклор, особенности виртуального фольклора, традиционный принцип, пословицы.

G Hasanova

Principles of transition from traditional folklore to virtual folklore
and the manifestation of these principles in the proverbs

Sammary

Many of the features of traditional folklore are also reflected in virtual folklore. The article describes both the specifics of folklore and the characteristics of folklore in the transition from traditional folklore to virtual folklore, or how it is manifested in the new situation. This article cites ideas related to the characteristics of both folklore and provides specific examples of ideas about several features of folklore. While providing examples of proverbs circulating on the Internet, traces of traditional folklore in virtual folklore have been explored, and the proverbs in the Internet environment have been linked to their equivalent in traditional folklore and explained what changes have occurred. The principles of oral folklore, collectivism, anonymity, traditionalism, succession, polygamy, and history have been clarified separately, and it has been

revealed that these principles apply to both folklore. The article focuses more on the examples presented using the image of Albert Einstein in the Internet environment.

The main focus of the article is the greater inclination of traditionalist principles in virtual folklore from the point of view of understanding and exploring folklore in modern times. The article is based on the finding that any thoughts, ideas and practices of the collective cannot be damaged by its folklore.

The idea that the principles of folklore can be expressed in both traditional and virtual folklore is not just about what principle exists, but to educate young people, to bring folklore, to transmit folklore, and to develop collectivism and equality.

Keywords: Internet folklore, features of virtual folklore, traditional principle, proverbs.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Füzuli Bayat tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN QURBANLI
BDU
Zahid Xəlil
aygunsahmarqizi@gmail.com

AZƏRBAYCANDA INTERNET MEDIA ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan internet mühitində onlayn media sisteminin inkişafı və formalaşmasından bəhs edilir. İnternet cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan həyatımızda müstəsna xidmətlər göstərir və cəmiyyətə daha çatımlı olmağa çalışır. Bu baxımdan yeni media resurslarının durmadan inkişafı qlobal internet məkanında xüsusi rol oynayır. Elə bu məqamda internet medianın inkişafını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrümüzdə ictimaiyyəti yeni və isti xəbərlər daha çox maraqlandırır. Buna görə də istər internet portallar, tv və radiolar, istərsə də elektron qəzetlər, informasiya agentlikləri gündəlik cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəyir. İnternetin köməyi ilə qaynar xəbərləri, informasiyaları online qaydada tez əldə etmək mümkündür. Bu zaman kompüter şəbəkələri və mobil telefonlar insanların köməyinə tez çatır. Onlar internet mediada olan ən son yenilikləri operativ qaydada əldə etmək imkanına sahib olurlar. Məqalədə bu məsələlər xüsusi vurğulanır və ikt sahəsində baş vermiş yeniliklərə toxunulur.

Hazırda müstəqil fəaliyyət göstərən internet media ilə yanaşı ənənəvi medianın da xəbər resursları formalaşmış. O cümlədən artıq televiziya hansısa mövzuların işıqlandırılmasının da mənbəyi internet medaida qabardılan mövzulardan başlayır. Eyni zamanda, buraya müəyyən bloklar, internet medianın özünə xidmət göstərən agentliklər, SMM şirkətlər, reklam agentlikləri və s. kimi qurumlar daxildir. Bunların sırasında “İnternet medianın fəaliyyətin nəzarət edən”, “İnternet media sektorunun inkişafına dəstək” kimi ictimai qurumlar da fəaliyyət göstərməyə başlayır. Eyni zamanda ənənəvi mediadan fərqli olaraq internet medianın əsas məqamları araşdırılaraq məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: internet, internet jurnalistika, yeni media, xəbər saytı, elektron nəşrlər

Azərbaycanda İnternet medianın yaranması ötən əsrin 90-cı illərin ortalarına təsadüf edir. Öncə qəzetlərin onlayn versiyaları, sonra isə sırf internet-media kimi yaradılan resursların da sayı sürətlə çoxalmağa başladı.

“İnternet jurnalistikası” kompüter texnikası vasitəsi ilə yaradılan, saxlanılan və ötürülən jurnalist işi olub, XX əsrin sonlarından başlayaraq internetin inkişafı sayəsində yaranmış yeni jurnalistika sahəsidir.

Getdikcə internetin daha geniş yayılması və sürətlənməsi, smart cihazların hamı üçün əlçatan olması, sosial şəbəkələrin həyatımızın bir hissəsinə çevrilməsi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da internet medianın mövqeyini xeyli gücləndirdi.

Bu gün artıq Azərbaycanda internet media əsas xəbər mənbəyinə çevrilib. Çap mətbuatından fərqli olaraq, internet medianın dəqiq sayı ilə bağlı statistika mövcud olmasa da, təxmini hesablamalar hazırda ölkədə 300-dən çox müxtəlif xəbər saytlarının mövcud olduğunu göstərir.

Hazırda ölkəmizdə bir-birindən fərqli dizaynda müxtəlif xəbər saytları, informasiya agentlikləri, blog-jurnalistika, internet-radio və internet-tv və s. fəaliyyət göstərməkdədir. Digər inkişaf etmiş ölkələrə nəzər saldıqda bu sahədə xeyli irəlilədiyimizin şahidi oluruq.

Artıq birmənalı şəkildə demək olar ki, internet mediası həm xəbər istehsalı sayına, həm də əhatə dairəsinə görə Azərbaycanda da aparıcı mövqeyə sahibdir.

Son illər internet çox sürətlə Azərbaycanın media məkanına təsir etməkdədir. İndi medianın transformasiyası müşahidə edilir: ənənəvi mediadan yeni mediaya keçid baş verir. İnternet məkanında informasiya agentlikləri, xəbər portalları, televiziya yaranmağa başlayır və getdikcə onların sayı artır. Düzdür, internet mediası hələ tam inkişaf etməsə də, onun yaxın gələcəkdə digər media sahələrini ötüb keçəcəyi istisna deyil.

İnternetin sürətlə inkişafı və genişlənməsi çap məhsullarının internet variantlarının, İnternet vasitəsi ilə yayılan media növlərinin formalaşmasına səbəb oldu. Azərbaycan internet segmentində hələlik yeganə və aparıcı internet media www.xeber.net qəzetidir. Bu internet qəzet gün ərzində müntəzəm olaraq yenilənir. Qəzetin yaradıcısı olan Azer.net- Azərbaycan İnternetinin İnkişafı Qrupu hazırda iki yeni internet xəbərləşmə növü üzərində iş aparır. Bu layihələr nəticəsində internet istifadəçiləri öz kompüterlərində quraşdırılmış xüsusi proqram vasitəsi ilə hər an dəyişən xəbərlərlə və gündəlik nəşr olunan qəzetlərin xəbər başlıqları ilə tanış ola biləcəklər.

İnternet vasitəsi ilə yayımlanan digər bir qəzet isə qısa vaxt ərzində populyarlaşan www.bakutoday.net-dir. Müntəzəm olaraq yenilənən bu qəzet ingilisdilli oxucu auditoriyasını əhatə edir. Qəzet eyni zamanda Qafqaz və Xəzəryanı ölkələr üçün nəzərdə tutulub.

Elektron nəşrlər oxucu ilə ünsiyyəti daha maraqlı və rəngarəng edir. İnternet qəzetlərdə adi mətnlərdən əlavə slayd, videotəsvir, linklərdən istifadə edilir. Milyonlarla insanlar üçün bu cür yeni media artıq ciddi informasiya mənbəyi hesab olunur [1].

Ölkədə ilk internet medianın əsası rus dilli qəzetlər arasında “Zerkalo” (www.zerkalo.az), Azərbaycan dilli KİV arasında “Yeni Müsavat” (wffiw.yenimusavat.com) tərəfindən qoyulub.

Ölkə mediasında aparıcı KİV hesab olunan Turan informasiya agentliyi də (www.Turaninfo.com) internet vasitəsi ilə informasiya yayımının bünövrəsini qoyanlardan hesab edilə bilərlər. [1]

İnternetin sürətlə inkişafı onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə istər xəbər sayları, elektron KİV, istərsə də Online tv və radio sahəsi xeyli irəliləməkdədir və onların sayı durmadan artır.

Məsələn, İnternet TV və radioya nəzər salsaq deyə bilərik ki, müasir dövrdə bu tip online KİV əhəmiyyətli rola malikdir. İnternet radio və ya web radio, online radio, e-radio kimi adlar alan canlı yayım forması internet şəbəkəsi üzərindən fəaliyyət göstərir. FM tezliklərlə yayılan ənənəvi radio kimi, bu radio da adətən fasiləsiz fəaliyyət göstərməlidir. Lakin onlayn radionun əsas fərqi tələb olunan zamanda fəaliyyətə başlaması və yüklənmə imkanı olan podkastingdir.

İnternet TV-nin fəaliyyəti və peşəkar yayım prinsipləri ənənəvi televiziya jurnalistikası ilə eynilik təşkil edir, lakin burada jurnalistlər bir qədər yeni media anlayışı ilə tanış olmalı, sürətli reaksiya qabiliyyətinə malik olmalıdır. İnternet TV-nin başqa bir özəlliyi orada fərdiləşdirilmiş və tələb edilən məlumatların təqdim edilməsidir.

Bu gün hər kəs internetin köməyi ilə məlumatları hər saniyə, hər dəqiqə əldə etmək gücünə sahibdirlər. İstər evdə iş görərkən, istər ictimai nəqliyyatdan istifadə edərkən, istərsə də hər hansı bir işlə məşğul olduqda rahat şəkildə mobil cihazlar vasitəsilə informasiyaya çatımlılıq asanlaşır. İnternet medianın ən prioritet vəzifələrindən biri də bu rahatlığı cəmiyyətə yaşatmasıdır. Elektron yazılar, online tv və radiolar, xəbər saytları və s bunların bariz nümunəsidir.

İnternet demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrini əhatə edir, çağdaş dünyamızda informasiyanı hüdudsuz, senzurasız, əlçatan edir.

İnternet portallar ölkəmizdə xəbər istehsalatına, aqreqator-portal və sırf əyləncə portalı olaraq ixtisaslaşmağa başlayıb. Yeni media sistemi anlayışlarından olan aqreqator-portal xəbər istehsalçısı deyil, daha çox nüfuzlu portalların əsas xəbərlərini öz lentində cəmləyərək onu bir əldən oxucuya təqdim edən mənbə kimi çıxış edir [2].

Vaxtilə internetin əsas problemi onun əlçatımlılığının, sürətinin aşağı olması və məzmunun kasadlığı idi. Zaman keçdikcə sürətli internetin yayılması daha çox insanın istifadəçiyə çevrilməsinə və məzmun yaratmasına səbəb oldu. Şübhəsiz, bu dəyişikliklər jurnalistikanı da dəyiş-

dirdi. Yeni media jurnalistikası ənənəvi mediadan əsas prinsipləri götürdü, onları tətbiq edərək yeni vasitələrlə materiallar ortaya qoydu. Beləliklə bu yeniliklər internet media sahəsində çalışan jurnalistlərə geniş yol açdı. Bununla da onlar cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəmək üçün qərəzsiz, obyektiv, dəqiq, fakta əsaslanan xəbərləri isti-isti çatdırmağa çalışır.

Hal-hazırda İnternet istifadəçiləri veb-saytlarda işləyərkən lazım olduqda digər on-layn mənbələrə çoxlu sayda keçidlər (hiper-istinadlar) etməklə informasiya tələbatını ödəyirlər. Ümumiyyətlə, son zamanlar çox yüksək sürətlə artan informasiya bolluğu şəraitində insanlar tərəfindən lazımi informasiyaların müəyyənəşdirilməsi, duyğu orqanları vasitəsi ilə qəbulu, hər hansı bir fikrin hasil olunması həddən çox vaxt tələb edir və bioloji məhdudluqlar üzündən bəzi problemlər yaradır. Buna görə də formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyəti insanlar tərəfindən tez qavranılan, həcmi kiçik, amma semantik yükü çox olan bir informasiya təsviri və təqdimatı texnologiyasının, yəni janrının meydana gəlməsi zəruriyyətini şərtləndirir. Müşahidələr göstərir ki, bu problemlər məhdud imkanlı semiotikaya əsaslanan mətn tipli informasiyalarla müqayisədə (insanlar düşündüklərini çox aşağı sürətlə hərflər və simvollar vasitəsi ilə təsvir edir və əksinə, onların köməyi ilə təxminən həmin sürətlə də mətnləri oxuyub fikir hasil edirlər) çox böyük imkanlara malik audio-vizual, yəni multimedia tipli informasiyaların önə çıxması, onları xarakterizə edən parametrlərin istifadəçilər tərəfindən öz tələblərinə müvafiq idarə olunması indiyə qədər mövcud olan janrların müsbət tərəflərini nəzərə almaqla simbiotik və mücərrədləşdirmə xüsusiyyətlərinə malik bir İnternet janrının təzahürü ilə həllini tapmaqdadır. Bundan sonra da müasir informasiya texnologiyalarının inkişaf tempinə uyğun olaraq bu janrın daha da təkmilləşdirilməsi dərk olunan həqiqətlər sırasındadır. İnternet mühitində jurnalistlərin müəllif hüquqlarının qorunması, plagiatlıqla mübarizə üçün də əlverişli imkanlar yaranmışdır. Başqa sözlə, İnternetdə mövcud olan axtarış sistemləri, rəqəm imzası və digər xüsusi texnologiyalar vasitəsi ilə jurnalistlərə məxsus intellektual məhsulların (kontentlərin) digərləri tərəfindən qeyri-qanuni istifadə və üzərində hər hansı bəd niyyətli əməlin aparılması, məzmununun dəyişdirilməsi hallarını çox asanlıqla aşkara çıxartmaq mümkündür [3].

İnternet-KİV-də kontentlər ənənəvi qaydada əvvəlcədən planlaşdırılmış proqramlar çərçivəsində müəyyən efir məkanı və zamanı deyil, istifadəçiyə məkandan və zamandan asılı olmadan onun sifarişinə görə verilməsi, onlarla interaktiv münasibətlər qurulması imkanları da mövcuddur. Bu da elə KİV-lərin həm də fərdiləşdirilməsi deməkdir. Artıq virtual məkanın yaratdığı imkanlar hesabına bir ölkədə yaşamaqla digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən KİV-in əməkdaşı olmaq, onlar üçün lazımi materiallar hazırlamaq asan bir işə çevrilib. Bu dünyanın hansısa nöqtəsində baş verən hadisə haqqında məlumatların operativ olaraq istənilən məkana çatdırılmasına şərait yaradır.

Ümumilikdə belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanda internetə giriş geniş və fasiləsizdir, milli strategiya ölkəni Qafqaz regionunda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları mərkəzinə çevrilməsini dəstəkləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev Z. Azərbaycan media mühitində onlayn jurnalistika. Bakı, 2018
2. Xalidoğlu S. Azərbaycanda internet jurnalistikası: müsbət və mənfi yönələri ilə. səh 23-37. Bakı, 2016
3. Əliquliyev R, Valehov C, Mahmudov R. İnternet-jurnalistikanın formalaşmasının bəzi aspektləri. Bakı, 2008

İnternet resursları

4. www.modern.az
5. www.milli.az
6. www.azpolitika.az

A.Qurbanlı

The concept of the Internet as mass media in Azerbaijan

Summary

The article deals with the development and formation of online media system in the Internet environment in Azerbaijan. Since the Internet is an integral part of society, it provides unique services in our lives and seeks to be more accessible to society. In this regard, the continuous development of new media resources plays a special role in the global Internet space. In this case, the development of mass media in the Internet is worth noting. Nowadays, the public is more interested in new and relevant news. Internet portals, television and radio, as well as electronic newspapers and news agencies meet the daily needs of society for information. Using the Internet, you can quickly access the latest news and information. At this time, computer networks and mobile phones are quickly available to help people. They are able to get the latest updates on the Internet. The article stresses the importance of these issues and touches on innovations in ICT.

In addition to independent Internet media, the resources of the traditional media environment are now being formed. In addition, the source of coverage of certain topics on television starts with those covered in the Internet media. At the same time, there are certain blocks, Internet service agencies, SMM companies, advertising agencies, etc. Among them, there are public organizations such as "Internet Media Survey" and "Support for the development of the Internet Media Sector". At the same time, unlike traditional media, this article deals with the main aspects of media activities that are reflected in the Internet.

Key words: internet, internet-journalism, new media, news site, electronic editions

A.Гурбанлы

Понятие интернета как средства массовой информации в Азербайджане

Резюме

В статье рассматривается развитие и формирование системы онлайн медиа в среде интернета в Азербайджане. Поскольку Интернет является неотъемлемой частью общества, он предоставляет уникальные услуги в нашей жизни и стремится быть более доступным для общества. В связи с этим постоянное развитие ресурсов новой медиа играет особую роль в глобальном пространстве Интернета. В данном случае стоит особо отметить развитие средств массовой информации в Интернете. В наше современное время общественность больше интересуется новыми и актуальными новостями. Интернет-порталы, телевидение и радио, а также электронные газеты, информационные агентства отвечают повседневным потребностям общества в получении информации. С помощью Интернета можно быстро получить доступ к свежим новостям и информации. В это время компьютерные сети и мобильные телефоны быстро приходят на помощь

людям. Они имеют возможность получать последние обновления в интернете. В статье подчеркивается важность этих вопросов и затрагиваются инновации в области ИКТ.

Помимо независимых Интернет-СМИ, в настоящее время формируются ресурсы традиционной медиа-среды. Кроме того, источник освещения определенных тем на телевидении начинается с тем, которые освещаются в Интернет-СМИ. В то же время существуют определенные блоки, агентства обслуживания Интернета, SMM-компании, рекламные агентства и т.п. Среди них есть такие общественные организации, как "Обследование Интернет-СМИ" и "Поддержка развития сектора Интернет-СМИ". В то же время, в отличие от традиционных СМИ, в данной статье рассматриваются основные аспекты деятельности СМИ, которые находят свое отражение в Интернете.

Ключевые слова: интернет, интернет-журналистика, новые медиа, новостной сайт, электронные издания

Redaksiyaya daxil olma tarixi:06.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.10.2019

Filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA TEXNİKİ UNİVERSİTETDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNƏ SİSTEM YANAŞMA	3
МАФКЮРА ГУСЕЙНОВА КАТЕГОРИЯ СКАЗУЕМОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ	8
ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AUDIO VƏ VIDEO MATERİALLARIN ROLU	14
TƏRANƏ ASLANOVA MEHDİ HÜSEYNİN “YERALTI ÇAYLAR DƏNİZƏ AXIR” ROMANINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT	19
TƏRLAN ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİN TARİXİ FƏNNİNDƏN SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR	25
LEYLA EMİNOVA ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ İNTERAKTİV METODLA ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI	32
ATƏŞ ABDULLAYEV AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ APARILAN YARADICI YAZILAR	37
GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ OBRAZLAR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ	44
NURANƏ ALLAHVERDİYEVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ ƏHƏMİYYƏTİ	49
ZÜMRÜD QAFARLI MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏTBİQİ YOLLARI	55
FƏXRİYYƏ ZAHİDOVA DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI	60
SƏDAQƏT QASIMOVA AZƏRBAYCANDA DİALEKTLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ	65
ALMAZ ƏLİYEV ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ÖLKƏLƏRARASI MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏDRİSİ	70
LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ SEMANTİK DƏYİŞMƏSİ	75

CƏMİLƏ İSMAYILOVA BƏDİİ MƏTNİN PSIXOLİŖVİSTİK TƏHLİLİNDƏ LİŖVİSTİK VƏ PSIXOLOJİ ÜNSÜRLƏR	82
XANIM SƏFƏRLİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLJİ ANTONİMLİK	87
ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ LEKSİK VƏ FRAZEOLJİ VAHİDLƏR, ONLARIN DİLDƏ ROLU	92
НАТЕЛЛА МУГИМОВА ВИДО-ВРЕМЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ В КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ	99
POZA ŞAFİEBƏ K KONFRAHTAÇIONŖNOMU OPIÇANİO UÇTOİÇİVİX ÇRABŖİTELİŖNİX OBOPOTOB B ÇEŞİÇKOM İ RUÇÇKOM YAZİKAX.....	106
SELÇAN AKDƏN TÜRÇ MİLLİ GEYİMLƏRİNDƏ TİKMƏ ADLARININ LİŖVİSTİK TƏHLİLİ	112
AFƏT SƏFİXANOVA SEVİŖC CƏFƏROVA ADJECTIVES IN ENGLISH GRAMMAR	117
XƏYALƏ RƏSULZADƏ, SÖZ LEKSİK VAHİD KİMİ	122
GÜLNARƏ MƏLİKOVA BÖYÜK BRİTANİYANIN TOPONİMİKASINDA DÜZƏLTMƏ COĞRAFİ ADLAR	127
TÜNZALƏ ƏKBƏROVA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ JARQONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	133
NURŞƏRƏF TAĞİYEVA İŖFORMASİYA CƏMİYYƏTİNƏ KEÇİD VƏ ONU ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR	138
HÜSEYN SADIQOV TƏNZİMAT DÖVRÜNDƏ TÜRÇ DİLİ	144
NUBAR ƏHMƏDOVA KİİNO MƏTNLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN LİŖVİSTİK TƏSVİRİ	150
SƏBİNƏ EYVAZLI SUBYEKTİV AKTANTLARIN FƏALİYYƏTİ	155
AYSEL HÜSEYXANOVA ANTONİMLƏRİN LEKSİK, SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 159	
LALƏ MUXTAROVA DİLİİMİZDƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	165
TƏHMİNƏ ƏLİYEVA İŖGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ÜNSİYYƏT ETİKETLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	171

SƏİDƏ ORUCOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞINA TƏSİR	
EDƏN AMİLLƏR	177
TƏHMİNƏ QƏMBƏROVA	
PLATTDEUTSCH : DİALEKT YOXSƏ DİL	183
VƏFƏ MAHMUDOVA	
ALINMA SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ	191
SƏİDƏ VERDİYEVA	
ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ	
ДЛЯ ОСОБЫХ ЦЕЛЕЙ	197
TAMİLLA TURABOVA	
NAZİLƏ RƏHİMOVA	
21ST CENTURY LEARNING: RESEARCH AND INNOVATION	202

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PAŞA KƏRİMOV	
RAQUB KƏRİMOV	
MOLLA QASIM ZAKİRİN ƏDƏBİ İRSİ BARƏDƏ	209
NOVRUZ BƏKİROV	
MOLLA CÜMƏNİN YENİ AŞKAR EDİLMİŞ ŞEİRLƏR	
TOPLUSU-BLOKNOT BARƏDƏ	217
YEGANƏ ABDULLAYEVA	
BRİTANİYA POSTMODERNİST ROMANINDA TARİXİN	
İNTERPRETASIYASI	223
LATİFA AĦMADOVA	
THE MAIN SOURCE OF JOHN MILTON'S WORKS	230
LEYLA RZAYEVA	
ENGLISH LITERATURE IN REVERSE YEAR	236
YADULLA ƏLƏKBƏROV	
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA XEYİRYARADICI MEDIATOR VƏ	
HAMI-XILASKAR FUNKSIYALI CEYRAN-QIZ OBRAZLARI	242
PEHA ALİEVA	
ИМАМЕДДИН НАСИМИ – ПОЭТ И МЫСЛИТЕЛЬ ВСЕХ ВРЕМЕН	247
NÜBAR ŞAHMALIYEVA	
THE EFFECTS OF MODERN METHODS AND	
STRATEGIES OF TEACHING AND LEARNING.....	251
ZEYNƏB İSAZADƏ	
HÜSEYN CAVİDİN DRAM VƏ POEZİYASINDA	
TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ	257
AYTAC RÜSTƏMOVA	
SƏFƏR ALIŞARLININ “MAESTRO” ROMANINDA	
INTERMEDIALLIQ	263
NƏRGİZ CABBARLI	
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "ŞƏBİ-HİCRAN"	
POEMASINDA FÜZULİ OBRAZI	270

SƏBİNƏ NOVRUZOVA İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NAĞİLLARIN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	276
KÖNÜL ƏMRAHOVA CƏMİYYƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜTƏSDİQ PROBLEMIİNİN BƏDİİ İFADƏSİ (Nəriman Əbdülrəhmanlının “Yalqız” və Herman Hessenin “Yalquzaq” romanlarının müqayisəsi əsasında)	281
ARZU ƏLİYEVƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA “ALP QADIN” OBRAZLARI VƏ “ANİMUS” ARXETİPİ	287
ÜMİDİYYƏ ƏSƏDOVA ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОЕННЫХ МОТИВОВ В ТВОРЧЕСТВЕ К. СИМОНОВА: ОТ ЖАНРОВ «МАЛОЙ ПРОЗЫ» – ДО ЭПОПЕИ «ЖИВЫЕ И МЕРТВЫЕ».	296
QƏNİRƏ ABDULLAZADƏ “BİR GƏNCİN MANİFESTİ” POVESTİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİNƏ QARŞI MÜBARİZƏNİN BƏDİİ İNİKASI	303
GÜNAY HƏSƏNOVA ƏNƏNƏVİ FOLKLORDAN VIRTUAL FOLKLORA KEÇİD PROSESİNDƏ PRİNİPLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ BU PRİNİPLƏRİN TƏZAHÜRÜ	310
AYGÜN QURBANLI AZƏRBAYCANDA INTERNET MEDIA ANLAYIŞI	316

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Kamran İbrahimov**
Texniki redaktor: **Yadigar Mirbagırzadə**

Çapa imzalanmış 25. 12. 2019.
Şərti çap vərəqi 40,5 Sifariş № 16
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

---

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.